

SLOVENSKO *ĕtnološko* DRUŠTVO
SLOVENE *ĕthnological* SOCIETY

STROKOVNI POSVET ETNOLOGIJA IN SLOVENSKE POKRAJINE: GORENJSKA

Etnologija in pokrajine na Slovenskem na primeru Gorenjske
ali kaj lahko etnologi in kulturni antropologi doprinesemo
h kulturni podobi in razumevanju pokrajin na Slovenskem

Dvorska vas pri Radovljici
16. in 17. februar 2012

Zbornik posvečamo Anki Novak, prvi etnologinji muzealki na Gorenjskem, ki bo v letu 2012 praznovala svojo 80-letnico.

STROKOVNI POSVET
ETNOLOGIJA IN SLOVENSKE
POKRAJINE:
GORENJSKA

Radovljica, februar 2012

STROKOVNI POSVET

ETNOLOGIJA IN SLOVENSKE POKRAJINE: GORENJSKA

Etnologija in pokrajine na Slovenskem na primeru Gorenjske ali kaj lahko etnologi in kulturni antropologi doprinesemo h kulturni podobi in razumevanju pokrajin na Slovenskem

Dvorska vas pri Radovljici
16. in 17. februar 2012

Urednici:

mag. Tita Porenta in Mojca Tercelj Otorepec

© Slovensko etnološko društvo

Uredniški odbor, recenzenti in moderatorji:

prof. dr. Janez Bogataj
izr. prof. dr. Vito Hazler
doc. dr. Jože Hudales
dr. Marija Klobčar
mag. Tita Porenta
Saša Roškar

Programski odbor posveta:

Mojca Tercelj Otorepec (ZVKDS OE Kranj: vodja programskega odbora)
mag. Marjetka Balkovec Debevec (Slovenski šolski muzej)
prof. dr. Janez Bogataj (SED)
doc. dr. Jože Hudales (OEIKA FF UL)
dr. Bojan Knific (JSKDS)
doc. dr. Mojca Ravnik (SED)

Organizacijski odbor posveta:

mag. Tita Porenta (Muzeji radovljiške občine – Mestni muzej Radovljica)
Ana Beno (Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo na FF UL)
Anja Serec Hodžar (Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU)

Častni odbor posveta:

prof. dr. Slavko Kremenšek
dr. Marija Makarovič
Anka Novak

Izdajatelj in založnik: Slovensko etnološko društvo, Metelkova 2, 1000 Ljubljana

Elektronski naslov: info@sed-drustvo.si

Spletna stran: www.sed-drustvo.si

Zanj: mag. Tita Porenta

Lektoriranje: Jerneja Jelovčan

Oblikovanje in prelom: Barbara Bogataj Kokalj

Zbornik je izšel ob podpori Ministrstva za kulturo Republike Slovenije in Občine Radovljica.

SLOVENSKO *etnološko* DRUŠTVO
SLOVENE *etnological* SOCIETY

REPUBLIKA SLOVENIJA
MINISTRSTVO ZA KULTURO

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

39(497.452)((082)(0.034.2)
338.483.13(497.452)(082)
353(497.452):39(082)
719(497.452)(082)

STROKOVNI posvet Etnologija in slovenske pokrajine (2012 ;
Radovljica)

Gorenjska [Elektronski vir] : etnologija in pokrajine na
Slovenskem na primeru Gorenjske ali kaj lahko etnologi in kulturni
antropologi doprinesemo h kulturni podobi in razumevanju pokrajin
na Slovenskem / Strokovni posvet Etnologija in slovenske pokrajine,
Radovljica, 16. in 17. februar 2012 ; urednici Tita Porenta in
Mojca Tercelj Otorepec. - El. knjiga. - Ljubljana : Slovensko
etnološko društvo, 2012

Dostopno tudi na: <http://www.sed-drustvo.si>

ISBN 978-961-6775-10-6 (pdf)

1. Gl. stv. nasl. 2. Etnologija in slovenske pokrajine 3. Porenta,
Tita
260194560

KAZALO

Tita Porenta in Mojca Tercelj Otorepec STROKOVNEMU POSVETU <i>ETNOLOGIJA IN SLOVENSKE POKRAJINE:</i> <i>GORENJSKA</i> IN ZBORNIKU PRISPEVKOV NA POT	9
---	---

Boris Golec NASTANEK POKRAJINSKIH POIMENOVANJ PREBIVALCEV SLOVENSKEGA OZEMLJA. KAKO SMO POSTALI GORENJCI, DOLENJCI, NOTRANJCI, ŠTAJERCI, KOROŠCI, PRIMORCI IN PREKMURCI?	13
---	----

I. Zgodovinski in etnološki vidiki preučevanja pokrajin na Slovenskem:

Alojz Demšar in Petra Leben Seljak ZGODOVINA HIŠ NA ŽIROVSKEM, SOVODENJSKEM IN LUČINSKEM	45
---	----

Vito Hazler »NA GORENJSKEM JE FLETNO!« POGLEDI NA GORENJSKO IN KRANJSKO IZ SPODNJE SAVINJSKE DOLINE IN DRUGIH KRAJEV	57
--	----

Verena Štekar-Vidic STARA RADOVLJICA PRIPOVEDUJE ALI KAKO V DOMAČEM MUZEJU SESTAVLJAMO ULIČNI MUZEJ	81
---	----

II. Naravna in kulturna dediščina Gorenjske:

Tea Lukan Klavžar UPRAVLJAVEC TRIGLAVSKEGA NARODNEGA PARKA IN NEPREMIČNA KULturna DEDIŠČINA	91
---	----

Špela Ledinek Lozej PLANŠARSTVO: PREDSTAVITEV PRIMERA PAŠE IN PREDELAVE MLEKA V VISOKOGORSKI BOHINJSKI PLANINI KRSTENICA	109
--	-----

Tatjana Dolžan Eržen KMEČKO POSLIKANO POHIŠTVO NA GORENJSKEM SKRINJE IN DRUGO POHIŠTVO V ZBIRKI GORENJSKEGA MUZEJA	123
--	-----

Mojca Šifrer Bulovec ZBIRKE OBRTI V LOŠKEM MUZEJU ŠKOFJA LOKA	143
--	-----

III. Pokrajinske in krajevne značilnosti kulture in identitete prebivalcev Gorenjske:

Nataša Kokošinek DOMOZNANSKO GRADIVO V GORENJSKIH KNJIŽNICAH	159
---	-----

Marija Stanonik POETIKA PROSTORA V GORENJSKI KRAJINI (NA PRIMERU POVEDK)	169
---	-----

Zdenka Torkar Tahir ODKRIVANJE KULTURNIH ZNAČILNOSTI IN LOKALNE IDENTITETE Z ZBIRANJEM IN OBJAVO SPOMINOV JESENICANOV V OKVIRU ŠTUDIJSKEGA KROŽKA »KAKO SO VČASIH ŽIVELI?«	187
---	-----

Jožica Škofic GORENJSKO NAREČJE KOT KULTURNA DEDIŠČINA	197
---	-----

Bojan Knific SLOVENSKE PRIPADNOSTNEGA KOSTUMIRANJA GORENJC VIZUALNA PRIČEVANJA O PRIPADNOSTNEM KOSTUMIRANJU GORENJC IN NEKAJ MISLI O GORENJSKOSTI »SLOVENSKE NARODNE NOŠE«	213
---	-----

Tomaž Simetinger MED PLESIŠČEM IN POKOPALIŠČEM VZPOREDNICE DVEH VAŠKIH PRIZORIŠČ NA PRIMERU ŽUPNIJE SV. MIHAELA NA DOVJEM V LUČI DELOVANJA FANTOVSKIH DRUŽB	245
--	-----

Saša Florjančič PREUČEVANJE ŽIVLJENJA V KROPI IN KAMNI GORICI V 20. STOLETJU VIGENJC, GLASILO KOVAŠKEGA MUZEJA V KROPI	257
--	-----

Marija Cvetek DREVESA IN GRMI V BOHINJSKEM FOLKLORNEM SLOVSTVU	273
---	-----

IV. Predstavitev na Gorenjskem delujočih organizacij, ki se s svojimi programi povezujejo z etnološko stroko in gorenjski ljubitelji etnologije.

Franja Gabrovšek Schmidt KULturna DEDIŠČINA IN REGIONALNI RAZVOJ	311
---	-----

Klemen Klinar HIŠNA IMENA NA GORENJSKEM	323
--	-----

Marija Demšar in Ana Pintar PROJEKT DUO KUNSTHANDWERK – PRISPEVEK K OHRANJANJU IN PROMOCIJI ROKODELSKE KULTURNE DEDIŠČINE	341
---	-----

V. DODATEK

Tita Porenta
EVIDENTIRANE ZASEBNE IN DRUŠTVENE ZBIRKE NA GORENJSKEM 353

Mojca Tercelj Otorepec
DELOVNA SKUPINA ETNOLOGOV KONSERVATORJEV PRI SED IN
ZA GORENJSKO 359

Adela Pukl
NESNOVNA KULTURNA DEDIŠČINA GORENJSKE IN REGISTER ŽIVE
KULTURNE DEDIŠČINE 371

STROKOVNEMU POSVETU ETNOLOGIJA IN SLOVENSKE POKRAJINE: GORENJSKA IN ZBORNIKU PRISPEVKOV NA POT

Strokovni posvet Etnologija in slovenske pokrajine: Gorenjska, ki ga organizira Slovensko etnološko društvo 16. in 17. februarja 2012 v Dvorski vasi pri Radovljici, pomeni nadaljevanje posvečanja pozornosti etnologov identitetam posameznih slovenskih pokrajin in poskusom, da bi bile te posebnosti tvorno upošteevane v procesu oblikovanja slovenskih pokrajin, s čimer se naša država, po vzoru drugih članic evropske unije, ukvarja že vse od leta 1998.

Slovenija se je zvezi evropskih držav priključila kot ena izmed držav, ki ima zgodovinsko dokazane pokrajine – Koroško, Gorenjsko, Primorsko, Dolenjsko z Belo krajino, Štajersko in Prekmurje. V njih se je stoletja razvijala kultura in način življenja ljudi v skladu s pokrajinskimi značilnostmi prostora. Število bodočih pokrajin pa še do danes ni dorečeno, zadnji predlog Vlade RS iz leta 2008 predlaga uvedbo 14 pokrajin. Prav zato smo se že pred leti v SED odločili za niz posvetov, ki bi nadgradili 1978. leta postavljen okvir za obravnavo vloge etnologije v slovenskih pokrajinah. Doslej smo pod drobnogled postavili Posavje (Brežice, 1978 in 2002), Koroško (Ravne na Koroškem, 2006) in Ljubljano (Ljubljana, 2007). Tokrat je na vrsti Gorenjska. S posvetom želimo osvetliti tako razvoj slovenske etnologije v slovenskih pokrajinah, kot njihovih značilnosti v smislu tamkajšnjega današnjega življenja, kjer se zrcalijo pestrost, različnost, pa tudi identiteta. Hkrati želimo pripomoči k boljši predstavitvi Gorenjske kot ene izmed danes predlaganih neformalnih pokrajin na Slovenskem. Prav s sodelovanjem pri določanju pokrajin na Slovenskem menimo, da bi se lahko etnologija

prepoznala kot ena izmed ključnih strok, ki zaradi dobrega poznavanja terena in ljudi na posameznih območjih ter njihovega načina življenja lahko aktivno pripomore k ustanovitvi formalnih regionalnih enot. Tem prizadevanjem je na dosedanjih posvetih že skušalo slediti nekaj referentov z Gorenjske,¹ tokrat se jim pridružuje še 21 novih. Kako daleč smo vsi skupaj od zadanega cilja, bodo pokazali diskusija in sklepi s posveta, ki jih nameravamo objaviti v naslednjem Glasniku SED in na spletni strani SED.

Program posveta je pripravil programski odbor v sestavi: Mojca Tercelj Otorepec, prof. dr. Janez Bogataj, doc. dr. Mojca Ravnik, dr. Bojan Knific, mag. Marjetka Balkovec Debevec in doc. dr. Jože Hudales, na začetku tudi izr. prof. dr. Naško Križnar. Posvet smo razdelili v štiri sklope. V prvem je poudarek na historični etnologiji oziroma na zgodovinskih in etnoloških vidikih preučevanja pokrajin na Slovenskem. K posebnemu uvodnemu delu smo povabili zgodovinarja dr. Borisa Golca, ki pojasnjuje »*Kako smo Slovenci postali Gorenjci, Dolenjci, Štajerci, Korošci, Prekmurci in Primorci.*« V drugem sklopu predavatelji predstavljajo naravno in kulturno dediščino Gorenjske. Tretji sklop je namenjen predstavitvi regionalnih regijskih organizacij Gorenjske, njihovim projektom in sodelovanju z gorenjskimi institucijami, kjer delujejo etnologi. Ob tem smo dodali še v zadnjih letih izpeljane naloge in projekte SED s poudarkom na temah Gorenjske, kot so projekt SED-a evidentiranja zasebnih muzejskih zbirk in izvedenih etnološko-muzejskih delavnic, kamor so se med leti 2007 in 2009 vključili tudi etnologi konservatorji s predstavitvijo svojega dela na Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije v sedmih regijskih območnih enotah. Tokrat smo dodali še pregled gorenjskih kulturnih spomenikov s strokovnega področja etnologije in informacije o poteku zbiranja in registriranja žive (nesnovne) dediščine, ki ga sedaj vodi Slovenski etno-

1 Anka Novak, Odnos do etnologije med anketiranci v Kranju. V: Janez Bogataj in Mitja Guštin (ur.), *Etnologija in sodobna slovenska družba*, (Brežice: Slovensko etnološko društvo, 1978), 28–34; Anka Novak, Bohinj in Dobrepolje. V: Aleš Gačnik (ur.), *Etnologija in regionalni razvoj*, (Ljubljana: Slovensko etnološko društvo; Ptuj: Znanstvenoraziskovalno središče Bistra, 2003), 114–119; Tatjana Dolžan Eržen, Tita Porenta, Nataša Kokošinec, Zdenka Torkar Tahir, Saša Florjančič in Ida Gnilšak, *Etnologija za Gorenjce*. V: Aleš Gačnik (ur.), *Etnologija in regionalni razvoj*, (Ljubljana: Slovensko etnološko društvo; Ptuj: Znanstvenoraziskovalno središče Bistra, 2003), 120–129; Mojca Tercelj Otorepec, *Učno-sprehajalna pot Rača*. V: Karla Oder in Anja Serec Hodžar (ur.), *Etnologija in regije: Koroška*, (Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2007; Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva 40), 151–158; Tita Porenta, *Trgovina v Ljubljani, fabrika v Trzinu – zgodovinske okoliščine poslovanja podjetja Peter Kozina@Co. med letoma 1903 in 1930*. V: Breda Čebulj Sajko (ur.), *Etnologija in regije: Ljubljana. Urbana etnologija in identitete Ljubljane*, (Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2008; Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva 42), 219–230.

grafski muzej, leta 2009 pa je ravno SED na Ptuj organiziral mednarodno konferenco Živeti z dediščino, na kateri smo razpravljali tudi o pomenu in našem odnosu do nesnovne dediščine v luči Konvencije Unesco.² Četrty sklop je namenjen pogledom v način življenja Gorenjcev v preteklosti in danes.

Že v sklepih, predlogih in usmeritvah, oblikovanih na mednarodni konferenci SED Živeti z dediščino na Ptuj,³ je bilo rečeno, da se »mora etnološka veda veliko bolj povezati z lokalnimi skupnostmi tako v Sloveniji kot v zamejstvu ter s Slovenci in njihovimi potomci po svetu.«⁴ V tem duhu smo četrtkovo popoldne (16. februarja) namenili prav temu povezovanju in omogočili prost vstop na posvet vsem, ki jih delo etnologov zanima iz različnih vzgibov in zornih kotov. Menili smo, da je tak regionalni posvet priložnost, da se srečajo različne stroke, predstavniki uradnih služb, gospodarstva in ljubitelji ter skušajo v nadaljevanju peljati razvoj Gorenjske z roko v roki. Morda v tem trenutku ne bo večjega učinka, se bodo pa priložnosti za tesnejše sodelovanje lahko vzpostavile kasneje.

Poleg plenarnega dela posveta in raznih predstavitev v okviru strokovnega posveta organiziramo tudi dva terenska ogleda: prvi dan ogled starega mestnega jedra Radovljice iz perspektive konservatorske in muzejske stroke, drugi dan pa neposredne okolice, kjer se odvija posvet – dvorca Drnča – in Begunj na Gorenjskem z nekaterimi obnovljenimi enotami nepremične kulturne dediščine, *Muzeja talcev* v nekdanjem gradu Katzenstein ter zbirke plošč ansambla Avsenik.

Zbornik z večino objavljenih referatov, ki sledi predstavljenim vsebinskim sklopom posveta, tokrat izhaja ob posvetu samem, in prvič kot elektronska publikacija. Na ta način SED sledi priporočilom glavnega financerja *Ministrstva za kulturo RS* in prizadevanjem *Javne agencije za knjigo* za vzpostavitev elektronskega založništva v Sloveniji.

Posvet in zbornik smo pripravili v sodelovanju s številnimi člani SED-a in drugimi sodelavci. Najprej hvala vsem, ki so navedeni v ko-

2 Konvencija Unesco o varstvu nesnovne dediščine, sprejeta na 32. konferenci Unesca v Parizu, 17. oktobra 2003, veljati je začela leta 2005. V Sloveniji smo jo vključili v zakonodajo z *Zakonom o varstvu kulturne dediščine* leta 2008 in jo istega leta tudi ratificirali.

3 Živeti z dediščino/Living with cultural heritage, mednarodna konferenca, Ptuj, 13.–14. novembra 2009.

4 Glasnik SED 49/3–4 (2009), 117–119.

lofonu zbornika, in referentom. Posebej se zahvaljujeva gorenjskim muzejem za posredovanje promocijske razstave, *Muzejem radovljiške občine* za ogled *Muzeja talcev* in vodenje po stari Radovljici, *Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije*, *OE Kranj* za predstavitve na terenu, družini Rozman iz Robačnekovega mlina v Begunjah, KS Begunje na Gorenjskem ter *Galeriji Avsenik*.

Hvala tudi ge. Vesni Lešnik, ki nam je z ugodnejšimi cenami storitev hotela Drnča prišla naproti in na ta način delno finančno podprla naš posvet.

Program sta finančno podprla tudi *Ministrstvo za kulturo RS* in *Občina Radovljica*.

*mag. Tita Porenta in Mojca Tercelj Otorepec,
vodji organizacijskega in programskega posveta ter urednici*

Boris Golec*

Nastanek pokrajinskih poimenovanj prebivalcev slovenskega ozemlja

Kako smo postali Gorenjci, Dolenjci, Notranjci, Štajerci, Korošci, Primorci in Prekmurci?

Ključne besede: slovenske pokrajine, pokrajinska imena, poimenovanja prebivalcev, zgodovinske dežele

Izvleček:

Imena prebivalcev sedmih slovenskih (neuradnih) pokrajin so po izvoru in pomenu zelo različna, prav tako tudi po tem, kdaj, zakaj in kako so se uveljavila. Večinoma so sicer oprta na nekdanje politično-upravne enote. Politično ime je bilo nekaj časa umetno, administrativno, sčasoma pa je ob ugodnih okoliščinah prerastlo v edino (primer Gorenjske) ali prevladujoče (Dolenjska brez obrobja). Nekatera pokrajinska imena so se v poimenovanju prebivalcev uveljavila bolj, k čemur so največ prispevale praktične potrebe, druga manj ali sploh ne. Trajanje in avtohtonost pokrajinskega imena očitno nimata veliko vpliva na njegovo ohranitev, ko se v ključnih trenutkih spremenijo politične in družbene razmere. Včasih se ime za prebivalce močnejše uveljavi šele, ko administrativne enote kot take ni več (primer Notranjcev in Primorcev).

* Dr. Boris Golec: doktor zgodovinskih znanosti, izredni profesor, znanstveni svetnik, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, 1000 Ljubljana. E-naslov: bgolec@zrc-sazu.si

Ko sem bil letošnjo pomlad povabljen, naj na strokovnem posvetu slovenskih etnologov kot zgodovinar nekoliko osvetlim nastanek naših pokrajinskih imen oziroma poimenovanj za njihove prebivalce, vabila kljub tehtnim pomislekom nisem mogel zavrniti, čeprav sem se dobro zavedal, na kako spolzka tla se podajam. Kolikor mi je znano, se namreč nastanka, vsebine, spreminjanja in ugašanja imen za prebivalce slovenskih pokrajin sistematično ni loteval še nihče.¹ Še najboljše sta raziskana zahodno in vzhodno obrobje Slovenije (prim. Marušič 2004; Kerec 2004; Fujs 2004; Golec 2011), v luči poimenovanja dežel in ljudstev tudi obdobje zgodnjega novega veka (prim. Rotar 1988), medtem ko nimamo zadovoljivih raziskav za celoto. Največ gradiva je na enem mestu predstavil Gorazd Makarovič v svojem leta 2008 izdanem delu *Ko še nismo bili Slovenci in Slovenke*, a se njegovi nameni niso ujemali z vprašanjem, ki mi ga zastavlja naslov referata. Kratke razlage pojmov najdemo še v *Slovenskem etnološkem leksikonu* (2004), medtem ko nacionalna zgodovinska stroka podobno enciklopedično delo že vse predolgo pogreša. Moji odgovori bodo temu ustrezno daleč od eksaktnosti, kakršno bi lahko dale šele temeljite raziskave. V marsičem bom zato neizogibno ostal na ravni torza, zatekal se bom k subjektivni presoji in se nemara kdaj tudi motil.

Kako smo torej postali – eni Gorenjci, drugi Korošci, tretji spet nekaj tretjega? Ko nekdo nekaj postane, je samo po sebi umevno, da to tudi *je*, tu pa se znajdemo v zadregi. Mar ne bi bilo treba vprašanja zastaviti drugače: ali dejansko *smo* Gorenjci, Dolenjci, Korošci? Kaj nas kot nosilce imena določene pokrajine sploh določa in ali pokrajine v resnici obstajajo? Če je odgovor na zadnje vprašanje pritrdilen, sledi naslednje: kje se potentakem naše pokrajine začneta in kje končujejo, ali in kje bomo našli njihove jasne meje?

Ozrmo se k sosedom in se z njimi po čedni vseslovenski navadi primerjajmo. Pri Avstrijcih ni o pokrajinski pripadnosti prebivalcev, posameznih občin in krajev nobenega dvoma.² Geometri so že zdavnaj do metra natanko določili, od kod do kod seže njihova zvezna dežela Štajerska, kateri prostor zavzema avstrijska Koroška, kje je Predarlško. Dežele in njihova imena so povečini stalnica od srednjega veka, deželne meje pa ostajajo že stoletja skoraj nespremenjene. Nekaj Koroške, Štajerske in Tirolske je Avstrija po 1. svetovni vojni sicer izgubila zaradi »pohlepnihih južnih sosedov«, zato pa so Avstrijci novo pridobljeno ogrsko ozemlje brž zaokrožili v novo deželo z imenom Gradišćanska. Imenovali so jo po gradovih, tako kot so skoraj vse njihove in naše zgodovinske dežele dobile ime po tem ali onem gradu. Z novoizumljenim deželnim imenom so v vsega kakšni generaciji ali dveh nastali tudi Gradiščani (*Burgenländer*), ki to danes niso le po administrativni pripadnosti, temveč nič

manj po skupni zgodovinski oziroma zdaj deželni zavesti.³ Tolikšno združevalno moč imajo torej dežele v Avstriji, ker so stabilne, tako rekoč večne, brez diskontinuitete, če kot delno izjemo izvzamemo čas 2. svetovne vojne. V Avstriji se v deželnih okvirih dogaja politika, na posamezno deželo so vezani šolstvo, kultura, šport, domala vse javno življenje, podobno ali morda še izraziteje kot nekoč v Jugoslaviji v okviru njenih šestih republik. Tako je biti Korošec, Štajerec, Tirolec nekaj samoumevnega, otipljivega, živečega, presegajočega tudi jezikovne in narodne meje med sodeželani, če vzamemo za primer samo tri sosednje avstrijske dežele – Koroško, Štajersko in Gradišćansko.

Stabilnost pokrajin, določenih z zgodovinskimi administrativnimi mejami, in deželnih identitet prebivalcev je v sosednji Avstriji tolikšna, da bi ji težko našli primerjavo drugje v Evropi. Tako pride tem bolj do izraza slovenska drugačnost – imenujmo jo »brezpokrajinskost«. Med evropskimi državami ni nobene primerljive velikosti, ki ne bi bila razdeljena na administrativne pokrajine – regije in torej ne bi poznala vmesne stopnje med državo in občino.⁴ »Zedinjena Slovenija« kot eno upravno in politično telo, o katerem so leta 1848 začeli glasno sanjati tedaj še maloštevilni narodnjaki, je naša današnja realnost. Če smem pripomniti, ne da bi se za kar koli opredeljeval: Zedinjeno Slovenijo doživljamo v obliki državnega centralizma še dvajset let po pridobitvi državne samostojnosti.

Ena od občutnih posledic centralizma in neobstoja pokrajin – regij – je seveda tudi dejstvo, da (brez natančno razmejenih regij) ne moremo imeti povsem jasnih predstav, kaj vse pokriva Gorenjska ali do kod seže Štajerska. Če obe pravkar omenjeni in druge slovenske pokrajine sploh obstajajo, se največkrat prepletajo. Meje raznih območnih odborov, društvenih zvez ali statističnih regij se med seboj nemalokrat močno razlikujejo, pa čeprav nosijo isto pokrajinsko ime (prim. Marušič 2004: 62). Nobene trdne podlage nimamo, še najmanj upravno-teritorialne, na katero bi se lahko oprli, ko je denimo Slovenijo treba razdeliti na območne enote kakšne vsedržavne organizacije. Določanje obsega pokrajin se zdi nekako arbitrarno, prepuščeno individualni izbiri, njihovo »strokovno« definiranje je še najbolj v domeni geografov (kar ne more zadostiti vsem merilom, zlasti ne humanističnih ved). Obstaja sicer 12 statističnih regij, ki jih slabo poznamo in po katerih se redko imenujejo njihovi prebivalci, saj so le nekatera imena »zgodovinska«, kot npr. Gorenjska ali Koroška regija, večinoma pa izrazito geografska (Podravska regija, Jugovzhodna Slovenija) ali sestavljena (Notranjsko-kraška, Obalno-kraška regija).⁵ »Vsevedna« enciklopedija Wikipedija nam pove, da imamo poleg statističnih regij tudi sedem neformalnih po-

3 Celo na Gradišćanskem živeči Hrvatje so se temu primerno preimenovali iz Ogrskih Hrvatov v Gradišćanske Hrvate (*Burgenlandkroaten*), svoj jezik pa v gradišćansko hrvaščino (*burgenlandkroatisch*).

4 Prim. <http://en.wikipedia.org/wiki/Region>, 25. 9. 2011.

5 Statistične regije v Sloveniji se imenujejo (po abecedi): Gorenjska, Goriška, Jugovzhodna Slovenija, Koroška, Notranjsko-kraška, Obalno-kraška, Osrednjeslovenska, Podravska, Pomurska, Savinjska, Spodnjeposavska in Zasavska.

¹ Vprašanje je leta 2002 problemsko skiciral V. Melik v uvodnem referatu na Zborovanju slovenskih zgodovinarjev (Melik 2004).

² [http://de.wikipedia.org/wiki/Bundesland_\(Oesterreich\)](http://de.wikipedia.org/wiki/Bundesland_(Oesterreich)), 25. 9. 2011.

krajin, in sicer: Gorenjsko, Štajersko, Prekmurje, Koroško, Notranjsko, Primorsko in Dolenjsko.⁶ Vedenje o tem, zakaj tako, od kdaj tako in ali res tako, je Slovencem povečini tuje. Takšna administrativna razdelitev ni obstajala nikoli v zgodovini in še manj gre, kot bi morda kdo mislil, za nekdanje zgodovinske dežele.

Drugače kot Avstrijci, ki so obdržali dežele tudi po razpadu habsburške monarhije, imajo danes povprečni Slovenci nemalo težav že z razumevanjem pojma dežela, kaj šele, da bi nekdanje dežele na slovenskih tleh znali naštet. Razumljivo, saj je od odprave dežel novembra 1918⁷ (razen v Avstriji, kjer so se obdržale do danes) minilo že več kot devet desetletij in je živ komaj kak stoletnik, ki se je o njih učil v šoli, ko so še obstajale. Žal t. i. slovenskih zgodovinskih dežel neredko ne poznajo niti študenti in celo diplomanti zgodovine.⁸ Kako naj bi potem pričakovali nemogoče od naključno vprašanih, denimo, naj opredelijo, kateri deli Slovenije so spadali v Kranjsko, ali veliko preprosteje: povedo naj, v kateri nekdanji deželi sami živijo.

Mar ni svojevrsten paradoks, da danes komaj kdo še ve za Kranjsko in Kranjce, besedni zvezi »kranjska klobasa« ali »kranjski Janez« pa v najboljšem primeru povezujejo s Kranjem, če sploh s čim? Kranjski, vodilni slovenski deželi, ki je obsegala polovico današnje Slovenije, imela za prestolnico Ljubljano in bila edina etnično skoraj povsem slovenska, smo se – tako se zdi – docela odpovedali. Reklamno geslo »Mesnine dežele Kranjske« in naslov Valvasorjeve »Slave vojvodine Kranjske« zvenita danes nestvarno, oddaljeno tako časovno kot geografsko, za prenekaterega bržčas nič drugače kot kakšne »Zgodbe iz Narnije«. Ni naključje, da v naslovu referata, ki mi je bil zaupan, Kranjcev ni. Ali torej sploh nikoli nismo postali, bili oziroma zdaj nismo več Kranjci, zato pa naj bi bili Gorenjci, Korošci, Prekmurci? Še pred stoletjem bi se zdelo naravnost bogokletno, ko bi izpustili Kranjce ali že ko teh ne bi navedli na prvem mestu, ki jim med Slovenci po pravici gre. Že zato, bi nas poučili naši predniki, ker je svet veliko prej poznal Kranjsko in Kranjce kot Slovenijo in Slovence, s Kranjci pa so bili v preteklosti pogosto mišljeni sploh vsi Slovenci.

Kaj nas uči tale »prilika« o Kranjcih? Da je zgodovina nikoli dokončano dogajanje, ki seveda vključuje tudi nastajanje, preoblikovanje in ugašanje pokrajinskih imen in identitet. Ko izgine podlaga, se najlaže izgubijo tiste pripadnosti, ki se niso nikoli docela razvile ali pa so v novi stvarnosti postale odvečne, celo moteče.⁹ Iz prak-

tičnih potreb in skupne usode prostora namesto teh vzniknejo nove. Kar danes štejemo za pokrajine, ki jih znamo tudi kolikor toliko geografsko umestiti, je realnost, ki je v tej obliki še pred desetletji ni bilo in je morda prav kmalu ne bo več.

Slovenske dežele pred letom 1918 (Bajt in Vidic 2011: 148)

Imena prebivalcev pokrajin, našeta v naslovu, so po izvoru in pomenu zelo različna, večinoma so sicer oprta na nekdanje politično-upravne enote, a ne vsa. Prvič, Štajerci in Korošci nosijo ime po dveh zgodovinskih deželah srednjeveškega nastanka, ki pomanjšani še obstajata v naši severni sosedbi. Gorenjci, Dolenjci in Notranjci so poimenovani po treh sestavnih delih dežele Kranjske, ki jim je bila za osnovo

kanje ustreznih pokrajinskih imen, tembolj, ko so dejansko v živi ljudski govoric, vsaj do neke mere, živela dalje. V območju stare Kranjske ni bilo težav, ker so se izkazala popularna in dobro utemeljena poimenovanja Gorenjske in Dolenjske kot docela ustrezajoče nadomestilo. Za Štajersko pa podobnega nadomestila ni bilo na razpolago. Zato je znova prevladala uporaba pokrajinske označbe s Štajersko.« (Melik 1957: 5–6).

6 http://sl.wikipedia.org/wiki/Pokrajine_v_Sloveniji, 25. 9. 2011.

7 Narodna vlada v Ljubljani je 4. novembra 1918 ukinila prejšnjo deželno upravo in njene organe (Vilfan 1961: 470), 3. novembra pa je zahodni del slovenskega ozemlja začela zasedati italijanska vojska in uvedla vojaško upravo (prim. Ferenc, Kacin-Wohinz, Zorn 1974: 35).

8 Moje osebne izkušnje z ustitih izpitov kažejo, da se zatakne najpogosteje pri »primorskih deželah«, četudi študente vse leto zasipam s kartografskim gradivom in si lahko na izpitu pomagajo s fizično karto Slovenije.

9 O (ne)ohranjanju deželnih imen na Slovenskem po koncu habsburške monarhije je geograf A. Melik zapisal (1957): »Po letu 1918 smo se nekako ogibali uporabe imen starih zgodovinskih dežel, ker so nam bile nesimpatične kot nekdanje avstrijske »kronovine«; to je bilo v dobi, ko smo v zmagi narodne ideje iz leta 1848, po težnjah preporodovskega gibanja, z razpadom Avstro-Ogrske dobili zedinjeno Slovenijo, dasi krmo na primorski in koroški strani ter brez Porabja. Toda zelo smo v naslednjih letih čutili pomanj-

tristoletna delitev na deželne četrti in pozneje na okrožja oziroma kresije. Primorci se imenujejo po nekdanji naddeželni upravno-politični tvorbi, a se je vsebina pojma po letu 1918 močno spremenila. Končno so tu še Prekmurci, ki jih s Primorci poleg podobnega imena (kot Slovence in Slovake) povezuje pozen nastanek pojma, šele v 19. stoletju. Imamo torej skupek pokrajinskih imen različnega nastanka, a ne tudi zagotovila, da bi se vsak Slovenec v mejah današnje Slovenije prepoznal v enem od njih. Težave nastanejo že s prestolnico, ki ostaja zunaj takšne pokrajinske delitve, kot Bruselj sredi razdeljene (federalizirane) Belgije.

In če posežemo v ne prav oddaljeno zgodovino, v čas pred 1918, sta tu še imeni za prebivalce dveh zgodovinskih dežel – Goriške in Istre – ter mesta Trst, katerega ozemlje je tedaj prav tako segalo na današnja slovenska tla (Lipica z okolico). Da ne omenjamo mlajših imen za prebivalce manjših pokrajinskih enot, s katerimi se danes identificiramo. Na prvem mestu gre omeniti Belokranjce, poimenovanje, ki se je uveljavilo v 19. stoletju.¹⁰ V 20. stoletju so se pridružili še Zasavci in Posavci, eni in drugi zrasli tako iz Kranjcev kot iz Štajercev, in še kdo, ki ga delitev Slovencev na vsega sedem pokrajinskih pripadnosti ne bi mogla zadovoljiti.

Zašli bi predaleč, ko bi hoteli zajeti tudi vse pokrajinske identitete iz preteklosti in manjše znotraj obstoječih, denimo nekoč zelo prepoznavno Slovensko marko na današnjem Dolenjskem ali ime Hrvati za Belokranjce. Manjše pokrajine so se ohranjale in obnavljale predvsem zaradi nestalne pripadnosti ozemelj političnim enotam – deželam. Tako so bili Kraševci, danes vsi del Primorcev (tudi zamejskih), nazadnje razdeljeni kar med tri dežele in ozemlje Trsta,¹¹ Tolminsko in zlasti Bovško sta se upravno-politično pozno pridružila Goriški (Bajt in Vidic 2011: 112, 118), Idričani pa so nekajkrat zamenjali administrativno pripadnost (Bajt in Vidic 2011: 112, 118) in obstali nekje vmes, še najbližje Primorcem. Obrobja so torej tisto, kar najbolj odstopa od shematizirane razdelitve na pokrajine, kot jo je naslov referata opredelil z imeni prebivalcev. Prvi razlog, nestabilno politično pripadnost, smo omenili. Obstajajo pa še drugi, kakor geografska oddaljenost in ločenost od jedra »matične« pokrajine, s tem največkrat povezana narečna drugačnost, administrativne meje manjših enot v preteklosti in sedanjosti ter drugo.

Tudi med pokrajinskim imenom, imenom za prebivalce in skupno identiteto teh nikakor ni mogoče postavljati enačajeve. Imena so pogosto prišla od zunaj, živele sprva kot uradna, administrativna in v neslovenskem jeziku, šele nato so se kot razlikovalna oznaka prijela ljudi, čisto nazadnje pa so jih ti ponotranjili in se z njimi poistovetili, včasih šele, ko je upravno-politični okvir sploh že prenehal obstajati.

¹⁰ Imeni Bela krajina in Belokranjci, kolikor je znano, nista potrjeni pred sredo 19. stoletja. J. Kobe piše leta 1845 o »belih Krajncih« v razliko od »černih Krajncev«: »Ti Krajnci, od svoje bele oprave (obleke) beli Krajnci imenovani« (1845: 19). O »belih Kranjcih« prim. Kozler, *Kratek slovenski zemljopis* (1854: XX). O imenu Bela krajina prim. Snoj (2009: 55).

¹¹ Geografsko območje Krasa so si nazadnje delile dežele Goriška in Gradiška, Kranjska in Istra, košček pa je spadal tudi v upravno območje državnega neposrednega mesta Trst. Prim. Bajt, Vidic (2011: 148).

Sprehodimo se po pokrajinskih imenih prebivalcev iz naslova referata in začnimo za spoznanje druge kot običajno, pri obrobju – v **Prekmurju**. To je bilo, s katere koli strani nanj pogledamo, v zgodovini vedno na robu, že samo ime pokrajine pa kaže, da je nastalo zunaj Prekmurja. Pokrajina na desnem bregu Mure je tudi edina, ki ni nikoli spadala v nobeno deželo, saj je bila skoraj celo tisočletje del Ogrske. Nikdar, razen nekaj let po prvi svetovni vojni, tudi ni sestavljala zaokrožene politično-upravne celote.¹² Danes je Prekmurje zelo jasno razmejeno, in sicer kot ozemlje, ki je bilo do leta 1919 ogrsko in je danes v Sloveniji. Njegove meje, natanko določene in jasnejše kot pri kateri koli drugi slovenski pokrajini, so oprte na slovensko državno mejo proti trem sosednjim državam ter na reko Muro, ki ga loči od ostalega slovenskega ozemlja. Ime Prekmurje opredeljuje geografsko lego z določenega zornega kota, z desnega brega Mure, in tako ni moglo nastati v samem Prekmurju. Ustvarili ga niso Štajerci in drugi avstrijski Slovenci, kot bi se zdelo logično, ampak se veliko prej oglašja na Hrvaškem, v cerkveni latinski terminologiji zagrebške škofije (*districtus Transmuranus* ipd.), pod katero je južni del Prekmurja spadal od 12. stoletja do leta 1777, ko se je celotno Prekmurje združilo pod novoustanovljeno škofijo v Sombotelu (Fujs 2004: 52). Ni znano, da bi bilo ime Prekmurje v slovenščini ali hrvaščini izpričano pred 19. stoletjem, a je v določenem oziru, ne da bi se nanašalo na današnji obseg pokrajine, vsekakor obstajalo, saj na Hrvaškem konec 17. stoletja srečamo priimek Prekmurec.¹³ Slovenski živelj današnjega Prekmurja in Porabja (na Madžarskem) se sicer ni imenoval Prekmorci/Prekmurci, ampak se je vseskozi naslavljal s Slovenci oziroma Sloveni. Toda slovensko pokrajinsko ime je dokumentirano šele leta 1780 – kot Slovenska okroglina, tri leta zatem, ko so se prekmurški Slovenci prvič združili v skupnem škofijskem okviru. Upravno-politično so sicer vse do leta 1919 ostajali razdeljeni med dve ogrski županiji, Železno in Zalsko, zato Prekmurje dolgo ni imelo skupnega imena, ne slovenskega ne madžarskega. Takó ime Slovenska okroglina kot mlajše Slovenska krajina, ki mu sledimo od srede 19. stoletja, sta bili povzeti oziroma prevedeni po madžarskih poimenovanjih (Fujs 2004: 52–54). Slovenci zunaj Prekmurja so Prekmurce poznali kot ogrske Slovence in jih vsaj od šestdesetih let 19. stoletja imenovali tudi Prekmurci, ti pa so za svojo deže-

¹² Od srednjega veka do jugoslovanske zasedbe leta 1919 je Prekmurje delila meja med Železno in Zalsko županijo (Bajt, Vidic 2011: 88, 98, 112, 118, 128, 130, 148). Šele v času boljševiške Madžarske je spomladi 1919 nastala upravna enota Slovenska krajina in nato nekajdnevna Murska republika. Po jugoslovanski zasedbi poleti istega leta je Prekmurje upravljal civilni komisar s sedežem v Murski Soboti in ekspozituro v Lendavi, nato je bilo štiri leta (1921–1925) v celoti v murskosoboškem okraju in odtelej razdeljeno na okraja Murska Sobotna in Lendava (Trstenjak 1939: 115; Krajevni leksikon Dravske: 299–300). Obe upravni središči sta kot enakovredni obstali do danes, le v letih 1955 do 1962 je celotno Prekmurje spadalo v isti, murskosoboški okraj, ki pa je obsegal tudi neprekmursko ozemlje na desnem bregu Mure (prim. Gams, Vrišer 1998: 266–268; Bajt, Vidic 2011: 170, 196).

¹³ V ordinacijskem zapisniku zagrebške škofije je leta 1699 kot prejemnik diakonatskega posvečenja in leto zatem mašniškega posvečenja naveden pavlinski brat *Alexander Prekmurec* (Golec 2011: 251).

lico čedalje bolj sprejemali geografsko oznako Slovenska krajina (Fujs 2004: 54).¹⁴ Imeni Prekmurje in Prekmurci, ki sta jim bili glede na etimologijo dolgo tuji, so njihovi pisci uporabljali pred razpadom habsburške monarhije (predvsem) za zunanjo rabo (Kerec 2004: 94). Šele po priključitvi Prekmurja Jugoslaviji sta postali splošno rabljeni in sta se sčasoma prijeli tudi prebivalcev samih (Klemenčič 2009: 8–13), seveda brez onih, ki so ostali na Madžarskem in za katere je bilo zaradi spremenjenih političnih razmer treba ustvariti povsem nova imena – za pokrajino Porabje, za prebivalce pa najprej rabski, nato porabski Slovenci in slednjič Porabci (Kozar-Mukič 1982: 76–77). Danes prekmursko ime za pokrajino in njene prebivalce (tudi tiste neslovenskega rodu) nima prave konkurence v starejših imenih, zdi se logično in staro, je pa v resnici mlado in so ga zadnji sprejeli prav Prekmurci sami. Ponotranjili so ga kot danost, tem lažje zato, ker je oprto na stoletno (slovensko) identiteto, zdaj samo pod drugim, prekmurskim imenom.

Nadaljevali bomo z **deželnimi imeni prebivalcev**, ki so vsa po vrsti starejša od drugih današnjih imen, izpeljanih iz pokrajinskih. Posebej gre izpostaviti **Koroško**, deželo, katere obseg se je najmanj spreminjal. Koroška je med našimi deželami prva, že leta 976, postala vojvodina, svoj izvor pa ima, kot je dobro znano, v Karantaniji, ki je dobila ime po Krnskem gradu (Snoj 2009: 201). Slovensko ime za Korošce je prvič dokumentirano pri Trubarju,¹⁵ prav tako kot deželno ime: *koroška dežela*,¹⁶ ob tedaj sicer pogostejši drugi obliki imena – *Korotan*.¹⁷ Danes je Koroška med nekdanjimi zgodovinskimi deželami tako po imenu kot po obsegu najbolj prepoznavna, celo bolj kot Štajerska. Povprečen Slovenec namreč težko prezre, da obstaja tudi Koroška v Avstriji, medtem ko večina najbrž ne bi vedela za še eno, avstrijsko Štajersko, kar je razumljivo. Se mar o Koroški in usodi koroških Slovencev niso učile cele generacije? Mediji vseskozi poročajo o slovenski manjšini na avstrijskem Koroškem, poleg tega pa je danes Koroška regija edina od 12 slovenskih statističnih regij, ki nosi ime po nekdanji deželi (delna izjema je še Goriška regija). Regija vrh tega ne obsega

¹⁴ Kozlerjev *Kratek slovenski zemljopis* iz leta 1854 še ne pozna pojma Prekmurje (prim. XII). V publicistiki in strokovni literaturi ga je v šestdesetih letih 19. stoletja uvažal Božidar Raič (Fujs 2004: 54).

¹⁵ Samostalnik *Korošci* je prvič dokumentiran v Trubarjevem *Matevževem evangeliju* (1555: A2b). – Iskanje prvih omemb zemljepisnih imen in imen prebivalcev v slovenski protestantski književnosti je znatno olajšala uporaba listkovnega gradiva Zgodovinske sekcije Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. Sodelavcem sekcije gre posebna zahvala za pomoč in nasvete, ki so mi jih nudili, zlasti dr. Jožici Narat.

¹⁶ Pojem *koroška dežela* se pojavlja pri Trubarju in Krelju: »v tih krajinskih, zdulanih štajerskih, koroških deželah« (Truber 1562: 1a), »po Kranju inu koroški deželi« (Krelj 1567: III). Prim. rabo pridevnika koroški (Ahačič idr. 2011: 190).

¹⁷ Ime *Korotan* je po M. Snouju umetno slavizirano starejše slovensko ime (Snoj 2009: 201). Navaja ga sicer že Recljev prevod gorskih bukev iz leta 1582: v *Korotani* (Dolenc 1940: 75) in za njim prevod deželnoknežjega razglasila iz leta 1615, najverjetneje nastal pri vicedomskem uradu za Kranjsko v Ljubljani: v *Korotani* (Urnec 1971: 25). Pozna ga tudi hrvaško-latinski slovar Ivana Belostenca iz 17. stoletja, objavljen leta 1740: *Korotan*, za prebivalca *Korotánec* in *Korošec*, pridevniško *korotanski* (178–179). Ime se je kot prevladujoče očitno ohranilo še dolgo. Lublanske novice (1797–1800) denimo zelo dosledno pišejo o Korotanu (Lublanske novice 1/57, 19. 7. 1797; 1/62, 5. 8. 1797; III/9, 2. 3. 1799).

samo tistega koščka zgodovinske Koroške, ki je leta 1919 pripadel novoustanovljeni južnoslovanski državi in je danes v mejah Slovenije, ampak se je celo razširila proti vzhodu, na območja, ki so v zadnjih stoletjih habsburške monarhije spadala k Štajerski: na Mislinjsko dolino s Slovenj Gradcem in Dravsko dolino do vključno občine Radlje ob Dravi (prim. Keber 2008: 124–125). Še več, tudi večina prebivalcev »novopridobljenih« delov regije naj bi se danes imela za Korošce, ne več za Štajerce (Melik 2004: 13). Zakaj in kako se je kaj takega lahko zgodilo? Na »naravno podlago« se je oprla administrativna podlaga in se odrazila v novi skupni identiteti. Območja dveh nekdanjih dežel je najprej, med obema svetovnima vojnama, pokrtil novi okraj Dravograd (prim. Krajevni leksikon Dravske: 144–161). Sedanja Koroška regija s sicer drugačnim obsegom od nekdanjega dravogradskega okraja prav tako vključuje robne dele Štajerske, ki spadajo h koroški narečni skupini. Ozemeljsko je oprta na okraj Slovenj Gradec iz obdobja po drugi svetovni vojni (prim. Krajevni leksikon Slovenije: 233–240), svoje pa (je) prispeva(la) še (nezavedna) zgodovinska podlaga. Dobršen del »novopridobljene« Koroške, najdlje Mislinjska dolina, je namreč v srednjem veku spadal k deželi Koroški, ne k Štajerski (Bajt in Vidic 2011: 68, 70, 74, 88). Ker Štajerske v mejah Slovenije že od leta 1918 v političnem smislu ni več, ji je naša, slovenska Koroška, tem lažje vzela tisto obrobje, ki gravitira k »pravi« Koroški, tj. proti Mežiški dolini in Dravogradu, na drugi strani pa je od Koroške odpadlo geografsko ločeno Jezersko. Negovanje koroškega imena v Sloveniji, njegovo upoštevanje v imenu statistične regije, razširitev te na škodo Štajerske in s tem povečanje števila Korošcev, nosilcev koroške identitete, vse to prejkone kaže na nekakšno slovensko nostalgijo po deželi, katere največji del smo po prvi svetovni vojni izgubili, tudi po lastni krivdi.¹⁸

Pri drugi zgodovinski deželi, Štajerski, kaže kot zanimivost najprej poudariti, da grad Steyr, po katerem je dobila ime, že dolgo ni več na Štajerskem, temveč v Zgornji Avstriji (Snoj 2009: 418). Zdi se, da skupna zavest Štajercev in štajerskih Slovencev, vezana na ime Štajerec,¹⁹ ni bila nikoli tako močna kot pri Korošcih in Kranjcih (ki so, prvi zelo dolgo, drugi pa vseskozi, skoraj vsi govorili slovensko, medtem ko je bila Štajerska po jeziku pretežno nemška dežela). Štajerci očitno tudi niso bili tako splošno prepoznavni, če sodimo po tem, da na Slovenskem danes nimamo

¹⁸ Tako imamo danes dvoje Korošcev: tiste v Avstriji in te v Sloveniji, upravičeno pa jim lahko prištejemo še one v Kanalski dolini, ki spadajo od leta 1919 pod Italijo. Različni si niso samo po državi, ampak tudi po narodni in jezikovni pripadnosti, a vsaj v Avstriji in Sloveniji se imajo tako eni kot drugi predvsem (ali samo) za Korošce. Drugo vprašanje pa je, kdo v mejah Slovenije je danes prepoznaven kot Korošec oziroma se kot tak počuti. Koroška zavest in samopomenovanje zlasti pri prebivalcih »novopridobljenih« delov Koroške regije vendarle nista povsem trdna in samoumevna, ampak se še vedno prepletata s štajersko zgodovinsko podlago; ali se bo opredeljeval kot Korošec ali Štajerec, je prepuščeno posameznikovi izbiri.

¹⁹ Iz 16. stoletja še ne poznamo oblike Štajerec, temveč Štajer ([Trubar] 1555: A2b). V današnji obliki je ime izpričano v Belostenčevem slovarju iz 17. stoletja, objavljenem leta 1740: Štajerec (Staerecz) (Belostenec 1973: 490).

priimka Štajerc ali Štajrer in da so nosilci priimka Štajer maloštevilni,²⁰ vsi našeti pa so tudi v preteklosti dokumentirani zelo šibko.²¹ Priimki nazorno pričajo, da so prebivalce slovenskega in nemškega dela Štajerske poznali zunaj in znotraj domače dežele po ožjih pokrajinskih imenih. Od tod priimki, kot so Haložan, Savinšek, Sotlar, Zadavec itd.,²² čeprav že protestanti uporabljajo krovno ime za slovensko Štajersko: »zdulana štajerska dežela« (Truber 1562: 1a) oziroma »dulajna štajerska dežela« (Trost 1588).²³ V predmarčni dobi najdemo poleg rabe deželne imena ožje pokrajinsko ime »na dolnim Štajarskim«,²⁴ od tod za slovenske Štajerce poimenovanje Dolenci (!), ki ga v drugi tretjini 19. stoletja srečujemo pri Slomšku (1862: 57, 58; 2007: 215) in je lahko našlo oporo tudi v kratkotrajni upravno zaokroženi Spodnji Štajerski (mariborskem okrožju 1849–1859) (Žontar 1988: 94, 95). Skupno zavest slovenskih Štajercev je do razpada habsburške monarhije krepil deželni okvir, danes pa je brez njega občutno šibkejša. Ljutomerčan in Brežičan, oba z obrobja nekoč skupne dežele, se imata sicer za Štajerca, a neredko bolj v odnosu do svojih sosedov onstran nekdanje deželne meje, prvi do Prekmurcev, drugi do Dolenjcev oziroma Kranjcev, kot pa se čutita povezana med seboj. Tako kot se je Štajerska v splošnih predstavah zmanjšala v korist Koroške, se je na južnem obrobju, vzdolž nekdanje mejne reke Save, v veliki meri umaknila novima pokrajinskima imenoma in identitetama, posavski in zasavski, ki obe presegata nekdanjo štajersko-kranjsko deželno mejo in sta nastali šele v 20. stoletju, po odpravi dežel.²⁵

Največje metamorfozo so vsekakor doživeli Kranjci, prebivalci osrednje slovenske dežele **Kranjske**,²⁶ ki ni dobila imena po osrednjem gradu, temveč po ljudstvu – Karnih (Snoj 2009: 210). Danes je celo ime Kranjci skoraj izginilo, še zlasti na nekdanjem Kranjskem, kar je svojevrsten paradoks. Kranjce tako bolje poznajo na slovenskem obrobju (Primorci, Korošci, Štajerci) kot Kranjci sami, pri katerih je občutek med-

sebojne povezanosti ugasnil podobno kot skupno ime, čeravno je bilo do leta 1918 primerljivo trdno in razširjeno kakor koroško ali štajersko. Danes živi kot samoidentifikacija skoraj samo še ponekod ob stari deželni meji, kjer se prebivalci naslavljajo s Kranjci v razliko od sosedov, denimo v Posavju. Pred letom 1848 pa je kranjsko ime celó nadomeščalo ime naroda in jezika, posebej na Kranjskem.²⁷ Po pomladi narodov je povezovalni naddeželni pomen izgubilo, vendar je kot realnost, vezana na deželo Kranjsko, živelo dalje. Pri tem je pojem kranjsko postajal v razmerju do slovenskega vse bolj izključujoč in konservativen, obarvan tudi z nemško deželno komponento. Tudi to utegne biti eden od razlogov, da »kranjstvo« po letu 1918 ni bilo več vsečno, ampak nekaj omejujočega in preseženega, preveč povezanega z minulimi časi, ne nazadnje s hrvaškim slabšalnim imenom Kranjec za Slovenca. Več kot pomenljivo je dejstvo, da Glonarjev *Poučni slovar* iz leta 1931 sploh nima gesla Kranjska, niti ne v dodatku (prim. Glonar 1931: 573; Glonar 1933: 563),²⁸ čeprav najdemo v njem gesla za vse pokrajine, za veliko krajev in celo za nekatere zaselke. Poudaril bi dve verjetni »hipotezi«, zakaj so imena Kranjska, Kranjci in kranjski po razpadu dvojne monarhije tako naglo izginjali iz rabe. Prvi razlog je ta, da je Kranjska postala nekako odveč zaradi svoje velikosti, saj je njeno ozemlje med obema svetovnima vojnoma pokrivalo kar okoli polovico tedanje jugoslovanske Slovenije. Na ta razlog se je vezal drugi, še pomembnejši, ki je tičal v zakoreninjenosti in prepoznavnosti pokrajinskih imen za tri temeljne sestavne dele Kranjske: Gorenjsko, Dolenjsko in Notranjsko. Za okrnjeno Slovenijo, kakršna je nastala po prvi svetovni vojni, je bila Kranjska prevelika, njeni trije zgodovinski deli pa, nasprotno, primerljive velikosti z drugimi slovenskimi pokrajinami, s slovensko Koroško, Štajersko ali Prekmurjem. O Gorenjcih, Dolenjcih in Notranjcih bomo posebej spregovorili pozneje.

Pred tem pa se pomudimo še pri zadnjih dveh s Slovenci poseljenih zgodovinskih deželah v okviru habsburške monarhije – pri Goriški, od srede 18. stoletja (1754) imenovani Goriška in Gradiška, ter Istri, ki je po stoletjih diskontinuitete šele leta 1849 spet postala samostojna dežela. Goriška je nosila ime po Gorici (Snoj 2009: 144),²⁹ manjša Gradiška, v kateri sicer ni bilo Slovencev, pa po mestu Gra-

20 <http://www.stat.si/imenasp>, 25. 9. 2011; Bezljaj 1974: 616.

21 Priimek Štajerc srečamo konec 17. stoletja v Škofji Loki (NŠAL, ŽA Stara Loka, Ind M 1678–1789, 5. 6. 1697). O priimkih Štajrer in Štajer prim. Makarovič 2008: 162–163.

22 <http://www.stat.si/imenasp>, 25. 9. 2011; Bezljaj 1974: 193, 536, 567, 703.

23 Po objavi Trostove »Ena lepa inu pridna prediga per pogrebi /.../ Primoža Truberja« v: Rupel 1954: 65. – Štajersko deželno ime je v slovenščini (prvič) izpričano v Recljevem prevodu gorskih bukev iz leta 1582 kot Štajer – »našiga firstovštva Štajerja« – oziroma (po prebivalcih) »v Štajerih«: »hercog /.../ v Štajerih«, »tam istu v Štajerih« (Dolenc 1940: 75). V razglasu nadvojvode Ferdinanda iz leta 1615, prevedenem v Ljubljani, kot edino deželno ime odstopa po obliki: »hercog v Burgundi, Štajerih (sic!), v Koratani, v Krajn, v Birtenbergi, knez v Tirolu inu v Gorici« (Umek 1971: 25). V prevodu gorskih bukev iz leta 1644 beremo že: »v štajerske, v koroške inu v kranski dežele« (Oblak 1889: 298).

24 Kmetijske in rokodelske novice 1/26 (1843), Imena Deléshnikov Kmetijlkih in rokodelskih noviz v letu 1843, II.

25 Prim. <http://sl.wikipedia.org/wiki/Zasavje>, 25. 9. 2011 in <http://sl.wikipedia.org/wiki/Posavje>, 25. 9. 2011.

26 Deželno ime Kranjska je v slovenščini prvič izpričano pri Trubarju: »v tih krajnskih, zdulanih štajerskih, karoških deželah« (Truber 1562: 1a) in malo zatem v drugačni obliki pri Krelju »po Kranju« (Krelj 1567: III). V razglasu kranjskega deželne upravitelja iz leta 1570 srečamo: »kranske dežele«, »v kranski deželi«, »v kransko deželo« (Jug 1942: 79). V domačem jeziku je ime sicer že leta 1495 zapisal hrvaški glagoljš pop Martinac: »vse že dežele kran'ske daže do mora« (Rotar 1991: 357–361).

27 Janez Trdina je denimo o identiteti svojih Mengšanov oziroma Gorenjcev v predmarčni dobi, pred letom 1848, zapisal: »Kranjskega patriotizma sem se nalezal že doma, o Kranjcih in kranjski zemlji so govorili naši kmetje vselej z nekakim ponosom. Slovenije pa ni poznal nihče, še po imenu ne. /.../ Pri nas je nadomestilo narodno ime provincialno, toda slabo, ker se taka svetinja ne da nadomestiti z ničimer ne.« (1946: 40–41).

28 Kranjska se pojavlja le v razlagah obsega pokrajin, tako pri Gorenjski, ki je denimo opredeljena kot »tretjina bivše Kranjske« (Glonar 1931: 431), Dolenjska kot »južnovzhodni del bivše Kranjske« (Glonar 1: 285), Notranjska pa kot »južnozahodna tretjina Kranjske« (Glonar 1933: 132).

29 Slovensko ime dežele je prvič izpričano v razglasu kranjskega deželne upravitelja iz leta 1570 v rodilniku: »Goričke knežije« (Jug 1942: 79) in nato v Recljevem prevodu gorskih bukev iz leta 1582: »v Gorici deželski knez« (Dolenc 1940: 75). Pri Trostu (1588) beremo: »v Gorički knežiji« (Rupel 1954: 65). Pridevniška oblika je le malo starejša, navedena v vdanostni prisegi goriških deželnih stanov nadvojvodi Karlu iz leta 1564: »goričkemu knezu« (Bratuž 2000: 132). V Lublanskim novicah konec 18. stoletja srečujemo obliko Gorica (Lublanske novice 1/51, 28. 6. 1797; II/3, 10. 1. 1798) kot tudi Goriško: »iz Goriškiga«, »v Goriškim« (Lublanske novice II/27 in II/28, 22. 4. 1797; II/58, 22. 7. 1797).

disca, slovensko Gradišče ob Soči. **Goriška** je dobila svoj končni obseg postopoma, potem ko so ji v 17. in 18. stoletju priključili dotlej samostojna glavarstva v Posočju, in se je ozemeljsko utrdila šele po francoski zasedbi v začetku 19. stoletja (prim. Bajt in Vidic 2011: 74, 88, 98, 112, 118, 130). Prepoznavnejša je postajala v času, ko so se priimki že ustalili, zato tudi ni dala priimka, ki bi imel za podlago deželno ime: Goričan. Ta je na Slovenskem nastal povečini iz druge osnove, iz raznih goric in pokrajinskega imena Slovenske gorice, zato je danes daleč najbolj razširjen v Podravju;³⁰ morda je kak Goričan sicer dobil priimek tudi po mestu Gorica ali njegovem zaledju, zelo težko pa po deželi Goriški. Nasprotno srečamo veliko nosilcev priimkov po manjših pokrajinskih enotah Goriške: Krašovec in Kraševce, Tominc in Tominšek, kar nekaj je Ipvavcev in Bricev.³¹ Zdi se, da je bilo »nadomestno« ime za prebivalce ožje, prvotne Goriške, omejene na večji del Vipavske doline in del Krasa, sprva kar Vipavci³² in šele pozneje (tudi) Goričani, po imenu dežele. Do leta 1918 se je v deželnem okviru sicer oblikovala skupna identiteta goriških Slovencev – spomnimo se pesnika »Goriškega slavčka« – v manjši meri pa se je uveljavilo skupno ime prebivalcev dežele, saj je poimenovanje Goričani ne nazadnje pomenilo tudi prebivalce Gorice, prvotno sploh le-te, imena za prebivalce manjših pokrajinskih enot pa so ostajala zelo močna (Tolmenci, Vipavci, Kraševci, Brici).

Skupna deželna identiteta je bila še bolj kompleksno vprašanje pri **Istranih**, in sicer zaradi sobivanja treh narodov in jezikov ter zgodovinsko pogojenih razlik med posameznimi deli dežele, ki je šele v 19. stoletju zrastle iz nekdanje beneške Istre, avstrijske Istre kot sestavnega dela Kranjske, kvarnerskih otokov in robnih delov Notranjske južno od reke Reke. Brkinci se tako danes nimajo za Istrane, s katerimi so delili skupno deželno pripadnost le slabih sedemdeset let, prej pa so bili stoletja Kranjci, enako kot prebivalci Doline pri Trstu, ki prav tako nočejo biti Istrani. Ime Istra, geografsko vezano na istrski polotok, domovino Histrov, je sicer najstarejše dokumentirano ime, po katerem se je imenovala katera od dežel, poseljenih s Slovenci, saj je neposredno oprto na antično tradicijo in zelo trdoživo (Snoj 2009: 170).³³ V zadnjem času se tudi na Slovenskem spet krepi istrsko ime in identiteta, najsi gre za celotno ali samo Slovensko Istro. Tega nasprotno skoraj ne zaznamo pri nekdanji Goriški. Danes resda imamo statistično regijo z imenom Goriška, vendar ne v mejah zgodovinske dežele, poleg tega pa je zanjo precej razširjeno ime Sever-

30 <http://www.stat.si/imenasp>, 25. 9. 2011; Bezljaj 1974: 170.

31 <http://www.stat.si/imenasp>, 25. 9. 2011; Bezljaj 1974: 300, 642, 219, 59; prim. Makarovič 2008: 153–155, 157–161.

32 Pomenljivo je, da Krelj leta 1567 med ljudmi »našiga imena inu jezika /.../ kir so okuli nas« omenja poleg Dolencev (tj. kajkavcev) Istrane in Vipavce (*Dolence, Istrijane, Vipavce etc.*). Z Vipavci je prejkone zajel celotno, tedaj še majhno Goriško, saj naštetih po njegovih besedah ne živijo na Kranjskem: »kateri skoraj povsod čisteši slovenski govore kakor mi po Kranju inu Koroški deželi« (Krelj 1567: VII).

33 V slovenščini prebivalce Istre prvi omenja Trubar leta 1555 kot »Istrijani« (1555: A2b), enako tudi 1567 Krelj (1567: VII), pokrajinsko ime pa razglas kranjskega deželnega upravitelja iz leta 1570: »v Istri« (Jug 1942: 79, 80).

na Primorska. »Na Goriškem« pomeni dandanašnji ožji prostor okoli Nove Gorice (prim. Marušič 2004: 55) ali kvečjemu okrog obeh Goric, upošteva, da obstaja na italijanski strani meje Goriška pokrajina. Pojem Goriške tako v vsakdanji rabi le izjemoma zajame tudi Vipavsko, Tolminsko ali Bovško. Nekdanje deželno ime je skoraj povsem zasenčila Primorska, krovni pojem za zahodnoslovenske pokrajine, h kateremu se bomo še vrnil.

Toliko o petih zgodovinskih deželah in imenih za njihove prebivalce. Svojevrsen pokazatelj skupne deželne identitete oziroma prepoznavnosti prebivalcev posameznih dežel navzven so priimki, a ne vsepovprek, temveč daleč najbolj za zgodnji novi vek, ko je nastala velika večina naših priimkov. Glede na razširjenost nekaterih priimkov, izpeljanih iz deželnega imena, in popolno odsotnost drugih, dobimo varljiv občutek, kot da slovenskih imen za nekatere dežele v 16. ali 17. stoletju sploh ne bi bilo. Medtem ko je danes Kranjc v Sloveniji 4. najpogostejši priimek, Korošec pa po pogostnosti na visokem 16. mestu, je Goričanov neprimerno manj in izvirajo iz druge osnove, priimkov Štajerc, Istran ali Istrijan pa sploh ni.³⁴ Človek dobi vtis, da so Kranjci z migracijami naravnost preplavili slovenski prostor in pljusknili še globoko čezenj, saj sta precej razširjeni tudi drugi različici priimka – Kranjc in Kranjec. Vendar ni nujno, da so vsi nosilci res dobili priimek po deželi, ampak je bila zanj marsikdaj osnova tudi ta ali ona krajina. Izvor priimka je sicer po večini treba iskati v deželnem imenu, saj je v sosednji Avstriji denimo precej razširjen priimek Krainer. Več kot pol manj je tam Steirerjev, pa še mnogi od teh naj bi svoje rodbinsko ime dobili po mestu Steyr in ne po Štajerski.³⁵ Priimka Kärntner v Avstriji ni, zato pa je, tako kot v Sloveniji, precej razširjen priimek Korošec, v sicer različnih oblikah zapisa.³⁶

Pred prvo svetovno vojno smo bili torej Slovenci v mejah Avstrije (brez ogrskih in beneških Slovencev) deželani petih dežel in mesta Trst. Toda vsa deželna imena in iz njih izpeljana imena prebivalcev tudi tedaj niso bila enako razširjena in samoumevna. Navzven so bili najbolj prepoznavni Kranjci, Korošci in Štajerci, njihova imena in deželna zavest pa iz zgodovinskih razlogov veliko trdnejši kot pri dveh deželah na zahodu slovenskega prostora. Ti sta zadnjih sto let pred razpadom habsburške monarhije spadali skupaj s Trstom v skupen – naddeželni politični okvir, imenovan Avstrijsko Primorje oziroma Avstrijsko-ilirsko Primorje. Od tod današnja imena **Primorska**, **Primorje** in **Primorci**, ki pa se ozemeljsko ne pokrivajo z avstrijsko upravno-politično enoto, v kateri so bili sedem desetletij od leta 1849 do 1918 povezani trije deli: državno neposredno mesto Trst ter deželi Goriška-Gradiška in Istra. Takšna administrativna celota s središčem v Trstu se je oblikovala sicer že

34 Prim. <http://www.stat.si/imenasp>, 25. 9. 2011; Bezljaj 1974.

35 Za podatek se iskreno zahvaljujem prof. dr. Günterju Cerwinski, nekdanjemu predstojniku katedre za domoznanstvo na Inštitutu za zgodovino Univerze Franca in Karla v Gradcu.

36 Priimka Kärntner v avstrijskem telefonskem imeniku ni, priimek Koroschetz se pojavlja 95-krat in Korošec 50-krat; za primerjavo: Krainer 697-krat, Steirer pa 292-krat (<http://www.herold.at/telefonbuch/nachname>, 25. 9. 2011).

po koncu Ilirskih provinc, tedaj v mejah tržaškega oziroma primorskega gubernija, in ni spreminjala obsega od leta 1825 dalje, a kot umetna tvorba avstrijske politike nikoli ni mogla postati pokrajina, ki bi jo povezovala trdne vezi. Premočno so jo namreč delile zgodovinske, geografske, jezikovne in narodnostne razlike. Vsaka sestavina Primorja je zase živela svoje življenje, kar je samo še okrepila uvedba deželnih samouprav po letu 1860. Tudi prebivalci Avstrijskega Primorja, razpotegnjenega od skrajne južne točke istrskega polotoka do doline Trente na severu, se tako niso imenovali samo Primorci, ampak po ožjih upravno-političnih pokrajinah še vedno Goričani, Tržačani in Istrani, po še starejših ozemeljskih celotah pa Tolminci, Kraševci, Vipavci itd. (Marušič 2004: 58–59). Meja med Primorjem in Kranjsko je nenaravno sekala Kras in Vipavsko dolino, Kraševci in Vipavci so se temu ustrezno delili na Primorce in Kranjce.

Ob dejstvih, ki bodo sledila, se vsiljujejo vprašanja, kdaj se je začelo ime Primorci splošno uporabljati za prebivalce umetno ustvarjenega Avstrijskega Primorja, kdaj so ga prebivalci te politične enote sprejeli zase in, končno, ali je nastanek poimenovanja Primorci res povezan šele z administrativnim okvirom. Samo ime bi bilo ne nazadnje lahko precej starejše, saj je oblikoslovno povsem slovensko.³⁷ Glede na dolgo zelo skromno pismenstvo v slovenskem jeziku ne preseneča, da je izpričano zelo pozno. Bržčas so pri Slovencih veljali za Primorce na splošno ljudje ob morju ali pa predvsem prebivalci današnje severne hrvaške obale. Ne nazadnje bi lahko Primorce in pridevnik primorski celo prevzeli od jezikovno sorodnih sosedov.³⁸ Ni dokumentirano, ali sta denimo v zgodnjem novem veku živeli kot stvarni imeni, ne da bi bili vezani na (točno) določen geografski prostor.³⁹ Zadnje je vsekakor mogoče, zlasti ker na slovenskih etničnih tleh ni bilo nobenega politično-upravnega okvira, ki bi jima lahko rabil za osnovo. Pokrajinsko ime Primorje se prvič pojavi šele v nemškem in italijanskem nazivu oblasti Komerčna intendantca za Avstrijsko Primorje (prvotno Notranjeavstrijsko Primorje), ustanovljenega v Trstu leta 1731. A tudi ko je Trst leta 1748 postal sedež posebne merkantilne province Avstrijsko Primorje (Österreichisches Küstenland, Litorale Austriaco), je imelo njeno ozemlje le malo skupnega s poznejšim Primorjem oziroma Primorsko, saj je poleg Trsta obsegalo pristaniška mesta v Kvarnerju in bilo skoraj brez zaledja, dokler ni provinca leta 1776 sploh prenehala obstajati (Marušič 2004: 59; prim. Žontar 1998: 12, 44, 75–79, 91–93). Administrativna navezanost province na kvarnerski prostor bi bila lahko ugodna osnova za razširitev hrvaških geografskih pojmov Primorje in

37 Slovenske korenine ima od deželnih imen samo Goriška, imenovana po Gorici, prvič izpričani leta 1001, ko je bila ta še vas, »ki se [tako] imenuje v jeziku Slovanov«. O tem: Štih 1999. Prim. Snoj 2009: 144.

38 Belostenčev slovar iz 17. stoletja, natisnjen leta 1740 v Zagrebu, pozna samostalnika *Primorec* in *Primorkinja* ter pridevnik *primorski* (Belostenec 1973: 426).

39 Tak pomen – obmorski – srečamo konec 18. stoletja v formulaciji »v permorskem mestu Marseille« (Lublanske novice 1/57, 9. 7. 1797).

primorski v slovenski prostor, ne da bi se že vezala na jasne administrativne meje.⁴⁰ Naslednjih 33 let do leta 1809 je sicer večinoma obstajal tržaški gubernij spremenljivega obsega, ki je poleg tržaškega ozemlja najprej obsegal Goriško-Gradiško in nato nekdanjo beneško Istro, vendar uradno ni nosil primorskega imena (Küstenland, küstenländisch) (Žontar 1988: 78–79). Prav zato je pomenljivo, da srečamo konec 18. stoletja (pol)uradni slovenski naziv Primorje (*Permorje*). Ta se glede na kontekst najverjetneje ni nanašal samo na območje Trsta, ampak na širši prostor (a vsekakor brez Goriške in beneške Istre): princ Ferdinand Württembergški je bil po pisanju *Lublanskih novic* leta 1797 postavljen za glavnega poveljnika vojske v Notranji Avstriji, »to je v deželah Štajersko, Koratan, Krajnsko, Gorica inu Permorje (!)«. ⁴¹ Iz istega leta in časnika je tudi naslednja formulacija Valentina Vodnika: »Skorej bodo Francozi Štajersko, Koratan, Kranjsko in vso *permorsko stran* spraznili«. ⁴² Jasno je, da se pojem primorska stran nanaša na zahodni slovenski prostor, ne vemo pa, ali je oprt na avstrijsko upravno terminologijo ali gre za starejšo, avtohtono slovensko geografsko oznako, najverjetneje ustvarjeno v notranjosti, ne ob morju. ⁴³ Kastelec-Vorenčev slovar (1680–1710) denimo pozna pridevnik primoren (*permuren*) (Stabej 1997: 277, 346). Besedna zveza primorska stran je pomenljiva ob analogiji z dolensko in gorenjsko stranjo, ki ju srečamo pri Valvasorju kot poimenovanji za dve deželni četrti Kranjske (1689: II/110, 173). Pojem »permorska stran«, kot ga pojmujejo *Lublanske novice* konec 18. stoletja, je širši in splošnejši od katere koli tedanje upravne enote. Tako so prišle leta 1797 v Ljubljano »iz permorske strani« novice o dogajanju v Dalmaciji, ⁴⁴ leto zatem pa časnik pri obravnavi vojske, nameščene »v permorski strani«, navede bataljone v Devinu, Trstu in na Reki, ⁴⁵ torej v treh obmorskih krajih, od katerih je sodil vsak v svojo politično-upravno enoto. Tako kot je utegnila že zgodaj nastati *primorska stran*, brez opore v političnih danostih, bi bilo lahko staro tudi ime Primorec v pomenu prebivalcev ob morju in njegovem zaledju, torej vključno s celinskim zahodnim delom slovenskega ozemlja. Je Vodnik v leta 1811 objavljeni *Ili-riji oživljeni* mislil s Primorcem (*Primoric*) samo ta prostor ali vse obmorske pokrajine Ilirskih provinc na splošno? Glede na zaporedje pokrajinskih imen prebivalcev se zdi, da se ni omejeval na severni, slovenski del te francoske politične novotvorbe. ⁴⁶

40 Cesarski patent v hrvaščini iz leta 1764 ima za »Littorale Austriaco« prevoda: *Primorski Avstrijski kraj (našega Primorskoga Avstrijskoga kraja)* in *Avstrijski morski kraji (vu Avstrijskega naših morskoh krajev)* (ARS, AS 1079, Zbirka normalij, šk. 3, Cesarski patenti 1764–1780, 18. 3. 1764).

41 Lublanske novice 1/51, 28. 6. 1797.

42 Lublanske novice 1/37, 10. 5. 1797. Prim. Vodnik 1997: 63.

43 Za ime *Primorje*, *Primorsko*, *Primorska dežela* je geograf A. Melik sodil, da je prišlo iz vzhodnega ali severozahodnega zaledja (Melik 1960: 5; prim. Marušič 2004: 59). – V prekmurskem slovenskem slovstvu je pojem primorski v pomenu primorski oz. obmorski izpričan leta 1848 (Novak 2006: 572).

44 Lublanske novice 1/56, 15. 7. 1797: »iz permorske strani slišimo, da je oberstar Kazimir poglavito mesto Jadera (Zara) v Dalmaciji obstavil«.

45 Lublanske novice II/15, 21. 2. 1798.

46 »Dobrovčan [Dubrovčan], Kotóran, Primoric, Gorenc, Pokópjan [prebivalec hrvaškega Pokuplja] po starim se zove Slovenec« (Vodnik 1997: 34).

Šele po Napoleonovem padcu je zahodni slovenski prostor onstran deželnih meja Kranjske in Koroške – tj. Trst, Istra ter Goriška in Gradiška – dobil skupen politični okvir in skupno administrativno ime. Za tržaški gubernij so namreč zdaj uporabljali naziv Primorje (*Küstenland*, *Litorale*), sam gubernij pa imenovali tudi primorski gubernij (Žontar 1998: 35, 79, 123). V poznejšem pomenu, kakršnega smo poznali do leta 1918, so se torej slovenska imena Primorje, Primorci in primorski lahko uveljavila šele v predmarčni dobi.⁴⁷ V zgodnjih izdajah Bleiweisovih *Novic* srečamo poleg pogoste rabe pokrajinskih imen *Goriško*, *Istrija* in *Trst*⁴⁸ tudi krovno ime *Primorje*, leta 1844 – kar je pomenljivo – še z dodanim razlagalnim nemškim imenom v oklepaju (*Küstenland*), ter alternativno poimenovanje *Primorsko* (Kmetijske II 1844: 14/55). Naslednje leto beremo v istem časniku o *primorski deželi* in *Primorskem* (na *Primorskim*) ob sicer pogostejše uporabljanih imenih za posamezne dele Primorja (Kmetijske III 1845: 6/21, 33/129, 130; prim. Marušič 2004: 55), na drugi strani pa o *Primorcih* zunaj tega okvira, v vzhodnem Kvarnerju, v nekdanjem Ogrskem Primorju: »Primorci, kateri okoli Bakra stanujejo« (Kobe 1845: 19). Leta 1850, po vzpostavitvi končnega politično-upravnega stanja, pišejo *Novice* o *Primorju* in *Tržaškem Primorju* (Novice VIII/12: 49, Novice VIII/41: 174), a neprimerno redkeje kot o njegovih sestavnih delih (Tržaško, Goriško, Gradiško, Istrija oz. Istrijsko) (Novice VIII/4: 15; VIII/7: 30; VIII/9: 37; VIII/11: 45; VIII/27: 113; VIII/49: 208).

Primorje, od 1849 Avstrijsko oziroma Avstrijsko-Ilirsko Primorje, je prenehalo obstajati jeseni 1918, ko ga je v celoti zasedla italijanska vojska, dobri dve leti zatem pa so ga skupaj z robnimi deli Kranjske priključili Kraljevini Italiji (Ferenc idr. 1974: 24–25). V novem državnem okviru za rapalsko mejo je bilo novopridobljeno ozemlje upravno-politično povezano le kakšne tri mesece, ko je obstajala pokrajina Venezia Giulia ali Julijska krajina, že v začetku leta 1923 pa so ga razdelili na več pokrajin (Marušič 2004: 60). Toda nova realnost in skupna usoda sta Slovence za rapalsko mejo povezali tesneje kot kdaj koli prej. Imeni Primorska in Slovensko Primorje sta se med obema svetovnima vojnima uveljavila za označevanje vseh slovenskih krajev pod Italijo, tudi tistih, ki do leta 1918 niso bili del Avstrijskega Primorja. Primorska je postala nekakšna moralna in simbolična skupnost in njeno ime je prevladalo nad prejšnjimi deželnimi (Marušič 2004: 61). Proti koncu druge svetovne vojne in neposredno po njej so ji partizanski organi dali politično osnovo s krovnim imenom Slovensko Primorje, a je Primorska v mejah Slovenije kmalu zatem spet doživela administrativne cepitve (prim. Marušič 2004: 61–62). Zato pa sta se močno uveljavila geografski pojem in ime prebivalcev – Primorci. Na vzhodu se je takšna, »geografska« (Slovenska) Primorska razširila na račun Notranjske vse do nekdanje

rapalske meje (vključila je Idrijo, Postojno, Vipavo in Ilirsko Bistrico), medtem ko jo na zahodu seka državna meja z Italijo, ki je na drugi strani pustila težko pogrešljivi politični, gospodarski in kulturni središči Trst in Gorico (prim. Marušič 2004: 55). Čeprav se pojmovanje Primorske v pogovorni rabi pogosto zožuje na obalni pas Slovenije (prim. Marušič 2004: 55), je pojem Primorci povečini vendarle krovni za vse »zahodne Slovence«, ne nazadnje tudi za tiste v italijanskem zamejstvu (prim. Marušič 2004: 55–56). Od tod temeljna delitev Slovencev na štiri pokrajinske pripadnosti, kot jih sredi 20. stoletja opeva titoistična pesem »Titovo kolo«: »Štajerci, Korošci, Kranjci in Primorci, vsi slovenski bratje« itd.

Nekoliko drugačno shematizirano pokrajinsko razdeljenost Slovencev srečujemo danes in spet drugačno pred štirimi stoletji in pol pri Trubarju, ki je prvi na enem mestu in prvič v slovenščini poimenoval prebivalce naših pokrajin ter hkrati tudi prvi zarisal tedaj še ohlapen geografski okvir slovenskega jezika. V predgovoru v Matejev evangelij iz leta 1555 beremo: »... drigači govore z dostimi besedami Krajnci, drigači Korošci, drigači Štajerji inu Dolenci ter Bezjaki, drigači Krašovci inu Istrijani, drigači Krovati.« ([Trubar] 1555: A2b) Današnje Primorce zastopajo pri Trubarju Kraševci in Istrani, s katerimi so lahko zajeti tudi deli sedanje hrvaške Istre (prav tako tudi v imenu Krovati), Goričanov kot takih ni, medtem ko so z Dolenci in Bezjaki mišljeni prebivalci takratne Slavonije, kajkavci širšega območja Zagreba, ki so svoj jezik tedaj in še dolgo zatem imenovali slovenski, pozneje pa so postali del hrvaškega naroda. Med ljudmi »našiga imena inu jezika /.../ kir so okuli nas« omenja Dolence tudi Krelj (1567).⁴⁹

Trubarjevi in Kreljevi Dolenci so torej današnji kajkavci, »Slovinci dolnjih krajev«,⁵⁰ ki nimajo prav nobene zveze z našimi Dolenjci, le imeni sta enaki. Kajkavski Dolenci iz 16. stoletja se sami najverjetneje sploh niso imenovali s tem imenom in so povsem izginili, bržkone še preden so v delu Kranjske nastali drugi, slovenski Dolenjci. S tem smo prišli tudi do treh pokrajin, na katere se je v preteklosti delila Kranjska – **Dolenjske**, **Gorenjske** in **Notranjske**. Gre za stara pokrajinska imena, sicer mlajša od deželnih, a danes še kako prepoznavna, zlasti prvi dve, nekoliko manj notranjsko. Deloma so se oprla še na razdelitev Kranjske na deželne četrti s konca srednjega veka, svoj končni obseg in pomen pa so dobila v sto eno leto trajajočem obdobju med letoma 1748 in 1849, ko se je Kranjska delila na tri okrožja ali kresije. Teh kratkih sto let je bilo za utrditev treh pokrajinskih imen odločilnih, obenem pa na dolgi rok usodnih za imeni Kranjska in Kranjci.

49 Da Dolenci ne živijo na Kranjskem, priča kontekst: »našiga imena inu jezika ludi, kir so okuli nas, Dolence, Istrijane, Vipavce etc., kateri skoraj povsod čisteši slovenski govore kakor mi po Kranju inu Koroški deželi« (Krelj 1567: VII).

50 Kdo so Dolenci, potrjuje Trubar v nemškem predgovoru k prvemu delu Nove zaveze (1557), kjer jih imenuje »Niederländer«: »ein Windischer, er sey ein Creiner, Vntersteyrer, Karner, Kahrstner, Histerreicher, Niederländer oder Beßjack müge leicht versteen.« (Sakrausky 1989: 105).

47 Murkov slovar iz leta 1833 nima med geografskimi imeni ne Primorja niti Istre in Goriške, navaja pa leksem Primorje in pridevnik primorski v glavnem slovarkem delu (Murko 1833: 451, 774).

48 Gl. zlasti seznam naročnikov prvega letnika: Kmetijske in rokodelske novice I/26 (1843), Imena Deléshnikov.

Slovenske dežele v drugi polovici 18. stoletja, razdeljene na okrožja (Bajt in Vidic 2011: 118)

Kranjska se je že od prve polovice 15. stoletja delila na deželne četrti, nekakšne vojaško-davčne pomožne enote brez središč in lastne uprave (Vilfan 1961: 211), ki niso imele veliko skupnega z občutkom povezanosti svojih prebivalcev. Bilo jih je pet: Zgornja, Srednja, Spodnja in Notranja Kranjska ter Istra, tj. Istrska grofija v severovzhodnem, habsburškem delu istoimenskega polotoka. Njihova slovenska imena so dokumentirana pozno, kot vse kaže, prvič šele leta 1689 v Valvasorjevi *Slavi vojvodine Kranjske*. Valvasor jih imenuje deli Kranjske in daje prvim štirim ob uradnem nemškem imenu naslednja »kranjska« imena: *Gôrenska stran*, *Dalenska stran*, *Ta znotrajne deu na Kraso* *jeno na Pivke* ter *Metliške kraj* za Srednjo Kranjsko, ki se je, kar je zanimivo, razprostirala na jugu dežele med Kolpo in Krko ter zajela še vzhodni del poznejše Notranjske (Valvasor 1689: II/110, 153, 208, 253).⁵¹ Preseneča,

⁵¹ Za Istro Valvasor nima drugega imena kot *Histerreich oder Istria* (1689: II/284). – Četrt Spodnja Kranjska se v voščilni pesmi k *Slavi vojvodine Kranjske* imenuje »v dolejnem kraje te krajnske dežele« (Valvasor 1689: I/s. p. [uvod], Salhitno volhejne te Krajnlke deshele). – Prim. obseg četrti v: Bajt in Vidic 2011: 112.

da je polihistor Srednjo Kranjsko (Mittelkrain) slovensko imenoval po njeni najvzhodnejši pokrajini Metliki, današnji Beli krajini. Povedal je, da jo tako imenujejo nekateri, kar kaže, da ta deželna četrt ni imela splošno sprejetega skupnega imena, kaj šele, da bi se vsi njeni prebivalci imenovali Metličani. V tej četrti so namreč živeli tudi Kočevci in Bločani pa Belokranjci, za katere uporablja Valvasor ime Hrvatje, kot so se v 17. in 18. stoletju naslavljali tudi sami (prim. Golec 2011: 250–251). Drugače kot pri Srednji Kranjski se je moral polihistor pri Notranji Kranjski (Innerkrain) zateči k opisnemu imenu. Ta »notranji del« dežele postavlja na Kras in Pivko (tj. Pivško), v dve stari, dobro prepoznavni pokrajini. V njegovem času še ni bilo skupnega imena Notranjci, ampak so ga nadomeščala ožja imena, Kraševci in Pivčani, tudi Vipavci; jedro današnje Notranjske (Cerkniško in Bloke) pa je bilo tedaj tako ali tako na Srednjem Kranjskem, ne na Notranjem.

Od poznejših imen za prebivalce treh delov Kranjske – Notranjci, Gorenjci in Dolenjci – je pri Valvasorju dokumentirano samo zadnje: po njegovih besedah se »die Unterkrainer« na splošno imenujejo Dolenjci (*Dolenz*) (Valvasor 1689: VI/288). Vendar tedaj še ni šlo za Dolenjsko v poznejšem obsegu dolenjskega okrožja – kresije in današnjih predstav, temveč samo za njen severni del med Ljubljano, Savo in Krko, združen v deželno četrt Spodnja Kranjska.⁵² Glede na Valvasorjevo slovensko poimenovanje Dolenjci si težko predstavljamo, da tedaj ne bi obstajali tudi Gorenjci, čeprav polihistor za prebivalce Zgornje Kranjske ne navaja slovenskega imena, temveč zgolj nemškega (*Oberkrainer*) (prim. Valvasor 1689: VI/277–278). Tovrstna imena namreč praviloma nastopajo v paru. Potrditev, da so tedaj obstajali tudi že Gorenjci, ponuja, zanimivo, latinsko gledališko delo ljubljanskih jezuitov. Le 17 let za Valvasorjem, leta 1706, so uprizorili delo neznanega avtorja, ki govori o Jazonu in ustanovitvi antične Emone, v njem pa nastopajo prebivalci gornje in dolnje Kranjske, prvi imenovani *Gorenicos*, drugi *Dolenicos* (Škerlj 1973: 100–101).⁵³ Kako daleč v preteklost sežeta imeni Gorenjci in Dolenjci, je za zdaj še nepojasnjeno in pri tem utegne tudi ostati. Niti zelo pogosta priimka Gorenc in Dolenc ne moreta rabiti kot posredna dokaza za obstoj pokrajinskih imen v času intenzivnega nastajanja priimkov, saj ni mogoče ugotoviti, kdaj sta se naslonila na pokrajinsko ime, kdaj na toponime (npr. Gorenja vas, Dolenje ipd.), kdaj pa je šlo preprosto za poimenovanje po topografski legi (zgoraj, spodaj) (prim. Makarovič 2008: 152–153).⁵⁴ Oba sta v več

⁵² O geografskem obsegu Dolenjske skozi čas prim. Golec 2009: 102–103.

⁵³ Na podatek me je opozorila Lilijana Žnidaršič Golec.

⁵⁴ Makarovič pravi, da so takšni priimki, naslonjeni na pokrajinsko ime, najbrž redkejši in mlajši (2008: 152). – Da izvira konkreten priimek Gorenc oziroma Dolenc iz pokrajinskega imena Gorenjska ali Dolenjska, bi se lahko potrdilo kvečjemu v primeru, ko bi bil v virih za isto osebo enkrat zapisan kot Oberkrainer in drugič kot Gorenc. Primere takih prevodov slovenskih priimkov v nemške namreč srečujemo od poznega srednjega veka vsaj do 17. stoletja (prim. Golec 2002: 43–44), a med njimi ni priimka Dolenc in Gorenc. Pa tudi če bi ju našli izmenično v slovenski in nemški različici, ni rečeno, da ne bi šlo za zmotno prevajanje: priimek bi denimo izviral iz toponima, pisar pa bi mu dal pomen prebivalca pokrajine – Oberkrainer oziroma Unterkrainer. Toda s tem bi imeli vsaj neizpodbiten dokaz, da je ime Gorenc tedaj že po-

različicah razširjena na večjem delu slovenskega ozemlja, pri čemer je pomenljivo, da je opazno največ Gorencev na Dolenjskem in Dolenjcev na Gorenjskem.⁵⁵ Možnega nastanka vsaj nekaterih priimkov Dolenc in Gorenc na pokrajinski osnovi sam po sebi ne more zanikati neobstoja priimka Notranj(e)c,⁵⁶ kakor ni mogoče potegniti analogije z danes neobstoječim priimkom Štajerc, saj je ime Štajerci za deželane Štajerske potrjeno že sredi 16. stoletja (kot Štajerji) in je vsekakor starejše. Dejstvo, da nimamo priimka Notranj(e)c, lahko govori le o neobstoju osnove zanj – (dovolj prepoznavnega) pokrajinskega imena Notranjska – v ključnih stoletjih izoblikovanja priimkov. Tako je tudi razumljivo, zakaj ga ne navaja Valvasor,⁵⁷ ki pozna Dolenjce in je slovensko ime Gorenjci očitno izpustil le pomotoma.⁵⁸

V starejši slovenski književnosti, ki je zdaj leksikološko dobro raziskana, sicer zaman iščemo tako Notranjce kot Gorenjce in Dolenjce.⁵⁹ Trubar govori vedno le na splošno o Kranjcih, samo enkrat, leta 1579, uporabi oznaki zgornji in spodnji Kranjec, in sicer pri psevdonimih »Škurjanec inu Kukovec, zgurajna inu dulana Krajnca« ([Trubar] 1579: A4b). Takšni imeni ne dokazujeta delitve prebivalcev celotne Kranjske na zgornje in spodnje Kranjce, ampak se prejkone opirata na deželni četrti Zgornja in Spodnja Kranjska. Zanimivo formulacijo srečamo v slovenskem razglasu leta 1570: »v dolenjski kranjski deželi«, kar je prevod za Slovensko marko;⁶⁰ to zgodovinsko pokrajino imenuje isto besedilo na drugem mestu »v dolenjem Kranju« (Jug 1942: 80).⁶¹ Pomenljiv je Trubarjev edinkrat rabljeni pridevnik *dolenjski* iz

menilo tudi prebivalca Zgornje Kranjske in Dolenc prebivalca Spodnje. – O razlikovalnih poimenovanjih *gorenjci* in *dolenjci* za prebivalce istega kraja prim. ZRC SAZU, ISJFR, Listkovna kartoteka Leksikološke sekcije, šk. D 56, dolenjski, G 29, gorenjski.

55 Prim. <http://www.stat.si/imena.asp>, 25. 9. 2011; Bezljaj 1974: 111, 169–170.

56 Prim. <http://www.stat.si/imena.asp>, 25. 9. 2011; Bezljaj 1974: 405.

57 Pri opisih šeg in navad prebivalcev posameznih delov Kranjske Valvasor v VI. knjigi Slave ločeno obravnava Vipavce in Kraševce (1689: VI/305–319), ki živijo oboji na Notranjem Kranjskem, z območja Srednje Kranjske pa posebej Vlahe ali Uskoke, Hrvate (Belokranjce) in Kočevce ali Kočevarje (1689: VI/ 292–305).

58 Konec 18. stoletja je ime Gorenjci povsem ustaljeno (npr. Lublanske novize II/3, 10. 1. 1798; II/67, 13. 10. 1798).

59 Uporabljeno je bilo listkovno gradivo Zgodovinske sekcije Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.

60 Navedba se nanaša na območje pridelovanja vina marvin (Marchwein) (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 416, fasc. 285, 17. 10. 1570, pag. 1884, 1892; objava: Jug 1942: 79). Nemški izvirnik besedila navaja: »in der March« (pag. 1899).

61 Nemški izvirnik pravi: »in der Windischen March« (kot v prejšnji opombi, pag. 1900). – Ponuja se hipoteza, ki jo bo treba še razdelati, in sicer, da so Slovensko marko vsaj do 16. stoletja imenovali v slovenščini sinonimno »dolenja Kranjska«, to pa v razlikovanje od prvotne, »stare« Kranjske (Kranjske krajine), ki je obsegala tudi večji del današnje Notranjske in Dolenjske in bi bila potemtakem »gorenja Kranjska«. Na takšno pojmovanje »dolenji« in »gorenji« kaže tudi cerkvena razdelitev oglejskega patriarhata na arhidiakonate. Pred nastankom ljubljanske škofije (1461) je »stara Kranjska« spadala v t. i. gorenjski arhidiakonat, Slovenska marka pa v t. i. dolenjskega. Šele v novem veku se je v južnem delu gorenjskega arhidiakonata (prostor južno od Ljubljane do Kolpe) izoblikoval poseben ribniški arhidiakonat (prim. Bajt in Vidic 2011: 100, 116, 122). Pojem Slovenska marka je sicer izpričan v Recljevem prevodu gorskih bukev iz leta 1582: »gospud na Slovenski Marki« (Dolenc 1940: 75).

leta 1575, ki se očitno nanaša na kmete pri okoli Šentruperta v Mirnski dolini.⁶² Pridevnik dolenjski je bil torej v drugi polovici 16. stoletja živ in ne nujno strogo omejen samo na Spodnjo Kranjsko, ampak povezan tudi s starejšim pojmom Slovenska marka v delu današnje Dolenjske. Imeni Dolenjci in Gorenjci pa sta nasprotno utegnili nastati šele v 17. stoletju, vsaj glede na to, da Trubar kljub rabi pridevnika dolenjski naslavlja z Dolenci današnje hrvaške kajkavce.⁶³ Kranjci se bržkone tedaj res še niso delili na Gorenjce in Dolenjce, ampak na zgornje/gorenjske in dolnje/dolenjske Kranjce. V tem kontekstu pritegne pozornost fragment slovenske drame Jarne bogati, ki jo je najpozneje leta 1671 napisal hrvaški plemič Franjo Krsto Frankopan; neki osebi namreč polaga v usta besede: »jest sem iz dolnje dežele od Višne Gore« (Šepetavec 1990: 85, 95).

Ime Notranjci se je Gorenjcem in Dolenjcem pridružilo z zamudo, najbolj zgodaj v 18. stoletju, če ne šele v 19. Vsekakor potem ko so terezijanske reforme sredi stoletja odpravile deželne četrti in so Kranjsko leta 1748 za sto let razdelili na tri okrožja ali kresije, katerih imena so močno zasidrana še danes: Gorenjska, Dolenjska in Notranjska. Že leta 1783, po samo 35 letih, so se okrožja sicer nehala imenovati Gorenjsko, Dolenjsko in Notranjsko okrožje (*Oberkrain*, *Unterkrain* in *Innerkrain*), ampak so dobila uradna imena po svojih prestolnicah – Ljubljansko, Novomeško in Postojnsko,⁶⁴ toda njihova prvotna imena so kot pokrajinska preživela odpravo okrožij leta 1849 in so živa še v 21. stoletju.

Okrožja na Kranjskem niso imela vsa enake zgodovinske podlage v deželnih četrtih. Ozemeljsko so se od njih razlikovala, saj so pet odpravljenih četrti pokrila tri okrožja. Na obseg samo ene četrti, Zgornje Kranjske, se je z majhnimi odstopanji naslonilo le Gorenjsko okrožje s prvotnim sedežem v Kranju in že od leta 1749 v Ljubljani. Dolenjsko okrožje z glavnim mestom Novo mesto je pokrilo skoraj vso dotedanjo Spodnjo in večji del Srednje Kranjske, Notranjsko okrožje s središčem v Postojni pa preostali del Srednje Kranjske in avstrijsko Istro. Potemtakem so prebivalci nekdanje Zgornje Kranjske še naprej ostali Gorenjci, medtem ko so se Dolenjci razširili južno od Krke, do Kolpe, kjer sta teritorialno razširjenemu pokrajinskemu imenu – imenu dolenjskega okrožja – močno konkurirali stari pokrajinski imeni Kočevsko in Metlika (šele od 19. stoletja imenovana Bela krajina). Kočevci oziroma Kočevarji in Belokranjci se zaradi jezikovnih razlik in drugačne preteklosti niso nikoli (povsem) poistovetili z Dolenjci; te so eni in drugi imenovali Kranjci. Najtežje se je skupna identiteta oblikovala pri prebivalcih Notranjskega okrožja, prav tako

62 »... koker ti dolenski per S. Ruperti inu krajnski kmetiči« (Trubar 1575: 406).

63 Po Makaroviču so večpomenski pokrajinski pojmi Gorenjska, Dolenjska in Notranjska najbrž nastali šele v 17. stoletju »in so lahko priimek po njem dobili predvsem ljudje, ki ga tedaj še niso imeli« (Makarovič 2008: 152).

64 Okrožnica o preimenovanju okrožij: ARS, AS 792, Gospodstvo Turn pod Novim gradom, šk. 4, Normalia, Okrožnice Notranjeavstrijskega gubernija, 1. 9. 1783. – Na hranišče okrožnice me je prijazno opozoril prof. dr. Jože Žontar. – Prim. Bajt in Vidic 2011: 118; Žontar 1998: 103.

nastalega iz zelo različnih ozemelj, čeprav je imelo tudi ime Notranjska osnovo v imenu četrti, imenovane pri Valvasorju *Ta znotrajne deu*. Valvasor tako nima skupnega imena niti nobene upodobitve prebivalcev geografsko heterogene Notranje Kranjske, ampak jih nadomeščajo Vipavci in Kraševci (Valvasor 1689: VI/306, 311). Upodobitev Notranjca in Notranjke prav tako pogrešamo pri Baltazarju Hacquetu sto let pozneje, v 80. letih 18. stoletja, pač pa ima slikovna prikaza gorenjskega in dolenjskega para, oba tudi s slovenskim imenom.⁶⁵ Z območja Dolenjskega okrožja so pri Hacquetu poleg Dolenjca in Dolenjke upodobljeni še trije pari – imenujmo jih »nepravi dolenjski«, to so uskoški, belokranjski (hrvaški) in kočevski – toda iz Notranjskega okrožja nima upodobitve Notranjcev kot takih, temveč Čiča in Čičko (ali Kraševca in Kraševko) ter Istrana in Istranko.⁶⁶

Od kdaj, v kolikšni meri in v kakšnih okoliščinah so v slovenskem jeziku uporabljali dolenjsko, gorenjsko in notranjsko ime, je težko ugotovljivo ob dejstvu, da so v zgodnjem novem veku v slovenščini tako malo pisali. Slovenski jezik je bil omejen predvsem na nabožno literaturo in slovaropisje, kamor pokrajinske in upravno-politične oznake zaidejo bolj izjemoma. V besedju slovenskih protestantov se tako enkrat samkrat pojavi pridevnik dolenjski, leta 1575 pri Trubarju (Ahačič idr. 2011: 85), Megiserjev in Kastelec-Vorenčev slovar ter slovar jezika Janeza Svetokriškega pa nam v tem pogledu sploh niso v pomoč (prim. Megiser 1967; Megiser 1977; Stabej 1997; Snoj 2006). Celó v besedišču zbranih slovenskih uradnih patentov, tiskanih od srede 18. do srede 19. stoletja, srečamo le enkrat, leta 1766, zemljepisno ime Gorenjsko (*na Gorenskimu*) in pridevniško obliko: *na gorenski strani*, s čimer je mišljeno Gorenjsko okrožje,⁶⁷ pogrešamo pa poimenovanji za Dolenjsko in Notranjsko okrožje,⁶⁸ kar je tem lažje razumljivo ob dejstvu, da so se okrožja že od leta 1783 uradno imenovala po svojih središčih (Ljubljana, Novo mesto in Postojna).

Glede na omembo Gorenjske v čolnarskem patentu iz leta 1766 sta posamostaljeni obliki Gorenjsko in Dolenjsko torej morali nastati vsaj sredi 18. stoletja, zdaj oprti na nemški imeni okrožij Oberkrain in Unterkrain.⁶⁹ Pojma sta naslednika Valvasorjevih imen za deželni četrti »gorenjska stran« in »dolenjska stran«; ne nazadnje je v istem patentu gorenjski okrožni glavar naveden kot »kras-hauptmon na gorenjski strani«. Valvasorjevi oznaki »dolenjska stran« in »gorenjska stran« sta iz-

pričani še pri Valentinu Vodniku konec 18. stoletja,⁷⁰ nobeden od njiju pa ne pozna »notranjske strani«. Poleg Gorenjske in Dolenjske so bili v 18. stoletju tudi njuni prebivalci dobro prepoznavni kot Dolenjci in Gorenjci.⁷¹

Nasprotno se je slovensko ime za Notranjsko okrožje in njegove prebivalce, kot vse kaže, dolgo uporabljalo predvsem v upravni sferi in šele pozneje kot prepoznavnejša geografska oznaka. Pomenljivo je, kako opisuje Kranjsko in njene dele Vodnik v svojem *Popisovanju krajske dežele* v Veliki pratiki za leto 1795. Po njegovih besedah se Kranjska od leta 1748 deli na tri dele ali okrožja: *Gorensku*, *Dolensku inu Notrejnu*. Medtem ko ima za prva dva mestniški obliki *na Gorenskim* in *na Dolenskim*, označuje tretji del dežele kot *v Notrejmim*, in ne *na Notranskim*. Zemljepisni imeni Gorenjsko in Dolenjsko mu gresta v istem besedilu tudi sicer zlahka iz ust, le dvakrat pa zapiše *Notrejnu* in enkrat *v Notrajnim*. Ko ta del Kranjske omeni prvič, uporabi zanj bolj določno obliko: *v notrajnim Krajskim* (Vodnik 1997: 90–94). To srečamo malo zatem tudi v *Lublanskih novicah* (1797),⁷² medtem ko sta druga dva dela dežele imenovana *Dolensko* in *Gorensko*, oba tudi veliko pogosteje.⁷³ *Notrejm* oziroma *Notrajnu* je torej okrajšano ime za Notranje Kranjsko. Posamostaljena oblika, ki se razlikuje od drugih dveh na -sko (Gorenjsko, Dolenjsko) skoraj gotovo priča, da pred nastankom okrožij sredi 18. stoletja za takratno četrt Notranja Kranjska ni bilo uveljavljeno ime *notranjska stran*,⁷⁴ ampak se je ime *Notranje/Notrajne* razvilo šele iz imena okrožja. Tudi Notranjcev konec 18. stoletja očitno še ni bilo, saj Vodnik v *Kuharskih bukvah* leta 1799 pravi: *Gorenc*, *Dolenc inu Notrajni* (!) (Vodnik 1997: 114).

Obliki Notranjska oziroma Notranjsko za pokrajino in Notranjci za prebivalce sta, kot vse kaže, šele plod prve polovice 19. stoletja, oblikovno pa asimilacije imenom drugih dveh delov Kranjske: Dolenjska, Dolenjci, Gorenjska, Gorenjci. Bleiweisove *Novice* prva leta že dosledno pišejo: *Notranjsko*, *v Notrajnsk*, *na Notrajnsk*, *iz Notrajnskiga* (Kmetijske II 1844: 14/55, 52/s. p. Imena deležnikov; Novice VIII 1850: 8/32, 14/57, 15/60, 16/64, 18/75, 21/85, 87, 34/141), a še leta 1858 pravi Levstik v dveh različicah *Martina Krpana* dosledno: »v Notranjem«. Ime *Notranje* bi lahko imeli za arhaizem, saj ga pisatelj enkrat položi v usta starejšemu človeku (z Dolenjskega): »V Notranjem stoji vas, Vrh po imenu« (Levstik 1952: 5), drugič ga v uvodu v povest uporabi sam, tretjič pa ga pripiše Krpanu, ki je živel »v nekdanjih

65 Gorenjski par (*Goriensk* in *Gorienka*): Hacquet 1784: s. p., zemljevid Mappa Litho=Hydrographica nationis Slavicae. Dolenjski par (*Dolenz* in *Dolenka*): Hacquet 1789: s. p., zemljevid Continuatio Mappae Litho Hydrographicae nationis Slavicae. Prim. Makarovič 2008: 112, 118.

66 Istrski par (*Istryan* in *Istriana*) in čički par (*Zhitsh* in *Zhitshanka*): Hacquet 1784: s. p., zemljevid Continuatio Mappae Litho Hydrographicae nationis Slavicae; 116–117, 119–120.

67 ZRC SAZU, ISJFR, Vaso Suyer, Kartoteka patentov (Besede), Patenti 3, D (dom)–J, gorenjski, Gorenjsko.

68 Prim. ZRC SAZU, ISJFR, Vaso Suyer, Kartoteka patentov (Besede), Patenti 1, A–D (dolžnost); Patenti 4, N–O.

69 Nemara je »na Gorenskimu« v čolnarskem patentu s 23. marca 1766 sploh prvo znano ime za Gorenjsko v sedanji, posamostaljeni obliki.

70 Lublanske novize I/20, 28. 2. 1797: »... na dolenski strani v kacijanski fari...« (prim. Vodnik 1997: 107); Lublanske novize II/3, 10. 1. 1798: »... po celi gorenski strani nad Krajnam...« (prim. Vodnik 1997: 83).

71 V Vodnikovih Pesmih za pokušino (1806) kot nasprotji nastopita »veseli Dolenc« in »bogat Gorenc« (1997: 20).

72 Lublanske novize I/63, 9. 8. 1797.

73 Npr. »so šli /.../ na Dolensko« (Lublanske novize I/101, 20. 12. 1797), »na Dolenskim« (Lublanske novize, II/77, 22. 12. 1798), »na Gorenskim« (Lublanske novize, II/15, 21. 2. 1798; II/67, 13. 10. 1798).

74 Pojem sicer zasledimo v Štrekljevi zbirki ljudskih pesmi, dokumentiran v Zaklancu pri Rovtari na Notranjskem: »Tam gor, tam gor na Notranjski strani« (ZRC SAZU, ISJFR, Listkovna kartoteka Leksikološke sekcije, šk. N 109, notranjski).

časih»: »v Notranjem v Kranjski zemlji« (Levstik 1952: 19, 47).⁷⁵ V drugi polovici 19. stoletja so se imena Notranjska, Notranjci in notranjski standardizirala in uveljavila brez konkurence.⁷⁶ Potrebno bo še raziskati, kdaj so iz Vodnikovih *Notrajin* nastali *Notranjci*, pa tudi, kako močno se je ime uveljavilo v različnih delih nekdanjega Notranjskega okrožja, denimo tudi na geografsko drugačnem obrobju – na Vipavskem, notranjskem Krasu ali Idrijskem.

Za konsolidacijo in oblikovanje skupne identitete so imeli Notranjska in Notranjci neprimerno slabše pogoje in manj časa kot druga dva dela Kranjske. Predvsem iz zgodovinskih, a tudi iz geografskih in jezikovnih razlogov je današnja Notranjska ozemeljsko močno okleščena v primerjavi s terezijanskim Notranjskim okrožjem pa tudi s tem, kar je neformalno obsegala do leta 1918. Notranjska se je po obsegu edina spreminjala že v stoletje trajajočem obdobju obstoja okrožij (med 1748 in 1849). Leta 1783 je namreč Notranjskemu okrožju in deželi Kranjski dokončno pripadla Idrija, v letih 1809–1814, v času Ilirskih provinc in po restavraciji avstrijske oblasti, pa se je Notranjska (Postojnsko okrožje) in z njo Kranjska ozemeljsko precej zmanjšala, saj je za vselej izgubila avstrijsko Istro, Brkine in oba izhoda na morje – prvega v Tržaškem zalivu pri Devinu, drugega v Kvarnerskem zalivu (Bajt in Vidic 2011: 118, 130). Zdi se, da se je šele v predmarčni dobi, ko je Notranjska »oddala« svoj etnično hrvaški istrski privesek, izoblikovala identiteta Notranjcev. Ime za prebivalce je bilo, kot smo videli, najprej umetno administrativno, šele v 19. stoletju pa splošno sprejeto, tudi pri Notranjcih samih ali vsaj pri njihovem največjem delu. Do usodnih premikov je prišlo spet po prvi svetovni vojni, ko je dobesedno del tedaj že sedemdeset let upravno-politično neobstoječe Notranjske pripadel Kraljevini Italiji. Notranjci onstran rapalske državne meje, ki so delili usodo s Primorci, so hitro izgubljali (še neutrujeno) notranjsko identiteto in postali Primorci, najsi bo v očeh Slovencev v Jugoslaviji najsi bo »pravih« Primorcev, kot tudi po lastnem prepričanju in zavesti. Po letu 1945 se tako niti Postojna, nekoč upravno-politično središče Notranjske, ni več vrnila v okrilje »stare pokrajine«, četudi je povojni postojnski okraj zajel približno enako obsežno ozemlje na obeh straneh nekdanje rapalske meje na Javornikih (prim. Krajevni 1954: 195–204).

Do danes, 173 let po odpravi okrožij, se ozemeljsko sicer ni zmanjšala le Notranjska, ampak na svojih robovih vse tri pokrajine, oprte na nekdanja okrožja oz. kresije. Najbolj opazno je dejstvo, da h Gorenjski nihče več ne prišteva Ljubljane, političnega središča Gorenjskega okrožja. V to okrožje je sicer spadal tudi dobesedno del Ljubljanskega barja z Ižanskim in njegovo zaledje globoko na jug, vse tja do vzpetin nad Bloško planoto, a danes se imajo Ižanci zaradi dolenskega narečja po pravici za

Dolenjce, kar so bili že do Marije Terezije. Ljubljana je v vaseh svoje okolice, na katere se je deloma razširila, pogoltnila del Gorenjske in Gorenjcev, zabrisane pa so tudi predstave, kje na Barju se je začejala Notranjska. Na skrajnem vzhodu nekdanje politično-upravne Gorenjske je od Gorenjcev odpadla vsaj občina Zagorje ob Savi, medtem ko Belokranjci na skrajnem jugovzhodu Dolenjske nikoli niso hoteli biti Dolenjci. Žirovci se imajo danes še najbolj za Gorenjce, s katerimi so delili poznejšo usodo v okviru političnega okraja Kranj, in ne za Notranjce. K tovrstnemu »odpadništvu« je poleg geografske lege in gravitacijskih središč, kot že rečeno, veliko prispevala narečna drugačnost obrobja od glavnine »matične« pokrajine. Belokranjci pač ne govorijo dolensko in Ižanci zlepa ne gorenjsko.

Končno se pomudimo pri vprašanju, zakaj nekatera imena upravno-političnih enot zaživijo tudi kot skupna za prebivalce in kot povezovalni dejavnik njihove identitete, druga pa ne. Odgovor je najprej treba iskati v potrebah, vezanih na ustrezne danosti. Kranjci so se zaradi velikosti in raznolikosti Kranjske, edine skoraj povsem slovenske dežele, morali razlikovati tudi med seboj, zato je prišla kot naročena terezijanska delitev na okrožja. Namesto po prejšnjih imenih zgornji in spodnji Kranjci ter včasih nerodnih poimenovanjih po četrtih (gorenjska in dolenska stran, znotrajni del) so se najlažje prepoznali v delitvi na okrožja. Nasprotno pa terezijanska okrožja v drugih deželah niso pustila za seboj nobenih imen in sploh zelo malo sledov. Za razliko od okrožij na Kranjskem, ki so se vsaj prva tri desetletja in pol uradno imenovala po delih dežele (Ober-, Inner- in Unterkrain), so namreč okrožja v drugih deželah dobila ime po političnem središču. Niti Celjsko okrožje iz leta 1748, podobno kot Gorenjsko oprto na že stoletja ustaljeno Celjsko četrt, pa ni dalo skupnega poimenovanja za svoje prebivalce, saj je bilo ime Celjani pridržano prebivalcem Celja. Podobno se je zgodilo z Mariborskim in Goriškim okrožjem, medtem ko je jožefinska razdelitev Koroške na dve okrožji namesto dotedanjih treh utrdila geografsko delitev dežele na Zgornjo in Spodnjo, ne da bi se imeni trajno prijeli prebivalcev. Avstrijsko Koroško tako sicer tudi danes neformalno delijo na Zgornjo in Spodnjo, a na povsem drugačni osnovi: ne več glede na zgornji in spodnji tok Drave v smeri zahod–vzhod, temveč po straneh neba – sever in jug. Spodnja oziroma Južna Koroška je s svojo slovensko narodno manjšino in specifičnimi problemi postala neke vrste posebna entiteta.

Še veliko bolj izrazito je skupna usoda Slovencev pod Italijo ustvarila med obema svetovnima vojnama dotlej ohlapno skupnost Primorcev, prehod izpod ogrske oblasti pod jugoslovansko pa je (dokončno) dal Prekmurce, pred tem t. i. ogrske Slovence, povezane v celoto le cerkvenoupravno.

Videli smo, da se administrativno pokrajinsko ime ne ujema nujno s poimenovanjem za prebivalce ali njihovim lastnim imenom. Nekatero slovensko pokrajino iz preteklosti bržkone sploh niso poznale skupnega imena za svoj življ, kot denimo deželna četrt Srednja Kranjska ali še starejša politična enota Slovenska marka, pa

⁷⁵ V istega leta izdanem Popotovanju iz Litije do Čateža Levstik prav tako občuje s starejšimi ljudmi, srečujemo pa imena *Dolenjsko*, *Gorenjsko*, *Dolenjci* in *Gorenjci* (Levstik 1958: 25 sl.).

⁷⁶ Prim. ZRC SAZU, ISJFR, Listkovna kartoteka Leksikološke sekcije, šk. N 109, notranjski; Postojnsko okrajno 1889: 3, 9, 10, 13, 14, 18, 55, 64, 66, 92, 133, 144, 236.

četudi je bilo zadnje pokrajinsko ime precej razširjeno in navzven dobro prepoznavno, ne nazadnje kot del uradnega polnega imena vojvodine Kranjske in s tem v vladarskem naslovu.

Nekatera pokrajinska imena se torej v poimenovanju prebivalcev uveljavijo bolj, k čemur največ prispevajo praktične potrebe, druga manj ali sploh ne. Ali in kako se bo neko administrativno pokrajinsko ime prijelo prebivalcev, ni vezano na nobeno pravilo. Je pa gotovo nekaj: včasih se ime za prebivalce močnejše uveljavi šele, ko administrativne enote kot take ni več (primer Notranjcev in Primorcev). Če izvzamemo Kranjsko, ki je dobila ime po zgodnjerednjeveških Karnih, so bila politična imena naših pokrajin starejša od imen njihovih prebivalcev. Politično ime je bilo nekaj časa umetno, administrativno, sčasoma pa je ob ugodnih okoliščinah prerastlo v edino (primer Gorenjske) ali prevladujoče (Dolenjska brez obrobja). Trajanje in avtohtonost (političnega) pokrajinskega imena očitno nimata veliko vpliva na njegovo ohranitev, ko se v ključnih trenutkih spremenijo politične in družbene razmere. Le kdo bi si pred stoletjem lahko mislil, da v naslovu mojega prispevka (upravičeno) ne bo (več) Kranjcev?

Viri in literatura:

Arhivski viri

AS 2 - Arhiv Republike Slovenije, Fond Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 416.

AS 792 - Arhiv Republike Slovenije, Fond Gospostvo Turn pod Novim gradom, šk. 4.

AS 1079 - Arhiv Republike Slovenije, Fond Zbirka normalij, šk. 3.

NŠAL, ŽA Stara Loka, Ind M 1678–1789 - Nadškofijski arhiv Ljubljana, Župnijski arhiv Stara Loka, indeks mrliških matičnih knjig 1678–1789.

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU:

Listkovna kartoteka Leksikološke sekcije: šk. D 56, G 29, N 109.

Listkovno gradivo Zgodovinske sekcije.

Vaso Suyer: Kartoteka patentov (Besede).

Elektronski viri

[http://de.wikipedia.org/wiki/Bundesland_\(Oesterreich\)](http://de.wikipedia.org/wiki/Bundesland_(Oesterreich)), 25. 9. 2011.

<http://en.wikipedia.org/wiki/Region>, 25. 9. 2011.

http://sl.wikipedia.org/wiki/Pokrajine_v_Sloveniji, 25. 9. 2011.

<http://sl.wikipedia.org/wiki/Posavje>, 25. 9. 2011.

<http://sl.wikipedia.org/wiki/Zasavje>, 25. 9. 2011.

<http://www.herold.at/telefonbuch/nachname>, 25. 9. 2011.

<http://www.stat.si/imena.asp>, 25. 9. 2011.

Literatura

AHAČIČ, Kozma idr.: Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja. Ljubljana: ZRC SAZU, 2011.

BAJT, Drago in VIDIC, Marko (ur.): Slovenski zgodovinski atlas. Ljubljana: Nova revija, 2011.

BELOSTENEC, Ivan: Joannis Bellosztenecz, e sacra D. Pauli primi eremitae religione Gazophylacium, seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium, selectioribus synonymis ... Zagrebiae 1740. II knjiga (Serija Reprint izdanja Liber Croaticus). Zagreb: Liber, Mladost, 1973.

BEZLAJ, France (ur.): Začasni slovar slovenskih priimkov. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1974.

BRATUŽ, Lojzka: Primeri rokopisnega gradiva v slovenskem jeziku na Goriškem od 16. do 19. stoletja. Goriški letnik 27, 2000, 131–142.

DOLENC, Metod: »Gorske bukve« v izvorniku, prevodih in priredbah (Pravni spomeniki slovenskega naroda. Knjiga prva). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1940.

FERENC, Tone, KACIN-WOHINZ, Milica, ZORN, Tone: Slovenci v zamejstvu. Pregled zgodovine 1918–1945. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974.

FUJS, Metka: Prekmurje – podoba prostora. Prekmurje – Picture of Region. Podravina, vol. 3, 2004, br. 6, 9–62.

GAMS, Ivan, VRIŠER, Igor (ur.): Geografija Slovenije. Ljubljana: Slovenska matica, 1998.

GLONAR, Joža: Poučni slovar. I. del: A–K. Ljubljana: »Umetniška propaganda«, 1931; II. del: L–Z. Dostavki. Ljubljana: »Umetniška propaganda«, 1933.

GOLEC, Boris: Hrvaški lingvonim in etnonim na Slovenskem v 17. in 18. stoletju s posebnim ozirom na Prekmurje. V: Miha Preinfalk (ur.): Neznano in pozabljeno iz 18. stoletja na Slovenskem. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja, 2011 (elektronska izdaja <http://sdi8.zrc-sazu.si/Publikacije/tabid/59/Default.aspx>), 249–270.

GOLEC, Boris: Janez Vajkard Valvasor na Dolenjskem in njegovo tamkajšnje neznano potništvo (I). Rast XX/1, 2009, 102–109.

GOLEC, Boris: Was bedeutet »slowenisch« und »deutsch« in den krainischen und untersteirischen Städten der frühen Neuzeit? V: Harald Heppner (izd.): Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum. Neue Forschungen zu einem komplexen Thema (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Bd. 38). München: Oldenburg, 2002, 37–64.

HACQUET, Balthasar: Oryctographia Carniolica, oder Phisikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien, und zum Theil der benachbarten Länder. Dritter Theil. Leipzig: Johann Gottlieb Immanuel Breitkopf, 1784; Vierter Theil. Leipzig: Johann Gottlieb Immanuel Breitkopf, 1789.

JUG, Stanko: Slovenski »zapovedni list« iz leta 1570 in novi vinski davek. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 23, 1942, 74–84.

KEBER, Štefan: Slovenska Koroška – zgodovinsko-geografski oris. Kronika 56, 2008. Iz zgodovine Koroške, 123–130.

KEREC, Darja: Prekmurska zavest in slovenstvo. V: Peter Štih, Bojan Balkovec (ur.): Regionalni vidiki slovenske zgodovine. XXXI. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Maribor 10.–12. oktober 2002. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004, 91–96.

KLEMENČIČ, Marijan M.: Pomurje in regionalna identiteta Prekmurja. V: Tatjana Kikec (ur.): Pomurje: trajnostni regionalni razvoj ob reki Muri: zbornik povzetkov / 20. zborovanje slovenskih geografov, Ljutomer – Murska Sobota, 26.–28. marec 2009. Ljubljana: Zveza geografov Slovenije; Murska Sobota: Društvo geografov Pomurja, 2009, 8–15.

Kmetijske in rokodelske novice I (1843), II (1844), III (1845).

KOBE, Jurij [psevdonim Milanko Delimarič]: Beli krajci unikraj Kerke in Save od Kostanjevice do Jesenic. Kmetijske in rokodelske novice III/2, 1845, 7–8; III/4, 1845, 15–16; III/5, 1845, 19; III/8, 1845, 31.

KOZAR-MUKIČ, Marija: Slovensko Porabje. V: Francek Mukič, Marija Kozar (ur.): Slovensko Porabje. Celje: Mohorjeva družba, 1982 (Zbirka Naši kraji 5), 73–116.

KOZLER, P.: Kratek slovenski zemljopis in pregled politične in pravosodne razdelitve Ilirskega kraljestva in Štajerskega vojvodstva s pridanim slovenskim in nemškim imenikom mest, trgov, krajev i. t. d. Dunaj: Leopold Sommer, 1854.

Krajevni leksikon Dravske banovine. Krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev Dravske banovine. Ljubljana: Uprava krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.

Krajevni leksikon Ljudske republike Slovenije. Ljubljana: Zavod za statistiko in evidenco LRS, 1954.

[KRELJ, Sebastjan]: Postilla slouenska. To ie, kar karshanske evangeliske Predige, vèrhu vfaki Nedeliki Evangelion etc. [Regensburg], 1567.

LEVSTIK, Fran: Martin Krpan. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1952 (Knjižnica Klasje 31).

LEVSTIK, Fran: Popotovanje iz Litije do Čateža. V: Fran Levstik: Martin Krpan – Popotovanje iz Litije do Čateža. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1958 (Knjižnica Kondor 20), 25–49.

Lublanske novize [Lublanske novice] I–IV (1797–1800).

MAKAROVIČ, Gorazd: Ko še nismo bili Slovenci in Slovenke. Novoveške etnične identitete pred slovensko narodno zavestjo. Ljubljana: Slovenska matica, 2008 (Razprave in eseji 60).

MARUŠIČ, Branko: Zahodno slovensko ozemlje. Iskanje ozemeljske istovetnosti. V: Peter Štih, Bojan Balkovec (ur.): Regionalni vidiki slovenske zgodovine. XXXI. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Maribor 10.–12. oktober 2002. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004, 55–64.

MEGISER, Hieronymus: Slovenisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch. Neugestaltung und Faksimile der ersten Ausgabe aus dem Jahr 1592. Slovensko-nemško-latinski slovar. Preureditev in posnetek prve izdaje iz leta 1592 (ur. Annelies Lägheid). Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967.

MEGISER, Hieronymus: Slovensko-latinsko-nemški slovar (ur. Jože Stabej). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1977.

MELIK, Anton: Slovensko primorje. Ljubljana: Slovenska matica, 1960 (Slovenija. Geografski oris. II. Opis slovenskih pokrajin. Četrti zvezek).

MELIK, Anton: Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino. Ljubljana: Slovenska matica, 1957 (Slovenija. Geografski oris. II. Opis slovenskih pokrajin. Drugi zvezek).

MELIK, Vasilij: Vprašanje regij v naši preteklosti. V: Peter Štih, Bojan Balkovec (ur.): Regionalni vidiki slovenske zgodovine. XXXI. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Maribor 10.–12. oktober 2002. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004, 11–13.

MURKO, Anton Janes: Slovénsko-Némshki in Némshko-Slovénski rózhni besédnik : kakor se slovénshina govórí na Shtájerskim, Koròshkim, Krájnskím in v' sahodnih straneh na Vógerskim. Slovénsko-Némshki dél. V' Grádzi [Gradec]: Fránz Ferstl, 1833.

NOVAK, Vilko: Slovar stare knjižne prekmurščine (ur. Milena Hajnšek-Holz). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.

Novice kmetijskih, rokodelskih in narodskih reči VIII (1850).

OBLAK, Vatroslav: Trije slovenski rokopisi iz prve polovice XVII. stoletja. Letopis Matice Slovenske za leto 1887. Ljubljana: Matica Slovenska, 1887, 259–315.

Postojinsko okrajno glavarstvo. Zemljepisni in zgodovinski opis. Spisali in izdali učitelji v okraji. V Postojini [Postojna]: R. Šeber, 1889.

ROTAR, Janez: Najstarejši domači zapis imena dežele kranjske. Zgodovinski časopis 45, 1991, 357–361.

ROTAR, Janez: Viri Trubarjevega poimenovanja dežel in ljudstev in njegova dediščina. Zgodovinski časopis 42, 1988, 315–361.

RUPEL, Mirko: Nove najdbe naših protestantik XVI. stoletja. Neue Funde unserer Protestantica des XVI. Jahrhunderts (Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, Dela 7, Inštitut za literature 2). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1954.

SAKRAUSKY, Oskar (ur.): Primus Truber. Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk (Studien und Texte zur Kirchengeschichte. Fünfte Reihe. Band 1). Wien [Dunaj]: Evangelischer Presseverband, 1989.

SLOMŠEK [Anton Martin]: Ogovor Slovincov. Drobtnice za leto 1862. Učiteljem in učencem, staršem in otrokom v poduk in kratek čas. XVI. letnik, Maribor, 56–58.

SLOMŠEK, Anton Martin: Poezija. Objavljene pesmi. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2007 (Zbrano delo I/1).

Slovenski etnološki leksikon. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004. Prvi ponatis 2007. Drugi ponatis 2011.

SNOJ, Marko: Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 2009.

SNOJ, Marko: Slovar jezika Janeza Svetokriškega. Prva knjiga A–O; Druga knjiga P–Ž. Ljubljana: Založba ZRC, 2006.

STABEJ, Jože (ur.): Slovensko-latinski slovar. Po Matija Kastelic, Gregor Vorenc, Dictionarium Latino-Carniolicum, 1680–1710. Ljubljana: Založba ZRC, 1997.

ŠEPETAVEC, Anton: K problematiki slovenskega jezika v Frankopanovem prevodu Molierovega Georgea Dandina. V: Boris Golec (ur.) Celjski zbornik 1989. Celje: Skupščina občine, 1990, 85–119.

ŠKERLJ, Stanko: Italijansko gledališče v Ljubljani v preteklih stoletjih. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1973.

ŠTIH, Peter: »Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza«. Študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johannesa in furlanskega grofa Werihena (DD. O. III. 402 in 412). Nova Gorica: Goriški muzej, grad Kromberk, 1999.

TRDINA, Janez: Spomini. 1. del. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1946 (Zbrano delo. Prva knjiga).

TRSTENJAK, Dragotin: Uprava v Sloveniji. V: Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana: Jubilej, 1939, 109–129.

[TRUBAR, Primož]: Ta evangeli svetiga Matevsha, sdai pervizh vta slouenski iesig preobernen. Evangelium D. N. Jesu Christi, authore Matthaeio, nunc primum uersum in linguam Schlauiicam. [Tübingen], 1555.

[TRUBAR, Primož]: Ta prvi psalm shnega triemi islagami, Htroshtu vsem kerszhenikom, kir od Turkou inu Papesnikou sijlo terpe, De se vti nih prau Veri ne sbasnio inu od nee ne pado. [Tübingen], 1579.

TRUBER, Primosh: Articuli oli deili te stare prave vere kerszhanske etc. V Tibingi [Tübingen], 1562.

TRUBER, Primus: Catehismus sdveima islagama, ena pridiga od starosti te praue inu kriue vere, kershzhouane, mashouane, zhestzhena tih suetnikou, od cerkounih inu domazhih boshyh slushbi, is S. Pisma, starih Cronik inu Vuzhenikou vkupe sbrane [...]. V Tibingi [Tübingen], 1575.

UMEK, Ema (ur.): Slovenščina v dokumentih skozi stoletja. Razstava ob 25-letnici samostojnega delovanja Arhiva Slovenije. Ljubljana, 8. do 17. februarja 1971. Ljubljana: Arhiv SR Slovenije, 1971.

VALVASOR, Johann Weichard: Die Ehre deß Hertzogthums Crain, I–XV. Laybach [Ljubljana], 1689.

VILFAN, Sergij: Pravna zgodovina Slovencev. Od naselitve do zloma stare Jugoslavije. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.

VODNIK, Valentin: Zadovolne Krajnc. Izbrano delo. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997 (Zbirka Klasiki Kondorja 20).

ŽONTAR, Jože (ur.): Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918. Zgodovinsko biografski vodnik. Handbücher und Karten etc., Manuali e carte etc. Graz–Klagenfurt–Ljubljana–Gorizia–Trieste: Steiermärkisches Landesarchiv, Kärntner Landesarchiv, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Arhiv SR Slovenije, Archivio di Stato di Gorizia, Archivio di Stato di Trieste, 1988.

ŽONTAR, Jože: Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.

I. ZGODOVINSKI IN ETNOLOŠKI VIDIKI PREUČEVANJA POKRAJIN NA SLOVENSKEM

Petra Leben-Seljak* in Alojz Demšar**

ZGODOVINA HIŠ NA ŽIROVSKEM, SOVODENJSKEM IN LUČINSKEM

Ključne besede: Loško gospostvo, predjožefinska župnija Žiri, urbarji, terezijanski kataster, zemljiška knjiga.

Izvleček

V prispevku avtorja predstavljata metodo povezave posestnih enot Loškega gospostva z današnjimi kmetijami s pomočjo rektifikacijskih števil, ki so vpisane v terezijanskem in jožefinskem katastru ter v zemljiški knjigi Loškega gospostva. Uporabila sta jo pri preučevanju zgodovine hiš na Žirovskem, Sovodenjskem in Lučinskem, ki sta jih umestila v prostor s pomočjo map franciscejskega katastra. Raziskava omogoča vpogled v zgodovino posameznih posestev od začetka 16. stoletja dalje, pojasnjuje lokacijo mlinov in postavlja župane ter obrtnike na njihove doslej neznane domove. Prinaša nova spoznanja glede kolonizacije Loškega gospostva, njegovih meja in obsega posameznih uradov, ter omogoča nov pristop k preučevanju hišnih in ledinskih imen.

Uvod

Loško gospostvo freisinških škofov je pokrivalo sklenjeno hribovito ozemlje poročij Poljanske in Selške Sore ter ravninski svet med Škofjo Loko in Kranjem južno od Save. Začetek gospostva sega v leto 973, ukinjeno pa je bilo leta 1803. Zaradi

* Dr. Petra Leben-Seljak, univ. dipl. biologinja, zasebna raziskovalka s področja fizične antropologije. Dobračeva ulica 44, 4226 Žiri, E-naslov: petra.leben@gmail.com

** Prof. dr. Alojz Demšar, univ. dipl. ing. kem. inž., Fakulteta za kemijo in kemijsko tehnologijo, Univerza v Ljubljani. Chengdujska 32, 1000 Ljubljana, E-naslov: alojz.demsar@fkkt.uni-lj.si

sklenjenega ozemlja in dobro ohranjenih arhivskih virov je gospodstvo primerno za opazovanje zgodovinskih procesov in je tudi zato zgodovinsko temeljito raziskano (Štih idr. 2008, Blaznik 1963, 1973). Posebnost Loškega gospodstva je bila tudi velika stabilnost posestnih enot. Hube, ki so nastale med srednjeveško kolonizacijo do začetka 14. stoletja, so se v veliki večini neokrnjene ohranile v 19. stoletje, ko so bile dokumentirane v franciscejskem katastru. Tudi rovti in kajže, ki so večinoma nastali v drugi polovici 16. in v začetku 17. stoletja, so se izkazali za zelo trdožive posesti, ki so bile le redko opuščene.

Oviro pri preučevanju zgodovine predstavlja dejstvo, da je bilo do zdaj mogoče le domnevati, katere današnje kmetije so naslednice posestnih enot Loškega gospodstva. Hišne številke so hiše namreč dobile šele leta 1770, ko so se tudi prvič oblikovala naselja v današnjem smislu. Posestva so s hišnimi številkami prvič vpisana v jožefinskem katastru, nastalem v letih 1785–1789, in v zemljiški knjigi Loškega gospodstva, nastavljeni okrog leta 1786. V prostor pa jih lahko nedvoumno umestimo šele s pomočjo številke stavbnih in zemljiških parcel ter map franciscejskega katastra iz let 1817–1825 oz. kasnejšega reambulančnega katastra iz leta 1869.

Med podatki iz virov, nastalih pred uvedbo hišnih številke, ter kasnejšimi zapisi manjka medsebojna povezava, imenovana tudi most (Golec 2009: 331). Zaradi tega večina raziskav o zgodovini hiš uporablja predvsem vire, nastale po letu 1770. Tiste raziskave, ki sežejo tudi dlje, se pri preučevanju starejše zgodovine opirajo zlasti na matične knjige oz. rodoslovne podatke, v pomoč pa so tudi ledinska imena in velikost posestev.

Most med urbarskimi posestmi in današnjimi kmetijami

Urbarji so popisi zemljiških oz. posestnih enot, to je hub, kajž in rovtov, ter njihovih dajatev. Urbarji Loškega gospodstva zajemajo obdobje dobrih 400 let, od prvega iz leta 1291 do zadnjega iz leta 1714. Dodamo jim lahko še terezijanski kataster Loškega gospodstva iz let 1748–1756, ker je del katastra, obrazec D, napisan na enak način kot urbarji. Loško gospodstvo je bilo upravno razdeljeno na urade ali župe. V urbarjih so v okviru posameznega urada najprej vpisane hube prve kolonizacije, večina katerih je nastala pred letom 1291. Hube so razvrščene v urbarske vasi, lastniki so z imenom prvič vpisani leta 1501. V urbarjih, nastalih med letoma 1560 in 1586, so za hubami že vpisani tudi rovti in kajže, nekateri so razvrščeni v novo nastale urbarske vasi, nekateri pa ne. V urbarju iz leta 1630 se pojavi še nova rubrika novincev, kjer so brez lokacije vpisani rovti in kajže, nastali po letu 1600. Kje so se nahajali rovti in kajže Loškega gospodstva, je bilo doslej bolj kot ne uganka, saj imena urbarskih vasi, v katere so bili uvrščeni, ne povedo dosti o njihovi dejanski lokaciji (Blaznik 1938: 44–45).

S pomočjo urbarjev in obrazca D lahko določeni zemljiški enoti sledimo od nje-nega prvega vpisa v urbar pa do leta 1756. Katere današnje kmetije so naslednice teh urbarskih posestnih enot, pa smo ugotovili s pomočjo rektifikacijskih številke, ki so prvič vpisane v štiftnem registru terezijanskega katastra, nato pa tudi v jožefinskem katastru in v zemljiški knjigi Loškega gospodstva,¹ ko so hiše že imele hišne številke. Leta 1754 je bilo po terezijanskem katastru v lasti Loškega gospodstva 2807 posestnih enot. Kasnejše hišne številke smo do zdaj določili za 341 urbarskih enot na Žirovskem, za 102 urbarske enote na Sovodenjskem in 31 urbarskih enot na Lučinskem.²

Metoda vzpostavitve mostu in potrebni viri so predstavljeni v *Knjigi hiš na Žirovskem* (Leben-Seljak in Demšar 2010: 25–66). Glavnino knjige zavzema predstavitev posameznih hiš: njihovo zgodovino pričenjamo s tistim letom, ko je bil lastnik posestva prvič vpisan v urbar Loškega gospodstva z imenom, ter zaključujemo z letom 1900, ko je bilo na Žirovskem 900 hiš razvrščenih v 40 naselij. Poudarek je na hišah, ki so obstajale pred letom 1754. Po terezijanskem katastru je bilo takrat na Žirovskem 377 posesti: 341 hub, rovtov in kajž v lasti Loškega gospodstva ter 36 desetijskih kajž, ki so bile last farne cerkve in njenih podružnic.

Na enak način, kot smo ga uporabili v *Knjigi hiš na Žirovskem*, lahko poiščemo naslednice vsem urbarskim posestnim enotam Loškega gospodstva, če so seveda ohranjeni potrebni viri. To smo že storili za ozemlje osliškega urada Loškega gospodstva, kjer opisujemo potek rovtarske kolonizacije in predstavljamo lastnike hiš od prve omembe v letu 1560 pa do leta 1900 (Leben-Seljak 2011). Zgodovino hiš na Lučinskem smo zaključili z letom 1785 (Demšar in Leben-Seljak, 2011a), saj je bilo kasnejše obdobje že temeljito raziskano (Košir 2010). Dodali smo še podatke o količini posevkov in staležu živine v letih 1630 in 1754 ter imena njiv, travnikov in gozdov iz leta 1754. Na ta način smo dopolnili tudi opis hiš v naselju Mrzli Vrh (Demšar in Leben-Seljak 2011b).

Vzpostavitev mostu med urbarskimi posestnimi enotami in današnjimi kmetijami omogoča nadgradnjo Blaznikovega dela,³ saj razjasni številna vprašanja o lokaciji posameznih urbarskih posesti in osvetli potek kolonizacije v Loškem gospodstvu. Naštejmo le nekaj primerov. Urbarska vas žirovskega urada, imenovana

¹ Uporabljamo izraz rektifikacijska številka, saj je prvič vpisana v rektificiranih domicilnih aktih terezijanskega katastra, v štiftnem registru. Za to isto številko se v jožefinskem katastru uporablja izraz urbarialna številka. Ravno tako v zemljiški knjigi, kjer najdemo dve urbarialni številki: prva je zaporedna številka lista v zemljiški knjigi, druga pa je rektifikacijska številka iz terezijanskega katastra.

² Z imenom Žirovsko označujemo ozemlje predjožefinske župnije Žiri (današnje župnije Žiri, Vrh Sv. Treh kraljev, Zavratec in Ledine) in ozemlje žirovskega in hlevnovrškega urada Loškega gospodstva; Sovodenjsko je ozemlje osliškega urada Loškega gospodstva, kjer je večina hiš spadala v župnijo Cerkno (podružnična cerkev na Planini, kasneje vikariat Nova Oselica), manjši del pa v župnijo Poljane (podružnična cerkev v Stari Oselici); Lučinsko pa je ozemlje franciscejske katastrske občine Lučine in podružnične cerkve sv. Vida v Lučinah (župnija Poljane), kjer se nahajajo posesti iz treh uradov Loškega gospodstva, poljanskega, koroškega in hlevnovrškega.

³ Za bibliografijo Pavla Blaznika glej: Planina, 1983, in Eržen, 2005.

»Suchadole«, ki je omenjena samo v urbarju iz leta 1291, ni današnja vas Suhi Dol pri Lučinah, kot je veljalo doslej (Koblar 1891: 70, Blaznik 1973: 414, 418), temveč Osojnica pri Žireh (Leben-Seljak in Demšar 2010: 27, 395). Hube koroškega urada, ki so se nahajale na ozemlju današnjega naselja Zadobje in so bile opuščene pred letom 1501, so ponovno izkrčili kot rovt (Demšar, Leben-Seljak 2011a: 24, op. 86). Rovitov iz osliškega urada v začetku niso prepisovali v druge urade (Blaznik 1938), je pa bilo med letoma 1560 in 1577 zelo veliko prepisov iz ene v drugo urbarsko vas znotraj urada (Leben-Seljak 2011). Dokončno smo potrdili, da podružnična cerkev sv. Katarine ni bila cerkev v Medvedjem Brdu (Blaznik 1963: 362, 1973: 104), temveč cerkev v Hlevišah, ki so jo podrli okrog leta 1790 (Leben-Seljak 2010a: 82–84). Na Vrhu pa je nekoč verjetno obstajala tudi cerkev, posvečena sv. Tomažu (Leben-Seljak in Demšar 2010: 111, 117), ki v urbarjih ni omenjena.

Povezava urbarskih in kasnejših podatkov o času nastanka in velikosti posestva, lastnikov, dajatvah, posevkih in živini nam za vsako posest prikaže njeno preteklost, hkrati pa osvetli zgodovino naselij in tudi širšega področja. Dolg časovni niz podatkov o kmetijah Loškega gospostva pa omogoča tudi spremljanje nekaterih sprememb v načinu življenja.

Opis posamezne posesti

Na naslednji način so opisane hiše v *Knjigi hiš na Žirovskem*, le da ne vključujejo podatkov o posevkih, živini in dajatvah po urbarju iz leta 1630 in po terezijanskem katastru. Hišna številka je prva hišna številka, kasnejše so navedene v dodatku na koncu knjige. Druga vrstica, ki sledi hišni številki in hišnim imenom, pomeni, da je posest vpisana v urbarjih in v obrazcu D terezijanskega katastra med rovti žirovske župe Loškega gospostva v urbarski vasi Javorjev Dol pod zaporedno št. 2, v štiftnem registru terezijanskega katastra jo najdemo v urbarski vasi Mrzli Vrh pod rektifikacijsko številko 290, v urbarju podružnične cerkve v Ledinah pa na strani 20. Številke stavbnih parcel so iz franciscejskega katastra.

Mrzli Vrh 9: Demekausch, Dermekousch (1825), Kladniska pastota (1869), na Vodicah v Pustot (1900).

Rovt Žž, Javorjev Dol (urb. št. 2), Mrzli Vrh (rektif. št. 290); p. c. Ledine (urb. št. 20), fara Ledine.

Stavbne parcele: hiša (83) in gospodarsko poslopje (82) v k. o. Koprivnik.

Urbar 1630: gospodar poseje 1 helm mešano pšenice in rži, 12 helmov ovsa, 1/2 helma lana, 3 helme ajde; čez zimo redi 9 govedi in 6 ovc; dajatve: gospostvu in deželi 1 fl. in 44 kr., desetina 4 fl., namesto tlake daje gozdarju 1 helm ovsa.

Terezijanski kataster 1748–1756: njive v *Dolline*, v *Rupe*, na *Roune*, nad *Kumram*, travniki *Pod Korittam*, *Snoshet*, gozd nad *Korittam*; dajatve: hišni goldinar 30 kr., kontribucija 3 fl., deželni davek 2 fl. 28 kr., gospostvo 21 kr., robotnina 2 fl. 30 kr., desetina 12 laktov srednjefinega platna (rupfen Leinwath), 1 3/8 mer. ovsa in ajde, 1,5 funta prediva, 1 petelina, župni cerkvi 11/16 mer. rži, 1 3/8 mer. ovsa in ajde, 2 sira, sodniku 0,5 mernika ovsa in ajde, 1,5 funta prediva.

Jožefinski kataster leta 1785: donos 41 fl., 2 orala 1021 kv. klafter njiv.

Lastniki: Matheus Strell (1577–1579, 1581–1583, 1586), Matheuß Ströll, Anitza Ströllin (1604), Matheus Strölliz (1610), Jurj Strölliz, Matthia Lükher (1630), Mathia Lükher (1642–1645), Vllrich Mikhlaui (1659, 1660), Vlaih Mikhlauc (1668–1674), Andree Preuz (1677–1682), Andree Jesh (1688–1694, 1709–1714), Primas Jesh (1754, 1/2 hube), Joseph Kollenz (1785, donos 41 fl.), Joseph Kolenz (1786), Urscha Goriup vel. Kollenz (ok. 1800?), Mathias Goriub (1825, zemljak), Ignaz Zhadesh (ok. 1840?), Lukas Wogathay junior (Zk, 1/2 hube, kupil 1849), Lorenz Pirz (Zk, prevzel 1855), Franz Zhadesh (Zk, prevzel 1865), France Čadež (1869, 1/2), Matheus Kozmazh (Zk, prevzel 1873), Matija Kosmač (1880), Lenka Kosmač (1900), nato Alojzij.

Gre za prvi rovt, izkrčen na področju današnjega naselja Mrzli Vrh, in sicer med letoma 1560 in 1577. Prvi znani lastnik je bil Matevž Strel, ki ga je leta 1604 nasledila hči Anica. Nato sta bila lastnika Matevž in Jurij Strelec, nakar je posest za 260 ogrskih cekinov kupil Matija Likar. Do leta 1754 so bili lastniki še Urh in Blaž Miklaveč, Andrej Prevc ter Andrej in Primož Jež. Najpozneje iz tega časa izvira hišno ime Dermekovše, ker se je z Ježi preneslo tudi na Koprivnik 22. Leta 1785 je bil lastnik Jožef Kolenc, leta 1825 pa Matevž Gorjup. V cerkvenem urbarju ga ni, tam je vpisana Urša Gorjup Kolenc (morda njegova žena in hči Jožefa Kolenca), nato pa Ignac Čadež. Hiša je takrat lastnikom najbrž služila le za bajto, saj se med letoma 1775 in 1788 v matičnih knjigah pojavlja veliko različnih priimkov: Peternel, Wolzher, Albreht, Kosmač, Brum, Kramer in Tratnik. V zemljiški knjigi je kot prvi lastnik vpisan Luka Bogataj mlajši, ki je kmetijo kupil leta 1849, nato Lovro Pirc, leta 1865 pa Franc Čadež. Takrat se je gruntu reklo Kladniška pustota, ker je bil Franc Čadež iz kmetije Kladnik (naselje Spodnja Kanomlja, danes Ledine), kmetija pa opuščena. Leta 1873 jo je kupil Matevž Kosmač, Erjavc iz sosednjega Mrzlega Vrha 8. Danes je kmetija znana pod hišnim imenom Vodičar. Le-to izhaja iz ledinskega imena Vodice, ki je zapisano že na vojaškem zemljevidu ok. leta 1770 kot »Vodiza«. V prvih dveh urbarjih je rovt vpisan z lokacijo »Nabolizach«, kar morda pomeni Na Vodicah.

Meje Loškega gospostva, uradov Loškega gospostva in župnij

Meja Loškega deželnosodskega gospostva je opisana v urbarju iz leta 1630 pri posameznih uradih. V opisu meje so navedena ledinska imena, ponekod pa tudi imena podložnikov, ki so živeli tik ob meji. Ker smo jim zdaj določili njihova bivališča, je opis meje s Tolminskim gospostvom na področju osliškega urada razumljivejši (Leben-Seljak 2011). Opis meje v osliškem, žirovskem, hlevnovrškem in poljanskem uradu Loškega gospostva se ujema s kasnejšimi mejami katastrskih občin po mapah francijskejskega katastra in z Blaznikovimi zemljevidi (Blaznik 1973: 561, 563).

Loško gospostvo je bilo razdeljeno na urade ali župe (Blaznik 1973: 47–48, 561, 563). Razmejitve med uradi je bila nejasna tam, kjer je bilo v urbarjih veliko neloaliziranih rovtarjev in kajzarjev, predvsem v osliškem in žirovskem uradu. Zdaj natančno poznamo ozemlje posameznih uradov. Meja med žirovskim in hlevnovrškim uradom na eni strani ter poljanskim uradom na drugi strani je tekla po grebenu Žirovskega vrha. Tu sta nastala dva rovti, ki sta bila označena z lokacijo »Choiniwurch«, kasneje sta dobila hišni številki naselja Goli Vrh. Gre za stara rovti, ki sta bila leta 1560 vpisana kot prva dva v poljanskem uradu, nato pa so ju prepisali v hlevnovrški urad (Demšar in Leben-Seljak 2011a: 22). Severni del žirovskega urada je zajemal področje današnjih naselij Koprivnik, Mrzli Vrh in Javorjev Dol, mejo s sosednjim osliškim uradom je predstavljal potok Hobovščica. Meja med osliškim in hotaveljskim uradom pa je tekla preko današnjega naselja Stara Oselica: hiše zahodno od cerkve so spadale v osliški urad, hiše na vzhodni strani in nad cerkvijo pa v hotaveljskega (Leben-Seljak 2011).

Ozemlje žirovskega in hlevnovrškega urada Loškega gospostva je bilo obenem tudi ozemlje predjožefinske župnije Žiri (Leben-Seljak in Demšar 2010: 64–66). Izven župnije je bilo le 10 urbarskih posestnih enot, 2 iz hlevnovrškega in 8 iz žirovskega urada. Prvi dve se nahajata na meji s poljanskim uradom in sta spadali v župnijo Poljane.⁴ Preostalih 8 kmetij leži v severozahodnem delu naselja Koprivnik, nad Sovodnjem oz. na meji z osliškim uradom. Te so sodile v župnijo Cerkno, prvotno pod podružnično cerkev na Planini, kasneje pa v novoustanovljeni vikariat Nova Oselica. Pod župnijo Cerkno je poleg dela Koprivnika spadala tudi večina rovtov iz osliškega urada, medtem ko je manjši del spadal v župnijo Poljane. Miklavčič je menil, da je to ozemlje Loškega gospostva pripadlo cerkljanski župniji v Tolminskem gospostvu šele nekje v 16. stoletju, kot posledica kolonizacijskega toka iz smeri Cerkljanskega (Miklavčič 1945: 32). Novejša pa je teza, da je osliško ozemlje pripadalo tedanji cerkveni strukturi v Posočju že stoletja prej, še preden je bilo pripojeno Lo-

škemu gospostvu (Höfler 1998: 313). Naše poznavanje preteklosti osliškega ozemlja na začetku tisočletja je skromno, saj ni znan niti točen čas pripojitve osliškega in žirovskega območja Loškemu gospostvu. Blaznikova domneva, naj bi bila pripojitev okrog leta 1030, je namreč vprašljiva (Bizjak 2005: 112). Ker zdaj poznamo hišne številke tukajšnjih rovtov in cerkveno pripadnost posameznih hiš, bi lahko prvim znanim lastnikom iz leta 1560 skušali na podlagi priimkov določiti poreklo.⁵ In s tem morda potrditi ali ovreči tezo, da je bilo poreklo prvih kolonistov odločujoč dejavnik pri dodelitvi osliškega ozemlja cerkljanski župniji.

Hišna imena in priimki

V Žireh že imamo publikacijo o hišnih imenih v 20. stoletju, kjer so le-ta proučena z jezikoslovnega vidika in glede na to razvrščena v več skupin: hišna imena po osebnih imenih, priimkih, živalih, rastlinah itd. (Stanonik 2005). Zdaj so zbrana tudi hišna imena iz 19. stoletja, nekatera pa so prvič omenjena že v drugi polovici 18. stoletja. Ker poznamo tudi lokacijo hiš in njihove lastnike, smo pri preučevanju poimenovanj lahko uporabili drugačen pristop kot Stanonikova in skozi stoletja sledili njihovem izvoru in širjenju. Izkazalo se je, da so hišna imena kmetij, ki so naslednice posesti Loškega gospostva, zelo trdoživa in večinoma izvirajo iz priimkov lastnikov. Kot primer vzemimo hišno ime Pelehan, ki ga ima kmetija v Mrzlem Vrhju (Leben-Seljak in Demšar 2010: 217). Po uvedbi hišnih števil so se lastniki pisali Kavčič in Seljak, domnevali pa smo, da bi hišno ime lahko izviralo iz priimka, ki ga danes na Žirovskem sicer ni več, a je še vedno precej razširjen na sosednjem Idrijskem. Izkazalo se je, da ta domneva drži. Kmetija je bila v urbar vpisana leta 1630, do leta 1714 so se lastniki pisali Pelehan, v terezijanskem katastru pa je lastnik »Joseph Albrecht oder Pelluchan« vpisan tako s priimkom kot tudi s hišnim imenom. Kmetija je naslednica rovti, ki so ga izkrčili lastniki hube iz bližnje vasi Breznica, kjer dobimo priimek Peluhan že leta 1560, medtem ko so se prej pisali Pepel. Drug primer je hišno ime Svetle, ki ga imata dve hiši, kajža v Stari vasi in rovt v Jarčji Dolini (Leben-Seljak in Demšar 2010: 278, 183–185). Izvor in pomen hišnega imena je bil do zdaj uganka, po jezikoslovnih zakonitostih naj bi bil povezan s svetlobo. Zdelo se je, da je nastal neodvisno, saj po priimkih sodeč, med hišama ni bilo povezave. Zdaj se je pokazalo, da verjetno izvira iz priimka, obe hiši pa sta ga dobili po prvih znanih lastnikih. Ti so se pisali Petrič in Mlinar, oba priimka pa dobimo pred tem v Ravnah pri hubi, katere lastnik se je leta 1501 pisal Svetec.

Stara so tudi tista hišna imena, ki opisujejo lokacijo hiše, npr. Krogar in Hlipčar, ki se je razvil iz prvotnega Hribčarja. In nekatera od tistih, ki opisujejo funkcijo ali

4 Naselje Goli Vrh in Suhi Dol, hišni št. 2 in 3, podružnična cerkev sv. Vida v Lučinah. Ob nastanku so ju vpisali v poljanski urad, so ju pa že leta 1577 prepisali v hlevnovrškega.

5 Uporabni priimki podložnikov tolminskega gospostva so npr. v seznamu iz leta 1515, ki ga je iz vira v graškem arhivu izpisala Marija Verbič (Arhiv Republike Slovenije, AS 1349, Verbič Marija, šk. 2, leto 2004, Seznam tolminskih podložnikov iz leta 1515).

poklic lastnika, npr. Župan, Glažar in Kafur, ki vsa izvirajo izpred leta 1785. Hišna imena, nastala iz osebnih imen lastnikov, so praviloma mlajšega izvora.

Ledinska imena

Ledinska imena so vpisana v dveh virih iz 18. stoletja, v terezijanskem in jožefinskem katastru, kot imena zemljiških enot oz. zemljiških parcel. V *Knjigi hiš na Žirovskem* smo jih omenili le mimogrede, npr. pri hišnih imenih.⁶ Bi si pa v prihodnje zaslužila temeljitejšo obravnavo, saj so izredno zanimiva. Ledinsko ime »Uš'n kon'c«, ki se nanaša na del starih Žirov, dobimo za isti predel že v jožefinskem katastru, kjer je zapisano kot »Wuschen Konz«, Bušni konec. Tam so bili večinoma njive, vrtovi in travniki, teren pa je bil še do nedavnega precej močviren. Ime bi lahko pomenilo, da so tam pasli krave oz. buše, verjetneje pa se nanaša na tamkajšnje izvire vode (Leben-Seljak 2010b: 209). Sosednji predel je v jožefinskem katastru imenovan »Ostankousche«. Lahko gre za primarno ledinsko ime, iz katerega je nastal priimek, ali pa obratno: lastniki tamkaj stoječe kajže so se namreč med letoma 1560 in 1645 pisali Ostanek (Leben-Seljak in Demšar 2010: 412).

Obrtniki

V urbarjih so vpisani samo mlini in krčme, tako eni kot drugi so bili v lasti hub, nekateri mlini pa so se sčasoma osamosvojili. Predhodnike smo poiskali vsem mlinom na Žirovskem, ki so bili vpisani v franciscejskem katastru leta 1825. Takrat jih je bilo 20, v terezijanskem katastru in v seznamu hišnih mlinov Loškega gospostva iz let 1678–1684 pa je vpisanih 22 (Leben-Seljak in Demšar 2010: 442–447). Ravno tako smo poiskali tudi predhodnike mlinov na Sovodenjskem in Lučinskem (Leben-Seljak 2011, Demšar in Leben-Seljak 2011). Druge obrti v urbarjih niso vpisane. Da so že leta 1501 v Žireh živeli tudi kovači, čevljarji in usnarji, lahko sklepamo le na podlagi priimkov Smidt in Schuester ter obstoju stop. Prvi vir, ki omenja obrtnike, je terezijanski kataster. Takrat jih je bilo na Žirovskem 50. Le 13 je bilo tudi lastnikov hiš: 2 kovača, 1 usnar, 1 sedlar, 1 krovec za slamnate strehe, 1 tesar in 7 tkalcev. Preostali so bili gostači: 20 tkalcev, 6 krojačev, 6 čevljarjev, 2 tesarja, 1 zidar, 1 sodar in 1 mesar. Barvarjev ni bilo, so pa obstajali pred in za tem. Po letu 1800 se je razvilo še nekaj drugih obrti, našli smo knjigoveza, kamnoseka in klobučarja, morda pa sta obstajala tudi krznar in steklar (Leben-Seljak in Demšar 2010: 447–451).

⁶ Hišni imeni Podgan in Glažar sta stari, saj sta njuna soseda s pomočjo teh dveh hiš leta 1785 označila lokacijo svojih njiv, poimenovala sta ju »sa Podganova snoschet« in »Sa Glascharjam« (Leben-Seljak in Demšar 2010: 212–213, 276–277).

Župani

Vsak urad Loškega gospostva je imel župana, ki je navadno živel v svojem uradu in je bil lastnik hube. Župani hlevnovrškega urada so bili tako lastniki hub iz Zavratca, Hlevnega Vrha, Izgorij, Brekovic in Dol. Vendar le nekje do leta 1630, zatem so funkcijo hlevnovrškega župana opravljali gruntarji iz žirovskega urada. Nekateri so bili obenem tudi žirovski župani, ne pa vsi. Med županovanjem so župani, ki so imeli v začetku le eno hubo, postali lastniki več hub, navadno dveh, včasih tudi treh. Županska funkcija pa je bila običajno več desetletij v domeni iste rodbine. V 16. stoletju so bili žirovski župani večinoma iz rodu Nagličev, v 17. stoletju pa iz rodbine Bogatajev. Tako eni kot drugi so bili lastniki gruntov v starih Žireh, medtem ko je konec 18. stoletja županovanje prevzela rodbina Grošelj z Dobračeve (Leben-Seljak in Demšar 2010: 437–440). Med Bogataji in Grošlji je bil župan tudi Jurij Kalan z Visokega pri Poljanah. Ta je bil takrat tudi lastnik grunta v Žireh in je verjetno zgradil hišo, ki je v Žireh najstarejša, danes pa v njej domujeta žirovska muzejska zbirka ter knjižnica (Leben-Seljak 2009, Leben-Seljak in Demšar 2010: 416).

Gospodarsko stanje kmetij

Podatki o količini posevkov in številu ter vrsti živine so zapisani v urbarju iz leta 1630 ter v terezijanskem katastru. Primerjavo podatkov iz obeh virov smo naredili za kmetije na Lučinskem (Demšar in Leben-Seljak 2011a) in v Mrzlem Vrhu (Demšar in Leben-Seljak 2011b).

Pri kmetijah na Lučinskem, ki so večinoma naslednice hub prve kolonizacije, v obravnavanem obdobju skorajda ni bilo sprememb. Skupna količina posevkov je malenkost narasla, z 257 na 274 mernikov ljubljanske veljave. Polovico te količine je predstavljal oves, preostalo polovico pa ajda, lan, pšenica, rž, ječmen in proso. Ker so za setev uporabili približno tretjino pridelanega žita, je kmetu za dajatve in lastno uporabo ostala približno dvojna količina posejanega žita, kar zneslo na hubo 29 mernikov leta 1630 in 32 mernikov leta 1754. Na Lučinskem so redili predvsem govedo in ovce, pol manj je bilo koz, konj ni bilo, imeli pa so tudi nekaj prašičev. Število govedi in ovc se v obravnavanih sto letih ni bistveno spremenilo, za polovico pa je upadlo število koz. Leta 1754 je v povprečju prišlo na hubo 2,3 vola, 2,6 krave, 0,6 bika, 2,7 mladega goveda, 1,3 koze in 1,7 prašiča.

Mrzli Vrh je bil poseljen za časa druge kolonizacije, v drugi polovici 16. stoletja. Dajatve so do nastanka terezijanskega katastra občutno narasle, tako kot pri ostalih rovtarjih, ki so bili podložniki Loškega gospostva. Leta 1630 so pomemben del dajatev poravnali s platnom, dajatve v denarju večinoma niso presegale 2 goldinarjev. Leta 1754 pa so plačevali denarne dajatve in oddajali žito in prejo. Leta 1630 so sejali

predvsem oves, ajdo in rž, pšenice zelo malo. Na 10 kmetijah so redili ovce, koz niso imeli. Iz dajatev vidimo, da so izdelovali sir in imeli perutnino.

Vpogled v gospodarsko stanje kmetij nam dajo tudi urbarji farnih in podružničnih cerkva. V njih so našteje obveznosti posamezne hiše do cerkve med letoma 1786 in 1852. Mi smo jih uporabili predvsem kot dopolnilo pri določanju lastnikov hiš, bi se bilo pa vredno vanje nekoliko bolj poglobiti ter jih medsebojno primerjati. V urbarju podružnične cerkve na Dobračevi so npr. našteje štiri različne dajatve. Najnižjo, ki je znašala 5 krajcarjev, so plačevale vse hiše; davek različnih višin samo desetinske kajže, ki so obstajale že leta 1754, urbarščino pa poleg njih še nekatere druge, ki so nastale kasneje. Četrto postavko je predstavljalo obročno odplačilo dolga, v vasi Dobračeva sta bili zadolženi le dve hiši (Leben-Seljak 2008: 93). V urbarju podružnične cerkve v Lučinah, ki je spadala pod poljansko faro, so našteje drugačne dajatve (Demšar in Leben-Seljak 2011a: tab. 4). Ista je le poplačilo dolga, za razliko od Dobračeve so bile na Lučinskem zadolžene vse hiše razen dveh. Enotnega prispevka na hišo tu ni bilo, ravno tako tudi ne davka in urbarščine, ker podružnična cerkev ni imela desetinskih kajž. Večina hiš je plačevala dva prispevka imenovana »Pizha« in »Wetter Mesß«, nekatere pa tudi naslednje štiri dajatve: »Prozession, Ruhe, Schooft, Nachbarshaft«.

Slikovno gradivo

V *Knjigi hiš na Žirovskem* je tudi nekaj do sedaj še neobjavljenega slikovnega gradiva. Zanimivi so današnji zračni posnetki, ki jih lahko primerjamo z načrti franciscejskega katastra. Nekaj je tudi fotografij vasi, ki so nastale v začetku 20. stoletja. Iz tega časa so še fotografije lastnikov in njihovih družin. Držali smo se namreč pravila, da mora biti na fotografiji gospodar, ki je bil lastnik pred letom 1900, ko se zaključila zgodovina hiš na Žirovskem.

Viri in literatura

Viri

AS 1349 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Verbič Marija, šk. 2, leto 2004, Seznam tolminskih podložnikov iz leta 1515.

Elektronski viri

<http://www.sistory.si/publikacije/pdf/zgodovina/Slovenska-zgodovina-SLO.pdf>, str. 58–60, vpogled 15. 10. 2011.

Literatura

BIZJAK, Matjaž: Razvoj, uprava in poslovanje freisinške in briksenske posesti na Kranjskem v srednjem veku. V: Matjaž Bizjak (ur.), Blaznikov zbornik : In memoriam Pavle Blaznik. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU; Škofja Loka: Muzejsko društvo, 2005 (Zbirka Loški razgledi, Doneski 11), III–124.

BLAZNIK, Pavle: Kolonizacija Poljanske doline. Glasnik muzejskega društva za Slovenijo 19, 1938, 1–62.

BLAZNIK, Pavle: Srednjeveški urbarji za Slovenijo, Urbarji freisinške škofije. Ljubljana: SAZU, 1963 (Viri za zgodovino Slovencev 4).

BLAZNIK, Pavle: Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803). Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1973.

DEMŠAR, Alojz in LEBEN-SELJAK, Petra: Hiše na Lučinskem med letoma 1291 in 1785. Lučine: KUD Zala, 2011a.

DEMŠAR, Alojz in LEBEN-SELJAK, Petra: Mrzli Vrh v 17. in 18. stoletju. Žirovski občasnik 32/41, 2011b, v tisku.

ERŽEN, Matjaž: Bibliografija dr. Pavleta Blaznika. V: Matjaž Bizjak (ur.), Blaznikov zbornik: In memoriam Pavle Blaznik. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU; Škofja Loka: Muzejsko društvo, 2005 (Zbirka Loški razgledi, Doneski 11), 23–32.

GOLEC, Boris: Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja kot vir za stavbno, gradbeno in urbanistično zgodovino slovenskega ozemlja, 1. del. Arhivi 32/2, 2009, 283–338.

HÖFLER, Janez: Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem: prazupniji Stara Loka in Šentpeter pri Ljubljani. Acta ecclesiastica Sloveniae 20, 1998, 305–368.

KOBLAR, Anton: Loško gospostvo freisinških škofov. Izvestja muzejskega društva za Kranjsko 1, 1891, 56–86.

KOŠIR, Tone: Življenje na Lučinskem skozi stoletja. Lučine: Krajevna skupnost, 2010.

LEBEN-SELJAK, Petra: Dobračeva med letoma 1772 in 1852. Žirovski občasnik 29/38, 2008, 58–96.

LEBEN-SELJAK, Petra: Zgodovina naše muzejske hiše. Žirovski občasnik 30/39, 2009, 41–48.

LEBEN-SELJAK, Petra: Sveta Katarina v Hlevišah, izginula podružnična cerkev žirovske fare. Žirovski občasnik 31/40, 2010a, 82–85.

LEBEN-SELJAK, Petra: Kaj je prav: »Ušn' kon'c« ali »Uršn' kon'c«? Žirovski občasnik 31/40, 2010b, 209–210.

LEBEN-SELJAK, Petra: Zgodovina hiš na »Sovodenjskem«: osliška župa Loškega gospostva z okolico. Sovodenj: Krajevna skupnost Sovodenj, 2011, v tisku.

LEBEN-SELJAK, Petra in DEMŠAR, Alojz: Knjiga hiš na Žirovskem: naselja, hiše in njihovi lastniki na ozemlju predjožefinske župnije Žiri pred letom 1900. Žiri: Pegaz International, 2010.

MIKLAVČIČ, Maks: Predjožefinske župnije na Kranjskem v odnosu do politične uprave. Glasnik muzejskega društva za Slovenijo 25/26, 1944–1945, 3–64.

PLANINA, France: Bibliografija dr. Pavleta Blaznika. Loški razgledi 30, 1983, 193–195.

STANONIK, Marija: Hišna imena v Žireh. Maribor: Slavistično društvo, 2005.

ŠTIH, Peter, SIMONITI Vasko in VODOPIVEC, Peter: Slovenska zgodovina: družba – politika – kultura. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino: Sistory, 2008.

Vito Hazler*

NA GORENJSKEM JE FLETNO! POGLEDI NA GORENJSKO IN KRANJSKO IZ SPODNJE SAVINJSKE DOLINE IN DRUGIH KRAJEV

Ključne besede: Gorenjsko, Kranjsko, kronska dežela, območje, regija, regionalizem, topografija, monografija, leksikon, Spodnja Savinjska dolina, hmeljarstvo, romarstvo, narodnozabavna glasba, gorenjska narodna noša.

Izvleček:

Članek skuša predstaviti različnosti prepoznavanja in razumevanja kulturnih območij, regij in administrativno-upravnih enot vseh vrst ter izpostavlja njihove meje, ki so v različnih časovnih obdobjih nagovarjale nastanek različnih topografskih, leksikografskih in monografskih del. Med drugim izpostavlja pojave različnih interesnih območij, ki jih je zarisala zgodovina in jih med seboj nekompatibilno rišejo najrazličnejša sodobna združenja ter javne varstvene, izobraževalne, zdravstvene, obrambne in razvojne ustanove. Da pa bi bil članek tudi nekoliko »gorenjski«, avtor z nekaj primeri predstavlja oblike interaktivnega sodelovanja prebivalcev dveh gospodarsko relativno dobro razvitih območij, Spodnje Savinjske doline in Gorenjskega oziroma Kranjskega, ter izpostavlja nekaj značilnih povezav Spodnjih Savinjčanov z Gorenjci oziroma Kranjci. Glavni namen prispevka je izpostaviti predvsem etnološke vidike interpretacije območij, regij in njihovih meja, kar bi lahko bil izziv za nadaljnja raziskovalna prizadevanja. Avtor uporablja zanj primernejša imena, kot so Kranjsko, Gorenjsko, Dolenjsko,

* Dr. Vito Hazler, izredni profesor za področje etnologije, predstojnik Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL, Zavetiška 5, 1000 Ljubljana. E-naslov: vito.hazler@ff.uni-lj.si, vito.hazler@gmail.com

Notranjsko in drugo, in ne Kranjska, Gorenjska, Dolenjska, Notranjska in podobno, ker bi se potemtakem morala Gorenjska sklanjati kot miza (kar pa ni vedno lepo),¹ pa čeprav jezikoslovci dopuščajo obe obliki poimenovanj (SSKJ 1994: 248).

Uvod

V kolikor bi razvitost držav cenili po številu projektov v okviru različnih strokovnih področij in zlasti po številu različnih notranjih administrativnih in drugih razdelitev ter meja, potem bi Slovenija zagotovo zasedla eno vidnejših mest na svetovnih ocenjevalnih lestvicah. Zdi se, da danes način življenja Slovencev in na Slovenskem živečih etničnih skupin določajo le še »projekti« (ne znamo jim več reči »naloge«), ki posameznike spremljajo od rojstva do smrti. Z njimi se »naš« človek srečuje že v vrtcu, osnovni in srednji šoli, zelo resno se z njimi spopada na univerzi in nato vse delovno obdobje do upokojitve, ko ima dokončno čas in se vpiše v izobraževalne tečaje za tretje življenjsko obdobje, kjer pod vodstvom izkušenih mentorjev (beseda učitelj je namreč povsem zastarela) ne izvaja nič drugega kot projekte! In v tem svojem osemdeset- ali petinosemdesetletnem življenju se tak človek srečuje še z množico najrazličnejših meja, ki so del njegovega vsakdanjega in prazničnega življenja. Vse mogoče meje zamejujejo katastrske meje, meje krajev in krajevnih skupnosti, občinske meje, meje šolskih okolišev, meje okrajnih in okrožnih sodišč, meje župnij, dekanij in škofij, meje policijskih uprav, vojaških teritorialnih poveljstev, bolnišnic, zdravstvenih domov, kmetijsko-pospeševalnih služb, meje najrazličnejših javnih zavodov s področja varstva kulturne in naravne dediščine, meje razvojnih agencij, meje okrog petdesetih krajinskih in treh regijskih parkov ter enega narodnega parka, pa meje avtomobilskih registrskih območij in telefonskih omrežij in še nismo pri koncu: število vseh notranjih uradno zakoličenih meja Slovenije je v bistvu brezmejno!

Poleg navedenega so za na Slovenskem živeče ljudi pomembne še razne nevidne gravitacijske meje središčnih krajev in prestižnih nakupovalnih, kulturnih, turističnih in romarskih središč, pa meje v glavah, obremenjene z raznimi predsodki, in tako naprej in tako naprej. Skratka, ugotovitev je le ena: na Slovenskem živeči človek je človek meja, ki sprejema vse možne meje in z njimi živi, bolj poredko pa jih je

¹ Naša nekdanja učitelja etnologije, prof. Vilko Novak in prof. Angelos Baš, sta študente v 70. in 80. letih 20. stoletja poučevala predvsem o primernosti sklanjanja prve variante. Sicer sta oba dopuščala slovnično pravilnost obeh sklanjatev, toda vsaj Novaku se je zdela prva mnogo bolj prepričljiva in je primere sklanjatev Gorenjsko (Gorenjska) ali Hrvaško (Hrvaška) ali Madžarsko (Madžarska) na veliko zabavo študentov predstavljal z vso svojo slovnično duhovitostjo. Po njegovem Gorenjsko ni mogoče sklanjati kot besedo miza, kar se sicer zgodi v primeru izbrane besede Gorenjska!

sposoben prepoznavati in jih ustrezno ovrednotiti. Čeprav vse navedene in navedene meje v bistvu omejujejo njegov življenjski prostor, ni zato prav nič nejevoljen. Morda večine omenjenih meja sploh ne pozna, zato lahko vedno znova sprejema nove in nove omejitve, morda s podobno naklonjenostjo, kot so meje poskušali leta 2008 zarisovali politiki, da bi pridobili štirinajstih novih slovenskih upravno-političnih pokrajin.

Zato članek poskuša opozoriti na te naše številne meje in na možnosti njihovega etnološkega prepoznavanja. Dovolj očiten izziv za obstoj vseh vrst notranjih državnih, deželnih, občinskih, naravnogeografskih, kulturno-etnoloških in drugih meja so topografske raziskave, ki so vse od svoje pojavnosti upoštevale različne parametre določanja takšnih ali drugačnih meja in so se tem mejam v celoti prilagajale. Ob tem je bil največkrat upoštevan upravno-teritorialni parameter, ki je avtorjem natančno določal ozemelsko razsežnost in tudi vsebinsko usmeritev različnih državnih, deželnih in občinskih in drugih topografij.²

O topografijah in leksikonih

Kot je bilo že omenjeno, so različne topografske in leksikografske obravnave prostora eden od možnih vidikov razumevanja in prepoznavanja najrazličnejših ozemeljskih meja in s tem dovolj učinkovit dejavnik trajnega ali manj trajnega utrjevanja takšnih in podobnih meja v zavest prebivalcev določene države, dežele, pokrajine, občine ali kraja. V nadaljevanju je zgolj informativno predstavljenih nekaj najbolj razvidnih topografskih in leksikografskih del, pomembnih predvsem za etnološko raziskovanje. Nekatera med njimi sicer etnologi redno uporabljajo, druga so prepogosto spregledana, a so za historično topografsko delo vsekakor zelo pomembna. Z vidika topografij razbiramo poleg same tematike tudi odnos topografov do obravnavanega ozemlja in predvsem temeljitost njegovega poznavanja iz enega ali več raziskovalnih zornih kotov oziroma zornega kota več raziskovalnih disciplin.

Prostor in s tem posamezna območja in posredno tudi meje našega političnega in kulturnega okolja so zanimale različne potopisce, kartografe, kroniste in raziskovalce vseh vrst. Zlasti je bilo v preteklosti pomembno potopisno, kartografsko, topografsko in leksikografsko delo programsko zelo različno usmerjenih avtorjev. O pokrajinski in krajevni podobi Kranjskega, Koroškega in Štajerskega ter značilnih oblikah življenja in prehranjevanja je za 80. leta 15. stoletja poročal **Paolo Santonino** (1992). Za topografske etnološke raziskave je dragocen vir kartografsko delo

² Zdi se, da so bili naravnogeografski in kulturno-etnološki in drugi parametri določanja obsega topografskih študij bolj kot ne v ozadju, a vsekakor pogostejši pri različnih monografskih raziskavah.

avguštinskega meniha **Ivana Klobučariča**,³ ki je med drugim pripravljala topografsko gradivo, t. i. Partikularabrisse, za zemljevid Notranjeavstrijskih dežel, ki mu ga sicer ni uspelo izdelati, a se je vendarle ohranilo okrog 500 skic štajerskih, koroških, kranskih, primorskih in istrskih ter hrvaških trgov, mest, samostanov in gradov. To so prve znane upodobitve teh krajev in so pogosto opremljene z nemškimi, italijanskimi in tudi slovenskimi oznakami.⁴

Za etnološke raziskave kulturnih in etnoloških območij oziroma pokrajin in s tem tudi njihovih meja je pomembno vsestransko obsežno delo topografov. Začetek topografskih prizadevanj pomeni v Nürnbergu leta 1493 izdana *Svetovna kronika* (Weltchronik) **Hartmanna Schedela**, pravi razcvet topografskih edicij v prvi polovici 16. stoletja pa je sprožilo obsežno delo švicarskega bakroreza in založnika **Meriana Matthäusa**,⁵ ki je med letoma 1642 in 1688 izdal znamenito delo *Topografija /Evrope/* (Tophographia), opremljeno z več 2000 vedutami, kartami in načrti iz različnih evropskih dežel. Merian je odločilno vplival na našega **Janeza Vajkarda Valvasorja** in nastanek njegovega najpomembnejšega dela *Slava vojvodine Kranjske* (Die Ehre Dess Hertzogthums Crain), ki je leta 1689 izšlo v Nürnbergu.⁶ Večkrat spregledano in med etnologiji redko izpostavljeno je delo topografa in kartografa **Georga Matthäusa Vischerja**,⁷ ki je svojo znamenito *Topografijo Štajerskega* (Topographia Ducatus Stiriae; glej: Stopar, Premzl 2007),⁸ opremljeno s številnimi bakrorezi, izdal leta 1681,⁹ torej kar **osem let prej** kot Valvasor znamenito *Slavo*. To Vischerejevo delo je eden najpomembnejših virov za raziskovanje krajevne zgodovine slovenskega Štajerskega in je v bistvu pendant omenjeni Valvasorjevi topografiji, vendar je v vsebinskem pogledu ne dosega.

Bistveno pogostejše se med etnološkimi spisi kot vir za raziskovanje različnih področij materialne, družbene in duhovne kulture posameznih pokrajin ali krajev navaja t. i. **Göthova topografija**, tudi Göthova serija, ki jo je na Štajerskem in nekaterih drugih avstrijskih deželah sprožil razsvetljski duh konec 18. in začetek 19. stoletja. Nastajala je med leti 1810, 1811 in 1818 po anketi nadvojvode Janeza

- 3 Klobučarič je bil rojen okrog 1550 v Dubašnici na otoku Krku na Hrvaškem, umrl okrog 1605 v Fürstentfeldu na avstrijskem Štajerskem.
- 4 Večino gradiva hrani Štajerski deželni arhiv v Gradcu. Več o Klobučariču glej: Stopar Ivan, Enciklopedija Slovenije 5, 102–103.
- 5 Merian Matthäus, starejši (*22.9.1593 Basel, †19.6.1650). Njegov sin Merian Matthäus, mlajši (1621–1687), je nadaljeval njegovo delo.
- 6 Zanimivo je, da je *Slava* tako kot omenjena Schedlova *Svetovna kronika* (1493) izšla v Nürnbergu (1689).
- 7 Rojen v Wernsu v Avstriji, 22.4.1628, in umrl v Linzu, 13. 12. 1696.
- 8 Prvič smo Vischerjevo Topografijo Štajerskega dobili po zaslugi Ivan Stoparja v slovenskem prevodu in faksimilirani izdaji že leta 1971.
- 9 Georg Matthäus Vischer, <http://nl.ijs.si:8080/fedora/get/sbl:4345/VIEW/> (20.6.2010); Enciklopedija Slovenije 14, 264.

(1792–1859) in nato med letoma 1831 in 1848 po celoviti obdelavi njegovega arhivarja, bibliotekarja in tajnika, Georga Götha (1803–1873).

Göthova serija je s 132 vprašanji obsežno predstavila življenje in zgodovino tedanjega Štajerskega in dela Koroškega, kar je akcijo pripeljalo v primerljivi razvid sočasnih razsvetljskih statističnih in državotvornih prizadevanj po Evropi.¹⁰

Med odmevnimi topografskimi in s tem zaključenimi obravnavami deželnih teritorialnih enot kaže omeniti tudi topografska in leksikografska prizadevanja zlasti **Carla Schmutza**, ki je s preglednim delom *Historisch Topographisches Lexikon von Steyermark* (Graz 1822) opisno in statistično predstavil kraje na Štajerskem. Sledil mu je z bakrorezi in risbami bogato opremljen leksikon v dveh delih **Josefa Andreasa Janischa** *Topographisch–statistisches Lexikon von Steiermark I* (Graz 1878) in *Topographisch–statistisches Lexikon von Steiermark mit Historischen Notizen und Anmerkungen* (Graz 1885), ki še danes sodi med zelo uporabne topografske pregledne krajev avstrijskega in slovenskega Štajerskega.

Po 1. svetovni vojni se je topografsko delo na starih avstrijskih deželnih mejah začelo rahljati. Še najdlje je pri nekdanji teritorialni razdelitvi vztrajal Anton Melik, ki je v svojih prvih »geografskih opisih« Slovenije¹¹ deloma še upošteval tradicionalna deželna poimenovanja, kot sta *Štajersko* in *Prekmurje*,¹² medtem ko je za druga območja uvedel bolj ali manj nekompatibilno geografsko poimenovanje in razdelitev, kot so *Slovenski alpski svet*, *Posavska Slovenija* in *Slovensko Primorje*.¹³

Po večstoletnem upoštevanju starih kronskih deželnih meja za načrtovanje obsežnih leksikografskih in topografskih del nastopi z državo Kraljevino Jugoslavijo novo obdobje razporejanja topografskega gradiva. Nove edicije so sledile razdelitvi gradiva po takratnih upravno-teritorialnih enotah – srezih¹⁴ in znotraj njih po občinah, kar je v celoti upošteval *Leksikon Dravske banovine*¹⁵ iz leta 1937. Po 2. svetovni

- 10 Glej: Niko Kuret, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848. Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1818) in Georga Götha (1942). Prvi del, 1. snopič (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1985), 7–8.
- 11 Anton Melik, Slovenija I, Geografski opis, I, Splošni del (Ljubljana: Slovenska matica, 1935); Isti, Slovenija I, Geografski opis II, Splošni del (Ljubljana: Slovenska matica, 1936).
- 12 Isti, Geografski opis, II. zvezek, Opis slovenskih pokrajin, Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino, (Ljubljana: Slovenska matica, 1937).
- 13 Isti, Slovenija, I. zvezek, Opis slovenskih pokrajin, Slovenski alpski svet (Ljubljana: Slovenska matica, 1954); Isti, Geografski opis, III. zvezek, Opis slovenskih pokrajin, Posavska Slovenija (Ljubljana: Slovenska matica, 1959); Isti, Geografski opis slovenskih pokrajin, IV. zvezek, Slovensko Primorje (Ljubljana: Slovenska matica, 1960).
- 14 Srez je srbski izraz za okraj, Hrvati so okraj poimenovali *kotar*.
- 15 Leksikon ima poveden podnaslov: Krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev dravske banovine.

vojni so velika leksikografska dela načrtovali po novih upravno-teritorialnih enotah – velikih občinah oziroma komunah. Temu načelu je sledil v štiri zvezke razdeljeni *Krajevni leksikon Slovenije*,¹⁶ ki je več let nastajal pod urednikovanjem Romana Savnika. Obsežno in vsebinsko bogato topografsko gradivo¹⁷ so v zvezkih razvrstili po abecednem redu občin¹⁸ in krajev in vsak zvezek opremili še z zemljevidi v ločenem zavihku. Leta 1995 je izšel še zadnji *Krajevni leksikon Slovenije*, ki je vsebinsko bolj skop od predhodnika, vendar prinaša bogato slikovno gradivo, več novejših statističnih pregledov o krajih, prebivalstvu in druge podatke. Leksikonu so priložili še Mali atlas Slovenije, ki ima priloženih več zemljevidov, uporabnih podatkov po tabelah in v uvodu še predstavitev Slovenije po pokrajinah.¹⁹

Za razumevanje in prepoznavanje slovenskega prostora, zgodovinskega upravnega in političnega razvoja in razvoja ter rasti različnih gospodarskih dejavnosti, stanja naravne in kulturne dediščine in drugo so pomembne še izdaje po modelu geografskih in etnoloških atlasov. Omeniti velja *Geografski atlas Slovenije* (1998) in *Nacionalni atlas Slovenije* (2001). Oba poleg številnih opisnih in kartografskih obravnav značilnih geografskih tem predstavljata tudi nekdanjo avstro-ogrsko deželno predstavitev in naravogeografsko ter krajinsko razdelitev slovenskega ozemlja, ki je blizu etnološki razdelitvi po kulturnih območjih,²⁰ vendar te razdelitve ne navajata.

Poleg navedenih publikacij, zasnovanih po leksikografskih, topografskih ali grafičnih (atlas) načelih in predlogih, je v ob koncu 20. in začetku 21. stoletja izšlo tudi nekaj del, namenjenih predvsem seznanjanju popotnikov, turistov in vseh drugih obiskovalcev Slovenije o njenih naravnih lepotah in turističnih zmogljivostih, različnih ustanovah in splošnih uporabnih informacijah. Pomurska založba je v zbirki

16 Tudi ta leksikon ima dolg in poveden podnaslov: Repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in turističnimi podatki vseh krajev Slovenije.

17 Zlasti je pomembna III. knjiga, Svet med Savinjskimi Alpami in Sotlo, ker so pri njenem nastajanju sodelovali izvrstni geografi (Milan Natek, Anton Sore, Drago Meze), zgodovinarji (Janko Orožen) in drugi.

18 Takrat je bilo v Sloveniji (približno) 62 občin. Njihovo število se je v letih po drugi svetovni vojni pogosto menjalo (o tem več: Geografski atlas Slovenije. Država v prostoru in času. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1998.). Iz osnov teh nekdanjih občinskih enot je po letu 1995 nastalo 58 današnjih upravnih enot in 212 današnjih občin. Te imajo bistveno manjše pristojnosti kot nekdanje velike občine (komune).

19 V uvodnem poglavju atlas navaja: alpske pokrajine, predalpske pokrajine, predalpsko-subpanonske pokrajine, subpanonske pokrajine, subpanonsko-dinarske pokrajine, dinarske pokrajine, predalpsko-dinarske pokrajine, dinarsko-sredozemske pokrajine, sredozemske pokrajine in sredozemsko-predalpske pokrajine. Model razdelitve temelji na predhodnih različnih geografskih delitvah po *prirodnih sestavnih delih* (Anton Melik), *pokrajinsko-tipološki razčlenjenosti* (Svetozar Ilešič) in *pokrajinsko-ekološki členitvi* (Ivan Gams). Množica takšnih in podobnih geografskih delitev zagotovo ni v prid utrjevanju zgodovinske in geografske zavesti prebivalstva in ohranjanju dediščine geografskega obzorja, s katerim se ukvarjamo predvsem etnologi. Prav po zaslugi množice geografskih delitev in regionalizacij se v razumevanje našega bivalnega okolja in delitve državnega ozemlja vnaša popolna zmeda.

20 Glej: Slovenska kulturna območja (alpsko, panonsko, sredozemsko in osrednjeslovensko kulturno območje) v Slovensko ljudsko izročilo, 1980, 19.

Slovenija total izdala nekaj priročnikov s pronicljivimi naslovi: *Pomurje A–Ž* (Sever 1990, 1993), *Primorje in Kras A–Ž* (Titl 1993) in *Gorenjska A–Ž* (Sever 1994), *Dolenjska in Bela Krajina A–Ž* (Dražumerič idr. 1995). Pokrajinska razdelitev je spet ena od množice različnih delitev, ki pa vendarle prostorsko razdelitev deloma še gradijo na nekdanjih avstrijskih kronskih deželah. V tej seriji je z našega zornega kota še posebej zanimiva prostorska zamejitev Gorenjskega, saj urednika (Bela Sever, Jože Ternar) pod ta geografski okvir uvrščata zgolj kraje od občin Škofja Loka in Kranj ob Savi navzgor do slovensko-italijanske meje, medtem ko občine Kamnik, Komenda, Vodice in Medvode, ki ležijo bolj proti vzhodu nekdanjega Gorenjskega za časa dežele Kranjske, v ta priročnik za »popotnika in poslovnega človeka« niso vključene.

Mnogo bolj »tradicionalni« so bili snovalci kataloga turističnih kmetij z glavnim naslovom *Slovensko podeželje* (Verbič 1998, 2001). V drugi izdaji kataloga so skorajda do popolnosti upoštevali razdelitev slovenskega ozemlja po nekdanjih kronskih deželah (Verbič 2001: 6–7), zato na priloženem zemljevidu sega vzhodni del Gorenjskega vse do središčne meje med Zagorjem ob Savi in Trbovljami.

Poleg omenjenih topografsko-leksikografskih del in različnih priročnikov za turiste in poslovneže, ki bolj ali manj sledijo različnim upravnim razdelitvam pokrajin ali pa povsem dosegajo meje državnih teritorijev, so pomembna tudi še nekatera topografsko in monografsko usmerjena dela, predvsem z vidika predstavitve t. i. umetnostnih spomenikov. Večinoma so se predstavitve osredotočile na meje cerkvene upravne razdelitve, zlasti dekanij. Nekatere so objavljali duhovniki že v 2. polovici 19., nekaj v začetku 20. stoletja, nekaj pa jih je nastajalo izpod peres odvetnikov in umetnostnih zgodovinarjev. Temelje tovrstnega raziskovanja je v 2. polovici 19. stoletja zastavila dunajska **Centralna komisija**,²¹ programsko povsem umerjena po dunajski umetnostnozgodovinski šoli. Komisija je vzpostavila mrežo konservatorjev in korespondentov ter zaupnikov in odločilno vplivala na ustanavljanje različnih društev, objavljanje prvih preglednih zgodovinskih in umetnostnozgodovinskih del o monumentalnem stavbarstvu in tudi na fizično obnovo spomenikov.

Z vidika popularizacije stavbarstva in spodbud izdajanja topografskih in monografskih del je zlasti pomembno delovanje častnega konservatorja Centralne komisije, duhovnika **Janeza Flisa**, avtorja leta 1885 izdane učne knjige *Stavbinski slogi: zlasti krščanski, njih razvoj in kratka zgodovina* (Flis 1885). To Flisovo delo je prva slovenska knjiga o zgodovini arhitekture. Čeprav ni teritorialno omejena, je avtor predstavil več spomenikov z Gorenjskega, nekatere tuje in domače monumentalne spomenike in uvedel slovensko arhitekturno terminologijo.

21 Centralna komisija za proučevanje in ohranjanje stavbnih spomenikov na Dunaju (nem.: K. K. Central Commission für die Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale).

Nekaj let poprej in tudi sočasno, kot so izhajala Flisova izrazito umetnostnozgodovinsko naravnana dela, so za območje osrednjega dela slovenskega Štajerskega različni avtorji objavljali zgodovinsko, umetnostno in etnološko pomembna književna dela, omejena na meje takratnih dekanij. S tega vidika izstopajo dosežki duhovnika **Ignacija Orožna**, rojenega v trgovski družini v Laškem. V 2. polovici 19. stoletja je objavil več zgodovinskih predstavitev dekanij v zvezkih, kot so *Dekanija Gornji Grad* (1877), *Dekanija Celje* (1880), *Dekanija Braslovče* (1880), *Dekanija Laško* (1881), *Dekanija Kozje* (1887), *Dekanija Rogatec* (1889), *Dekanija Nova Cerkev* (1893) in druge. To monografsko in predvsem zgodovinsko pomembno delo v sedmih zvezkih je sestavljeno v obliki kronik in izčrpno zaokrožuje zgodovino župnij, cerkev, cerkvenih ustanov.²² Med drugim Orožen poroča tudi o povsem profanih zadevah, kot je na primer kopališče Franca Jožefa v Laškem (Mohar 2009: 60).

Orožnovo usmeritev je v začetku 20. stoletja nadaljeval in predvsem topografsko nadgradil duhovnik, konservator in profesor cerkvenega prava, Avguštin Stegenšek. Leta 1905 je izdal *Dekanijo gornjegrajsko* in leta 1909 *Konjiško dekanijo*. V prvi je opisal samo cerkvene spomenike, v drugi pa vse spomenike danega ozemlja, kar topografijo uvršča med ključne vire za raziskovanje stavbarstva in tudi drugih, zlasti za etnologijo zanimivih krajevnih predstavitev. Med drugim je pojasnjeval poimenovanje gradov in krajev ter poročal o pogovornem izročilu ledinskih imen (Stegenšek 1909: 290–294).²³

Po 1. svetovni vojni je objavljane topografskih del po dekanijskih območjih nadaljeval odvetnik in ljubitelj umetnosti Marjan Marolt, ki je leta 1932 najprej izdal obsežno *Dekanijo Celje* (Cerkvene umetnine v celjski župniji in Cerkvene umetnine izven celjske župnije), med letoma 1929 in 1934 pa še *Dekanijo Vrhnika*, ki sodi med prve preglede sakralnih spomenikov na območju severovzhodnega dela Notranjskega.

Približno sočasno, med letoma 1922 in 1929, je France Stele za območje vzhodnega Gorenjskega izdal podobno zasnovano topografsko delo z naslovom *Politični okraj Kamnik*, ki se ne naslanja več na dekanijske meje, ampak sledi upravnim mejam takratnega okraja oziroma sreza. Topografsko podobno zasnovano delo je tudi *Umetnostnozgodovinska topografija grosupeljske krajine* (Mikuž 1978), ki jo je skoraj petdeset let pozneje izdal umetnostni zgodovinar Stane Mikuž. V tem primeru se je

22 Ignacij Orožen prav zaradi tega obsežnega opusa sodi med najbolj citirane avtorje 19. stoletja, saj je dragocen vir vsem, ki se kakorkoli ukvarjajo z zgodovino stavbne dediščine in tudi etnološkimi temami na območju osrednjega dela slovenskega Štajerskega. Leta 2009 je Mohorjeva družba izdala *Das Dekanat Tüffer* v slovenskem prevodu z naslovom Orožnova zgodovina dekanije Laško. Delo je iz nemščine prevedel Jože Maček, latinske vložke pa France Baraga.

23 Stegenškovo Konjiško dekanijo sta leta 2010 v faksimilirani obliki izdali Dekanija Slovenske Konjice in Občina Slovenske Konjice.

avtor ponovno vrnil k po njegovem bolj trdnim dekanijskim mejam, čeprav tega v naslovu ni mogoče razbrati, a se Mikuževa topografija z njimi skoraj povsem ujema.

Za Mikužem skorajda ni omembe vrednih topografsko celovitih objav, ki bi sledile ali ozemeljskim mejam občin, dekanij ali nekdanjih kronskih dežel. Zdi se, da je razlog v previsokem pragu zahtevnosti in standardov tovrstnega topografskega delovanja, ki pa so jih umerili predvsem umetnostni zgodovinarji.²⁴

Toda želja in predvsem potreba po izdajanju preglednih topografij ali vsaj topografskega gradiva je bila vseskozi živa zlasti med konservatorji. Že v 50. letih 20. stoletja so za območje pozneje zaprtega ozemlja Kočevskega opravili pregled sakralnih spomenikov in gradov, v začetku 60. let pa je umetnostni zgodovinar **Jože Curk** pripravil topografsko gradivo sakralnih spomenikov po nekaterih **štajerskih občinah**. Za večji del območja takratnega Okraja Celje je z uredniško pomočjo **Ivan Stoparja** v okviru *Zavoda za spomeniško varstvo Celje* izdal devet zvezkov topografskega gradiva (Sakralni spomeniki na območju občine Celje I (1966), Žalec II, Velenje III, Slovenske Konjice IV, Mozirje V, Šmarje pri Jelšah VI, VII, Šentjur pri Celju VIII in Laško IX (vsi 1967)),²⁵ v okviru *Zavoda za spomeniško varstvo SR Slovenije* pa podobno zasnovana zvezka za občini Radgona in Ljutomer (oba 1967). Gradivo je osredotočeno zlasti na predstavitev sakralnih spomenikov, predvsem župnijskih in podružničnih cerkva, mimogrede pa je avtor tu in tam omenil še kakšno krajevno posebnost, kot so kapele, župnišča, in druge bolj ali manj profane objekte. Tako kot Stegenšek je namreč tudi Curk in pozneje še kasteleolog in umetnostnozgodovinski topograf Ivan Stopar, pogledal tudi »čez plot« svoje matične stroke in predstavil vrsto zanimivih opisov objektov vsakdanjega življenja.

Topografskim predstavitvam spomenikov je v 70. letih 20. stoletja sledil tudi umetnostni zgodovinar Marjan Zadnikar, ki je za ves slovenski teritorij leta 1973 in 1975 objavil dva zvezka z naslovom *Spomeniki cerkvene arhitekture in umetnosti* in nato še leta 1979 dokaj razredčen topografski pregled z naslovom *Med umetnostnimi spomeniki na slovenskem Koroškem*, kjer je predstavil izbor 42 cerkva na območju slovenske jezikovne meje današnjega avstrijskega Koroškega in eno cerkev (Višarje) v sosednji Italiji nad Kanalsko dolino.

24 Na posvetu »Umetnostna zgodovina, znanost za danes? Zgodovina stroke, terminologija in topografija«, ki je potekal 18. in 19. aprila 2008, ob 50. obletnici smrti Izidorja Cankarja, v atriju ZRC na Novem trgu 2 v Ljubljani, so umetnostni zgodovinarji predstavili svoje visoke standarde topografskih del. Med drugim so ugotavljali, da so ti standardi med najboljšimi v Evropi! Toda, če potegnemo črto čez pregled doslej objavljenih del, ugotovimo, da jih je tako v umetnostni zgodovini kot v drugih humanističnih vedah še vedno odločno premalo. To je zahtevno delo! Znan je podatek, da se je Avgust Stegenšek ob izdajanju svojih »gornjegrajske in konjiške dekanije« povsem izčrpal in mu je zaradi dolgotrajnega dela v arhivih proti koncu življenja močno opešalo zdravje.

25 Zaradi omejenega prostora v članku je med viri in literaturo (topografije) citiran le zvezek za občino Celje.

Pomen »klasičnega«topografskega raziskovanja terena so prepoznavali tudi etnologi. Konservator, umetnostni zgodovinar in etnolog, Ivan Sedej, je v svojih delih povezal umetnostnozgodovinska in etnološka izhodišča ter prispeval k posodobitvi meril za vrednotenje stavbne dediščine. V letu 1974 je v okviru takratnih občinskih meja objavil dve samostojni knjigi, in sicer: *Etnološki spomeniki na območju občine Šmarje pri Jelšah* (Sedej 1974) in *Etnološki spomeniki na območju občine Tolmin* (Sedej 1974). Obe deli imata podnaslov »topografsko gradivo«, ker je avtor očitno ocenil, da ne dosega visokih topografskih standardov, saj prinašata nekaj uvodnih razmislekov o topografskem delu in teritorialnem obseg obeh občin in abecedni pregled po krajih do takrat pregledanih in po Sedeju najpomembnejših etnoloških spomenikov v obeh občinah. Knjigi sta prvi in zadnji iz serije načrtovanega izdajanja topografskega gradiva po občinah. Zanimivo sta povezani z usodo obeh občinskih teritorijev: območje občine Šmarje pri Jelšah je še istega leta prizadejal močan potres, območje občine Tolmin so potresi prizadeli spomladi in jeseni 1976. ter še nekajkrat pozneje. Na obeh ozemljih so bili močno poškodovani ali povsem uničeni številni etnološki spomeniki, ki jih je v omenjenih knjigah predstavil Sedej. O številnih objektih so bili to tudi prvi in zadnji zapisi v strokovni literaturi.

Omenjenim topografskim izdajam ob bok se enakovredno uvršča tematsko mnogo bolj celovito usmerjena vseslovenska **Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja** iz 70. let 20. stoletja. Izhodišča za etnološki pregled ozemlja Socialistične republike Slovenije so bile takratne občine, medtem ko so slovensko obmejno etnično ozemlje obravnavali po prepoznavnih etnoloških pokrajinah (Porabje, Rož). Čeprav je projekt z uvodnim zvezkom in poročili (Kremenšek idr. 1976), devetimi zvezki vprašalnic (izšle v letih med 1976 in 1977),²⁶ trinajst objavljenih topografskih obravnav po občinah in zaključnim poročilom (Bogataj idr. 1992) v bistvu ostal torzo, postavlja v metodološkem smislu usmeritve za nadaljnje etnološke topografske in monografske (izbrana naselja) raziskave.

Po letu 1996, ko je izšel zadnji zvezek ETSEO z naslovom Občina Tolmin (Brezigar 1996), topografsko etnološko delo ni povsem zastalo. Nekaj poskusov v smeri topografskega delovanja je v preteklih letih nastalo in še nastaja kot seminarske, diplomske in magistrske naloge ter doktorske disertacije na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Večinoma sledijo razdelitvi slovenskega etničnega ozemlja, kot sta jo leta 1995 kot poskus etnološke regionalizacije začrtala etnologa Janez Bogataj in Vito Hazler. S karto opremljeno besedilo h geslu *Regionalizacija* sta objavila v Enciklopediji Slovenije 10 (ES 10 1996: 148). Njuna etnološka regionalizacija temelji na delitvi slovenskega ozemlja

²⁶ Zaradi omejenega prostora v članku sta med viri in literaturo (topografije) citirana le uvodni zvezek, Uvod, Poročila, in zaključno Poročilo.

po lastnostih in značilnostih posameznih območij in ne sledi načelom upravno-političnih ali cerkvenih meja. Meje sta zasnovala na podlagi (pre)poznavanja, analiziranja in vrednotenja bistvenih lastnosti in značilnosti posameznih regionalnih enot in na osnovi ovrednotenja njihove pojavnosti začrtala mejo ter tako izluščila 96 dovolj prepoznavnih etnoloških enot slovenskega etničnega ozemlja.²⁷

Vzporedno z omenjenim etnološkimi topografskimi prizadevanji so nastajala še nekatera druga, zlasti s področja varstva naravne in kulturne dediščine. Zlasti po letu 1970 je izšlo več topografsko usmerjenih del, med drugim seznam kulturnih spomenikov I. kategorije (t. i. bela knjiga) in za potrebe razglašanja kulturne in naravne dediščine ter za izdelavo planskih dokumentov občin je bila izdelanih vrsta neobjavljenih elaboratov s seznammi dediščine. Iz teh osnov je izšlo tudi nekaj odmevnih del. Najprej je biolog Peter Skoberne izdal topografski priročnik *Sto naravnih znamenitosti Slovenije* (Skoberne 1988), nato je etnolog in umetnostni zgodovinar, Ivan Sedej, objavil *Sto najlepših hiš na Slovenskem* in nazadnje je etnolog in umetnostni zgodovinar, Janez Bogataj, objavil *Sto srečanj z dediščino* (1992). Več topografskih objav so v 80. in 90. letih 20. stoletja prispevali še naravovarstveniki, ki so v okviru Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine izdali več zvezkov z naslovom *Inventar najpomembnejše naravne dediščine Slovenije*.

Še nekaj o takšnih in drugačnih mejah

V pregledu topografskih in leksikografskih publikacij in raziskovalnih prizadevanj je predstavljenih nekaj najbolj značilnih primerov z različnih strokovnih področij. Vsa so za etnologe zanimiva in nadvse uporabna. Avtorje so vodila različna izhodišča postavljanja meja svoje obravnave, od velikih upravno-političnih enot, kot so stare avstrijske dežele, do upravno-cerkvenih, kot so dekanije, in drobnih lokalno-upravnih enot, kot so današnje občine. In za določene vrste raziskav so se avtorji odločali za razvid po vsem sočasnem slovenskem ozemlju.

Danes se na mrežo nekdanjih kronskih deželnih ureditev navezujejo le še nekateri topografski pregledi predvsem pa priročniki za turiste, popotnike in poslovne ljudi. Največ tovrstnih obravnav je na področju turizma, saj so avtorji prepričani, da so delitve slovenske dežele na Štajersko, Prekmurje (Pomurje), Gorenjsko, Dolenjsko in Primorsko tako močno zakoreninjene v zavest uporabnikov teh gradiv, da se bodo po tem razvidu najbolje znašli, ko načrtujejo svojo turistično in poslovno

²⁷ Bogataj-Hazlerjeva regionalizacija z etnološkega zornega kota je dejansko poskus prepoznavanja kulturne raznolikosti slovenskega etničnega ozemlja. Pri tem sta upoštevala tudi kulturno identiteto, ki so jo na slovenskemu etničnemu ozemlju sooblikovali vplivi predvsem alpskega, panonskega, sredozemskega in balkanskega, t. j. jugovzhodnega kulturnega okolja.

pot in ko tam preživljajo svoj prosti ali poslovni čas. Vse kaže, da takšne razdelitve vznemirjajo tudi etnologue. V tej smeri so pred leti v Brežicah pripravili posvet o regionalizaciji (Gačnik 2003), nato pa so se v skladu z dogovorom tega posveta odločili za organiziranje tematskih posvetov po »posameznih slovenskih regijah« (Sajko 2007: 7), kakršen je bil posvet o Koroškem (Oder, Hodžar 2007). Tokrat je na vrsti Gorenjsko in vse kaže, da bo sledenje tej razdelitvi tudi v prihodnje eden od nadaljnjih izzivov Slovenskega etnološkega društva in izrazito regionalno pogojenih etnoloških raziskav. Očitno postaja »tradicionalna« delitev po starih avstrijskih kronskih deželah aktualna tudi danes!

Seveda pa se ob vseh teh prizadevanjih postavljajo številna vprašanja, na katera bo potrebno še odgovoriti, predvsem pa si zastaviti zelo obsežen interdisciplinarni projekt. Za etnologue so lahko posebno zanimiva vprašanja sosedskih, vaških, trških, mestnih, občinskih, deželnih, državnih, naravnogeografskih, kulturno-etnoloških in številnih drugih mej, ki smo jih omenjali na začetku našega prispevka. Prav tako so zanimive vse tiste vidne in nevidne meje, ki so del formalnih ali neformalnih oblik delovanja določenih skupnosti in so vodilo za večino ravnanj in odločitev tako posameznikov kot skupnosti, če seveda zavestno želijo, da tak »organizem« deluje skladno in učinkovito. Torej so za etnologijo pomembni tudi obsegi in meje našega vsakdanjega obnašanja in ravnanja, ki jih praviloma usmerjajo pravne in še pogostejše moralne norme, saj se v vsakem trenutku našega življenja srečujemo z vprašanji, kaj je dovoljeno in zaželeno in kaj je prepovedano oziroma omejeno. Dejansko je naše življenje sestavljeno iz številnih meja, ki se jim vsak dan prilagajamo in jih upoštevamo.

Predstave o tem, kje vse je in kaj ni Gorenjsko

Avtor tega zapisa že nekaj let raziskuje oblike in načine regionalne razdelitve slovenskega etničnega ozemlja in predvsem ozemlja današnje Republike Slovenije. V raziskavo vključuje informatorje iz različnih krajev Slovenije in predvsem generacije študentov Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL. V okviru predavanj in seminarjev predmetov kultura stavbarstva in bivanja, etnološko konservatorstvo, geneza etnologije Slovencev in gospodarske kulture Slovenije se pogosto obravnava regionalna problematika slovenskega etničnega ozemlja.²⁸ Študentom se poskuša v obliki disputov osvetliti ključna vprašanja regionalizma, meja, pripa-

²⁸ Študentom se skuša iz različnih zornih kotov predstaviti problematiko regionalizacije slovenskega etničnega ozemlja. Izpostavljajo se možnosti različnih pogledov in interpretacij, kar med drugim poznajo tudi druge stroke, še posebej geografija (gl.: ES 10 1996: 145–148). Tudi v etnologiji obstaja več poskusov določanja kulturnih območij na Slovenskem (Slavec-Gradišnik 2001: 25–39), čemur se posveča vse več pozornosti. Problematiko regij poskušajo v zadnjem desetletju osvetliti tudi posveti Slovenskega etnološkega društva, saj so vprašanja o pripadnosti in istovetnosti z določeno pokrajinsko oziroma regionalno enoto za etnologijo zelo zanimivi.

dnosti, poimenovanja posameznih regionalnih enot in poimenovanje tamkajšnjih prebivalcev.²⁹ Iz teh dosedanjih, bolj ali manj sondažnih raziskovalnih prizadevanj je nastal pričujoči komentar o razumevanju pokrajin s poudarkom na Gorenjskem in kam sežejo meje tega pokrajinskega območja. V analizo ocen in mnenj so bili torej vključeni tako ljudje s terena kot študentje.

Vsekakor je bilo mogoče iz tako zbranih podatkov povzeti določene zaključke o možni regionalni razdelitvi slovenskega ozemlja. Najbolj izstopa splošno razširjeno prepričanje, da se ozemlje Slovenije deli na pokrajine, kot so Gorenjsko, Dolenjsko, Notranjsko, Primorsko, Koroško, Štajersko in Prekmurje, saj tam, po mnenju informatorjev, prebivajo Gorenjci, Dolenjci, Notranjci, Primorci, Korošci, Štajerci in Prekmurci, torej nekako nadnacionalno označeni prebivalci omenjenih regij, kar pomeni, da so na primer Prekmurci lahko tako Slovenci, Madžari, Hrvati, Nemci in Judje.

Bistveno manj številni so bili tisti informatorji, ki so regionalno razdelitev slovenskega ozemlja presojali po geografskih enotah, in sicer na alpski, panonski, sredozemski in osrednjeslovenski ali dinarski svet. Zabeleženih je bilo tudi nekaj bolj administrativno usmerjenih prepričanj o možni razdelitvi ozemlja po nekdanjih občinah oziroma sedanjih upravnih enotah, nekaj pa tudi po sedanjih 212 občinah.

Zanimivi so bili odgovori na vprašanja, od kod izvira znanje informatorjev o navedenih regionalnih razdelitvah Slovenije. Za razdelitev na Gorenjsko, Dolenjsko in tako naprej so nekateri navajali podatek, da je tako »že od nekdaj« in da »tako mora tudi ostati«, saj se na tak način Slovenci najbolje sporazumevamo, kdo je kdo in od kod je kdo. Nekateri so znali navesti še podatek, da delitev izvira iz »rajnke Avstrije«, ker je na splošno »vladal red« in se upravna območja ter vse drugo ni tako hitro spreminjalo, kot se danes. Poznavanje te razdelitve so pridobili večinoma že v otroštvu od starih staršev, staršev, sorodnikov in iz svojega življenjskega okolja.

Informatorjem smo zastavili tudi nalogo zamejitve »svojega« domačega, sosednjega in drugih slovenskih pokrajinskih ozemelj. Najprej smo jih nagovorili k pisnemu oziroma ustnemu označevanju, nato pa še k označevanju in zarisovanju na priloženem zemljevidu Slovenije.

Večina informatorjev je znala zelo natančno in enotno določiti predvsem meje »svojih« pokrajinskih ozemelj, pri čemer so bili zelo natančni Prekmurci, Štajerci, pa tudi Notranjci in Dolenjci. Tam so nekateri k Dolenjskemu prištevali tudi Belo

²⁹ Takšen model preverjanja izkušenj in znanj o prostoru se je izkazal za zelo učinkovitega in je dejansko sondažna raziskava načrtovanega raziskovalnega projekta *Regije in regionalnost v zavesti Slovencev in etničnih skupin na Slovenskem*.

krajino, drugi so jo ovrednotili za samostojno regionalno enoto. Nekoliko več preglavic je informatorjem povzročala opredelitev o ozemeljskem obsegu Primorskega, ki se približno ujema z ozemljem nekdanje dežele Goriško. Večina deklariranih Primorcev je ocenila, da je ime Primorsko primernejše od Goriško, saj pod pojmom Goriško razumejo le ožje ozemlje okrog Gorice in Nove Gorice. Primorsko so razdelili še na južno, osrednje in severno, a so ob navajanju teh enot nekateri informatorji južno Primorsko enačili z imeni Obala in slovensko Primorje, nekateri pa so v južnem Primorskem prepoznavali »po rangi« še nižje regionalne enote, kot so Vipavsko (Vipavska dolina), Kras in Brkini.

Neusklajene poglede glede ozemeljske označitve »svojega« ozemlja so imeli tudi deklarirani Korošci. Terenske raziskave so izpostavile generacijske razlike v prepoznavanju Koroškega. Starejše generacije Korošcev so pristajale na delitev, da je južna meja Koroškega blizu Dravograda in poteka še nekaj kilometrov ob levem bregu Drave proti vzhodu, kjer so še ohranjeni nekdanji deželni kamni. Na Koroško sodijo tudi kraji v Mežiški dolini vse tja do konca Tople, Koprivne in Bistre ter območje Jezerskega. Nikakor pa po njihovo ni del Koroškega območje Mislinjske doline, vključno z upravnim in gospodarskim središčem Slovenj Gradec – vse to je že od nekdaj del Štajerskega.

Precej drugače so se do ozemeljskega obsega Koroškega opredeljevali Korošci, rojeni po 2. svetovni vojni, in anketirani študentje Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL. Po njihovem sega južna meja Koroškega nekaj kilometrov čez rob vasi Mislinja, ko se svet prevesi v sotesko reke Pake.³⁰

Več različnih razumevanj, kolikšno ozemlje zavzema Gorenjsko in kaj vse pomeni Kranjsko, je bilo mogoče, ne glede na starost, povzeti iz odgovorov Gorenjcev. Za t. i. »ta prave Gorenjce« se imajo predvsem prebivalci krajev od Kranjskega polja in Škofje Loke gorvodno ob reki Savi, vse do državne meje z Italijo. Po njihovem mnenju severna meja Gorenjskega poteka po grebenih vrhov Karavank in je enaka državni meji. H Gorenjskemu pripisujejo še večji del Julijskih Alp in Škofjeloško hribovje. Toda za kraje v okolici Medvod, Ljubljane, Kamnika in Zagorja ti »ortodoksni« Gorenjci niso znali povedati, kam bi umestili tista območja: so del Gorenjskega, Kranjskega ali so del osrednje Slovenije, je bil pogosto izražen dvom. Razumevanje in prepoznavanje teh območij je bilo namreč zelo ohlapno in različno in ni povsem neusklajeno z razumevanji in samopodobo prebivalcev okrog Vač, levega brega Save v Litiji, Zagorja ob Savi, Trojan, Lukovice in drugih. Ti so prepričani, da živijo na Gorenjskem in so torej Gorenjci. Le nekateri so o tem dvomili in so se

30 Tam soji na desni strani ceste, v smeri proti Slovenj Gradcu, informativna tabla s pomenljivim napisom *Dobrodošli na Koroški*.

prepoznavali predvsem za Kranjce. Vsekakor pa je večina teh »vzhodnih Gorenjcev« iz okolice Vač, Litije in Zagorja ob Savi znala dokaj dobro označiti mejo med Kranjskim in Štajerskim, ki po njihovem poteka vzhodno od Zagorja ob Savi ter se čez hribovje spušča pod Trojanami³¹ in ponovno čez hribe v vzhodne predele Tuhinjske doline. Ta ocena se dejansko zelo ujema z nekdanjo deželno mejo med Kranjskim in Štajerskim.

Manj historično natančni pri opredeljevanju ozemlja Gorenjskega so bili prebivalci bolj oddaljenih slovenskih pokrajin. Večina med njimi pod Gorenjsko prepozna zgolj tisto ozemlje, ki ga kot »svojega« označujejo že omenjeni ortodoksni Gorenjci. Prekmurci in Belokranjci, na primer kot Gorenjsko najbolj prepoznavajo območja okrog Kranja do Kranjske Gore in kraje do Planice in meje z Italijo. Zanje sta Bled, Prešernova Vrba in romarska pot k Mariji Pomagaj na Brezjah pač jedro Gorenjskega. Besede Kranjsko večinoma ne uporabljajo oziroma pod tem pojmom predvsem prepoznavajo mesto in okolico Kranja.

Zanimive so še nekatere druge interpretacije Kranjskega in Kranjcev. Dokaj izostrene predstave o Kranjskem imajo predvsem prebivalci zahodnega dela Spodnje Savinjske doline, ki se sicer prepoznavajo za spodnje Savinjske v ožjem in Štajerce v širšem pomenu. S Kranjskim in vendarle že drugače govorečimi Kranjci prihajajo Savinjski v stik že na pol poti med Vranskim in Motnikom in v krajih pod Trojanami. Čeprav so v tem okolju Savinjski in Kranjci v dokaj pogostih stikih predvsem poslovno (obrniki), naključno v trgovskih in gostinskih lokalih ali kot sodelavci v industrijskih obratih na Vranskem, kakršna sta *Kovinska industrija Vransko (KIV)* in *INDE, proizvodnja usnja in usnjene konfekcije*, so poleg narečnih očitne tudi razlike v povsem naravnogeografski usmeritvi k svojim večjim gospodarsko-upravnim središčnim krajem, kot sta za spodnje Savinjske Žalec in Celje, za Motničane Kamnik in za Trojance Zagorje ob Savi in nekoliko bolj oddaljene Domžale in Ljubljana. Vsekakor pa drži, da Savinjski svojih zahodnih sosedov nikoli nimajo za Gorenjce, ampak vedno le za Kranjce. Za Gorenjsko in Gorenjce prepoznavajo svet in prebivalce v krajih od Kranja navzgor do Kranjske Gore in državne meje.

Podobno ločevanje na Kranjce in Štajerce poznajo tudi prebivalci ob spodnjem toku reke Save, na območju nekdanjega Videm-Krškega. Na levem bregu Save živijo Videmčani so bili od nekdaj Štajerci, na desnem bregu živijo Krčani pa so se imeli za Kranjce, kakor so jih od nekdaj prepoznavali tudi Videmčani.

31 Deželni kamen dejansko še stoji približno na sredini viadukta Baba pod Trojanami. Okrog leta 1995 gaje avtor tega zapisa obvaroval pred uničenjem. Graditelji mostu so ga sicer vzdali na približno prvotno mejno črto, a so ga zasukali za 90°, s čemer se izgublja smisel njegove opozorilne vloge, ker vklesani podatki niso več obrnjeni na najbolj pričakovano stran odčitavanja.

Poimenovanje Kranjsko in Kranjec je danes še vedno živo na nekaterih drugih območjih in se pomensko nanaša na prebivalce Slovenije, torej Slovence. Tako namreč čez državno mejo živé Slovence prepoznavajo Zagorci iz Hrvaškega Zagorja. To poimenovanje je v bistvu nenavadno, saj se Zagorje dejansko neposredno stika z slovenskim Štajerskim, vendar je očitno, da je prevladalo poimenovanje prebivalcev po nekdanji kronski Deželi Kranjski, ker bi naj bila osrednja domovina največjega števila Slovencev.

Spodnjesavinjski pogledi na Gorenjsko in Kranjsko

Spodnji Savinjšani so redne ali občasne stike vzpostavljali s Kranjci in Gorenjci ob različnih dogodkih gospodarskega, kulturnega ali religioznega značaja.³² Spodnja Savinjska dolina leži v jugozahodnem delu Štajerskega, ob potokih Bolska, ki priteka izpod Trojan, ob Motnišnici, ki priteka iz Špitaliča v Tuhinjski dolini, in ob Savinji, ki v dolino priteka iz Zgornje Savinjske doline. Reke in potoki so oblikovali prodnate nižinske naplavine, ki so se stkale z obrobniimi aluvialnimi terasami, idealnimi za razvoj poljedelstva in živinoreje ter nastanek pomembnih industrijskih središč na Polzeli, v Šempetru, v Preboldu v Žalcu in drugod. Najbolj pa je dolino zaznamovalo hmeljarstvo, ki so ga v dolino uvedli sredi 19. stoletja iz Würtneberskega na Nemškem.

Hmeljarstvo je že v začetku 20. stoletja pospešilo gospodarski razvoj doline in prispevalo k dvigu splošne življenjske ravni. Zato je etnolog Angelos Baš življenjsko raven Savinjščanov v času med svetovnima vojnima primerjal in enačil z ravno Gorenjcev na gospodarsko vsestransko razvitem Gorenjskem in prav tako gospodarsko napredne Prlekije, katere nadpovprečni življenjski standard prebivalstva je Baš pripisal predvsem za kmetijstvo ugodni ravninski legi in iz tega izhajajoči večstoletni tradiciji vzreje toplokrvnih kasaških konj.³³

V Spodnji Savinjski dolini je bilo prav po zaslugi pridelovanja in trgovine s hmeljem že pred 2. svetovno vojno več nadpovprečno premožnih hmeljarjev. Že mali, predvsem pa vsak srednji in veliki kmet, je s hmeljem toliko zaslužil, da si je za sezonsko obdelavo hmeljišč in obiranje hmelja lahko privoščil najeto delovno silo, t. i. *štangarje*, *štrajfarje* in *ubiruce*.³⁴ (Hazler 2011: 64–99).

³² Spodnji Savinjšani naj bi, podobno kot Gorenjci, veljali za zelo skope in vzvišene. To svojo karakterno lastnost naj bi pridobili zaradi relativno ugodnega gmotnega in socialnega položaja, ki jim ga je najprej omogočilo napredno poljedelstvo in živinoreja, pozneje pa izjemno uspešno hmeljarstvo.

³³ Povzeto s predavanj Franja Baša podiplomskim študentom Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL leta 1992.

³⁴ štangar = postavljevec smrekovih hmeljevki zgodaj spomladi, na katere se je čez leto ovijal hmelj; štrajfar = čistilec oziroma odstranjevalec odvečnih hmeljskih vršičkov – od pet ali 6 in več vršičkov pusti največ tri, da se kot »panoge« čez leto ovijajo okrog hmeljeveke; ubiruc, ubiruka = obiralec, obiralka hmelja po Velikem Šmarnu do začetka septembra (Hazler 2011).

Že pred 2. svetovno vojno je ta delovna sila večinoma prihajala iz t. i. »spodnjih krajev«, to je gospodarsko manj razvitih območij Kozjanskega, Haloz, Slovenskih goric, Dravinjske doline, južnega in jugovzhodnega Pohorja ter Međimurja na Hrvaškem. Nekaj skupin obiralcev pa so spodnjesavinjski hmeljarji najemali tudi na Kranjskem, še posebej v Tuhinjski dolini. Iz Zgornjega Tuhinja, Srednje vasi, Špitaliča in Laz je več let na Gomilsko k enemu večjih hmeljarjev prihajala skupina obiralk, ki so jih Savinjšani označevali za *Krajice*, ker so pač bile doma s Kranjskega. Informatorji so navajali, da je bila razlika med temi obiralkami in tistimi »iz spodnjih krajev« predvsem v narečni (kranjski) govorici in v manj zastarelem oblačilnem videzu,³⁵ menda pa so bile *Krajice* zelo komunikativne in razgledane ter so si znale samozavestno izboriti svoje obiralske pravice in od hmeljarja uspele iztržiti vsak težko prigarani dinar za ročno obrani hmelj.

Spodnji Savinjšani so se s Kranjci in Kranjskim srečevali še ob drugih priložnostih. Zlasti tisti iz zahodnega dela doline so se še pred 2. svetovno vojno udeleževali letnih sejmov v bližnjem trgu Motnik. Po letu 1960, ko si je vse več družin nabavilo osebne avtomobile, so bila vse pogostejša izletniška potovanja in nakupi blaga v industrijsko in trgovsko dobro razvitem Kamniku.

Prav tako po letu 1960 se je vzporedno z vse pogostejšim odhajanjem na začasno delo v tujino, uveljavilo še zaposlovanje moške delovne sile v nekaterih uspešnih podjetjih v Ljubljani, predvsem v tovarni Litostroj, in v nekaterih dobro stoječih podjetjih, kot je bil na primer Avtoconmerce. Za Litostroj je državno prevozno podjetje Ljubljanski transport³⁶ dnevno prevažal delavce v tovarno in domov iz Spodnje in Zgornje Savinjske doline. Nekaj let je bilo delo v Ljubljani zelo cenjeno: dobra plača, hiter in urejen prevoz, dobri delovni pogoji in topli obroki za malico so privabljali mladeniče iz vse Spodnje Savinjske doline. Delovni pogoji so bili menda v celoti bistveno boljši od pogojev v spodnjesavinjskih in celjskih podjetjih in tudi zato je marsikdo opustil odhod na delo v tujino. Sredi 70. let je zanimanje za prestižno dnevno delovno migracijo v Ljubljano postopoma upadlo in tovarniško interno avtobusno linijo so kmalu zatem ukinili, delavci pa so se zaposlili v vse bolj uspešnih podjetjih v dolini in v Celju.

Med najbolj pogoste in ustaljene stike s Kranjskim in Gorenjskim so spodnji Savinjšani uvrstili redno udeleževanje na romarskih shodih na Brezjah, pri Mariji

³⁵ Obiralci in obiralk so čez dan nosili ponošena starejša oblačila, medtem ko so si za prihod k hmeljarju in odhod domov nadel bolj prazna oblačila. Informatorji se spominjajo precejšnjih podrobnosti pri obeh vrstah oblačil, predvsem pa izrazite barvitosti ženskih praznih oblačil, ki so jih nosile obiralk s vzhoda. Z okusom Savinjščanov bolj usklajena bi naj bila prazna oblačila obiralcev in obiralk s Kranjskega.

³⁶ Iz njega je v 70. letih 20. stoletja nastal Viator.

Pomagaj, in občasno romanje k sv. Primožu in Felicijanu nad Kamnikom ter na Zasavsko Sveto goro nad Vačami iz Zagorja ob Savi, kamor so se Savinjšani navadno odpravili z osebnim avtomobilom prek Trojan in Izlak.

Romanja na Brezje so bila pred 2. svetovno vojno dostopna predvsem premožnejšim Savinjšanom, ki so z lastnimi avtomobili potovali čez Trojane ali Tuhinjsko dolino. Cesta je bila vse do 60. let 20. stoletja slaba, zato so se nekateri raje odločali za vsaj dvodnevno romanje z vlakom preko Polzele ali Šempetra skozi Celje, Zidani most in Ljubljano do Otoč, nato pa peš do Brezij. Po 2. svetovni vojni se je romanje na Brezje razvijalo v organiziranih skupinah z avtobusom ali individualno z osebnimi avtomobili in avtobusi, medtem ko so potovanje z vlakom povsem opustili.

V socialističnem povojnem obdobju so romarska svetišča prikrito obiskovali tudi nekateri verni uslužbenci državnih ustanov, ki so bili primorani skrivati svoje versko prepričanje zaradi vseh mogočih pritiskov takratnih oblasti. Med zelo izpostavljenimi poklici so bili poklici učiteljev, miličnikov in seveda vseh političnih funkcionarjev. A po dolini so krožile govorice, da je ta ali oni »komunist« dal svoje otroke krstiti v katoliški cerkvi in da obiskuje romarska svetišča na Brezjah in drugod. Ti ljudje so menda na Brezje potovali izven osrednjih romarskih prireditev, največkrat ob dela prostih sobotah (po letu 1968) in navadnih nedeljah, ko je bilo na Brezjah relativno malo obiskovalcev. Pogosto so takšna prikrita romanja povezovali še z obiskom bližnjega Bleda, Vintgarja ali Vrbe, da bi obisk na Gorenjskem potencialnim političnim ovaduhom in oblastem ne bi bil preveč sumljiv.

Poleg že omenjenih srečevanj Kranjcev, Gorenjcev in Savinjšanov, o katerih bi bilo potrebno opraviti temeljito raziskavo, so bila poznana še srečanja rekreativnega značaja in oblike različnih pritožnih dejavnosti. Zlasti v prvih letih po osamosvojitvi Slovenije so nekatere savinjske družine preživljale letne in zimске počitnice v hotelih in zasebnih sobah na Bledu in Kranjski Gori. Cene bivanja in hotelskih storitev so bile takrat dostopne že uslužbencem v državnih ustanovah, saj so jih zaradi recesije v hotelih Kompas in zasebnih sobah občutno znižali.

Po letu 1970 je Gorenjsko in Kranjsko Savinjšane privabljal tudi zaradi vse bolj popularne narodnozabavne glasbe, ki bi naj imela svoj domicil prav na Gorenjskem oziroma pri »Joževcu« v Begunjah, kjer je desetletja deloval znani ansambel Avsenik, na nemško govorečem ozemlju poznan tudi kot *Oberkrajnarji*. Ljubitelji te glasbene zvrsti iz Savinjske doline so se redno udeleževali glasbenih prireditev z naslovom »Alpski večer na Bledu« in pred leti televizijskih snemanj priljubljenih oddaj »Pri Joževcu z Natalijo« v Begunjah. Tudi zato je v Savinjski dolini nastalo več deset narodnozabavnih ansamblov, med katerimi sta po kakovosti izstopala Ansam-

bel Slovenija iz Šempetra in Ansambel Mira Klinca iz Liboj.³⁷ Člani ansamblov so se za glasbene nastope oblačili v enotne kostume, t. i. gorenjske narodne noše, sicer še danes prevladujoče uniforme narodnozabavnih ansamblov. Tako opravljeni so se predstavljali na koncertih doma in v tujini (Ansambel Slovenija) in zlasti na snemanjih televizijskih spotov, pogosto umeščenih v okolje spodnesavinjskih hmeljišč (Ansambel Slovenija 2011). Biti glasbenik in biti za nastope oblečen v t. i. gorenjsko narodno nošo je bila posebna vrednota. Nošo in narodnozabavno glasbo so prepoznavali kot povsem enovit pojav, ki ga Spodnji Savinjski dolini ni uspel zrahljati niti pred desetletji razviti kostum hmeljskega starešine. Ta je slogovno zanimiv, a očitno glasbenikom manj privlačen.

Zaključek

Območja, regije, topografije, monografije, leksikografsko delovanje, meje območij, vrednotenje, prepoznavanja kulturnih okolij in drugo že navedeno so izziv še za nadaljnja etnološka raziskovanja in tudi priložnost za interdisciplinarno delo, saj so meje v bistvu temeljna značilnost naravnega sveta. Poznani so specifični pokrajinski ekosistemi (Jovsi,³⁸ Ljubljansko barje), ki so jih s svojim delovanjem sooblikovali ljudje, živali in rastline. Takšna zaključena območja imajo svoje bolj ali manj naravne meje in so kot celota velik izziv etnologom, sociologom, kulturnim antropologom, geografom, zgodovinarjem in v zadnjem času zlasti arheologom. Tematika območij in meja je torej neizčrpno raziskovalno polje etnologov tudi v tematiki, ki se na prvi pogled zdi manj etnološko zanimiva.

Poznamo namreč meje geološke sestave tal, meje tektonskih prelomnic (Divje jezero pri Idriji, Trboveljska sinklinala), meje ob stičiščih različnih kamninskih in geografskih struktur (Kraški prelom nad Črnim Kalom in Podpečjo), naravnogeografske mejne pregrade med pokrajinskimi enotami (meja med Spodnjo in Zgornjo Savinjsko dolino pri Letušu) in tudi meje, ki jih v pomoč državnim skupnostim že stoletja določajo mejne reke, kot so pri nas Mura, Drava, Sotla in Kolpa. In prav v teh problemskih in tematskih sklopih bi lahko bili etnologi mnogo bolje zastopani, kot smo sicer. Članek bo morda spodbuda (pogumnim) etnologom k delu na (historičnih) topografijah, atlasih in k vsem drugim podobnim raziskovalnim nalogam. Spodbuda je toliko bolj na mestu, ker bodo meje, regije in območja vseh vrst in oblik ostale še vsaj nekaj desetletij. Nekatere bodo sicer propadle, a zanesljivo bodo

37 Ansambel Slovenija (Ansambel Slovenija, 2011) je pred leti prenehal delovati, medtem ko Ansambel Mira Klinca (Ansambel Mira Klinca, 2011) deluje še danes.

38 Jovsi so območje ob Sotli ob slovensko-hrvaški meji. Ime prihaja iz nem. besede Die Jauche, kar pomeni gnojnica. Voda se je ob poplavih razlivala po travnikih in med drevjem ter je zaradi zastajanja sčasoma začela zaudarjati kot gnojnica.

nastale nove. Predvsem pa se bo še dolgo ohranilo poimenovanje nekaterih regij in sestavin našega kulturnega okolja po nekdanjih kronskih deželah in njihovih območjih. Še naprej se bomo vozili (etnologi na terene) po štajerski, gorenjski, dolenski in primorski avtocesti,³⁹ poslušali regionalni radio *Štajerski val*, prebirali *Primorske novice* in *Gorenjski glas* ter navezovali partnersko sodelovanje z *Regionalno razvojno agencijo za Koroško*.⁴⁰ Regije, poimenovanja in meje so torej neločljiva trajna celota.

Viri in literatura

Topografije

BOGATAJ, Janez, idr.: Poročilo. Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja. 20. stoletje. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1992.

BOGATAJ, Janez: Sto srečanj z dediščino Ljubljana: Prešernova družba, 1992.

CURK, Jože: Topografsko gradivo I. Sakralni spomeniki na območju občine Celje. Celje: Zavod za spomeniško varstvo Celje, 1966.

KREMENŠEK, Slavko, idr.: Uvod. Poročila. Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja. Ljubljana: Raziskovalna skupnost slovenskih etnologov, 1976.

MAROLT, Marijan: Dekanija Celje. Maribor: V Mariboru: Zgodovinsko društvo, 1931.

MAROLT, Marijan: Dekanija Vrhnika. Topografski opis. Ljubljana: Umetnostno-zgodovinsko društvo, 1929–1934.

MIKLAVČIČ BREZIGAR, Inga: Občina Tolmin. Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

MIKUŽ, Stane: Umetnostnozgodovinska topografija grosupeljske krajine. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo, 1978.

MOHAR, Ivan (ur.): Orožnova zgodovina dekanije Laško. Laško: Celjska Mohorjeva družba, Knjižnica Laško, 2009.

SANTONINO, Paolo: Popotni dnevnik 1485–1487. Celovec-Dunaj-Ljubljana: Mohorjeva družba, 1992 (prevedel Primož Simoniti).

SEDEJ, Ivan: Etnološki spomeniki na območju občine Tolmin. Ljubljana: Zavod za spomeniško varstvo Slovenije, 1974.

SEDEJ, Ivan: Etnološki spomeniki na območju občine Šmarje pri Jelšah. Ljubljana: Zavod za spomeniško varstvo Slovenije, 1974.

39 To poimenovanje je del vsakdanjih komunikacijskih sporočil policije, DARS-a, DURS-a, direktorata za ceste, Zveze združenj soferjev in avtomehaničarjev in vseh drugih, ki vzdržujejo in nadzorujejo slovenske avtoceste.

40 Samo še tole: Izhodiščni Spretni naslov agencije je zgornji, medtem ko je njen uradni naslov: RRA Koroška, d. o. o., Regionalna razvojna agencija za Koroško. Predvidevamo, da morda celo uporabljajo obe imeni: Koroško in Koroška, a se tega niti ne zavedajo. Kot smo že omenjali, so v praksi ob sklanjanju besede Koroška, možni zapleti!

SEDEJ, Ivan: Sto najlepših hiš na Slovenskem Ljubljana: Prešernova družba, 1989.

SKOBERNE, Peter: Sto naravnih znamenitosti Slovenije. Ljubljana: Prešernova družba, 1988.

STEGENŠEK, Avguštin: Dekanija gornjegrajska. Maribor: samozaložba, 1905.

STEGENŠEK, Avguštin: Konjiška dekanija. Maribor: samozaložba, 1909 (ponatis 2010 izdala: Dekanija Slovenske Konjice in Občina slovenske Konjice).

STELE, France: Politični okraj Kamnik. Topografski opis. Ljubljana: Umetnostno-zgodovinsko društvo, 1922, 1929.

STOPAR, Ivan, in PREMŽL, Primož (ur., zbrala): Georg Matthaeus Vischer. Topographia Ducatus Stiriae (izbor). Maribor: Umetniški kabinet Primož Premžl, 2006.

Priročniki

ENCIKLOPEDIJA Slovenije 10. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995.

BOKAL, Ljudmila, in GREGORI, Janez (ur.): Čebelarški terminološki slovar. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2008.

DRAŽUMERIČ, Marinka (ur. idr.): Bela krajina A–Ž. Priročnik za popotnika in poslovnega človeka. Murska Sobota: Pomurska založba, 1995.

GEOGRAFSKI ATLAS Slovenije. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1998.

JANISCH, Josef Andreas: Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark mit historischen Notizen und Anmerkungen hrsg. Graz: [s. n.], 1878.

LUTHAR, Oto (ur.): Prekmurje za radovedneže in ljubitelje. Ljubljana: Založba ZRS, ZRC SAZU, 2010.

KRAJEVNI LEKSIKON Dravske banovine. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine, 1937.

KRAJEVNI LEKSIKON Slovenije. III. Knjiga. Svet med Savinjskimi Alpami in Sotlo. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1976.

KRAJEVNI LEKSIKON Slovenije. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1995.

NACIONALNI ATLAS Slovenije. Ljubljana: Založba Rokus, 2001.

ROZINA, Roman (ur.): Vodnik po Zasavju. V 3 krasne, Hrastnik. Trbovlje. Zagorje. Zagorje: Regionalni center za razvoj, Zagorje, 2009.

SCHMUTZ, Carl: Historisch Topographisches Lexikon von Steyermark. Graz: samozaložba, 1822.

SEVER, Bela, in, TERNAR, Jože (ur.): Gorenjska A–Ž. Priročnik za popotnika in poslovnega človeka. Murska Sobota: Pomurska založba, 1994.

SEVER, Bela (ur.): Pomurje A–Ž. Priročnik za popotnika in poslovnega človeka. Murska Sobota: Pomurska založba, 1993.

SEVER, Bela (ur.): Pomurje A–Ž. Priročnik za popotnika in poslovnega človeka. Murska Sobota: Pomurska založba, 1990.

SKOBERNE, Peter: Sto naravnih znamenitosti Slovenije. Ljubljana: Prešernova družba, 1988.

TITL, Julij (ur.): Primorje, Kras A–Ž. Priročnik za popotnika in poslovnega človeka. Murska Sobota: Pomurska založba, 1993.

VERBIČ, Darja (ur.): Slovensko podeželje. Katalog turističnih kmetij. Ljubljana: Združenje turističnih kmetij Slovenije, 1998.

VERBIČ, Darja (ur.): Slovensko podeželje. Katalog turističnih kmetij. Ljubljana: Združenje turističnih kmetij Slovenije, 2001.

Elektronski viri:

Zasavska Sveta gora

Vir: http://www.hribi.net/gora/zasavska_sveta_gora/25/214 (26. 12. 2011).

Georg Matthäus Vischer

Vir: <http://nl.ijs.si:8080/fedora/get/sbl:4345/VIEW/> (20.6.2010).

Ansambel Slovenija

Vir: <http://zaigraj.si/ansambel-slovenija-tebi-slovenija/> (25. 12. 2011).

Ansambel Mira Klinca

Vir: <http://www.mambo.si/video/145718-ansambel-miro-klinc-klinc-pa-taka-muzika-v-zivo> (26. 12. 2011).

Regionalna razvojna agencija za Koroško

Vir: <http://www.rra-koroska.si/> (4. 1. 2012).

Literatura

BAŠ, Angelos (ur.): Slovensko ljudsko izročilo. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980.

ČEBULJ SAJKO, Breda: Uvodne misli. V: Etnologija in regije: Koroška. Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva 40. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2007: 7–8.

GACNIK, Aleš: Etnologija in regionalni razvoj. Ljubljana, Ptuj: Slovensko etnološko društvo, Znanstvenoraziskovalno središče Bistra Ptuj, 2003.

FISTER, Peter: Umetnost stavbarstva na Slovenskem. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986 [zlasti zemljevid na notranji strani ovojnice].

HAZLER, Vito: Raziskave koroškega stavbarstva. V: Ingrid Slavec Gradišnik in Helena Ložar Podlogar (ur.). Pretrgane korenine. Sledi življenja in dela Rajka Ložarja. Opera ethnologica Slovenica. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005: 363–390.

HAZLER, Vito (ur.): Ekomuzej hmelnjarsstva in pivovarstva Slovenije. Idejna zasnova za stalno muzejsko zbirko v Žalcu. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Zbirka kulturna dediščina, Zvezek 6, 2011 (elektronska knjiga, dostopno: http://etnologija.etnoinfolab.org/dokumenti/73/3/2011/hmelj1_2146.jpg) (25. 12. 2011).

HOLZ, Eva: Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju. Ljubljana: ZRC SAZU, 1994 [zlasti navedbe o Kranjskem, Koroškem (tudi Koroški), Štajerskem in Goriškem].

HUDELA, Mihaela, HAZLER, Vito, in SLAVEC GRADIŠNIK, Ingrid (ur.): Podobe pokrajin

1956–1970. Etnološka fototeka Vilka Novaka. Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva 33, 2001.

KURET, Niko: Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848. Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvoda Janeza (1818) in Georga Götha (1942). Prvi del, 1. snopič. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1985.

MELIK, Anton: Slovenija I, Geografski opis. I, Splošni del. Ljubljana: Slovenska matica, 1935.

MELIK, Anton: Slovenija I, Geografski opis II, Splošni del. Ljubljana: Slovenska matica, 1936.

MELIK, Anton: Geografski opis, II. zvezek, Opis slovenskih pokrajin, Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino. Ljubljana: Slovenska matica, 1957.

MELIK, Anton: Slovenija, I. zvezek, Opis slovenskih pokrajin, Slovenski alpski svet. Ljubljana: Slovenska matica, 1954.

MELIK, Anton: Geografski opis, III. zvezek, Opis slovenskih pokrajin. Posavska Slovenija. Ljubljana: Slovenska matica, 1959.

MELIK, Anton: Geografski opis slovenskih pokrajin, IV. zvezek, Slovensko Primorje. Ljubljana: Slovenska matica, 1960.

ODER, Karla, in SEREC HODŽAR, Anja (ur.): Etnologija in regije. Koroška. Zbornik znanstvenih in strokovnih člankov. Knjižnica Slovenskega etnološkega društva 40, 2007.

RESMAN, Blaž: Kranjski baročni kipar Valentin Vrbnik. V: Acta historiae artis Slovenica 1. Ljubljana: ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, 1996 [zlasti navedbe o »gorenjsko-posavskem kiparju«].

SLAVEC GRADIŠNIK, Ingrid: Podobe pokrajin in njihovo ozadje: kulturna območja na Slovenskem. V: Mihaela Hudelja, Vito Hazler in Ingrid Slavec Gradišnik (ur.), Podobe pokrajin 1956–1970. Etnološka fototeka Vilka Novaka. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2001 (Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva 33), 25–59.

ZAVRATNIK ZIMC, Simona: Pogovori s koroškimi Slovenci. Celovec: Krščanska kulturna zveza, 1998.

Verena Štekar-Vidic*

STARA RADOVLJICA PRIPOVEDUJE ALI KAKO V DOMAČEM MUZEJU SESTAVLJAMO ULIČNI MUZEJ

Ključne besede: Radovljica, staro mesto, muzej, ulični muzej, javnost

Izvleček:

V domačem muzeju proučujemo in raziskujemo staro mesto Radovljica, da bi ga, zdaj lepo prenovljenega, z nizom meščanskih hiš, cerkvijo in baročno graščino lahko predstavili tudi kot muzejsko zbirko – ulični muzej. Zato smo že postavili stalno razstavo o znamenitem rojaku, dramatik, zgodovinarju in visokem državnem uradniku, Antonu Tomažu Linhartu (1756–1795), za različne javnosti pripravljamo študijske razstave, tematske pedagoške delavnice, predavanja in strokovna vodenja po mestu. S prebivalci starega mesta in lokalno skupnostjo bomo v prihodnosti z nazornimi predstavitvami in drugimi izbranimi informacijami opremili še hiše in nekatera izložbena okna.

V svežem, po dežju umitem zgodnjepomladanskem dopoldnevu me je v muzeju obiskala prijateljica iz mladosti. Po prvih požirkih kavice ni mogla skriti navdušenja tudi nad Radovljico, kamor je spet zašla po nekaj letih: »Verena, ko sem vstopila v staro mesto, je bilo tako lepo, da sem rekla, Vau! Trg, ožarjen od sonca, nad mano pa modro nebo. Bilo je, kot bi se pred menoj odprla prelepa dvorana.«

Radovljica je kakor speča kraljica desetletja skoraj samevala na svojih zgodovinskih temeljih, dokler se ni v devetdesetih letih prejšnjega stoletja pod okriljem

* Verena Štekar-Vidic, prof. zgod. in soc., muzejska svetovalka, direktorica Muzejev radovljiške občine, Linhartov trg 1, 4240 Radovljica. E-naslov: verena.vidic@siol.net

spomeniškovarstvene službe, domače občine in župnišča začela prenova stavbnih spomenikov – cerkve, župnišča, cerkvenega trga, Šivčeve hiše in nato mestnega trga in graščine. Poprej parkirišče, je trg postal prostor zadrževanja, srečevanja ljudi, domačinov in turistov, prostor mnogih prireditvenih možnosti in – prostor kot muzejska zbirka. Tako smo prebujanje mesta razumeli v Muzejih radovljjske občine, ko smo sredi devetdesetih uveljavljali peto enoto zavoda – Mestni muzej. Strategija tega muzeja je že tedaj predvidevala t. i. *ulični muzej*, ki bi bil ena od njegovih muzejskih zbirk – mesto in situ.

Kajti mesto nam pripoveduje o naselju, ki je zraslo vrh strme savske terase, od koder se proti jugu pogled odpre na planoto Jelovico in mogočni Triglav ter nad Dolom (potokom Suhe) na severni strani, kjer pogled obstane na Karavankah z Dobrčo, Vrtačo, Begunjščico, Stolum. Pod mestom se v tej smeri razprostira Predtrg, predel, ki je mnogo starejši od samega mesta. Prvotno se je imenoval Radovljica in je bil do konca 13. stoletja dokaj neznana vas. Cerkevno je področje vse Gorenjske pripadalo oglejskim patriarhom, ki so ustanavljali prafare. Taka prafarna cerkev je bila cerkev sv. Klemenca na Rodinah. Pod njo sta sodili krstni cerkvi v Zasipu (cerkev Janeza Krstnika) in v Radovljici (na pomolu, cerkev sv. Petra). A med l. 1173 in 1296 se je sedež prafare preselil v Radovljico, njen prvi župnik je bil *plebanus Laurentius*.

Za razvoj naselbine ob cerkvi sv. Petra so imeli odločilno vlogo Ortenburžani. Grofovska rodbina je v začetku 12. st. dobila v fevd grad Ortenburg pri Spittalu ob Dravi na zahodnem Koroškem in razširila svojo posest še na Kranjsko. Ob tem jo je vodil železarski interes in nahajališča železove rude na Jelovici in v Bohinju. V 13. st. sta brata Henrik in Friderik poleg posesti na Koroškem imela na Kranjskem še grad Kamen in Jamo pri Begunjah, grad Wallenberg pri Radovljici in še več posesti od Karavank do Sore in naprej do Kolpe. Mlajši Friderik je bil tisti, ki je bil zainteresiran, da na zgornjem Kranjskem zastavi svoje gospodstvo s cerkvenim centrom. Radovljica je bila med Kamnom in Wallenbergom za to zelo primerna zaradi upravnih, strateških in gospodarskih razlogov. Farno središče v Radovljici je dobilo povezovalno vlogo v ortenburški posesti na Gorenjskem. Ob cerkvi so se dogajali sejmi (Kirchtag) – predvsem živinski za drobnico, a menjavalo se je tudi drugo blago. Skupek hiš okoli cerkve je do leta 1333 dobil status trga z mestnim sodnikom in skupnostjo občanov, ki je že prevzemal tudi ime Radovljica. Poprej tako imenovana vas pa se je začela poimenovati Predtrg. Trg je bil blizu Kroke in Kamne Gorice s Kolnico – železarskima področjema, ki sta ponujala nove gospodarske razsežnosti. Čeprav nekoliko oddaljen od glavnih prometnih povezav, a v primerni potovalni oddaljenosti od Škofje Loke in Kranja, pa tudi točka na poti na Koroško preko Ljubelja ali Korenskega sedla, proti morju preko Bohinja ali Škofje Loke. Zadnji Ortenburžan, grof Friderik III., je 24. 8. 1381 železarjem na Planini nad Jesenicami zapustil

pomemben dokument gorenjskega železarstva, Ortenburški rudarski red, kakršen je gotovo veljal tudi za železarje v Kropi (iz tistega časa je Slovenska peč v Dnu nad Kropo). Okoli smrti Friderika III. se je spletla pravljica o Pustem gradu, ki jo je povzel Josip Lavtižar v zgodovinski povesti.

Ortenburški dobi naselja je sledila kratka celjska doba (1418–1456), v kateri se je trg gospodarsko povzdignil in notranje uredil. Obsežno celjsko posest na Štajerskem in na Kranjskem je upravljal celjski vicedom s sedežem v Ljubljani. Radovljica je bila za Celjane geostrateško pomembna pri utrjevanju moči na Koroškem, zato je upravnik posesti po Ortenburžanih na Gorenjskem postal prvorojenec Hermana II., Herman III. A ta se je pri gradu Kamen smrtno ponesrečil, ko je padel s konja. Na mestu upravitelja mu je potem sledil brat Friderik II. Celjani so nazadnje ostali brez potomstva in so morali prepustiti svoje posesti Habsburžanom, čeprav ne brez odpora vdove zadnjega Celjana Ulrika, Katarine Branković. Leta 1457 se je radovljjski mestni glavar Gašper I. Lambergar na strani cesarja Friderika III. Habsburškega tako ustrašil celjske vazalne vojske z Janom Vitovcem, da je mesto zažgal in pobegnil. Zgodovinske dogodke iz časa boja za celjsko dediščino skriva ljudska pesem o *Pegamu in Lambergarju*, ki je znana le na Gorenjskem. V njej pa nastopata junak, zmagovalac Krištof I., eden od znamenitih turnirskih zmagovalcev iz družine Lambergarjev z gradu Kamen, in Behaim – Pegam, ki je utelešal grozne najemniške vojake s Češke. Motiv boja je bil pogosto upodabljan tudi na panjskih končnicah.

V času Habsburžanov je Radovljica postala mesto. To se je zgodilo že pred koncem srednjega veka, okoli l. 1473, ko je od cesarja Friderika III. dobila pravico obvezne poti. Obdala se je z obzidjem, priseljevali so se lahko ljudje s podeželja, poleg sodnika in skupnosti meščanov je dobila še mestni svet. Mestni gospod je bil lastnik ali zakupnik radovljjskega zemljiškega gospodstva. Imel je najvišji položaj v mestu. Bil je predstavnik naselbine, vodil je sodne razprave in mestni svet. Volila ga je občina, skupnost meščanov na svojem zboru 11. novembra. Na takem zboru so običajno plačevali tudi mestni davek. Po izvolitvi ga je potrdil mestni gospod. Mestni svet v Radovljici je štel okoli 12 izvoljenih članov. Sestajal se je na sejah in predlagal 2 kandidata za sodnika. Radovljica je kot mesto imela tudi mestno pisarno, kje, se ne ve, pisarja in sodnega slugo – hlapca in birača obenem. Mestni sodnik je v mejah pomirja sodil o vsem, neodvisno od gospoda, pobiral je davke in mitnino.

Prosperitetna doba ob prehodu srednjega v noví vek je pustila pečat na radovljjski stavbni dediščini. Gradnja mogočne cerkve, ki je dobila meščanski kor, je vplivala na razvoj meščanske hiše. Preobrat srednjeveških hiš iz vertikalne lege v horizontalno v odnosu na cesto, zapolnitev prostorov med hišami, nadstropni pomoli, ogelni pomoli, arkadni hodniki, portali poznogotske oblike, tudi že iz zelenega peraciškega tufa, povečana prostornina hiš, kuhinje, kamre in bivalni prostor v nad-

stropju, v pritličjih pa veže in delavniški prostor. Prava moda so postali grebenasti svodi, ki so bili pogosto oprti na stebre. Grajska stavba se je najprej povečala za zahodni trakt. Grofje Thurn Valsassina, lastniki od l. 1616, pa so jo povečali in dozidali do današnjega volumna ter južno pročelje ozaljšali s štukaturami.

Zaradi Antona Tomaža Linharta, leta 1756 rojenega Radovljčana, Mestni muzej namenja 18. stoletju in Radovljici v tistem času posebno pozornost. Leta 2007 je s Slovenskim gledališkim muzejem postavil razstavo s podnaslovom *Zdaj premišlujem o tem, kako bi mogel postati znan*. Predpostavka avtorjev je namreč bila, da Slovenci, med njimi tudi Radovljčani, ki imenujejo svoje mesto tudi Linhartovo mesto, o znamenitem dramatik, pa tudi zgodovinarju, pedagogu in državnem uradniku kljub velikim besedam ne vedo veliko. Ob postavljanju razstave je bilo zelo dramatično sodelovanje avtorjev z lokalno skupnostjo in ministrstvom za kulturo, ne presenetljivo, že kar značilno za naše kraje pa je bilo v letu 2006 spremljanje velikega čaščenja Mozartovega leta v slovenskem prostoru in skoraj zatajevanje Linhartovega. Razstavo smo zato postavili na temelju predstavitve prostora in časa, ki sta nujna za razumevanje Linhartovega življenja in dela. Ob tem je bila izdelana tudi obsežna raziskava posameznih hiš in prebivalcev tistega časa v Radovljici. Z dr. Cenetom Avguštinom in slikarko Andrejo Peklar je bila izdelana slikovna podoba mesta (v tem in še štirih drugih obdobjih).

Upodobitev Radovljice v 18. stoletju.

Avtorja: Cene Avguštin in Andreja Peklar. Original hranijo Muzeji radovljiške občine – Mestni muzej Radovljica, inv. št. RAD;17.

Raziskovanje se ob dragoceni, a skromni kadrovske zasledbi muzeja nadaljuje, posamezni sklopi pa se predstavljajo na tematskih – študijskih razstavah. Želimo spoznati čim več, da se bomo z Linhartovo Radovljico lahko identificirali in bo Linhartovo mesto, ki po ohranjeni stavbni dediščini pravzaprav to je, dejansko začutilo tudi utrip, energijo takratnega življenja. Tudi skozi oči malega Linharta, drugorojenega otroka očeta Venčeslava, Čeha po rodu, z moravskih Ivančic, ki je kot izučeni pletilec nogavic prišel v Radovljico s trebuhom za kruhom, ter matere Terezije iz trdne radovljiške barvarske družine Kunstljev. Družina je živela v hiši št. 1, ki pod št. 7 stoji še danes in ohranja prvine obrtniške hiše 18. st. Naslonjena je na mestno obzidje, saj je bil to že čas, ko takšna obramba mesta ni bila več potrebna, prazni prostori ob obzidju pa so se zapolnjevali. Mesto s predmestjem je štelu okoli 400 prebivalcev in 80 hiš. Linhart je kot otrok verjetno zahajal na dom svojega deda Jožefa Kunstlja, izza mestnega obzidja, ali k maminemu stricu Marku Kunstlju v mestu in drugim sorodnikom po mamini strani. Lahko si predstavljamo, da se je z domačimi pogovarjal slovensko, z očetom morda tudi češko in nemško. Morda je poznal pet let starejšega sina graščinskega upravitelja, Janeza Auerspergerja, tamkajšnjo gospodinjno Katarino Kapusovo (iz družine plemenitih Pichelsteinov iz sosednje Kamne Gorice), pa hčer oskrbnika proštije Marijo Ano ter Valburgo in Franca Kralja (iz hiše zdaj št. 20), kovačevo hčer Nežo Sodarjevo (iz hiše zdaj št. 27), tri leta starejšo Nežo Varlovo (iz hiše zdaj št. 4) in Jožefa Kroparjevega (iz hiše zdaj št.

Vodenje po starem delu Radovljice.

Foto: Nina Sotelšek, 2011.

24). Pri čevljarju Francu Škofiču (zdaj št. 11) so imeli pet let starejšo Marijo, v hiši pred njo, ki je zdaj ni več, pa prav tako pet let starejšo Marijo. Žalostno je bilo pri krojaškem mojstru Globočniku, kjer je v rani mladosti umrlo vseh enajst otrok. Te sta npr. h krstu nesla učitelj Ludvik Skorja in trgovka ter gostilničarka Marija Pezdíč. Že pred ustanovitvijo državne šole je z vrstniki zahajal v šolo, kjer je osvojil dovolj dobro znanje za nadaljnje šolanje pri jezuitih v Ljubljani. Vedel je za someščana Jožefa Tadeja Moschauerja, ki je v radovljiški cerkvi obnovil in popravil sliko velikega oltarja in naredil dve manjši sliki. Meščan Radovljice, član mestnega sveta in nekaj časa tudi župan je bil tudi Matija Varl, ki je slikal za cerkve v Srednji vasi v Bohinju, v Bitnjah, v Lescah in na Lancovem. K Jožefu Ignaciju Schaaru in Janezu Silvestru Rabiču so meščani hodili po zdravniško pomoč.

Mesto je v 18. st. doživljalo večjo razvojno krizo, ki je bila posledica upadanja trgovine in obrti spričo oddaljenosti od prometnih poti in izgube fevdalnih trgovskih privilegijev. Vpeto med srednjeveško obzidje, ki je bilo ponekod že vključeno v fasade hiš in mestni jarek na zahodu, ki so ga že preraščale stavbe, je živelo tiho in samozadostno. Gospodarsko mrtvilo se je končalo šele v naslednjem stoletju, ko je Radovljica postala sedež okrajne gosposke in se je vidno razširila izven srednjeveškega obzidja. Leta 1835 je požar obličja hiš spremenil, saj odtlej ni bilo več lesenih nadstropij, in življenje je teklo dalje v drugih družbenih razmerjih. Zanimivo je, da večine priimkov iz 18. st. ne srečamo več, izgubi se tudi priimek Linhart. Nastopijo nova imena (med njimi tudi nekaj znanih protagonistov), npr. znamenitega škofa in metropolita ilirskega Andreja Gollmayerja, pedagoga in revolucionarja leta 1848

Delavnica »Živimo Linhartovo mesto«, 1. 6. 2005.
Fototeka Mestnega muzeja Radovljica.

Antona Füstera, skladateljice Marije Eleonore Hudovernikove, dobrotnice Josipine Hočevanjeve (roj. Mulej), kamnosekov Vurnikov idr. Radovljiško graščino so po požaru grofje Thurni deloma obnovili, a ne več v poprejšnjem sijaju. S smrtjo Gustava Thurna 1888 je izumrla moška linija rodbine. Njegova osmrtnica v časopisu je bila v slovenskem jeziku. Bil je simpatizer slovenstva, ki se je v Radovljici, odražalo tudi v prvi čitalnici na Gorenjskem. Svoje mesto je imela v Zagorčevi hiši. Za čitalnico je bil, preden je postal deželnozborski poslanec, posebej zaslužen dr. Lovro Toman ... a to je že predmet nadaljnjega proučevanja radovljiških družin in življenja v 19. st.

V gornjem sestavku je za vtis zelo poljudno predstavljen del zgodovine našega mesta. Mestni muzej Radovljica, ki deluje v središču starega mesta, je tudi del te zgodbe, pravzaprav že kot muzej v muzeju. Njegovo veliko poslanstvo je zbiranje gradiva in vsebin ter interpretacija dediščine mesta. Pri tem se ne ozira po dragih kamnih, pač pa mora veličino najti v enkratnosti in povezanosti s širšim slovenskim in evropskim prostorom. Dediščino mesta želi predstaviti tako, da jo v svoj horizont zavedanja lahko vključi prav vsak obiskovalec, domačinom pa daje občutek vrednosti okolja, v katerega tudi sami prispevajo s svojim bivanjem. Pomemben je začetek – Linhartova razstava, zbornik, druge objave in predavanja, študijske razstave, raziskava hiš in prebivalcev v 18. st., vodenja kustosov po razstavi in mestu, kar zlasti z velikim odobravanjem sprejemajo domačini – meščani. Odnos, ki ga muzej s tem vzpostavlja z okoljem, pa je zelo pomemben za naslednji korak, ko bomo mesto po predhodnem dogovoru z lastniki stavb, z lokalno skupnostjo, s spomeniškovarstve-

Pogled na stalno razstavo o A. T. Linhartu v Radovljiški graščini.
Foto: Miran Kambič, 2009.

no službo ter arhitektom opremljali s pojasnili na fasadah in v nekaterih izložbah. Tedaj bo mesto resnično sprejelo vase muzej in zaživel eno z drugim – na videz in v zavesti.

Viri in literatura:

AVGUŠTIN, Cene, ŠTEKAR-VIDIC, Verena, PORENTA, Tita: Radovljica, naše staro mesto skozi stoletja. Razstava Mestnega muzeja Radovljica. Radovljica: Muzeji radovljiške občine – Mestni muzej Radovljica, 2009.

AVGUŠTIN, Cene: Meščanska hiša v Radovljici. V: Jože Dežman (ur.), Radovljiški zbornik 1992. Radovljica: Skupščina občine Radovljica, 1992, 74–91.

GARTNER LENAC, Nadja: Radovljiške družine v 18. stoletju. Radovljica Mesto. Radovljica: Muzeji radovljiške občine, 2007.

GESTRIN, Ferdo: Nastanek trga in mesta Radovljica. V: Jože Dežman (ur.), Radovljiški zbornik 1992. Radovljica: Skupščina občine Radovljica, 1992, 30–36.

HABJAN, Vlado: Radovljica v času združitve Ortenburških in knezov iz Celja. V: Jure Sinobad (ur.), Radovljiški zbornik 1995. Radovljica: Občina Radovljica, 1995, 112–131.

PORENTA, Tita: Radovljiški barvarji v 18. stoletju. Radovljica: Muzeji radovljiške občine – Mestni muzej Radovljica, 2009.

PORENTA, Tita: Radovljiški usnjarji. V: Miran Aplinc (ur.), Usnjarstvo v gospodarstvu trgov in mest na Slovenskem. Zbornik referatov simpozija, Šoštanj, 26. september 2011. Šoštanj: Muzej Velenje, Muzej usnjarstva na Slovenskem, 2011, 145–166.

PREINFALK, Miha: Radovljica in grofje Thurn-Valsassina. V: Ivo Svetina, Francka Slivnik, Verena Štekar-Vidic (ur.), Anton Tomaž Linhart. Jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva. Ljubljana, Radovljica: Slovenski gledališki muzej, Muzeji radovljiške občine, 2005, 509–525.

RESMAN, Blaž: O nekaterih starejših radovljiških likovnih umetnikih. V: Jure Sinobad (ur.), Radovljiški zbornik 1995. Radovljica: Občina Radovljica, 1995, 175–194.

SINOBAD, Jure: Dežela. Kulturnozgodovinski oris Radovljiške ravnine. Radovljica: samoizdaja, 1999.

ŠMITEK, Janez: Lipniški grad. V: Jože Dežman (ur.), Radovljiški zbornik 1992. Radovljica: Skupščina občine Radovljica, 1992, 23–29.

ŠTEKAR-VIDIC, Verena, GARTNER LENAC, Nadja: Radovljica v času Linhartovega otroštva. V: Ivo Svetina, Francka Slivnik, Verena Štekar-Vidic (ur.), Anton Tomaž Linhart. Jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva. Ljubljana, Radovljica: Slovenski gledališki muzej, Muzeji radovljiške občine, 2005, 471–500.

II. NARAVNA IN KULTURNA DEDIŠČINA GORENJSKE

Tea Lukan Klavžer*

UPRAVLJAVEC TRIGLAVSKEGA NARODNEGA PARKA IN NEPREMIČNA KULTURNA DEDIŠČINA

Ključne besede: nepremična kulturna dediščina, narodni park, načrt upravljanja, muzejske zbirke, parkovna infrastruktura

Izvleček:

Prispevek govori o vlogi upravljavca TNP na področju varstva nepremične kulturne dediščine. Narejena je analiza novega Zakon o Triglavskem narodnem parku s predstavitvijo določil, ki so v relaciji s kulturno dediščino. Predstavljena je številčnost enot nepremične kulturne dediščine, opredeljenost glede na razporeditev po osnovnih tipih in varstvenih območjih. Povzeta je ocena stanja posameznih tipov nepremične kulturne dediščine. Sledi kratka predstavitev osnutka dela načrta upravljanja za TNP v delu, kjer so obravnavani cilji in ukrepi za sklop nepremične kulturne dediščine. Navedene so muzejske zbirke v TNP s predstavitvijo Pocarjeve domačije v Zgornji Radovni in Knoflovega stanu na Goreljku. Prispevek se zaključi s pregledom parkovne infrastrukture glede na vsebine nepremične kulturne dediščine.

* Tea Lukan Klavžer, univ. dipl. geog. in etnol., Vodja Oddelka za prostor, Triglavski narodni park, Ljubljanska cesta 27, 4260 Bled, E-naslov: tea.lukan-klavzer@tnp.gov.si

Novi Zakon o Triglavskem narodnem parku v luči varovanja kulturne dediščine (KD)

Približno desetletje se je v strokovnih in političnih krogih pripravljala in usklajevala nova zakonska podlaga za varovanje edinega slovenskega narodnega parka. V začetnih predlogih je bilo področje KD povsem izpuščeno in zakonska podlaga naravnana izključno na varovanje naravovarstvenih vsebin. V kasnejših verzijah je bila neustrezna zasnova spremenjena in dopolnjena ter končno sredi leta 2010 sprejet Zakon o Triglavskem narodnem parku (ZTNP-1, Ur. l. RS, št. 52/10). V nadaljevanju bodo izpostavljene vsebine z vključeno KD.

Eden ciljev ustanovitve narodnega parka, po novem ZTNP, je prav ohranitev izjemnosti kulturnih, krajinskih in duhovnih vrednot ter KD in kulturnih spomenikov v osrednjem delu Julijskih Alp. Zavarovano območje je prepoznano kot prostor z visoko stopnjo kakovosti krajine in ohranjenosti KD. Izpostavljeno je, da ga zgodovinske in kulturne vrednote povezujejo z večstoletno prisotnostjo človeka in njegovim delovanjem ter da ima vse to z zgodovinskega, kulturnega, duhovnega, simbolnega, identitetnega ter estetskega vidika in zaradi vidne prepoznavnosti izjemno velik narodni in mednarodni pomen.

Narodni park je po novi conaciji razdeljen na tri varstvena območja. Prvo je prednostno namenjeno uresničevanju varstva in ohranjanja narave, dopuščena pa je tradicionalna paša na pašnih planinah in ohranjanje s tem povezane KD. Drugo varstveno območje je namenjeno ohranitvi obstoječega stanja narave in KD vsaj v trenutni kakovosti. V tretjem varstvenem območju so poselitvena območja.

Pri razvojnih usmeritvah se med drugimi spodbuja tiste aktivnosti, ki prispevajo k celostnemu ohranjanju KD. Pri načrtovanju in urejanju prostora narodnega parka se lahko načrtujejo novi posegi v prostor le, če na območjih razpršene poselitve ohranjajo avtohtone poselitvene vzorce, značilno krajino, nasploh pa ne smejo pomeniti razvrednotenja ali ogrožanja KD. Vsako ravnanje, poseg ali dejavnost je treba izvajati v obsegu, na način in z uporabo tehničnih pripomočkov, ki najmanj ogrožajo cilje narodnega parka, med drugim krajinske in kulturne vrednote ter KD. Pri vseh vrstah gradenj se mora prednostno uporabljati materiale, značilne za narodni park, in graditi skladno z značilnostmi KD ter na način, ki upošteva stavbno tipologijo območja, še posebej na planinah in v starih vaških jedrih ali stavbnih gručah. Načrtovano je, da se bo predpisala krajinska tipologija in z varstvom krajinske pestrosti povezana pravila ravnanja v narodnem parku (strokovne podlage za krajinsko tipologijo so že v pripravi).

Sodelovanje upravljavca se je razširilo s prejšnjega sodelovanja le pri pripravi naravovarstvenih smernic tudi na področje priprave smernic za varstvo in ohranitev KD. Investitorji so dolžni za izvajanje posegov v prostor in gradnjo objektov pridobiti kulturnovarstvene pogoje in kulturnovarstvena soglasja.

Predstavnik, ki ga določi Ministrstvo za kulturo, je vključen v najvišji organ upravljanja TNP – v svet zavoda, kamor vlada imenuje skupno štiri predstavnike.

Javni zavod TNP je med drugim zadolžen, da razvija zavest javnosti o pomenu narodnega parka, varstvu krajinskih vrednot, krajinskih značilnosti, KD ter svetuje glede njenega vzdrževanja in obnove. Sodeluje z ZVKDS¹ pri pripravi gradiv s področja varstva KD, z mnenjem pri pripravi kulturnovarstvenih pogojev in soglasij ter spremlja stanje KD v narodnem parku. Upravljavec izvaja tudi muzejsko dejavnost, dejavnost varstva premične kulturne dediščine in galerijsko dejavnost.

Vsebina načrta upravljanja, ki je že v pripravi za obdobje desetih let (2012–2022), bo vključevala določitev ciljev, pomembnih za uresničevanje namena narodnega parka, in ukrepe za uresničevanje teh ciljev. V izhodiščih za načrt upravljanja bo podana ocena stanja po posameznih področjih na podlagi ovrednotenja zunanjih in notranjih tveganj. Dokument bo obsegal tudi izhodišča, strateške in izvedbene cilje, usmeritve in ukrepe za celostno ohranjanje KD, vključno z ukrepi za njeno predstavitev javnosti, izhodišči za usmerjanje obiska ter metodologijo spremljanja izvajanja ukrepov. ZVKDS sodeluje pri pripravi načrta upravljanja z izhodišči in usmeritvami.

Za izvajanje naravovarstvenih in razvojnih nalog, pri čemer se naravovarstvene naloge nanašajo tudi na ukrepe varstva KD, se finančna sredstva po novem zakonu zagotavljajo iz državnega proračuna.

In nenazadnje, se nad izvajanjem določb ZTNP izvaja inšpekcijski nadzor, ki ga opravljajo tudi inšpektorji, pristojni za varstvo KD. S področja KD je npr. zagrožena globa za prekršek, če se izvaja poseg v prostor ali gradi objekt brez kulturnovarstvenega soglasja ali v nasprotju z njim.

ZTNP je predpisal, da je potrebno v šestih mesecih po njegovi uveljavitvi pripraviti začasne upravljske smernice, ki se uporabljajo do sprejema prvega načrta upravljanja. Začasne upravljske smernice je pripravil JZTNP v sodelovanju z različnimi institucijami (tudi z ZVKDS) in so že sprejete.

¹ ZVKDS: Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije

Sodelovanje upravljavca TNP s pristojnima enotama ZVKDS se je okrepilo na osnovi novouvedenih zakonskih določil in pretekle dobre prakse, pogosto uveljavljene na neformalni podlagi.

Nepremična kulturna dediščina v TNP

V register enot nepremične kulturne dediščine (NKD), ki ga vodi Ministrstvo za kulturo, so vpisane nepremičnine z lastnostmi dediščine. Avgusta leta 2010 je bilo vanj vpisanih 365 enot NKD s prostora TNP, v postopku vpisa pa jih je bilo še 35.

V letu 2010 je začel veljati nov Pravilnik o seznamih zvrsti dediščine in varstvenih usmeritvah, ki določa seznam zvrsti NKD in njihove varstvene usmeritve za potrebe klasifikacije NKD pri njenem identificiranju, dokumentiranju, registraciji, inventarizaciji, razglašanju za spomenik in v drugih postopkih varstva dediščine. Register NKD še ni usklajen s pravilnikom, zato so poimenovanja zvrsti povzeta tako, kot so uporabljena v veljavnih smernicah za varstvo NKD.

Enote NKD v TNP so razvrščene v naslednje osnovne tipe:

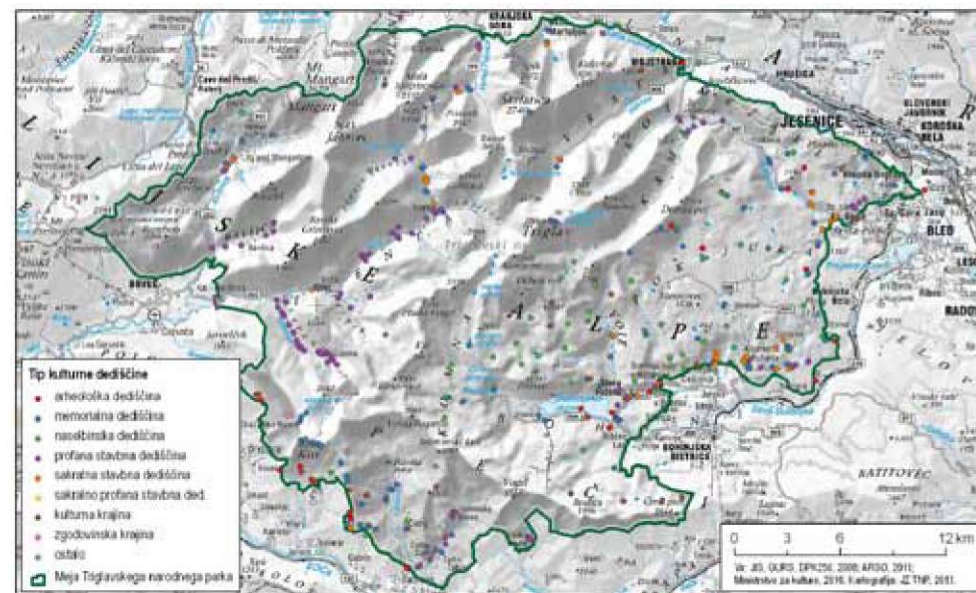
- **profana stavbna dediščina** (npr. domačije, prestaje, kmetijska gospodarska poslopja, žage, kovačije, mlini, mostovi, graščine, vile, hoteli, župnišča),
- **sakralna stavbna dediščina** (npr. cerkve, kapelice, znamenja in razpela)
- **memorialna dediščina** (npr. spominska znamenja in plošče, ki obeležujejo čas obeh svetovnih vojn, plošče v spomin različnim osebnostim, vojaška pokopališča oz. grobišča),
- **naselbinska dediščina** (npr. planine, vaška jedra, zaselki, skupine kozolcev),
- **arheološka dediščina** (npr. arheološka območja, naselbine, najdišča, grobišče),
- **kulturna krajina** (planine in Triglavski narodni park kot celota),
- **zgodovinska krajina** (območja, povezana predvsem s prvo svetovno vojno),
- **ostalo**.

Številčna razporejenost po posameznih tipih dediščine:

profana stavbna dediščina	118
sakralna stavbna dediščina	47
sakralno-profana stavbna dediščina	1
memorialna dediščina	94
naselbinska dediščina	57
arheološka dediščina	24
kulturna krajina	17

zgodovinska krajina	3
ostalo	4
SKUPAJ	365

(Ministrstvo za kulturo: 2010)

Tip Kulturne dediščine v Triglavskem narodnem parku.

Avtor: Miha Marolt, Bled, 24. 4. 2011

NKD je pravno varovana, v kolikor je z odlokom razglašena za kulturni spomenik lokalnega ali državnega pomena (status spomenika) ali v kolikor za registrirano dediščino in enote urejanja prostora varovanje predvidevajo prostorski akti posameznih lokalnih skupnosti.

V TNP imajo status državnega spomenika samo tri enote NKD: Aljažev stolp na vrhu Triglava, Pocarjeva domačija v Zgornji Radovni in spominska cerkev sv. Duha v Javorci.

Petnajst enot NKD je valoriziranih za spomenik državnega pomena: Trdnjava Kluže, Fužinarsko Studorske planine, Triglavski narodni park, Leskovca – planšarsko naselje, Planina Javornik, Planina Klek, Planina Konjščica, Predelska trdnjava, cerkev sv. Janeza Krstnika v Ribčevem Lazu, Rombon – zgodovinsko območje, domačija Studor 16, skupina kozolcev pod vasjo Studor, vas Studor, domačija Trenta 1, Ruska kapelica pod Vršičem.

Poleg objektov NKD, ki so vpisani v register, obstajajo številni objekti, ki so značilni za posamezna območja (tradicionalno stavbarstvo), vendar zanje ni uvedenega formalnega varstva. Te bo še posebej težko ohranjati.

Razporeditev enot NKD v TNP je obratno sorazmerna glede na varstveno območje narodnega parka: v prvem varstvenem območju je 33 enot NKD (9,1 %), v drugem 72 enot NKD (19,7 %) in v tretjem varstvenem območju kar 260 enot NKD (71,2 %). Razmerje je razumljivo, saj gre v prvem območju za jedro visokogorja in v tretjem za poseljene predele.

Dejavnost javne službe varstva NKD izvaja ZVKDS, na območju TNP sta to njegovi območni enoti Kranj in Nova Gorica. ZVKDS je za vse občine izdelal strokovne podlage oz. zasnove za varstvo NKD, vključno s splošnimi varstvenimi režimi po posameznih zvrsteh. Pristojen je za strokovni vidik obnove NKD (izdaja kulturno-varstvenih soglasij, priprava konservatorskih načrtov, konservatorsko-restavratorski posegi, konservatorski nadzor pri obnovi dediščine).

Vsako proračunsko obdobje država nameni lastnikom kulturnih spomenikov v okviru razpisov za dodeljevanje nepovratnih sredstev določena finančna sredstva. V TNP se problem financiranja posegov s strani države kaže v nerazglašanju kulturnih spomenikov tako s strani države kot s strani lokalnih skupnosti, saj je za kandidiranje na razpisih praviloma pogoj, da je NKD razglašena za kulturni spomenik. V zadnjih letih se odpirajo možnosti obnove NKD skozi ukrepe Ministrstva za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano (Ukrep 323).

Ocene stanja po posameznih tipih nepremične kulturne dediščine

Kratka ocena stanja posameznih tipov NKD v TNP je povzeta po internem gradivu, ki predstavlja izhodišče za načrt upravljanja in je bilo pripravljeno na ZVKDS (Drole 2011: 1–5).

Profana stavbna dediščina povečini leži znotraj naselij podeželskega značaja. Zaradi sprememb načina življenja je postala neskladna s sodobnimi življenjskimi zahtevami. To velja tako za stanovanjske kot kmetijske objekte. Poseben problem predstavljajo pomožni kmetijski objekti, še posebej tisti na planinah. Po eni strani izgubljajo funkcijo, hkrati pa so zelo privlačni za preoblikovanje v počitniške hiše. Z uporabo novih materialov in spreminjanjem prvotne namembnosti njihove značilnosti niso več skladne z lokalnim stavbarskim izročilom.

Objekti NKD so ogroženi zaradi različnih dejavnikov. V slabem stanju so pogosto leseni, delno leseni – delno zidani in zidani pritlični objekti. Ker so pomembni za poznavanje lokalnega stavbarstva in načina življenja posameznih družbenih slojev v določenih preteklih obdobjih, bi jim bilo potrebno poiskati novo funkcijo.

V Posoškem delu parka je profana stavbna dediščina še dodatno ranljiva zaradi naravnih ujm (potresi, poplave).

Sakralno stavbno dediščino pretežno vzdržujejo župnije s krajani. Nekatere cerkve in kapele so obnovljene (npr. cerkve sv. Duha v Ribčevem Lazu, sv. Križa na Koprivniku v Bohinju, sv. Jožefa v Soči, Marije Device Lavretanske v Trenti, sv. Duha v Javorci, kapela v Podjelju), drugje je prenova zastala zaradi pomanjkanja sredstev (npr. cerkev sv. Janeza Krstnika v Ribčevem Lazu), pri nekaterih se kažejo potrebe po vzdrževalnih posegih (npr. cerkev sv. Pavla v Stari Fužini).

Znamenja so v oskrbi lastnikov in lokalnega prebivalstva. Včasih potrebujejo vzdrževalna dela, spet drugje so le-ta lahko neprimerno izvedena (npr. nestrokovna obnova poslikav, uporaba neustreznih kritin).

Izmed zvrsti **memorialne dediščine** so bolj vzdrževane enote zgodovinske dediščine, to so npr. spominske plošče, ki so pogosto na objektih. Slabše je stanje enot na lokacijah v naravi. Zaradi finančnih nezmožnosti lastnikov memorialni stavbni objekti pogosto izgubljajo svoj spomeniški značaj. Poiskati bi jim bilo potrebno ustrezno namembnost in zagotoviti sredstva.

Naselbinska dediščina v narodnem parku je podeželskega značaja. Nastanek manjših strnjenih ali razloženih naselij je pogojevala reliefna izoblikovanost. Večinoma ohranjajo bistvene dediščinske lastnosti. Marsikje so še ohranjeni robovi naselij, kjer travniki in sadovnjaki predstavljajo postopen prehod v odprto krajino.

V razporeditvi, stanju ohranjenosti, raziskanosti in ogroženosti lokacij, ki se varujejo kot **arheološka kulturna dediščina**, imamo na območju TNP opraviti z izrazito dvojnostjo. Po eni strani gre za nekaj relativno dobro znanih lokacij ob naseljih v dolini (Ribčev Laz: antična naselbina ob cerkvi sv. Janeza Krstnika in arheološko najdišče Gradec), po drugi pa za vrsto novih lokacij v višjih legah, pretežno na planinah. Novejše raziskave so potrdile, da so bile pašne planine poseljene praktično od stare železne dobe dalje. Primarni vzrok tega zgodnjega poseganja v hribovite predele je bil v pridobivanju železove rude in surovin za njeno predelavo (ogljje). Zanimiv pristop načina upravljanja arheološke dediščine je zastavil Gorenjski muzej z ureditvijo t. i. Železne poti.

Zaradi tradicionalnega načina gospodarjenja so nastale nekatere značilne **kulturne krajine**. Prispevajo k prostorski in hkrati tudi k biotski pestrosti (npr. miri, terase, ekstenzivni travniki, visokodebelni sadovnjaki, visokogorski pašniki).

Območja kulturne krajine so v zadnjih desetletjih doživela precejšnje razvrednotenje. Varstvo KD se je osredotočalo predvsem na posamezne objekte, medtem pa sta urbanizacija in spremenjena raba prostora spreminjala značaj krajine. Ta proces je bil še posebej intenziven na pašnih planinah, turistično zanimivih lokacijah, v strnjenih naseljih z značilno tipologijo objektov.

Za **zgodovinske krajine** je značilna zaznamovanost z zgodovinskimi dogodki in pomembnimi obdobji. V TNP sta kot zgodovinski krajini v register vpisani dve večji območji (Rombon in Krnsko pogorje), ki ju je zaznamovalo obdobje prve svetovne vojne. V prostoru so še vidni ostanki vojaških objektov in druge materialne ostaline.

Zgodovinska krajina je še manjši, a dominantni prostor Turarjeve domačije v Trenti, vključno s spomenikom Juliusu Kugyju.

Osnutek upravljalških ciljev in ukrepov za načrt upravljanja TNP v zvezi s kulturno dediščino

Kot je omenjeno v začetnem poglavju, izdelavo načrta upravljanja predvideva ZTNP. Njegova vsebina med drugim obsega določitev ciljev za uresničevanje namenov TNP in ukrepe za doseg le-teh. Upravljaivec parka je leta 2011 začel s pripravo prvega načrta upravljanja. Upravljalški cilji in ukrepi za desetletno obdobje (2012–2022), tudi za sklop ohranjanja KD, so trenutno v fazi osnutka.

Kot dolgoročni cilj je opisano stanje, ki ga želimo doseči, in sicer: KD in krajina v TNP po prepričanju pripravljavcev gradiva pomembno gradita identiteto in prepoznavnost v slovenskem prostoru. V TNP naj bi bila zagotovljena usklajena namenska raba prostora, na območjih prepletanja razvojnih in varstvenih interesov pa doseženo ravnoesje, ki bi omogočalo ohranitev primerjalnih prednosti zavarovanega območja, poleg ohranjanja naravnih danosti kot virov za trajnostni razvoj tudi varstvo KD ter ohranjanje in razvoj krajine (Kus Veenvliet 2011: 1).

Dolgoročnemu cilju so podrejeni trije operativni cilji

1. *Splošna javnost (še posebej lastniki in upravljalci KD) naj bi bili seznanjeni s pomenom ohranjanja KD in naklonjeni njenemu varovanju, ohranjanju in predstavljanju.*

Za doseg cilja so predvideni naslednji ukrepi:

- raziskovati in vrednotiti vse tipe KD ter zagotoviti usklajeno spremljanje stanja po dogovorjeni metodologiji in posodabljanje evidenc;
 - okrepiti prepoznavnost in identiteto območij parka z nudenjem podpore upravljalvcem NKD;
 - svetovati lastnikom in upravljalcem KD pri premagovanju birokratskih ovir ter pri pridobivanju finančnih sredstev;
 - okrepiti vsebine obstoječih izobraževalnih programov upravljalca TNP s področjem KD;
 - vzpostaviti sklad za sofinanciranje manjših projektov za ohranjanje KD.
2. *Ohranjena NKD je v dobrem stanju, stanje ogrožene NKD pa je z ukrepi vzdrževanja in obnove vsaj enako ali izboljšano.*

Za doseg cilja so predvideni naslednji ukrepi:

- ohranjati obstoječe kakovosti planin, naselij in posameznih grajenih ambientov in dominant;
- sodelovati pri pripravi predpisov s področja graditve objektov z namenom zagotavljanja ohranjanja stavbne tipike posameznih območij;
- usmerjati upravljalce, lastnike, investitorje in projektante pri gradnjah objektov, skladno z lokalno značilno stavbno tipologijo;
- spodbujati ohranjanje tradicionalnih gradbeno-obrtnih tehnik in gradiv;
- evidentirane enote NKD na državni ali lokalni ravni razglasiti za kulturne spomenike in zagotoviti pogoje za njihovo ohranjanje;
- zagotoviti sredstva za izvajanje predkupne pravice države ali občine za odkup ogroženih oz. izjemnih spomenikov NKD, ki so v zasebni lasti;
- zagotoviti sredstva za obnovo najpomembnejših objektov NKD;
- spodbujati investitorje k prenovi obstoječega stavbnega fonda oz. nadomestni gradnji, ki upošteva lokalno stavbno tipologijo;
- preprečevati nelegalne spremembe namembnosti obstoječih kmetijskih objektov;
- v sklopu neposrednega nadzora nadaljevati z učinkovitim ukrepanjem in obveščanjem inšpekcijskih služb ob nedovoljenih posegih, ki ogrožajo ali pomenijo razvrednotenje NKD;
- zagotoviti dosledno izvajanje podzakonskega akta ZTNP o krajinski tipologiji, da se še posebej zagotovi ohranjanje vedut, pogledov, členjenosti in sestavnosti prostora, dominant;
- skladno z obstoječo zakonodajo zagotoviti izvajanje predhodnih arheoloških raziskav na potencialnih arheoloških lokacijah na območjih načrtovanih gradenj in ostalih prostorskih ureditev;
- urediti in predstavljati arheološka najdišča.

3. *Zagotovljena je skladna namenska raba prostora, ki bo omogočila ohranjanje narave in kulturnih kakovosti ter zagotavljala trajnostni razvoj in napredek predvsem lokalnemu prebivalstvu.*

Za dosego cilja so predvideni naslednji ukrepi:

- zagotavljanje varstva kakovostnih, še posebej izjemnih krajin, in posameznih krajinskih prvin;
- nadaljevati z zagotavljanjem finančnih spodbud za ohranjanje tradicionalnih rab v prostoru, predvsem kmetijstva;
- pripraviti temeljne kriterije in usmeritve glede omejevanja širitve poselitve zunaj obstoječih ureditvenih območij naselij z namenom preprečevanja razpršenih gradenj;
- zagotoviti ohranjanje in vzdrževanje krajinskih vzorcev in krajinske zgradbe, poselitvenih vzorcev ter negovanja lokalne stavbne tipologije;
- pripraviti smernice, ki omogočajo usmerjanje in omejevanje gradnje velikih infrastrukturnih in prostorsko obsežnih ureditev, ki bi razvrednotile ali ogrozile zavarovano območje (Kus Veenvliet 2011: 1–6).

Upoštevati je potrebno, da je dokument šele v fazi osnutka in se lahko do njegovega sprejetja preoblikujejo ali dopolnijo tako cilji kot ukrepi.

Muzejske zbirke v TNP

V narodnem parku se nahajajo naslednje muzejske zbirke:

- Dom Trenta – Informacijsko središče TNP in Trentarski muzej v Trenti,
- Pocarjeva domačija v Zgornji Radovni,
- Oplenova hiša v Studoru,
- Planšarski muzej v Stari Fužini,
- Knofinov stan na planini Goreljek.²

Izmed naštetih enot bosta v nadaljevanju predstavljeni Pocarjeva domačija in Knofinov stan. Prva, ker je spomenik državnega pomena in je TNP njen skrbnik, ter druga, ker gre za lani obnovljen objekt.

Pocarjeva domačija v Zgornji Radovni je ena redkih še ohranjenih starih kmečkih domačij – avtentični primer alpske arhitekture 18. stoletja. Hiša, gospodarsko poslopje, svinjak in stegnjeni kozolec, strnjeni v gručo, sestavljajo zaključeno celoto. Stanovanjska stavba je pritlična, zidana in ima tradicionalni tloris. Starost domačije ni znana, prvič pa se ime Potzer pojavi v listini iz leta 1672. V osrednjem bivalnem

prostoru »hiši« je bila na nosilnem tramu originalnega stropa iz macesnovega lesa najdena letnica 1775. Arhitektura objektov in ohranjena notranja oprema (obsežni fond etnološke premične dediščine) sta ostali avtentični, zato domačija priča o stavbni dediščini in predstavlja bivalno kulturo dveh stoletij na Gorenjskem. Arhiviranih je tudi preko 400 hišnih listin, najstarejša iz leta 1609.

Pročelje Pocarjeve domačije krasita freski Križanega z Marijama in Višarske Marije. Hišo prekriva dvokapna streha s čopoma in leseno kritino.

Pocarjeva domačija. Foto: Jože Mihelič, Zgornja Radovna, 2003

Freski na pročelju Pocarjeve domačije.

Foto: Tea Lukan Klavžer, Zgornja Radovna, 10. 10. 2011

² Knofinov stan še ni muzejska zbirka, predstavlja pa priložnost za vključitev mednje.

Notranjost Pocarjeve domačije.

Foto: Vladimir Knific, Zgornja Radovna, čas posnetka ni znan

Od leta 1999 je obnovljena za muzejsko predstavitev. Namenjena je tudi informacijski postaji TNP, različnim kulturnim prireditvam (gledališke, glasbene predstave), vzgojnoizobraževalnim programom ter drugim potrebam lokalnega prebivalstva.

Upravljavca TNP je za Pocarjevo domačijo v okviru nagrade EU za KD v kategoriji arhitekturna dediščina leta 2006 prejel diplomu Europa Nostra.

Knoflnov stan na Spodnjem Goreljku na Pokljuki nad vhodom nosi vrezano letnico 1855. Je ena zadnjih pastirskih stavb na planini, ki ima ohranjene številne kvalitetne elemente tradicionalnega ljudskega stavbarstva. Občina Bohinj ga je leta 2005 odkupila, lastniku pa omogočila nadomestno gradnjo novega stanu v neposredni bližini.

Stanje objekta je zahtevalo obnovo. Leta 2009 je bila na Občini Bohinj ustanovljena komisija za vodenje obnove stanu, v katero so bili vključeni tudi predstavniki ZVKDS (območna enota Kranj) in TNP. Po pridobitvi ustreznih soglasij in izbiri najustrenejšega ponudnika so se maja leta 2011 začela izvajati obnovitvena dela. Nadomeščen je bil spodnji del lesene konstrukcije, in sicer spodnji dve oziroma na posameznih delih tri vrste lesenih tramov. V vmesnem času je bila izvedena še arheološka raziskava (dela so obsegala testni sondi skupne velikosti 1,3 m² z dokumentiranjem po arheoloških standardih – opisno, fotografsko in risarsko – odkrivanje kamnitih temeljev stanu, izkop ognjišča) (Hofman 2011: 3). Tlorisni gabariti objekta merijo 5,20 m x 4,30 m. Temelji so kamniti, apnenčasti. Notranjost pastirskega

stanu je razdeljena na dva prostora: večjega bivalnega in manjšega, namenjenega shrambi. V bivalnem delu je ognjišče (lesena konstrukcija na kamniti podlagi), eno redkih še ohranjenih odprtih lesenih ognjišč s »cganom« za obešanje kotla, ki so bila v preteklosti značilna za pastirske stanove v Bohinju. Opremo prostora sestavljajo še miza, klop in pograd. Obnovitvena dela so se nadaljevala z menjavo strešne kritine meseca junija. Uporabljene so bile skodle iz macesnovega lesa. V zaključnem delu prenove je izvajalec del obnovil oz. z izdelavo replik prvotne opreme saniral notranjost stanu. V objektu je bilo nekaj originalne posode in kmečkega orodja, najdemo pa številne izjemno izvirne rešitve (npr. ključavnica, na steno pritrjena »zložljiva« miza, okna »na smuč«, obešala ...), ki kažejo na inovativnost nekdanjih lastnikov. Prav domišljen način izvedbe ključavnice je zagotovil, da v stan v času druge svetovne vojne ni bilo vlomljeno.

V stanu sta bili najdeni še dve letnici: 1902 v shrambi in 1904 na okvirju ognjišča.

V prihodnje bo naloga upravljavca objekta najti ustrezno funkcijo ohranjeni in obnovljeni NKD. Ponuja se kar nekaj možnosti. Vključiti ga bo moč v obstoječo t. i. sirarsko pot, ki od leta 2003 povezuje devet planin in je namenjena ohranjanju tradicije sirarstva na planinah in dolinskih kmetijah. Ogled stanu s predstavitvijo nekdanjega življenja planšarja bo moč vključiti v turistično ponudbo Bohinja.

Stan je v procesu vpisa v register NKD in je pristojni lokalni skupnosti predlagan za razglasitev za spomenik lokalnega pomena.

Knoflnov stan v času obnove.

Foto: Tea Lukan Klavžer, planina Goreljek, 2. 6. 2011

Upravlavec TNP je sodeloval v postopku urejanja odkupa stanu, spremljal obnovo objekta in delno sofinanciral arheološko raziskavo.

Knoflnov stan v času obnove.
Foto: Tea Lukan Klavžer, planina Goreljek, 2. 6. 2011

Ognjišče z leseno konstrukcijo in kamnito podlago v Knoflnovem stanu.
Foto: Tea Lukan Klavžer, planina Goreljek, 2. 6. 2011

Obnovljen Knoflnov stan.
Foto: Tea Lukan Klavžer, planina Goreljek, 30. 9. 2011

Nepremična kulturna dediščina in parkovna infrastruktura

Dobro poznavanje prostora samo pokaže na obsežnejša območja in posamezne točke, ki so za širšo javnost bolj zanimivi in posledično pritegnejo večje število obiskovalcev. Samo na določenih mestih je primerno urediti npr. informacijske točke, postaviti informacijske table ali urediti tematske učne poti, kar je odvisno od več dejavnikov in zahteva temeljit predhodni razmislek. Posamična vrsta informacijske infrastrukture bi namreč ob vseh pozitivnih karakteristikah lahko predstavljala tudi negativno obremenitev prostora.

Premišljeno oblikovana in umeščena parkovna infrastruktura pripomore k učinkovitejšemu varovanju TNP in obenem obiskovalcem nudi kvalitetno informacijo. V prostoru ima urejanje parka za potrebe obiskovalcev več ravni, od informacijskih središč, postaj in točk do opremljanja na terenu in vodenih izletov (Šolar 2009: 134).

Osnovne skupine parkovne infrastrukture so: vstopne table (ob prometnicah, ki vodijo v TNP), splošne informacijske table na najbolj obiskanih mestih, informacijski stebrički (s prepovedmi, usmerjevalnimi in označevalnimi tablicami), informacijske table (vsebine na temo naravnih vrednot in NKD), parkovne (tematske) poti.

V zavarovanem prostoru se parkovna infrastruktura vsebinsko pogosteje nanaša na značilnosti naravnih fenomenov, naravnih vrednot, vendar se pri vzpostavitvi novih informacijskih mest poskuša vsebinsko vključiti tudi NKD in kulturno krajino. Število vseh objektov infrastrukture v TNP presega 1700 enot (Šolar 2009: 134). Od tega je 121 samo informacijskih tabel. Natančno ni moč opredeliti, na koliko od njih se pojavljajo vsebine povezane s KD, saj se zaradi čim kompleksnejše informacije pogosto podaja preplet informacij, vendar je vsaj 34 informacijskih tabel s prevladujočo kulturno-dediščinsko vsebino. Prevladujejo opisi profane stavbne in naselbinske NKD, tudi zgodovinske krajine.

Informacije o KD in krajini so tudi del parkovnih poti, ki so urejene v Trenti (Soška pot), na Tolminskem (pot po koritih Tolminke in Zadlaščice), na Pokljuki (Poključka pot, učna pot Barje Goreljek in pot v Poključki soteski), v dolini Radovne (kolesarska pot Radovna), v Vratih (pot Triglavske Bistrice).

Informacijska tabla pri domačiji V mlinu.
Foto: Igor Zakotnik, Soča, 9. 4. 2009

Zaključek

Čeprav je bil vzrok ideje o zavarovanju TNP v prvi vrsti izjemna narava Julijskih Alp in potreba po njeni ohranitvi, je območje neprecenljivo tudi z vidika KD in krajine. V prispevku je poudarek le na nekaterih nalogah, ki jih upravljavec izvaja v povezavi s KD, številne na tem mestu niso opisane, čeprav njihov pomen ne zaostaja za predstavljenimi (npr. KD v publikacijah, prireditve).

Viri in literatura:

Viri:

Vir podatkov o kulturni dediščini: Register nepremične kulturne dediščine, Ministrstvo za kulturo, stanje v avgustu 2010.

Literatura:

BIZJAK, Janez, KNIFIC, Vladimir, LUKAN-KLAVŽER, Tea: Pocarjeva domačija. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, 1999 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije; 199), 1–46.

DROLE Ernesta, LAH SUŠNIK Marvy, KOŽELJ Zvezda, LEBEN Nika, ROŠKAR Saša, SAGADIN Milan, ŠČUKOVT Andrejka: Ocena stanja nepremične kulturne dediščine v Triglavskem narodnem parku (interno gradivo za pripravo načrta upravljanja zavarovanega območja, 2011), 1–5.

HOFMAN, Barbara: Poročilo o arheoloških raziskavah na lokaciji Spodnji Goreljek 2011, parc. št. 1904/1, k. o. Bohinjska Češnjica. Ljubljana: tipkopis, 2011, 1–10.

KUS VEENVLIET, Jana: Osnutek upravljaljskih ciljev in ukrepov za načrt upravljanja TNP 2012–2022 (gradivo za delavnico, 26. 10. 2011, 2011), 1–4.

KUS VEENVLIET, Jana: Osnutek upravljaljskih ciljev in ukrepov za načrt upravljanja TNP 2012–2022 (Priloga 2, B. Ohranjanje kulturne dediščine, 2011), 1–6.

ŠOLAR, Martin: Urejanje Triglavskega narodnega parka za obiskovalce v luči ciljev in namenov ustanovitve narodnega parka. Dela 31, 2009, 129–142.

Špela Ledinek Lozej*

PLANŠARSTVO: PREDSTAVITEV PRIMERA PAŠE IN PREDELAVE MLEKA V VISOKOGORSKI BOHINJSKI PLANINI KRSTENICA

Ključne besede: planšarstvo, Gorenjska, Bohinj, Krstenica, stopenjska paša, predelava mleka

Izvleček:

Planšarstvo na Gorenjskem je predstavljeno na podlagi primera življenja in dela v visokogorski bohinjski planini Krstenici. Orisan je zgodovinski razvoj in današnje stanje kolobarjenja paše in košnje ter dejavniki, ki so vplivali na opuščanje in na ohranitev planinske paše in predelave mleka. Prav skupna organizacija paše in predelave mleka priča o živosti planine in je v primeru bohinjskih planin kot tudi na širšem gorenjskem območju bolj ali manj izjemna.

Visokogorska pašna živinoreja in predelava mleka (oziroma *planšarstvo* ali *planvanje*) sta imeli vse do druge polovice 20. stoletja pomembno vlogo v kmetijskem letnem ciklu na gorenjskih območjih v zaledju Julijskih in Kamniških Alp ter Karavank. Kot izpričujejo arheološki viri in etnološke raziskave, je bila selitvena oziroma transhumantna oblika gorskega pašništva v Alpah domnevno razvita že v prazgodo-

* Špela Ledinek Lozej, univ. dipl. etnologinja in kulturna antropologinja ter prof. umetnostne zgodovine, asistentka, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Raziskovalna postaja Nova Gorica, Delpinova 12, 5000 Nova Gorica. E-naslov: spela.ledinek@zrc-sazu.si

Prigon živine na Krstenico.

Foto: Špela Ledinek Lozej (ISN ZRC SAZU), Krstenica, 26. 10. 2010

vini in antiki.¹ Dosedanje arheološke raziskave v slovenskem alpskem visokogorju niso prinesle otipljivih dokazov o prazgodovinskem pašništvu, za razliko od številnih rimskodobnih najdb ostankov pastirskih koč, živinskih zvoncev ali njihovih kembljev ter lončenine.² O starosti planin priča predсловanska etimologija toponimov ter pastirskih in sirarskih izrazov.³ Raziskave opuščanih planin so prinesle odkritja srednjeveških razvalin pastirskih stavb z odprtim ognjiščem in najdbe orodij in priprav za sirarjenje, ki dokazujejo, da so srednjeveški pastirji živeli v planini, skrbeli za živino in tudi predelovali mleko v mlečne izdelke. Na predelavo mleka v sir v srednjem veku opozarjajo najdbe lončenih toril za oblikovanje sira, skled in latvic za shranjevanje in kisanje mleka ter prostorov za shranjevanje mleka in sira⁴ kot tudi omembe v srednjeveških pisnih virih (Cevc 2000; 2003: 7–19; 2004:

1 Mnenja raziskovalcev o začetkih pašništva v alpskem visokogorju niso enotna. Nekateri raziskovalci so postavili začetke v čas med drugim in prvim stoletjem p. n. št., v čas, ko naj bi za košnjo trave pričeli uporabljati koso, ki je omogočila pridobivanje krme za zimo (Gleischer 1985: 116–124). Odkritja bronzodobnih temeljev pastirskih koč v vzhodnem dachsteinskem pogorju ter železnodobnih kamnitih ograd na južnem Tirolskem pa postavljajo koriščenje visokogorskih pašnikov skupaj z nabiranjem zelišč, rude in lovom v prazgodovino (Cevc 2006: 113–114, 121).

2 Prim. ostanki pastirske koč v planini Dolga njiva in planine Klek v Julijskih Alpah ter najdbe bronastih živinskih zvoncev in njihovih kembljev v planini Vodotočnik, na Veliki planini, Na stanu pod Kamniškim sedlom, na Dolgi njivi v Kamniških Alpah in v planini Klek, Krstenica, Vodene Rupe, Zadnji Vogel v Julijskih Alpah (Cevc 2006: 118). Podrobneje o arheoloških raziskavah planin prim. tudi Horvat (2002: 198–202), Knific (2006: 138–149) in Pleterški (2006: 150–168).

3 Prim. npr. toponime Komna, Krma, Krn, Matajur, Porezen; predromanske izraze *tamar*, *cgan*, *trnač* ter romanske izraze *pinja*, *matuda*, *skuta* (Novak 1961: 126–128; 1970: 352).

4 Podrobneje o arheoloških raziskavah, ki potrjujejo planinsko gospodarjenje v srednjem veku, prim.

57–82; 2006: 119–121; 242–248).⁵ V okviru novoveških fiziokratskih kmetijskih prizadevanj je planinska paša navkljub uvajanju hlevske živinoreje pridobivala na pomenu v kmetijskem gospodarstvu,⁶ še posebej po zemljiški odvezi sredi 19. stoletja in posledični ureditvi služnostnih pašnih pravic ter razslojevanju in siceršnjih družbenih razmerah v vaseh v drugi polovici 19. in v prvi polovici 20. stoletja. Slednje je bilo razvidno tudi iz prizadevanj za uvajanje umnejšega sirarstva, ustanavljanja sirarskih družb in skupnega sirarjenja.⁷ V drugi polovici 20. stoletja je planšarstvo zaradi spremenjenih družbenopolitičnih razmer izgubljalo gospodarsko in družbeno vlogo,⁸ kljub temu pa se je na posameznih območjih in v posameznih primerih skupnostna ali individualna oblika planšarstva, planinske paše in predelave mleka v kolobarju z dolinsko košnjo ohranila tudi v tretje tisočletje.

Gorenjske planine lahko v grobem razdelimo na julijskoalpske (blejske, dobravske, selške, bohinjske in dolinske planine), karavanške ter kamniškoalpske planine.⁹ Za vsa območja je bilo v zadnjih stoletjih značilno opuščanje reje drobnice na račun goveda ter individualna organizacija planinske paše in predelave mleka. Slednje je

zbornik prispevkov *Človek v Alpah* (Cevc 2006), še posebej uvodni prispevki Jane Horvat (2006: 13–20; 21–40) in Mirana Bremšaka (2006: 41–50), v navezavi na odkrivanje sledi pašne živinoreje pa Timoteja Knfica (2006: 138–149), Luke Peršiča (171–181), Andreja Pleterškega (2006: 150–168), Katarine Katje Predovnik (2006: 182–208), Benjamina Štularja (2006: 230–241) in Janje Železnikar (2006: 230–241). Prim. tudi Horvat (2002: 193–202).

5 Planina Pečana pod Ratitovcem v Spodnjih Bohinjskih gorah je bila omenjena že v darovnici cesarja Otona II. in v popisu meja loškega gospostva leta 973 (Kos 1906: 337, 339); Mačevska planina v storžičevi skupini je bila navedena leta 1156, planini Javornik in Lipanca na Pokljuki pa leta 1377 (Kos 1975: 31); trižiške planine Tegošce, Javornik in Kofce pa so bile omenjene leta 1444 (Novak 1969: 415–416). Dajatve v siru so navedene v srednjeveških listinah iz 14. in 15. stoletja ter v urbarjih iz 16. stoletja (Cevc 2005: 251; Kos 1948: 33). O blejskih in bohinjskih planinah v urbarjih blejskega in radovljiškega gospostva prim. Kos (1960: 131–139).

6 Komisija za Agrarne operacije je po sprejetju planinskega zakona za Kranjsko skrbela za zaščito planin in pospeševanje planšarstva, za strokovno literaturo in nadaljnji tehnični razvoj planin, za gradnjo stanov, staj, sirarn, poti, ograj, za gnojenje in za vodno oskrbo planin (Spiller-Muys 1926: 24). Prim. tudi siceršnje analize in napotke v priročniku *Planšarstvo in kmetijstvo na naših planinah* (Spiller-Muys 1926).

7 Za uvajanje sodobnega sirarstva po švicarskem zgledu se je prva zavzela Goriška kmetijska družba, za njo pa Kranjska kmetijska družba. Na tolminski planini Razor in v Poljubinju je Tolmince in Bohinjce švicarskega načina sirarjenja učil Švicar Tomaž Hitz (Novak 1983: 40).

8 Po drugi svetovni vojni so se zaradi nacionalizacije spremenila lastniška razmerja kot tudi način upravljanja planin – planine so povečini prešle v skupno ljudsko premoženje, namesto posameznikov, vaških srenj, pašnih in/ali agrarnih skupnosti pa v upravljanje kmetijskih zadrug in/ali gozdnih gospodarstev, poleg tega pa se je zgodila še ukinitve gozdne paše in servitutnih pravic ter splošna deagrarizacija prebivalstva in posledično pomanjkanje primerne delovne sile (prim. tudi Knific 1995: 211; Vojvoda 1995: 15–17).

9 Gorenjske planine in planšarstvo so bili bolj ali manj izčrpno predstavljeni v številnih etnoloških, geografskih, zgodovinskih in konservatorskih obravnavah. Najtemeljiteje je monografsko predstavljena zgodovina, življenje in delo pastirjev ter stavbarstvo na Veliki planini, in sicer v treh monografskih knjižnih izdajah in v mnogoštevilnih znanstvenih in strokovnih prispevkih Toneta Cevca (prim. npr. Cevc 1969: 125–138; 1972; 1987; 1993; 1996: 69–80; 1998: 9–23) in nekaterih drugih avtorjev (prim. npr. Cevc, Horvat in Bremšak 1996; Valenčič 1982: 127–158). Številne so obravnave julijskoalpskih (Melik 1950; Cevc 1992c) in ožjih bohinjskih (prim. npr. Cevc 1992a; 1992b; Novak A. 1969: 26–30; 1976: 26–30; 1985: 147–160; 1987: 73–85; 1989: 121–150; 1992: 132–150; 1995: 25–39; Novak V. 1955: 259–315; Vojvoda 1995: 12–24), kot tudi karavanških planin (Novak 1943; Jordan 1945: 49–103; Dolžan 1995: 66–72).

bilo značilno tudi za srenjske planine z izjemo bohinjskih, kjer so se v drugi polovici 19. stoletja posamezni kmetje, kasneje pa celotne pašne skupnosti, po vzoru Tolmincev organizirali v sirarska društva in pričeli s skupno predelavo mleka (Novak 1983: 40; 1995: 29–30). Prav bohinjskim planinam in še posebej češnjanski pašni skupnosti ter visokogorski planini Krstenica bo posvečeno nadaljevanje prispevka.¹⁰

Bohinj je gorska kotlina sredi Julijskih Alp, v kateri je bila poselitev izpričana že v prazgodovini.¹¹ Gospodarstvo je temeljilo na kmetijstvu, usmerjenem v živinorejo, ki sta ga dopolnjevala fužinarstvo in gozdarstvo, od odprtja bohinjske železnice leta 1906 pa še turistična dejavnost. Bohinjske planine so omenjene že v srednjeveških listinah in urbarjih (predvsem v zvezi z dajatvami v siru, povezanimi z užitkom planin).¹² Novoveške omembe so vezane na urejanje zakupnih pravic med lastniki in pašnimi srenjami ter na spore glede meja (Kaspert 1899: 68–108), po zemljiški odvezi leta 1848 pa na odkup in ureditev služnostnih pravic (Novak 1955: 259–315) ter na ustanavljanje sirarskih družb (Novak 1995: 29–30).¹³ Planinska živinoreja se je pričela deloma spreminjati že po prvi svetovni vojni, ko so bili deli Bohinja pritegnjeni v gravitacijsko območje jeseniške železarne, izraziteje pa z družbeno-političnimi spremembami po drugi svetovni vojni.¹⁴

Upravljanje in koriščenje planin je bilo v preteklosti vezano na pašne pravice v okviru pašne skupnosti ali srenje, ki so jo sestavljali pašni upravičenci ene ali več vasi s pripadajočimi lastniškimi deleži v planinah.¹⁵ Po drugi svetovni vojni so

¹⁰ Pregled gorenjskih planin je spisan predvsem na pregledu strokovne literature in na sporadičnih teren-skih obiskih planin, predstavitev planine Krstenica pa je osnovana na podlagi temeljite empirične študije, in sicer na osnovi opazovanja z udeležbo preko celotne pašne sezone leta 1998 in na osnovi kasnejših občasnih (več)dnernih obiskov in preverjanj v pašnih sezonah 1999, 2002, 2004, 2010 in 2011, tako na Krstenici kot v nižji češnjanski planini Zajamniki ter v Češnjici v Zgornji Bohinjski dolini.

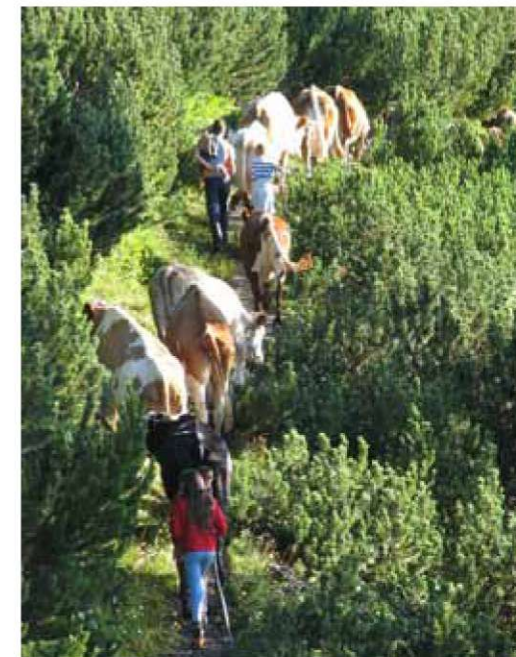
¹¹ Prazgodovinska bohinjska selišča so izpričana na območju današnje Bohinjske Bistrice, Jereke, Češnjice, Srednje vasi, Studora, Stare Fužine, Žlana, Broda in Savice. Podrobneje prim. Gabrovec (1987: 31–35).

¹² Prim. op. št. 6.

¹³ Osebnost zagnanost in naprednost bistrškega župnika Janeza Mesarja in gmotna podpora kmetijskih oblasti je botrovala ustanovitvi prve sirarske družbe na Kranjskem leta 1873, v kateri je bilo združenih trinajst kmetov iz Bohinjske Bistrice, Bitenj in Lepenc in katero so v sledečem letu nasledile še tri družbe. Cesarstvo kraljevsko kmetijsko ministrstvo je že leta 1868 razpisalo podporo za izboljšanje gospodarstva v planinah, za kar se je na Slovenskem kot prva zavzela Goriška kmetijska družba, ki je pod vodstvom švicarskega strokovnjaka Tomaža Hitza v Poljubinu in v planini Razor na Tolminskem organizirala tečaj sirarstva, ki so se ga udeležili tudi Bohinjci. S sodelovanjem Hitza je bila leta 1876 urejena za tisti čas sodobna sirarna v Bohinjski Bistrici. Dotedanje individualno izdelovanje masla in sira – *zvarov* (sira iz kislega mleka), *ožemčkov*, *podobnjakov* in *mohanta* – je nadomestilo skupno sirarjenje v skupni planinski sirarni s pomočjo/pod nadzorom izkušenega sirarja. Sirarske družbe in kasnejše sirarske zadrage so razvile trgovino s sirom tudi izven meja Kranjske (Cevc 1992: 96–99; Novak 1987: 77–78; 1995: 29–30).

¹⁴ Družbeni sistem in politika po drugi svetovni vojni nista bila naklonjena zasebnemu kmetovanju; spremembe lastništva in zaposlovanje kmetijskega prebivalstva v drugih panogah kmetijstva pa naj bi najbolj prizadeli prav pašno živinorejo (Vojvoda 1995: 14).

¹⁵ V Bohinju se je izoblikovalo devet pašnih skupnosti oziroma srenj, in sicer: 1. studorska srenja (Studor in Stara Fužina) s senoženimi planinami Voje, Blatca, Ukanc, Vogar in Rudnica, spodnjimi planinami Blato, Hebed, Vodični vrh, Grintovica, Vrtača in Trstje, ter zgornjimi planinami Pri jezeru, Dedno polje, Viševnik, Ovčarija, Laz in Tosč; 2. srenjska srenja (Srednja vas) s senoženimi planinama Na Šeh in Četeže, nižjima planinama Uskovnico in Praprotnico ter visoko planino Konjščico; 3. češnjanska srenja

Odgon živine na pašo.

Foto: Špela Ledinek Lozej (ISN ZRC SAZU), Krstenica, 8. 8. 2010

bile nacionalizirane in so prešle v splošno ljudsko premoženje (Ur. l. LRS 52/1947) in v upravo kmetijskim zadrugam,¹⁶ pripadajoče parcele gozda pa pod Gozdno gospodarstvo Bled (Ur. l. LRS 7–18/1956). Z Zakonom o ponovni vzpostavitvi agrarnih skupnosti ter vrnitvi njihovega premoženja in pravic (Ur. l. RS 5/1994) s konca 20. stoletja naj bi bila zemljišča in pripadajoče pravice vrnjene v last in upravljanje vknjiženim pašnim upravičencem.¹⁷

(Češnjica, Jereka, Podjelje, Koprivnik) s senoženimi planinami Javornica, Pokrovc, Na pečeh in Goreljek, nižjimi planinami v Konjski dolini, na Jelju in na Zajamnikih ter višjimi planinami Krstenica, Velo polje, Pod Mišelj vrhom, Na kraju in Govnjač; 4. bukovska srenja (Brod, Savica, Kamnje, Polje, Žlan, Laški Rovt) z nižjima planinama Storeča Raven in Bareča dolina ter z visokimi planinami Suha, Poljana, Za Osredki in Za Liscem; 5. bitenjska srenja (Bitnje, Log, Lepence) z Bitenjsko in Ribčevo planino na Jelovici; 6. rotarska srenja (Nemški Rovt) z nižjo planino Na Vresju in višjima planinama Za Šavnikom in Pečana; 7. ravenska srenja (Ravne) z nižjo planino Za Malim vrhom in višjo planino Za Črno goro; 8. bistrška srenja (Bohinjska Bistrica) s senoženim planino Na strmeh in visokima planinama Prednji Vogel in Zadnji Vogel; ter 9. nomenjska srenja (Nomenj, Gorjuše) s senoženim planino Ravne ter visoko planino Javornik (Cevc 1992: 39–44; Melik 1950: 174–181). Pašne skupnosti so bile že v prvi polovici 20. stoletja, v času Kraljevine SHS, preimenovane v agrarne skupnosti.

¹⁶ Pravico koriščenja planine so urejale pogodbe med gozdarsko-kmetijskimi zadrugami in občinskim ljudskim odborom. Namesto nekdanjih pašnih upravičencev, vezanih na priposestevanje določenega deleža v planini, je bila pravica vezana na pašne interese.

¹⁷ V praksi je navedeni Zakon o ponovni vzpostavitvi agrarnih skupnosti ter vrnitvi njihovega premoženja in pravic (Ur. l. RS 5/1994) prinesel mnogo težav glede koriščenja pašne nevknjiženih pašnih interesov, predvsem pa glede pridobivanja obveznih soglasij v upravnih postopkih.

Planina Krstenica.

Foto: Špela Ledinek Lozej (ISN ZRC SAZU), Krstenica, 9. 8. 2010

Bohinjski kmetje so s planinsko živinorejo izkoristili naravno okolje in spričo maloobsežnih ravninskih območij v dolini sprva skrčili gozdove in uredili travne in pašne površine na gorskih pobočjih in planotah ter za potrebe paše koristili tudi svet nad gozdno mejo.¹⁸ Ščasoma se je izoblikoval stopenjski sistem celoletnega kolobarjenja paše in košnje ter selitve živine, *majerjev* in sirarjev, ki je rejcem živine omogočal optimalni izkoristek naravnih danosti. Tako so v Bohinju pozimi živino redili v hlevih, ostali del leta pa so jo pasli, in sicer zgodaj spomladi na skupnih vaških pašnikih, pozno spomladi na pašnikih v senožetnih (*rovti*) in nižjih planinah, poleti v visokih planinah, zgodaj jeseni na pašnikih in travnikih v nižjih planinah, pozno jeseni na travnikih v senožetnih planinah, zatem pa do snega na pašnikih in travnikih okoli vasi (Cevc 1992: 44–45; Ledinek Lozej 2002: 69–90, Melik 1950: 174–181; Vojvoda 1995: 12–13). Okrnjena oblika stopenjskega planšarstva oziroma *planvanja* se je ohranila v okviru današnje Agrarne skupnosti Bohinjska Češnjica, Jereka, Podjelje in Koprivnik s poletno skupno pašo goveje živine in predelavo mleka v visokogorskih planinah Krstenica in Velo Polje, jesensko individualno pašo in predelavo mleka v nižjegorskih planinah Zajamniki, Ravne, Konjska dolina in Goreljek, poznojesensko pašo na skupnih vaških pašnikih in travnikih ter zimsko hlevsko rejo.

Visokogorska planina Krstenica leži na jugozahodnem obrobju osrednjega triglavskega dela Julijskih Alp, in sicer na jugovzhodnem zaključku dolgega grebena

¹⁸ Bohinjci so za potrebe planinske paše koristili zelo velik del Julijskih Alp, od Jelovice, Ratitovca in Pokljuke na vzhodu, po vsem območju Spodnjih Bohinjskih gora in v območju neposredno pod Triglavom do Komne na zahodu (Melik 1950: 174).

Krsteniškega, Jezerskega in Prevalskega Stoga, ki se preko Škednjevca nadaljuje v Hribarice, kamniti blodnjak med Dolino triglavskih jezer in Triglavom. S 1670 metri nadmorske višine je Krstenica za Velim poljem druga najvišje ležeča še delujoča planina v Julijskih Alpah. Lega na stičišču dveh gospodarskih pasov, gozdnega in golega visokogorskega, je omogočila gospodarsko koriščenje obeh. Planina obsega planinsko naselje, sirarno, stanove in hleve ter pašnike, razložene po okoliških pobočjih in dolih. Glavni in osrednji objekt je sirarna, ki je bila zgrajena po načrtih arhitekta Alfonza Pirca¹⁹ v prvi polovici tridesetih let 20. stoletja, ko se je planinsko naselje ustalilo na današnjem mestu.²⁰ V pritličju sirarne je danes delovni prostor s kotlom in sirarsko mizo za hranjenje in predelavo mleka, shramba, klet s policami za zorenje sira, kuhinja in pokrito preddverje. Večina v današnji čas ohranjenih pastirskih stanov, ki so jih lahko postavili le imetniki pašnih pravic, datira v trideseta leta ali v čas po drugi svetovni vojni. Nekateri *stanovi* so spričo drugačne organizacije paše preurejeni v bolj ali manj konservatorske smernice upoštevajoča počitniška bivališča, drugi pa nezadržno propadajo.

V visokogorsko planino Krstenico se odpravijo Češnjani in Jerekarji konec junija, okoli sv. Petra in Pavla (29. 6.), in tam ostanejo do začetka septembra, do sobote pred angelsko nedeljo (prve nedelje v septembru) ali pa do sobote po malem šmarnu (8. 9.).²¹ Poleti se tako na Krstenici prepase od dvajset do trideset glav mlečne in prav toliko jalove živine, povečini avtohtone bohinjske cike, ki je spričo majhnosti, čvrstih parkljev in pigmentiranih oči zelo primerna za rejo v visokogorskih planinah.

¹⁹ Alfonz Pirc je bil zaposlen pri Komisiji za agrarne operacije za gradnjo sodobnejših stavb v planinah.

²⁰ V času zadružne organizacije sirarjenja je bila sirarna namenjena predelavi mleka in prebivanju sirarja, medtem ko so *majerji* (pastirji, ki so skrbeli za živino enega ali več lastnikov) prebivali v stanovih (pastirskih bivališčih). Nadstropni del *stanu* je bil namenjen prebivanju *majerja*, bolj ali manj zazidano oziroma opaženo pritličje *stanu* pa zavetju živine. Podrobneje prim. Cevc 1984.

²¹ Po odgonu živine s Krstenice *majarijo* (pasejo živino in predelujejo mleko) posamezni Češnjani še individualno v nižjih planinah Zajamniki in Ravne.

Medtem ko se dandanes za *basengo* (odhod v planino) dogovorijo, sta bila pred drugo svetovno vojno in poldrugo desetletje po vojni zaradi večjega števila živine čas odhoda in trajanja paše v posameznih planinah ostreje zakoličena. O strogosti določitve odhoda v planino in trajanju paše govore kazni za tiste, ki se niso držali dogovorjenih datumov (Novak 1955: 296–297). Tako so imetniki pašnih pravic češnjanske srenje pasli živino spomladi, od jurjevega (24. 4.) ali od florjanovega (4. 5.) pa do konca maja na skupnih pašnikih na Poljani nad vasjo. Okoli sv. Urbana (25. 5.) so gnali v nižje planine (Zajamniki, Jelje, Konjska dolina, Goreljek, Na Pečeh, Ravne). V nižjih planinah so ostali do sv. Petra in Pavla (29. 6.), zatem pa so se podali v visoke planine (na Krstenico, Pod Mišelj vrhom, Velo in Malo polje ter Na kraju; vole so peljali v planino Lopusnico, jalovo živino v planino Govnjač, ovce pa v planini Tosec in Jezerca). V visokogorskih planinah se je ostalo mesec dni. Medtem so na travnikih okoli vasi, v senožetnih planinah (*rovti*) in nižjih planinah pokosili travo, posušeno seno spravili na senik ter tako poskrbeli za jesensko in zimsko krmo. Po sv. Jerneju (24. 8.) so se vrnili v nižje planine (Zajamniki, Jelje, Konjska dolina, Goreljek, Na Pečeh, Ravne), kjer so ostali do mihelovega (29. 9.). V senožetnih planinah (Pokrov, Podrob, Na Šeh, Četeže) so vztrajali, dokler je le dopuščalo vreme in nakošena, v senikih spravljena krma. Po vrnitvi v dolino so do snega pasli na vaških pašnikih in travnikih. Kolobar se je zaključil s hlevsko rejo živine preko zime. Živino so krmili s senom, ki so ga pokosili na vaških, senožetnih, pa tudi nižjegorskih travnikih in so ga pozimi s sanmi spravili v dolino. S podaljšanjem sezone paše so rejci prihranili pri krmi.

Namolženo mleko se predeluje v sir trapist, občasno tudi v ementaler in *mohant*.²² Iz sirotke, ki ostane v kotlu po izdelavi sira, se skuha sirarska ali albuminska skuta, katero se po dveh dneh nasoli in pretlači. Manjši del mleka se v planini uporabi tudi sladkega in kislega. Iz posnete smetane se umede maslo, pri čemer ostane pinjenec (*matuda*).²³ Prav predelava mleka poleg skrbi za živino odločujoče narekuje dnevni ritem življenja in dela v planini. V času združenega sirarstva je bil za potrebe predelave mleka pozimi v dolinski, poleti pa v planinski sirarni redno zaposlen izšolan sirar. Od druge polovice šestdesetih let, ko zaradi družbenih in gospodarskih sprememb v planino niso več gnali v okviru zadruga, pa so s pašo in predelavo mleka na Krstenici nadaljevali posamezni zanesenjaki, ki niso sledili prizadevanjem zadruga po opustitvi paše in lastne predelave mleka.²⁴ Od osemdesetih let 20. stoletja za živino in predelavo mleka v planini skrbi Cilka Mlakar iz Bohinjske Češnjice.²⁵ Iz preteklih oblik organizacije planinskega življenja v okviru pašne skupnosti in zadruga so krsteniški pašni interesi in/ali upravičenci prevzeli posamezne prvine organiziranja skupnega sirarjenja, in sicer skrb za sirarski obrat, delitev izkupička, plačila sirarja, vodenja evidence o količini mleka in pomoč v planini (Ledinek Lozej 2002: 82).²⁶ Če so bile v sedemdesetih letih 20. stoletja s pogodbo med gozdarsko zadrugo Srednja vas in občinskim ljudskim odborom pravice do paše v planini prenesene na skupnost pašnih interesentov, s čemer je bila zaobidena povezanost planinske paše s pašnimi pravicami, pa je bil v devetdesetih letih sprejet Zakon o ponovni vzpostavitvi agrarnih skupnosti in vrnitvi njihovega premoženja in pravic (Ur. l. RS 5/1994), ki je predvidel proces denacionalizacije, po katerem naj bi bila zemljišča vrnjena v last in v upravljanje vključenim pašnim upravičencem oziroma njihovim

- 22 Mleko predelujejo v sir v velikem vzdanem bakrenem sirarskem kotlu. Kot sirilo so nekoč rabili v sirotko namočen kos posušenega želodčka dojenega telička, dandanes se poslužujejo industrijsko proizvedenega sirila. Po koagulaciji se sirno maso razreže s *sablo* (lesenim nožem), po določenem času pa razbije s *harfo* na zrna grahove velikosti. Ob stalnem mešanju s *trnačem* se sirno maso segreva do določene temperature, zatem pa suši. Ob primerni suhosti se sirno maso s prtom na kovinskem obodu pobere iz kotla. Na sirarski mizi se sir natlači v torila in obteži s prešo. Ko iztisnejo odvečno sirotko, gredo hlebci za en dan v slanico (*salamurjo*), potem pa zorete na police v kleti. V času zorenja je potrebno hlebce stalno obračati.
- 23 Ožemčkov, kot jabolko velikih sirčkov, okrašenih z razbeljenim železom s podobami planike ali srca, navedenih v literaturi za čas pred kolektivizacijo sirarstva (Tušek 1860: 39; Čevc 1978: 420; Renčelj 1995: 18), na Krstenici ne poznajo več.
- 24 Paša in predelava mleka se je v današnji čas ohranila tudi na nekaterih drugih češnjanskih planinah (npr. Velo polje, Zajamniki, Ravne, Goreljek, Konjska dolina) toda zgolj v individualnih okvirjih.
- 25 Pred Cilko Mlakar je na Krstenici *majari* Martin Hribar, prav tako iz Bohinjske Češnjice.
- 26 Lastniki živine tako *majerci* Cilki Mlakar za sezonsko skrb za živino in molžo plačajo v gotovini, poleg tega jo v planini tedensko oskrbujejo s *keštom* (tedensko zalogo živil), priskrbijo nafto za agregat in drva za kurjavo ter sodelujejo v delovnih akcijah pri vzdrževanju planine, cest in sirarne. Sir oziroma denar od sira, prodanega v planini, in skuta pripadata gospodarjem živine. Za opravljeno sirarsko delo dobi Cilka mleko prvega tedna paše v planini ter v primeru, da ostane v planini dlje, še zadnjega tedna. Podobno kot so nekoč lastniki živine oziroma pastirji v planini pomagali (*tretinili*) sirarju pri določenih opravilih, še danes Cilki pomagajo pri odgonu in prigonu živine ter pri molži in sirarskih opravilih otroci lastnikov živine.

Jemanje sira iz kotla.

Foto: Špela Ledinek Lozej (ISN ZRC SAZU), Krstenica, 8. 8. 2010

dedičem (Ledinek Lozej 2002: 75).²⁷ Leta 2011 denacionalizacijski postopek v Agrarni skupnosti Bohinjska Češnjica, Jereka, Podjelje, Koprivnik še ni bil zaključen. Od srede devetdesetih let dobiva agrarna skupnost glede na število prepašene živine in velikost planine finančne spodbude iz državnih skladov za spodbujanje planinske paše. Sredstva namenijo vzdrževanju planine (čiščenju, urejanju poti) in sirarskih objektov (obnova strehe, ureditev sanitarij ipd.).²⁸

Kljub zanemarjanju kmetijstva v drugi polovici 20. stoletja, udejanjenem v doloških o omejitvi pašnih območij in o ukinitvi gozdne paše, kljub zgraditvi združne sirarne v Srednji vasi in organiziranemu odvozu mleka iz nekaterih nižjih planin, kljub uvajanju mlečnih, toda za planinsko pašo neprimernih pasem goveje živine ter kljub širšim procesom deagrarizacije in industrializacije, ki so privedli do pomanjkanja ustreznega delovnega kadra, se je na Krstenici zaradi prizadevanja posameznikov ohranila paša in predelava mleka v večjem obsegu, ne zgolj za pokrivanje potreb mimoidočih obiskovalcev, ter v skupnih organizacijskih okvirjih, izhajajočih iz (pol)pretekle združne in srenjske organizacije paše in sirarjenja. Planinska paša mlečne živine in skupna dnevna predelava mleka pričata o živosti planšarstva na Krstenici in v češnjanski srenji. Če bi iskali posamezne primere planin s primerljivo

27 Prim. op. št. 18.

28 Leta 1999 so skupaj s Triglavskim narodnim parkom preko razpisa Phare uspeli pridobiti polovično sofinanciranje za namestitev fotocelic za proizvodnjo električne energije. Tovrstne investicije bi znale biti po zaključenem postopku denacionalizacije sporne, saj, sledeč zgoraj navedenemu Zakonu o ponovni vzpostavitvi agrarnih skupnosti in vrnitvi njihovega premoženja in pravic (Ur. l. RS 5/1994), agrarne skupnosti niso pravni subjekt in je za kakršnokoli investicijo potrebno soglasje vseh solastnikov, kar je spričo neizpeljanih postopkov dedovanja v praksi skoraj nemogoče.

ohranjeno skupnostno organizacijo visokogorske paše in predelave mleka, bi jih lahko (poleg Bohinja) našli še na živinorejsko razvitem Tolminskem in Kobariškem, čeprav so bile v gorenjskih okvirih bohinjske visokogorske mlečne planine edinstven primer srenjske organizacije paše in predelave mleka, ki se je v današnji čas ohranila v nespremenjenih srenjskih okvirih zgolj v primeru visokogorske planine Krstenice. V preostale gorenjske planine se povečini žene le jalova oziroma presušena živina, v primeru redkeje ohranjenih mlečnih planin pa se mleko predeluje individualno, predvsem v kislom mleku za potrebe turizma, siri se redkeje. Z zunanjega vidika ohranjanja kulturne krajine in gmočnih prvin dediščine ni bistvene razlike, če se v planini prepase zgolj jalova živina oziroma če se v stanovih predeluje mleko zgolj za potrebe turistov, z vidika vloge, ki jo ima planina v življenju lokalne skupnosti, pa gre za pomembno razliko, saj imajo mlečne planine s srenjsko organizacijo paše in predelava mleka spričo števila vpetih deležnikov in obsega dejavnosti poleg ohranjanja snovne dediščine še zelo pomembno skupnostnotvorno in istovetenjsko vlogo v lokalni skupnosti.

Viri in literatura

- BREMŠAK, Miran: Odkrivanje arheoloških najdišč v slovenskem visokogorju. V: Tone Cevc (ur.), *Človek v Alpah: Desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006 (Zbirka *Linguistica et Philologica*; 15), 41–50.
- CEVC, Tone: *Vorgeschichtliche Deutung der Sennhütte in der Kamniker Alpen, Alpes Orientales* 5 (Dela SAZU 24), 1969, 125–138.
- CEVC, Tone: Velika planina: Življenje, delo in izročilo pastirjev. Ljubljana: DZS, 1972.
- CEVC, Tone: Arhitekturno izročilo pastirjev, drvarjev in oglarjev na Slovenskem: Kulturno-zgodovinski in etnološki oris. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1984.
- CEVC, Tone: Velika planina: Življenje, delo in izročilo pastirjev: 2. dopolnjena izdaja. Ljubljana: DZS, ISN ZRC SAZU, 1987.
- CEVC, Tone: Bohinj in njegove planine: Srečanja s planšarsko kulturo, Radovljica: Didakta, 1992.
- CEVC, Tone: Bohinjski nadstropni stan v luči strukturne analize. *Traditiones* 21, 1992, 7–16.
- CEVC, Tone: La cultura della malga nel parco nazionale sloveno del Triglav. *Annali di San Michele* 5, 1992, 127–132.
- CEVC, Tone: Velika planina: Življenje, delo in izročilo pastirjev: 3. dopolnjena izdaja. Ljubljana: samozaložba, ISN ZRC SAZU, 1993.
- CEVC, Tone: (ur.): Planšarske stavbe v vzhodnih Alpah: Stavbna tipologija in varovanje stavbne dediščine. Ljubljana: ZRC SAZU, 1995.

- CEVC, Tone: Nova spoznanja o planšarstvu na Veliki planini v Kamniških Alpah. *Traditiones* 25, 1996, 69–80.
- CEVC, Tone: Planina Na stanu (1450 m) pod Kamniškim sedlom (1884 m) v antiki in srednjem veku: Prispevek k zgodovini planšarstva na kamniškem ozemlju. *Traditiones* 27, 1998, 9–23.
- CEVC, Tone: Lončene posode pastirjev: Sklede in latvice iz poznega srednjega in novega veka iz planin v Kamniških Alpah. Ljubljana: ZRC SAZU, 2000.
- CEVC, Tone: Kontinuiteta antične pašne tradicije v Kamniških Alpah. *Traditiones* 32/1, 2003, 7–19.
- CEVC, Tone: Sirarjenje v planinah v kamniško-Savinjskih Alpah v luči arheoloških najdb in zgodovinskih virov. *Traditiones* 33/1, 2004, 57–82.
- CEVC, Tone: Arheološki dokazi o pašništvu v alpskem visokogorju: Pogledi etnologa. V: Tone Cevc (ur.), *Človek v Alpah: Desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006 (Zbirka *Linguistica et Philologica*; 15), 113–124.
- CEVC, Tone: Verovanja v Alpah. V: Tone Cevc (ur.), *Človek v Alpah: Desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006 (Zbirka *Linguistica et Philologica*; 15), 125–137.
- CEVC, Tone: Kdaj so začeli v planinah sirariti? Po sledih arheoloških najdb in zgodovinskih virov do spoznanj o začetkih sirarjenja v planinah na Slovenskem. V: Tone Cevc (ur.), *Človek v Alpah: Desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006 (Zbirka *Linguistica et Philologica*; 15), 242–258.
- CEVC, Tone, Jana Horvat in Miran Bremšak (ur.): *Davne sledi človeka v Kamniških Alpah: Arheološke najdbe v planinah (1995–1996)*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1996.
- DOLŽAN, Tatjana: Planšarske stavbe v jugozahodnem delu Karavank. V: Tone Cevc (ur.), *Planšarske stavbe v vzhodnih Alpah: Zbornik razprav*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1995, 66–71.
- GABROVEC, Stane: Prazgodovina Bohinja. V: Jože Dežman (ur.), *Bohinjski zbornik. Radovljica: Skupščina občine*, 1987, 30–35.
- GLEIRSCHER, Paul: *Almwirtschaft in der Urgeschichte? Der Schlern* 59/2, 1958, 116–124.
- HORVAT, Jana: Arheološki sledovi v slovenskem visokogorju. *Kamniški zbornik* 16, 2002, 193–202.
- HORVAT, Jana: Arheološke raziskave v slovenskem visokogorju. V: Tone Cevc (ur.), *Človek v Alpah: Desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006 (Zbirka *Linguistica et Philologica*; 15), 13–20.
- HORVAT, Jana: Arheološki sledovi v slovenskem visokogorju. V: Tone Cevc (ur.), *Človek v Alpah: Desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006 (Zbirka *Linguistica et Philologica*; 15), 21–40.
- JORDAN, Bogdan: Planine v Karavankah. *Geografski vestnik* 17, 1945, 49–103.
- KASPRET, Anton: Über die Lage der Bauern in Oberkrain. *Mittheilungen des Musealvereines für Krein* 2, 1989, 68–108.

KNIFIC, Timotej: Železni zvonci iz Kamniško-Savinjskih Alp: Arheološki pogled. V: Tone Cevc (ur.), Človek v Alpah: Desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006 (Zbirka *Linguistica et Philologica*; 15), 138–149.

KNIFIC, Vlado: Ohranjanje pašnih planin in varstvo planšarskih objektov v Sloveniji. V: Tone Cevc (ur.), Planšarske stavbe v vzhodnih Alpah: Stavbna tipologija in varovanje stavbne dediščine. Ljubljana: ZRC SAZU, 1995, 206–216.

KOS, Franc: Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku: Druga knjiga (l. 801–1000). Ljubljana: Leonova družba, 1906.

KOS, Milko: Srednjeveški urbarji za Slovenijo: Urbarji Slovenskega primorja: 2. zvezek. Ljubljana: SAZU, 1948.

KOS, Milko: O nekaterih planinah v Bohinju in okolici Bleda. *Geografski vestnik* 32, 1960, 131–139.

KOS, Milko: Gradivo za historično topografijo Slovenije 1. Ljubljana: Inštitut za občo in narodno zgodovino SAZU, 1975.

LEDINEK LOZEJ, Špela: Pričevanja o nekdanji ureditvi in življenju v planini Krstenica. *Traditiones* 31/1, 2002, 69–90.

MELIK, Anton 1950: Planine v Julijskih Alpah. Ljubljana: SAZU, 1950.

NOVAK, Anka: O zgodovini planšarstva na Gorenjskem. *Planinski vestnik* 69/9, 1969, 414–418.

NOVAK, Anka: Planšarsko stavbarstvo v Bohinju. *Snovanje* 2; 1976, 26–30.

NOVAK, Anka: Planinsko sirarstvo v Bohinju. *Pionir* 5/84, 1983, 40–42.

NOVAK, Anka: Planšarstvo in pašne planine na gorenjski strani TNP. V: Ivan Fabjan (ur.), Triglavski narodni park: Vodnik. Bled: Triglavski narodni park, 1985, 147–160.

NOVAK, Anka: Planinsko sirarstvo. V: Dežman, Jože (ur.), Bohinjski zbornik. Radovljica: Skupščina občine, 1987, 73–85.

NOVAK, Anka: Življenje in delo planšarjev v bohinjskih gorah. *Glasnik SED* 29, 1989, 121–150.

NOVAK, Anka: Planšarske zgradbe v bohinjskih gorah. *Varstvo spomenikov* 34, 1992, 132–150.

NOVAK, Anka: Življenje in delo planšarjev v Bohinju. V: Tone Cevc (ur.), Planšarske stavbe v vzhodnih Alpah: Zbornik razprav. Ljubljana: ZRC SAZU, 1995, 25–39.

NOVAK, Vilko: Ovčarstvo pod Stolom in v Planici. *Etnolog* 15, 1942, 89–95.

NOVAK, Vilko: Odkup in ureditev služnostnih pravic v Bohinju. *Zbornik Filozofske fakultete* 2, 1955, 259–315.

NOVAK, Vilko: Die Stellung des Alpenwesens in Slowenien zwischen germanischen und romanischen Raume. *Alpes Orientales* 2, 1961, 126–129.

NOVAK, Vilko: Živinoreja. V: Pavle Blaznik idr. (ur.), Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog 1. Ljubljana: SAZU, Inštitut za zgodovino, 1970, 343–394.

PERŠIČ, Luka: Analiza hišne lončenine s Kravca. V: Tone Cevc (ur.), Človek v Alpah: Desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006 (Zbirka *Linguistica et Philologica*; 15), 171–181.

PLETERSKEI, Andrej: Zgodnjerednjeveška poselitev Na Bleku pod planinskim domom na Kravcu: Predhodno poročilo o arheologiji povedke. V: Tone Cevc (ur.), Človek v Alpah: Desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006 (Zbirka *Linguistica et Philologica*; 15), 150–168.

PREDOVNIK, Katarina Katja: Srednjeveška in novoveška lončenina s planin v Kamniško-Savinjskih Alpah. V: Tone Cevc (ur.), Človek v Alpah: Desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006 (Zbirka *Linguistica et Philologica*; 15), 182–208.

RENČELJ, Stanko, Perko, Bogdan, in Bogataj, Janez: Siri – nekdanj in zdaj. Ljubljana: Kmečki glas, 1995.

SPILLER_MUYS, Fran (ur.): Planšarstvo in kmetijstvo na naših planinah. Ljubljana: Kmetijska tiskovna zadruga v Ljubljani, 1926.

ŠTULAR, Benjamin 2006: Prostor blejskih planin v srednjem veku. V: Tone Cevc (ur.), Človek v Alpah: Desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006 (Zbirka *Linguistica et Philologica*; 15), 230–241.

TUŠEK, Mihael: Die Woche in und der Triglav. *Illyrisches Blatt* 45–49, 1833, 185–188, 190–192, 193–196, 197–199.

URADNI LIST Ljudske republike Slovenije (Ur. l. LRS 52/1942; 7–18/1956).

URADNI LIST Republike Slovenije (Ur. l. RS 5/1994).

VALENČIČ, Vlado: Posestne razmere na Veliki in Mali planini ob koncu fevdalne dobe. *Traditiones*, 7–9, 1978–1980, 127–158.

VOJVODA, Metod: Geografska oznaka planinskega gospodarstva v Bohinju. V: Tone Cevc (ur.), Planšarske stavbe v vzhodnih Alpah: Zbornik razprav. Ljubljana: ZRC SAZU, 1995, 12–24.

Tatjana Dolžan Eržen*

KMEČKO POSLIKANO POHIŠTVO NA GORENJSKEM Skrinje in drugo pohištvo v zbirki Gorenjskega muzeja

Ključne besede:

kmečko poslikano pohištvo, poslikane skrinje, zibelke, muzejske zbirke, Anka Novak

Izvleček

Kmečko poslikano pohištvo je posebnost ljudske umetnosti alpskih dežel pa tudi drugih delov Evrope od 17. do konca 19. stoletja. V Gorenjskem muzeju je kustosinja etnologinja Anka Novak ustvarila izbrano zbirko okrog 190 kosov kmečkega poslikanega pohištva z različnih območij Gorenjske in objavila tudi temeljne raziskave. Omar za obleko in živila, zidnih omaric, ogradij postelj se ni ohranilo veliko, nekaj več je zibelk. Skrinj pa je dovolj, da je mogoče slediti tako kronološkemu razvoju od najstarejše z letnico 1624 do najmlajše v zbirki z letnico 1887 kot ugotavljati številne lokalne različice in izdelovalce. Poslikano pohištvo si je mogoče ogledati na razstavah in v razstavnih hišah v Kranju, Kranjski Gori, v Bohinju in Radovljici, pripravljamo pa tudi delavnice in predavanja. V naslednjem letu nameravamo izdati katalog poslikanega pohištva v zbirki Gorenjskega muzeja.

* Mag. Tatjana Dolžan Eržen, univ. dipl. etnol. in prof. slovenistike, muzejska svetovalka, Gorenjski muzej, Savska cesta 34, 4000 Kranj. E-naslov: tatjana.erzen@gorenjski-muzej.si

Uvod

Pohištvo, največkrat leseni predmeti, so del notranje opreme stanovanjskih in delovnih prostorov. Namenjeni so počitku in spanju, pripravi in uživanju jedi in shranjevanju. Njihova oblika, material, okras in število kosov odsevajo družbeni sloj njihovih uporabnikov. Do druge polovice 19. stoletja je bilo mogoče ugotavljati tudi regionalno poreklo pohištva.¹ Zato so v 20. stoletju v mnogih muzejih zbrali številne kose pohištva, ki so vir za raziskovanje načina življenja različnih slojev prebivalstva. V Gorenjskem muzeju (GM) imamo obsežno zbirko značilnega poslikanega kmečkega pohištva z Gorenjskega.

Ime Gorenjska prihaja od Gornja Kranjska, obsega ozemlje ob zgornjem toku reke Save v nekdanji avstrijski pokrajini Kranjska. Na jug sega do predmestij Ljubljane, na vzhodu jo zamejuje zasavsko hribovje s prelazom Trojane, na zahodu meji v Julijskih Alpah s Posočjem, na severu jo Karavanke delijo od Koroške. Ta pretežno gorski svet ima največ rodovitnih polj na Kranjski ravnini v okolici Kranja, sicer pa je raznolik; na življenje v Gornjesavski dolini od Jesenic proti tromeji z Italijo in Avstrijo in na Jezerskem je zelo vplivala sosednja Koroška, Bohinj je bil naseljen in tisočletja povezan s Posočjem, ljudi v okolici Radovljice je zaznamovalo železarstvo.

Kmečki ljudje, ki so živeli od sadov dela na (svojem ali tujem) polju in od reje živine, so imeli drugačno pohištvo kot plemiči in meščani v gradovih, graščinah in mestnih stanovanjih. Trdne gorenjske kmečke domačije so bile v 19. stoletju zidane, pretežno leseni pa so bili domovi kajžarjev, bajtarjev in gostačev, ki niso imeli veliko premoženja. Vendar je bil povsod uveljavljen tloris z ognjiščem v veži ali od nje oddeljeni črni kuhinji, ki je omogočal družini bivanje v nezadimljeni sobi. Saj in dima očiščeno stanovanje je omogočalo nabavo dragocenejšega, okrašenega pohištva. Meščansko in plemiško pohištvo so izdelovali dobro plačani, v umetnostnih stilih šolani mizarji, rezbarji in strugarji iz plemenitejših vrst lesa, zato je bilo dragocenejše. Kmečki ljudje pa so naročali preproste skrinje, kasneje tudi zibelke in omare. Sočasne modne smernice so pogosto sprejemali z zamudo in jih preoblikovali po svojem okusu. Vendar tako kot kmetje niso družbeno homogen sloj prebivalstva, tudi ohranjeno pohištvo izkazuje zelo različno spretnost in znanje v oblikovanju in poslikavanju lesa; od večjih mestnih podobarskih delavnic do neznanih vaških izdelovalcev.

Kmečko pohištvo so v večjem delu Evrope začeli poslikavati v začetku 16. stoletja. Takrat je minila moda poslikavanja lesenih stropov v gotških cerkvicah, ki je trajala od 13. stoletja. Slikarske delavnice, ki so jih poslikavale, so našle nove naročnike med

kmečkimi ljudmi. Sakralno umetnost so prilagodili posvetni rabi in okusu, sprva so uporabljali šablone gotških, kasneje renesančnih motivov. Del Evrope – Anglija, Francija, severna Nemčija, Portugalska in jug Italije, del Balkana, na katerega nista vplivala Madžarska in Romunija – je tradicionalno krasil pohištvo z rezbarijami in intarzijami ter ga ni poslikaval.²

Zbirka kmečkega poslikanega pohištva v Gorenjskem muzeju

Gorenjske domačije so imele poslikane skrinje, zibelke, postelje, omare, vrata v kamro, ure, drugod po Sloveniji le skrinje in zibelke. Na Goriškem, Vipavskem, v Beli krajini in osrednji Dolenjski so imeli več intarziranih skrinj, na Tolminskem, Goriškem, Krasu in v Istri pa rezljanih.³ Gorenjsko poslikano pohištvo je zelo raznoliko in je mogoče ugotoviti veliko krajevnih različic oz. različnih izdelovalcev. Razcvet poslikavanja je doživelo od 1800 do 1860.

Zbirko je ustvarila kolegica Anka Novak, kustosinja etnologinja GM v letih 1959–1992. Desetletja je sistematično hodila po terenu⁴ in posamezne kose premišljeno izbrala po vsem Gorenjskem:

- 40 zibelk,
- 2 omari za obleko,
- 3 zidne omarice,
- 7 jedilnih omar,
- 9 postelj ali njihovih končnic,
- poslikana vrata v kamro, ohišje ure, škaf, škarje za posteljo, žličnik,
- 120 skrinj in 7 prednjih stranic skrinj.

Povedati je potrebno, da Gorenjski muzej ni nikoli ustvarjal zbirke predmetov z Loškega, Kamniškega ali Domžalskega, saj sta bila za ta območja pristojna Loški muzej in Medobčinski muzej Kamnik. Pri raziskovanju pa se Novakova ni držala teh omejitev, tako da njena za slovensko etnologijo temeljna dela o poslikanem pohištvi⁵, vključujejo tudi te dele Gorenjske.

² Gieslind M. Ritz, *Alte bemalte Bauernmöbel Europa* (München: G. D. W. Callwey, 1970), 7–8.

³ Irena Keršič, *Oris stanovanjske kulture slovenskega kmečkega prebivalstva v 19. stoletju* (Slovenski etnograf XXXIII–XXXIV, 1991), 369.

⁴ Anka Novak, *Delo etnološkega oddelka. V: Cene Avguštin (ur.), 40 let Gorenjskega muzeja: 1953–1993* (Kranj: Gorenjski muzej, 1993), 44–48.

⁵ Anka Novak, *Gorenjska kmečka skrinja. Snovanja 1, (z dne 4. 2. 1967) in 2, (z dne 1. 4. 1967)*. Anka Novak, *Poslikano pohištvo v Dolini. Slovenski etnograf 1970/71, 1970, 19–38*. Anka Novak, *Gorenjska kmečka skrinja. V: Beba Jenčič (ur.), Avguštinov zbornik: 50 let Gorenjskega muzeja* (Kranj: Gorenjski muzej, 2003), 148.

¹ Slovenski etnološki leksikon (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004), 435.

Od zbranega bogastva poslikanega pohištva je kar nekaj tudi razstavljenega v Kranju, v Mestni hiši na Glavnem trgu na razstavi Ljudska umetnost na Gorenjskem, v Liznjekovi hiši v Kranjski Gori je pohištvo iz Gornjesavske doline, v Šivčevi hiši so skrinje iz 18. stoletja in na podstrešju Oplenove hiše pod Studorom v Bohinju imajo hišne skrinje.

Zibelke

Poslikane zibelke so pogoste iz 19. stoletja, starejše skoraj niso ohranjene.⁶ Pač je ena iz Bohinja z letnico 1730 v zbirki Slovenskega etnografskega muzeja (SEM). V Gorenjskem muzeju je med 40 zibelkami največ izdelkov iz Gornjesavske doline – slikarja klasicističnega sloga, Janeza Kajžnika, in njegovega naslednika Janeza Hrovata. Poleg tega so posebne štiri krstne zibelke iz Bohinja in okolice Kranja, ki so manjše, saj so v njih nosili novorojenčke h krstu. Iz Podkorena pa imamo nečke za nošnjo otrok, imenovane *tronta*. V zbirki hranimo tudi dve otroški igrački zibelki, ki sta poslikani.

Omare

Omare za obleko so tri: omara s štirimi evangelisti in letnico 1783 iz Predoselj pri Kranju, baročna omara z letnico 1847 z Jezerskega in omara iz druge polovice 19. stoletja z Bleda. Novakova je na terenu našla tudi gotski omari na Srednjem vrhu in na Jezerskem iz 16. ali 17. stol.⁷ Zidne omarice so tri – iz Žirovnice in s Češnjice nimata letnic, iz Nemilj pa nosi letnico 1839. Vsekakor je teh omar ohranjenih premalo, da bi lahko ugotovili, ali so jih izdelovali na Gorenjskem ali so uvožene. Omare za živila, t. i. *morajne*, *mlečnce* ali *kantrč*, so bile manjše, a tudi pogostejše, v zbirki jih je sedem. Poslikave na treh iz Gornjesavske doline je mogoče povezati z določenimi lokalnimi delavnicami.

Ogrodja postelj

O posteljah vemo veliko, ker je v Slovenskem etnografu XII Fanči Šarfova objavila članek o kmečki postelji na Gorenjskem v 19. stoletju.⁸ Čeprav ima SEM v svoji zbirki poslikano posteljo s Suhe pri Škofji Loki z letnico 1794 in čeprav je Šarfova tudi iz okolice Bleda in iz Bohinja prejela poročila o njih, je več ohranjenih le gornje-

savskih poslikanih postelj. Vse imajo podobno obliko z višjo vzglavno končnico, vse štiri posteljne stranice pa imajo ornamentalno izrezane zgornje robove. Poslikana je vsaj vzglavna, pogosto pa tudi bočni stranici. V zbirki Gorenjskega muzeja hranimo pet celotnih postelj in štiri končnice iz Gornjesavske doline iz obdobja od 1837 do 1911. Pet jih je poslikanih z motivom Višarske Marije, tri pa s kvalitetno poslikavo Krsta pri Jordanu, Marije Magdalene in Boga Očeta s Kristusom.

Skrinje

Skrinj je v zbirki največ, saj jih je tudi dejansko bilo veliko po domovih, ker so bile predhodnice vsega današnjega pohištva – postelj, omar, predalnikov – ki so ga kmečka gospodinjstva začela uporabljati šele od druge polovice 19. stoletja dalje. V 20. stoletju se pomen skrinj manjša, tako da so jih od šestdesetih let dalje množično uničevali in prodajali starinarjem, največkrat tujcem. Namenjene so bile za shranjevanje obleke, blaga, žita, suhega sadja, fižola, pa tudi za sedenje in spanje. Njihovo mesto je bilo v hiši ali kamri ali na zgornji veži, starejše so stale na podstrešju. Na eni domačiji so lahko imeli veliko skrinj, niso pa bile vse poslikane. Na primer pri Orehenku v Mojstrani je Novakova našla 18 skrinj.⁹ Zaradi tolikšnega števila je preučevanje njihove oblike in okrasa plodno in nam lahko veliko pove o Gorenjcih nekdaj.

Najstarejša ohranjena poslikana skrinja je na razstavi Ljudska umetnost na Gorenjskem v Mestni hiši v Kranju. Pridobljena je bila na veliki kmetiji pri Rožmanu na Češnjici pri Kropi. Nosi letnico 1624 in je t. i. arkadna skrinja, poslikana z geometrijskimi motivi šahovnice in trikotnikov. Najmlajša kmečka skrinja v naši zbirki ima letnico 1887 in je v muzej prišla izpod Studora v Bohinju. Najmlajše kmečke poslikane skrinje v Sloveniji imajo letnice 1930 in 1931, so v zasebni lasti v Gornjesavski dolini, zlasti v Ratečah.

Poslikano pohištvo kmečke ljudi na Gorenjskem spremlja torej že skoraj 400 let od najstarejše skrinje z letnico 1624. Tedaj in še stoletja kasneje je bilo življenje na kmetijah v materialnem pogledu skromno. Celotno pri plemičih in meščanih so bila v 15. in 16. stoletju bivališča s pohištvom opremljena minimalistično.¹⁰ Skrinje so bile tudi zanje kot za druge plasti prebivalstva najuporabnejši kos notranje opreme za shranjevanje, tudi za sedenje in ležanje. Poslikane skrinje pa so dokumentirane celo v meščanskih stanovanjih v Kranju in Radovljici v prvi polovici 19. stoletja,¹¹ kar

9 Anka Novak, Poslikano pohištvo v Dolini. Slovenski etnograf 1970/71, (1970), 35.

10 Vesna Bučič, Stanovanjska kultura na Slovenskem v obdobju gotike in renesanse. Argo XXXV 1993, (1993), 10–11.

11 Anka Novak, Gorenjska kmečka skrinja. V: Beba Jenčič (ur.), Avguštinov zbornik: 50 let Gorenjskega muzeja (Kranj: Gorenjski muzej, 2003), 153–154.

6 Marija Jagodic Makarovič, Zibelka na Slovenskem. Slovenski etnograf XII 1959, (1959), 9.

7 Anka Novak, Gorenjska kmečka skrinja. V: Beba Jenčič (ur.), Avguštinov zbornik: 50 let Gorenjskega muzeja (Kranj: Gorenjski muzej, 2003), 148.

8 Fanči Šarf, Kmečka postelja na Gorenjskem v 19. stoletju. Slovenski etnograf XII 1959, (1959), 81–96.

Najstarejša skrinja v zbirki Gorenjskega muzeja z letnico 1624, s Češnjice pri Kropi, renesančne gradnje in z gotskim vzorcem – podobnim vzorcem na gotskih stropih, od koder izhaja znanje poslikavanja.
Foto: Drago Holynski

je mogoče interpretirati v dveh smereh; morda gre za tolikšno materialno zaostalost gorenjskega meščanstva, ki je živelo bolj od pridelkov svojega kmečkega gospodarstva kot od trgovine in obrti, morda pa tudi za veliko priljubljenost in dostopnost poslikanih skrinj, ki so jih izdelovali tudi mestni obrtniki.

Kakšne skrinje so imeli kmečki ljudje pred 17. stoletjem, ne vemo. Na freski Sve-ta Nedelja je prvič upodobljena skrinja, oblikovana kot zaboj na podstavku. Takšne skrinje so izdelovali bolj v nemško govorečem prostoru, pri nas pa so jih uporabljali v mestih in na gradovih.¹² Tudi umetnostni zgodovinarji menijo, da je bila ta freska naslikana po tuji predlogi.¹³

Doslej preučeni arhivski viri, popisi inventarjev pokojnih kmetov svobodnjakov v 17. in 18. stoletju, ki so bili premožnejši v primerjavi z večino kmečkega prebivalstva, navajajo skrinje različnih kakovosti in namembnosti. V 16. stoletju govorijo o žitnih skrinjah,¹⁴ ki so bile lahko izdelane bolj grobo, tesarsko, za shranjevanje različnih vrst žita, in niso bile krašene. Iz plemiškega okolja sicer poznamo žitne skrinje s strehasto oblikovanim pokrovom, ki so nam znane iz kmečkih domov na jugovzhodu Slovenije, na Gorenjskem pa iz Moravč in Tuhinjske doline, šele iz 19. stoletja. Te so okrašene z vrezanimi ornamentami. Ena sama iz drugih delov Gorenjske je znana z Rožmanove kmetije na Češnjici pri Kropi, a nima pokrova (v zbirki GM E 1938) in ni okrašena. V zapuščinskih inventarjih svobodniških kmetij z Gorenjske pa navajajo še drugačne skrinje; na primer inventar Luka Jeraja iz Vodice iz leta 1721

12 Vesna Bučič, Stanovanjska kultura na Slovenskem v obdobju gotike in renesanse. Argo XXXV 1993, (1993), II.

13 Emilijan Cevc, Etnografski problemi ob freski Sv. Nedelje v Cingrobu. Slovenski etnograf, (1951), 182.

14 Angelos Baš, Hišna oprema svobodnikov na Kranjskem v 17. in 18. stoletju. Etnolog, (1953), 122.

Izdelek prve ugotovljene delavnice poslikanega pohištva v 18. stoletju iz okolice Radovljice, porisana na les z dvoglavimi orli, cvetovi, črkami.
Foto: Drago Holynski

dve skrinji iz trdega lesa, tri skrinje iz mehkega lesa in šest poslikanih skrinj, ob njih pa še skrinjo za živež in dve za pepel, stare skrinje, slabe skrinje.¹⁵ V skromnejšem inventarju svobodnika Antona Petriča iz Zg. Brnika beremo o omari za živila.¹⁶ V zapuščinskem inventarju Kalanove kmetije iz Selc, kjer je bila tudi gostilna, pa naštevajo: 12 skrinj, omarice s predali, omara, žitna skrinja – kašča.¹⁷ Ob inventarju Boštjana Erata iz Stražišča iz leta 1758 zaradi obilnega seznama slik, ogledal in pohištva dr. Baš pripomni, da je to najbogatejši svobodniški inventar, ki kaže deloma že prav meščanske in plemiške razmere. A vendar so imeli tudi tu dve skrinji iz trdega lesa in tri stare skrinje, žitno skrinjo in žitno omaro, pa tudi novo poslikano omaro za obleke in ogrodje postelje.¹⁸

Skrinje v muzejski zbirki nam o svoji namembnosti običajno ne govorijo, kajti ob sprejemu v muzej je hišno izročilo o njihovi rabi le redko še živo. Za skrinjico E 2181 vemo, da so v njej shranjevali otroško obleko. Skrinja E 2035 pa ima predale za živila; v muzej je bila pridobljena iz čumnate, to je shrambe. Skrinja E 4711 z letnico 1865 iz Bitenja pa je skrinja za žito, kajti notranjost ima razdeljeno na pet delov za različne vrste žita. Le po obliki vemo, da je velika večina naših skrinj ženitovanskih, ker imajo na prednji stranici letnico, to je letnico sklenitve zakonske zveze. Tradicionalno sicer govorimo o nevestinih skrinjah v bali, tako je (bila) zasnovana tudi prireditev slovenska kmečka ohcet, ki je čeprav na folkloren, stereotipiziran način s prevozom bale kot ene od sestavin poročnih šeg obujala spomin na nekdanjo vlogo

15 Angelos Baš, Hišna oprema svobodnikov na Kranjskem v 17. in 18. stoletju. Etnolog, (1953), 123.

16 Angelos Baš, Hišna oprema svobodnikov na Kranjskem v 17. in 18. stoletju. Etnolog, (1953), 125.

17 Rudolf Andrejka, Star kmečki inventar iz 18. stoletja. Etnolog, (1934), 38–50.

18 Angelos Baš, Hišna oprema svobodnikov na Kranjskem v 17. in 18. stoletju. Etnolog, (1953), 126.

Skrinja, izdelek Matevža Stareta iz Zaloga pri Cerkljah, enega od Layerjevih ljudskih naslednikov.

Foto: Drago Holynski

poslikanih skrinj. Gorenjski pisatelj Janez Jalen pa je v svoji trilogiji *Vozarji* upodobil tudi prevoz poslikane skrinje in bale ženina, ki se je preselil na nevestin dom.¹⁹

Izdelovanje skrinj

Poslikano pohištvo se je pri nas pojavilo sočasno z drugimi deželami, vendar razvoj ni potekal tako intenzivno kot v večjih, bolj naseljenih deželah, kjer so že sredi 18. stoletja imeli številne delavnice, ki so izdelovale ne le skrinje, pač pa tudi poslikane omare.²⁰ Na Gorenjskem lahko sledimo le razvoju skrinj. V prvih dveh stoletjih sta se njihova podoba in konstrukcija spreminjali, ta razvoj pa je dognala Anka Novak iz ohranjenih kosov v muzejski in zasebni lasti ter na podlagi literature o poslikanem pohištvu v Evropi, še zlasti nam bližnjih alpskih dežel Avstrije, Švice in Bavarske.²¹

Od prve skrinje z letnico 1624 do srede 18. stoletja so izdelovali arkadne skrinje, t. i. renesančne konstrukcije, kjer skrinja stoji na nogicah, podaljšanih iz nosilne bočne stranice. Spreminjal se je le izrez stranice med nogicami in okrasne deske na prednji stranici od gotskega k renesančnemu. Prednjo stranico so z dodajanjem

¹⁹ Janez Jalen, *Vozarji* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987), 361.

²⁰ LIPP, Franz: *Oberösterreichische Stuben. Bauerliche und bürgerliche Innenräume, Möbel und Hausgerät*. Linz, 1966.

Deneke, Bernward, *Bauernmöbel. Ein Handbuch für Sammler und Liebhaber*. München, 1969.
SCHMIDT, Leopold, Armin Müller, *Bauernmöbel in Alpenraum, Österreich, Südtirol, Bayern, Schweiz*. Innsbruck, 1982.

²¹ Anka Novak, *Gorenjska kmečka skrinja*. V: Beba Jenčič (ur.), *Avguštinov zbornik: 50 let Gorenjskega muzeja* (Kranj: Gorenjski muzej, 2003), 148–156.

Vrata, ki jih je poslikal slikar cvetličnih šopkov in ptičkov, ki je deloval v Gornjesavski dolini v začetku štiridesetih let 19. stoletja. Verjetno je potoval skozi naše kraje.

Foto: Tomaž Lauko

izrezanih desk in izrezljanih stebričkov okrasili s tremi, najpogosteje pa petimi plastičnimi arkadnimi polji. Okrašene so bile z risbami geometričnih in rastlinskih ornamentov, stiliziranih cvetov, habsburškega dvoglavega orla na lesu brez barvne podlage. Takšnih skrinj je v zbirki Gorenjskega muzeja veliko, nekaj tudi neporisanih. V 18. stoletju pa so začeli izdelovati zabojne skrinje z nogicami, stranice pa so združevali s t. i. cinkanjem. Arhitekturni okras v obliki arkad so zamenjale lokalno razvite zelo različne razdelitve prednje stranice na posamezna polja. Na skrinjah v zbirki Gorenjskega muzeja od najstarejše z letnico 1624 do najmlajše z letnico 1931 najdemo okrog 30 različnih razdelitev prednje stranice na z letvicami uokvirjena ali naslikana polja. Prejšnje temne barve, zlasti črno, so zamenjale živopisane barve na oljni podlagi. Od konca 18. in v 19. stoletju so pobarvali celotno skrinjo s temnejšim modrim, modrozelenim ali rjavim tonom, polja s slikarijami pa s svetlejšim barvami. Novi motivi so bili baročni šopki, cvetne girlande, zavesice, figure svetnikov,

Postelja, izdelek rateško-kranjskogorske delavnice iz 19. stoletja, razstavljena v Liznjekovi hiši v Kranjski Gori.
Foto: Helena Rant

pogosto Višarska Marija. Pestrost motivov kaže na veliko število različnih izdelovalcev. Novakova je ugotovila predvsem dve močni območji izdelave poslikanih skrinj – Kranj z okolico pod vplivom Layerjeve podobarske in pozlatarske delavnice in več kot sedem različnih izdelovalcev v Gornjesavski dolini. Kot samosvoji območji je označila tudi okolico Radovljice in Bohinj. Skrinje na Loškem je raziskala kustosinja etnologinja Loškega muzeja Mojca Šifrer Bulovec. Že za 17. in začetek 18. stoletja je domnevala, da je iz tega časa stilsko podobne si loške skrinje izdelal eden od štirih tedaj delujočih mizarjev v Škofji Loki. V 19. stoletju so skrinje nastajale v podobarski delavnici Štefana Šubica v Poljanah, kjer sta delovala brata Blaž in Janez Šubic, za katera tudi ljudsko izročilo trdi, da sta poslikavala tudi pohištvo. Priučena kmečka slikarja z Loškega pa sta bila Andrej in Micka Pavlič, Podnartovčeva iz Selc, t. i. selška delavnica. Znane so skrinje, ki jih je Micka poslikala.²² Brez imena ostaja »slikar belih skrinj in ptičjih figuric«, kakor ga je poimenovala Anka Novak,²³ ki je skrinje verjetno prodajal tudi na semnjih, ker je ena takšna ohranjena v zasebni lasti na

²² Mojca Šifrer Bulovec, Poslikane skrinje na Loškem (Škofja Loka: Loški muzej, 2009), 15–16, 28.

²³ Anka Novak, Gorenjska kmečka skrinja. V: Beba Jenčič (ur.), Avguštinov zbornik: 50 let Gorenjskega muzeja (Kranj: Gorenjski muzej, 2003), 154.

Stranica zibelke s cvetjem v rogovi obilja in mavrico je značilen izdelek slikarja klasicističnega sloga, ki je poslikaval skrinje in zibelke v Mojstrani in okolici sredi 19. stoletja.
Foto: Irena Jeras Dimovska

Dobrem polju, druga pa v zbirki Dolenjskega muzeja v Novem mestu. V zbirki GM imamo le nekaj skrinj loških izdelovalcev. Pridobljene so bile na Sorškem polju in v okolici Kranja, kar kaže na širši krog odjemalcev kot zgolj porečje obeh Sor.

Kranjske skrinje

Skrinj, ki smo jih pridobili v Kranju na Kranjskem in Sorškem polju, imamo v zbirki 41. Najstarejše so tri arkadne skrinje iz 18. stoletja, med njimi ni sorodnosti, vsaka je posebna. Ena sama skrinja ni poslikana, ima pa lepo izdelana polja, okvirjena z letvicami. V zbirki je tudi skrinja iz 20. stoletja, ki ima vso prednjo stranico obrtno spretno izrezljano z motivom Jezusovega rojstva, izdelek rezbarske delavnice iz Šenčurja. Štiri izhajajo iz loškega prostora, osmih pa ne moremo povezati z nobenim od gorenjskih izdelovalcev. Zanimivo, da med njimi ni skrinj iz drugih delov Gorenjske. Sicer pa je tudi danes med ljudmi v Gornjesavski dolini in Kranjčani malo vezi.

Kar 24 skrinj pripada posebni skupini baročno poslikanih izdelkov Layerjevega kroga ali nasledstva. Najstarejša je zelo profesionalno poslikana skrinja z letnico

Jedilna omara, kantrč, izdelek rateško-kranjskogorske delavnice.
Foto: Drago Holynski

1793, motivom sv. Florijana, ki izliva vodo iz golida, in vetrnicami. Poslikal jo je nekdo iz tedaj delujočih kranjskih podobarskih in pozlatarskih delavnic; Layerjevo je tedaj vodil oče Marko Layer, pomagala sta mu sinova Leopold in Valentin, v Kranju pa je takrat deloval tudi Markov vrstnik in učenec Josip Goetzl. Najmlajšo skrinjo, pridobljeno v okolici Kranja, je poslikal samouški slikar v letu 1881, značilni predstavnik Layerjevega nasledstva, ki je v slikarskem znanju in spretnosti nazadovalo

na nivo ljudske likovne umetnosti, pri tem pa ohranilo določene prepoznavne sestavine. Skrinja iz leta 1881 pripada skupini 21 skrinj, ki jih skupne značilnosti uvrščajo v krog izdelovalcev Layerjevega nasledstva. Vse imajo naslikan(o):

- pet polj brez medsebojnega razmaka, osrednje pa ima polkrožen zaključek (po letu 1860 je več skrinj s tremi polji, ki so razporejena po vsej prednji stranici),
- značilni motiv zavesic s cofi ob zgornjem robu,
- značilno oblikovane šopke s tremi kepastimi cvetovi v sredini,
- cvetne kite ob spodnjem robu ali celo med polji.

Najstarejše v tej skupini so kvalitetno poslikane skrinje z letnicami med 1932 in 1936, ki jih krasijo naslikani prizori Marijine zaroke z Jožefom ali Marijinega označenja v osrednjem in različni svetniki v prvih stranskih poljih. Zelo podobno poslikana skrinja v Loškem muzeju ima v osrednjem polju naslikan motiv Marijinega vnebovzeta (E 2796). V zunanjih stranskih poljih so cvetni šopki v vazah, na bočnih stranicah pa sveta monograma IHS in Marija v cvetnem venčku. Lahko bi domnevali, da so jih poslikali neposredni nasledniki Leopolda Layerja (1752–1829), bodisi Jožef Egartner, ki je delal v Layerjevi delavnici v hiši št. 52 v Kranju, bodisi Gašper Luka in Franc Ser Goetzl v delavnici svojega očeta.²⁴ A ena od teh zelo kvalitetnih skrinj ima poslikan tudi pokrov s slabo čitljivim besedilom. V Slovenskem etnografskem muzeju hranijo izdelke istega slikarja z dobro berljivim napisom: »Ta skrina je narjena ta 28 dan Junia 1836 Per Mateush Starre v Salog v Zerklansk Far.«²⁵ Vsekakor je bilo v tem času glede na motive in način poslikav več slikarjev, Stare v Zalogu zanesljivo ni bil edini. Zaenkrat pa nimamo nobenih dokazov o drugih. V Grafičnem kabinetu Narodnega muzeja Slovenije hranijo prek 100 grafičnih predlog in risb v mapi z naslovom Layerjeva zapuščina. Med njimi je nekaj svetnikov, ki jih vidimo tudi na skrinjah, a nič drugega, kar bi lahko povezali s skrinjami.

Zanimivo je, da so cofki kot zavese naslikani tudi na precej mlajši skrinji z letnico 1819, pridobljeni v mestu Kranj, ki pa je sicer čisto drugače okrašena z visokimi šopki nageljnov in motivom sonca, poslikan pa je tudi pokrov. Skrinja iz Podbrezj brez letnice pa nima drugih značilnosti kot v osrednjem polju naslikan prizor Sv. Ana poučuje Marijo in v stranskih značilna šopka. Pri obnovi je bilo ugotovljeno, da je ta poslikava prekrila prejšnjo, prvo poslikavo, ki bi ji zaradi grobih in nespretno narejenih valovnic komaj lahko rekli okras. Znanih je več primerov preslikave skrinj z novimi motivi.

²⁴ Josip Žontar, Slikarska in podobarska obrt v Kranju. Zgodovina mesta Kranja (Ljubljana: Muzejsko društvo za Slovenijo, 1939), 259–263.

²⁵ Gorazd Makarovič, Slovenska ljudska umetnost: zgodovina likovne umetnosti na kmetijah (Ljubljana: DZS, 1981), 171.

Skrinje iz okolice Radovljice

Kraji pod Stolom, kot Begunje, Rodine, Smokuč, Breznica, Lipniška dolina z železarsko Kropo in Kamno Gorico, Bled, so osrednja Gorenjska, od koder se Triglav ponekod še posebej lepo vidi. Še pomembnejša pa je gospodarska tradicija teh krajev; ob tovorjenju in kasneje prevažanju železarskih izdelkov in lesa v Italijo so se seznanjali z novostmi, ki so se uveljavljale po Evropi. Zato ni čudno, da prav iz tega dela Gorenjske v našo zbirko prihaja najstarejša ohranjena kmečka skrinja z letnico 1624 pa tudi najstarejša v celoti poslikana z letnico 1783. Tu se je ohranila tudi edina na visokem Gorenjskem najdena tesana, a neokrašena skrinja za žito. Večina od 15 skrinj, pridobljenih iz teh krajev, izkazuje precej posebnosti. V 18. stoletju je v vaseh pod Stolom deloval slikar, ki je na skrinje risal dvoglavega orla in cvetove,²⁶ v zbirki so trije njegovi izdelki, poleg tega pa še enaka neposlikana arkadna skrinja s štirimi polji. Skrinje iz 19. stoletja imajo sestavine meščanskih skrinj; po tri polja so baročno oblikovana, uokvirjena z letvicami, pet skrinj je okrašenih s struženimi in pobarvanimi polstebrički, dve od njih, iz Smokuča, pa nista poslikani, ampak intarzirani, kar je med gorenjskimi skrinjami izjemno.²⁷

Bohinjske skrinje

Bohinj je bil vse do časa 19. stoletja veliko bolj povezan s Soško dolino kot z Gorenjsko. Oblika in okras skrinj to izpričuje. V zbirki imamo 15 skrinj, pridobljenih v različnih bohinjskih krajih, največ pod Studorom. Skrinje 18. stoletja so višje in daljše kot arkadne renesančno grajene gorenjske skrinje. Porisane so z ornamentami – različnimi rozetami, valovnicami in zvezdami. Izjemi sta dve. Skrinja z letnico 1793 je živopisano poslikana; z rdečo je naslikanih pet arkadnih polj s tankimi stebrički, v osrednjem je Višarska Marija z rdečim plaščem, v vseh štirih stranskih pa zvezde s praznim okroglim poljem na sredi. Sreda tega polja je pri stranskih zvezdah Jezusov in Marijin monogram, v zvezdah ob osrednjem polju pa letnica 1793. Skrinja z letnico 1797 ima vrezan IHS. Renesansnih skrinj je ohranjenih razmeroma veliko, v zbirki jih je več kot tretjina. Na podstrešju Oplenove hiše je žitna skrinja z renesančno konstrukcijo nosilnih bočnih stranic, a ni okrašena in nima niti rezljane prednje deske. Skrinje 19. stoletja so konstruirane kot zaboji na nogicah, njihov okras pa je ali plitvo vrezan ali pa naslikan. Na skrinji na podstrešju Oplenove hiše je vrezan ornament s šestilom – krogi, rozete, polkrogi. Druga Oplenova skrinja je porisana po vsej površini z belo, debelo valovnico, znotraj nje pa je še s črno narisan ornament, datirana je z letnico 1816. Tretja Oplenova skrinja je rdeče pobarvana, a

Najmlajša skrinja v zbirki, bohinjska skrinja izpod Studora z letnico 1887.

Foto: Tatjana Eržen

neposlikana. Četrta ima tri uokvirjena polja, enako kot še ena skrinja, pridobljena pod Studorom, ki pa ima okoli polj še množico vzporednih črt, v vmesnem prostoru med polji pa vrsto drobnih valovnic. Najmlajša med bohinjskimi skrinjami z letnico 1887 je poslikana v enem motivu, sestavljenem iz velikih rdeče-belo naslikanih vodoravnih solz. Novakova, ki je v različnih bohinjskih vaseh videla številne skrinje, pravi, da so takšne celotno poslikane prednje stranice značilnost bohinjskih skrinj 19. stoletja.²⁸ Vsaj dve skrinji pa sta v Bohinj zagotovo prišli s kakšno balo iz okolice Radovljice, ker ju izdaja poslikava; ena je rjava z modrimi uokvirjenimi polji in rdeče naslikanimi šopki, drugo krasí imitacija intarziranega okrasa, pobarvani struženi polstebrički in šopki nageljčkov v treh uokvirjenih poljih.

Skrinje iz Gornjesavske doline

Vseh skrinj, pridobljenih v vaseh od Jesenic do Rateč, imamo 28. Najstarejša je skrinja s konca 17. stol. z letnico 1696, izdelana po naprednejšem vzoru kot zaboj na dodanih nogicah, na kar je nedvomno vplivala povezanost gornjesavskih vasi s Koroško onstran Karavank. Prednja stranica je razdeljena na dve vrsti poglobljenih polj – kaset: v višji zgornji vrsti si zaporedoma sledijo pokončno pravokotno, kvadratno, pravokotno, kvadratno, pravokotno polje, spodaj je drug za drugim nanizanih pet ležečih pravokotnikov. Tako razdeljeno prednjo stranico, ki jo oblikujejo z dodajanjem lesenih delov na osnovno ploskev, imajo mnoge skrinje 18. in 19. stoletja iz Kranjske Gore, Rateč in Podkorena, le da sta kvadratni polji malo preoblikovani: v prvi polovici 18. stoletja kot polkrožno arkadno polje, proti koncu 18. stoletja pa so

²⁶ Anka Novak, Gorenjska kmečka skrinja. V: Beba Jenčič (ur.), Avguštinov zbornik: 50 let Gorenjskega muzeja (Kranj: Gorenjski muzej, 2003), 151.

²⁷ Anka Novak, Gorenjska kmečka skrinja. V: Beba Jenčič (ur.), Avguštinov zbornik: 50 let Gorenjskega muzeja (Kranj: Gorenjski muzej, 2003), 155.

²⁸ Anka Novak, Gorenjska kmečka skrinja. V: Beba Jenčič (ur.), Avguštinov zbornik: 50 let Gorenjskega muzeja (Kranj: Gorenjski muzej, 2003), 153.

Skrinja z letnico 1858 iz Rateč z značilno razdelitvijo na kasete, kakršne so izdelovali skoraj dvesto let. Poslikava rateško-kranjskogorske delavnice, najbrž Janeza Kajžnika.

Foto: Tomaž Lauko

kvadratnima poljema založili vogale, da je nastal osmerokotnik. V zbirki GM imamo takšnih skrinj sedem, najmlajša ima letnico 1858. Temu resnično lahko rečemo pol-druugo stoletje trajajoča tradicija od 1696 do 1858. Poslikave na njih izkazujejo razvoj od črno porisanih stiliziranih ornamentov do prepoznavnih rdečih rožic konec 18. stoletja do pisane poslikave šopkov na lesu in končno polne baročne barvitosti naslikanih rož na barvni podlagi sredi 19. stoletja.

Drugo skupino šestih skrinj s figuralno poslikavo v osrednjem polju označuje mlajša razdelitev prednje stranice na dva vglobljena osmerokotnika s pravokotnim poljem na sredi, ki pa je pogosto nekoliko preoblikovano: zgoraj trikotno zaključeno ali spodaj spahnjeno ali izrezano. Nekaj skrinj ima tri preprosta pravokotna polja. Različne izdelovalce glede na poslikave lahko sledimo šele v 19. stol. Novakova je omenjene skrinje pripisala zelo produktivni slikarski delavnici rateško-kranjskogorskega (oz. po starem borovskega) kota, ki je delovala kar nekaj desetletij od 1834 do 1883, njen zadnji predstavnik pa bi lahko bil Janez Kajžnik oz. Kajžar iz Podkorena.²⁹ Skrinj njegovega naslednika Janeza Hrovata in zadnjega poslikovalca Martina Hrovata v zbirki Gorenjskega muzeja še nimamo.

V spodnjem delu Doline je delovalo več slikarjev. Najkvalitetnejša med njimi sta dva. Od slikarja cvetličnih šopkov in ptičkov, ki je deloval od Rateč do Dovjega in Mojstrane v začetku štiridesetih let 19. stoletja, imamo nenavadno skrinjo s samo-svojo poslikavo in razdelitvijo prednje stranice v deset kvadratnih polj in poslikana

vrata v kamro. Izmed skrinj slikarja klasicističnega stila pa hranimo štiri z zelo kvalitetnimi poslikavami svetniških figur, rogov obilja, meandri, vazami s šopki v treh baročno oblikovanih, poslikanih in vrezanih poljih.³⁰

Nekaj skrinj je tudi neposlikanih, dve arkadni in ena manjša s klasično razdelitvijo na dva osmerokotnika in pravokotno polje med njima. Novakova je ugotovila, da je bilo sicer v Gornjesavski dolini razmerje med poslikanimi in neposlikanimi skrinjami nekako 1 : 3 do 1 : 6.³¹ Naša zbirka obsega predvsem poslikane skrinje, ker so pač zanimivejše zaradi večjega ustvarjalnega naboja in so bolj ustrezale merilom zbiranja, med katerimi je bila estetika visoko postavljena.

Objavljanje in popularizacija sta nujna

Kar poldruugo desetletje je trajalo, da sem si upala lotiti se teme poslikanega pohištva zaradi njene obsežnosti in zahtevnosti. Gre za klasično gorenjsko dediščino, ki jo nekateri ljudje naravnost obožujejo, veliki večini pa pomeni zelo malo, ker o njej malo vedo in ker so osredotočeni na svoje življenjske radosti in izzive. Kot muzej se zato čutimo poklicane, da ljudi seznanjamo s to temo z javnimi tematskimi vodstvi, delavnicami, predavanji in razstavami. V letošnjem septembru in oktobru smo vabili na razstavo Skrinja za nevesto, kjer smo predstavili osnovna geografskokronološka dejstva o gorenjskem poslikanem pohištvu. Ob razstavi je bilo tudi predavanje in javno vodstvo. Zdaj pripravljamo katalog poslikanega pohištva, ki ga naslednje leto nameravamo natisniti. Doslej sta le Novogoriški in Loški muzej objavila katalog skrinj iz muzejske zbirke.³² Menim, da je edino zavarovanje pred preprodajalci – uničevalci starin in pred pozabo objavljanje, izdajanje katalogov muzejskih zbirk. V času, ko je bila zaposlena Anka Novak, so si katalogi predmetov komaj začeli utirati pot izdajanja v Slovenskem etnografskem muzeju; vsi se gotovo še spominjamo Votivov dr. Gorazda Makaroviča. SEM je do sedaj izdal že veliko katalogov svojih zbirk. Prihaja čas, ko se moramo tega intenzivno lotiti tudi pokrajinski muzeji.

Poslikano pohištvo ima svoje zelo privlačne teme, s katerimi lahko ljudem približamo zgodbo poslikanega pohištva. Ena od njih so skrivni predali. Izdelovalci stilnega pohištva so ustvarjali zapletene sisteme predalov in predalčkov ter ključavnic, s katerimi so jih zaklepali. Nekaj tega je odmevalo tudi v kmečkem pohištvu, v tabernakelskih omaricah in skrinjah. Nisem še uspela pregledati vseh skrinj; le razstavljene na Ljudski umetnosti v Mestni hiši v Kranju. Od tridesetih jih ima pet skrivne predale, dostopne tako, da dvignemo pokončno desko predala. Druga tema je folklorizacija skrinj v poročnih običajih v 20. stoletju, za katero menim, da je

³⁰ Anka Novak, Poslikano pohištvo v Dolini. Slovenski etnograf 1970/71, (1970), 30–33.

³¹ Anka Novak, Poslikano pohištvo v Dolini. Slovenski etnograf 1970/71, (1970), 34.

³² BREZIGAR MIKLAVČIČ, Inga idr.: Ljudske skrinje na Goriškem. Nova Gorica, 2000. POSLIKANE LOŠKE SKRINJE. Škofja Loka: Loški muzej, 2009.

skrinje usidrala v spomin Slovencev. In to v času, ko smo Slovenci z vnemo gradili nove hiše zlasti v kajžarskih delih vasi ali na obrobju mest, hiše, v katerih praviloma ni bilo prostora za poslikane skrinje. Šele v sedemdesetih letih 20. stoletja je bilo med izobraženci moderno med sodobno pohištvo vključiti tudi staro skrinjo in drugo pohištvo. Tretja so motivi na skrinjah. Že Novakova je fotografirala veliko število skrinj na terenu, nekatere od teh je kasneje uspela pridobiti za muzejsko zbirko. Za kustodiat za etnologijo je ustvarila zbirko črno-belih fotografij in barvnih diapozitivov, ki dokumentirajo pestrost podob poslikanih skrinj in omogočajo primerjave in ugotavljanje sorodnosti in izdelovalcev, tudi razvoj posameznih izdelovalcev. Drugo veliko zbirko fotografij motivov s skrinj pa je v zadnjih petnajstih letih ustvarila naša muzejska kolegica Bernarda Šalamon, nekdanja oskrbnica Liznjekove hiše v Kranjski Gori. Potrebovala jih je, ker se je kot likovna ustvarjalka lotila poustvarjanja motivov s skrinj na obodne škatlice in tabelne slike. Njene fotografije motivov nam prinašajo veliko število variant baročnih šopkov, kratic IHS s srcem, v katerem so zapiceni trije žebli, in Višarskih Marij, ki v nas budijo otroško igrivost, in so primerni za različne igrice v smislu najdi razlike, podobnosti, kaj ne spada zraven itd.

Literatura in viri

- ANDREJKA, Rudolf: Star kmečki inventar iz 18. stoletja. *Etnolog*, 1934, 38–50.
- BAŠ, Angelos: Hišna oprema svobodnikov na Kranjskem v 17. in 18. stoletju. *Etnolog*, 1953/54, 121–138.
- BREZIGAR MIKLAVČIČ, Inga idr.: Ljudske skrinje na Goriškem. Nova Gorica: Goriški muzej, 2000.
- BUČIČ, Vesna: Stanovanjska kultura na Slovenskem v obdobju gotike in renesanse. *Argo XXXV* 1993, 1993, 7–17.
- CEVC, Emilijan: Etnografski problemi ob freski Sv. Nedelje v Crngrobu. *Slovenski etnograf*, 1951, 180–183.
- DENEKE, Bernward, Bauernmobel. Ein Handbuch für Sammler und Liebhaber. München: Keyserische Verlagsbuchhandlung München, 1969.
- JAGODIC MAKAROVIC, Marija: Zibelka na Slovenskem. *Slovenski etnograf XII/1959*, 1959, 9–28.
- JALEN, Janez: Vozarji. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987.
- KERŠIČ, Irena: Oris stanovanjske kulture slovenskega kmečkega prebivalstva v 19. stoletju. *Slovenski etnograf XXXIII–XXXIV/1988–1990*, 1991, 329–388.
- Layerjeva zapuščina, Grafični kabinet Narodnega muzeja v Ljubljani
- LIPP, Franz: Oberösterreichische Stuben. Bauerliche und bürgerliche Innenräume, Möbel und Hausgerät. Linz: Verlag J. Wimmer, 1966.

- MOBEL AUS FRANKEN, Oberflächen und Hintergründe. Nürnberg: Bayerischen Nationalmuseum München, 1991.
- NOVAK, Anka: Gorenjska kmečka skrinja. Priloga Glasa Snovanja z dne 4. 2. 1967, št. 1. in z dne 1. 4. 1967, št. 2.
- NOVAK, Anka: Poslikano pohištvo v Dolini. *Slovenski etnograf 1970/71*, 1970, 19–38.
- NOVAK, Anka: Delo etnološkega oddelka. V: Cene Avguštin (ur.), 40 let Gorenjskega muzeja: 1953–1993. Kranj: Gorenjski muzej, 1993, 44–54.
- NOVAK, Anka: Gorenjska kmečka skrinja. V: Beba Jenčič (ur.), Avguštinov zbornik: 50 let Gorenjskega muzeja: 1953–2003. Kranj: Gorenjski muzej Kranj, 2003, 148–155.
- POSLIKANE LOŠKE SKRINJE. Škofja Loka: Loški muzej, 2009.
- RITZ, Gieslind Maria: Alte bemalte Bauernmobel Europa, München: G. D. W. Callwey, 1970.
- ŠARF, Fanči: Kmečka postelja na Gorenjskem v 19. stoletju. *Slovenski etnograf XII*, 1959, 81–96.
- SCHMIDT, Leopold, Armin MULLER, Bauernmobel in Alpenraum, Österreich, Südtirol, Bayern, Schweiz. Innsbruck: Pinguin-Verlag, 1982.
- ŽONTAR, Josip: Zgodovina mesta Kranja. Ljubljana: Muzejsko društvo za Slovenijo, 1939, 258–274.

Mojca Šifrer Bulovec*

ZBIRKE OBRTI V LOŠKEM MUZEJU ŠKOFJA LOKA

Ključne besede: *Loški muzej Škofja Loka, obrt, klekljarstvo, sitarstvo, klobučarstvo, glavnikařstvo, platnarstvo, barvarstvo, mali kruhek, umetno cvetje, mlinarstvo*

Izvleček

Loški muzej Škofja Loka ima med stalnimi etnološkimi zbirkami predstavljenih kar devet obrtnih: o klekljarstvu, sitarstvu, platnarstvu, barvarstvu, klobučarstvu, glavnikařstvu ter izdelovanju malega kruhka in umetnega cvetja. V muzeju na prostem, na grajskem vrtu, je predstavljeno tudi mlinarstvo. Zbirke nas seznanijo z razvojem posamezne obrti, uporabo orodja pri izdelavi posameznega izdelka ter prodajo le-tega. Pri prikazu posamezne obrti nas zanimajo tudi njeni nosilci, torej ljudje, ki so se z njo ukvarjali. Za lažje razumevanje je v prispevku podana kratka zgodovina obrti na Loškem in zgodovinski razvoj obrtnih zbirk v muzeju, s poudarkom na njihovi zadnji prenovi v letih od 1997 do 2010.

Uvod

Loški muzej je muzej splošnega tipa z arheološko, zgodovinsko, kulturno-zgodovinsko, umetnostno, etnološko in prirodoslovno zbirko, obenem pa enakovredno opravlja tudi likovno-galerijsko dejavnost. Ustanovljen je bil leta 1939, s svojim delovanjem pa pokriva ozemlje, ki je 830 let tvorilo loško gospostvo (973–1803) pod

* Mojca Šifrer Bulovec, univ. dipl. etnologinja in zgodovinarica, višja kustosinja v Loškem muzeju Škofja Loka, Grajska pot 13, 4220 Škofja Loka. E-naslov: mojca.sifrer-bulovec@guest.arnes.si

oblastjo škofov iz bavarskega Freisinga. Danes to ozemlje skoraj v celoti pokrivajo občine Škofja Loka, Gorenja vas - Poljane, Žiri in Železniki. Muzej ima svoje prostore na Loškem gradu v Škofji Loki, na grajskem vrtu pa ima postavljen muzej na prostem. Poleg tega ima še tri galerije in dve zbirki v Dražgošah.

Med stalnimi zbirkami Loškega muzeja je kar sedemnajst etnoloških, ki predstavljajo življenje kmeta in meščana pred industrializacijo. Med njimi prav posebno mesto pripada devetim zbirkam obrti, ki jih bomo v nadaljevanju natančneje predstavili.

Zgodovina obrti na Loškem

Če želimo vedeti, zakaj je pri etnoloških zbirkah poudarek prav na obrteh, se moramo zazreti v preteklost. Loško gospostvo je ležalo v zahodnem delu slovenskega predalpskega sveta, v porečju Poljanske in Selške Sore. Ti dve reki prečkata to ozemlje v smeri zahod-vzhod in sta tako s svojima dolinama že od nekdaj povezovali Gorenjsko s Primorsko in še širše, vzhodnoalpski prostor z Italijo. Prometni povezavi sta omogočali živahno trgovsko in obrtno dejavnost.¹

V Škofji Loki se v pisnih virih že leta 1263 omenjajo obrtniki (mesarja, kovač in krznar).² Konec 13. stoletja so izpričani že vodni mlini, malo kasneje pa še fužine. V mestu je bilo mnogo kovačev, čevljarjev, krojačev, krznarjev, tkalcev, mesarjev in pekov.³

Obrt pa je bila živahna tudi na podeželju, zato so se mestni obrtniki, ki so želeli monopol nad obrtjo obdržati zase, začeli povezovati v cehovske organizacije (krojaško – 1457, čevlarsko – 1459, krznarsko – 1459, kovaško – 1475 in lončarsko – 1511),⁴ ki so svoj višek dosegle v 17. stoletju.⁵ Najpomembnejši gospodarski zagon je Loškemu gospostvu dajalo železarstvo v Železnikih. Kovači so kovali žeblje, podkve, palično železo in drugo, okoliški kmetje pa so v gozdovih kuhali oglje in kopali železovo rudo.⁶ Podatki iz srede 18. stoletja kažejo, da je bilo v Škofji Loki 181 obrtnikov, na podeželju pa kar 867. Na podeželju so se z obrtjo v glavnem ukvarjali kajžarji ter gostači in le redki gruntarji.⁷ Med najpomembnejšimi obrtnimi izdelki, ki so bili

¹ Miha Kosi, *Potujoči srednji vek* (Ljubljana: ZRC SAZU, 1998), 247.

² Pavle Blaznik, *O obrti v Škofji Loki v srednjem veku*. Loški razgledi 7, (1960), 80.

³ France Planina, *Škofja Loka s Poljansko in Selško dolino* (Škofja Loka, Odbor za proslavo tisočletnice Loke, 1972), 15.

⁴ Jože Štukl, *Razvoj obrti in cehov*. Škofja Loka – čas pasijona (Škofja Loka: Loški muzej Škofja Loka, 2006), 30.

⁵ France Planina, *Škofja Loka s Poljansko in Selško dolino* (Škofja Loka, Odbor za proslavo tisočletnice Loke, 1972), 15.

⁶ Pavle Blaznik, *Škofja Loka in Loško gospostvo (973–1803)* (Škofja Loka: Muzejsko društvo Škofja Loka, 1973), 88–89.

⁷ Pavle Blaznik, *Škofja Loka in Loško gospostvo (973–1803)* (Škofja Loka: Muzejsko društvo Škofja Loka, 1973), 284.

Srednjeveške obrti na freski Sv. Nedelja v Crngrobu okoli leta 1460.

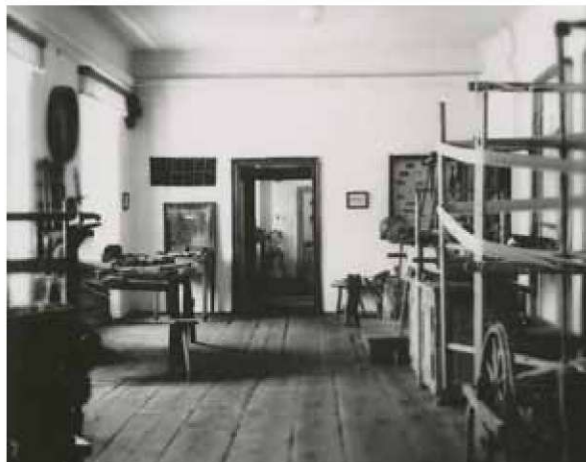
Kopijo freske hrani Loški muzej Škofja Loka.

namenjeni izvozu in prodaji, je bilo laneno platno, sita, stkana iz konjske žime, ter izdelki iz železa, zlasti žebli. Po sekularizaciji Loškega gospostva leta 1803 je Škofja Loka začela izgubljati na pomenu in kmalu jo je v gospodarskem pogledu prehitel Kranj. Konec 19. stoletja (1880) na Loškem naštejemo 267 obrtnikov, od tega največ mlinarjev, žagarjev, kovačev, strojarjev, pekov, klobučarjev in mizarjev. Po popisu obrtnikov leta 1921 njihovo število naraste na 333. V tem popisu prvič srečamo nove obrti, kot so mehanik, plakater, pletilja in vrtnar.⁸ V ta seznam pa niso vštete hišne dejavnosti, kot so klekljanje, izdelava malega kruhka, umetnega cvetja in drugo.

⁸ Meta Sterle, *Občina Škofja Loka. Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje* (Ljubljana, Raziskovalna skupnost Slovenije, 1984), 82–84.

Ustanovitev muzeja in razvoj obrtnih zbirk

Leta 1936 so loški obrtniki, ponosni na svojo cehovsko tradicijo, »za dvig obrtniškega stanu« odprli obrtno-industrijsko razstavo z namenom, da tudi drugim pokažejo, da so Ločani »zaverovani v Loko in prelepo pokrajino okrog nje« in da »/.../ tudi drugim radi pokažemo znamenitosti svoje domačije. Zato ni čudno, da tudi obrtniki loškega okraja, ki letos priredimo svojo prvo obrtno-industrijsko razstavo, ne storimo tega trgovsko suhoparno, le za denarni dobiček, ampak se hočemo razgledati po preteklosti in bodočnosti ter pokazati, odkod smo vzrastli, kaj smo in za čim stremimo.«⁹

Obrtne zbirke Loškega muzeja v Puštalskem gradu, 1948.
Hrani Loški muzej Škofja Loka.

Odmevna obrtno-industrijska razstava in ustanovitev Muzejskega društva leta 1936 sta spodbudila Ločane, da so 27. avgusta 1939 v Mestni hiši v Škofji Loki odprli muzej. Takrat je celotna muzejska zbirka štela že 915 predmetov, od tega že mnogo etnoloških. Že tedaj je bila postavljena zbirka o malem kruhku, razni izdelki umetne obrti, čipke, glavniki in orodja za barvanje platna.

Po vojni (1946) se je muzej preselil v prostore v Puštalskem gradu in šele leta 1948 je dobil prvega redno zaposlenega, upravnika Karla Plestenjaka, ki je na tem mestu delal do leta 1955. V tem času je muzej pridobil največ predmetov domače obrti (platnarstvo, barvanje tekstilij, sitarstvo, slarnikarstvo). V petdesetih letih (1950–1961) je bila v muzeju zaposlena tudi arhivarka Doroteja Gorišek, ki je med drugim v Loških razgledih objavila članke o loških klobučarjih, barvarjih in usnjarjih.

⁹ Rudolf Andrejka; France Planina, Škofja Loka in njen okraj v luči gospodarskih prizadevanj (Škofja Loka, Odbor za 1. obrtno-industrijsko razstavo od 12. VII. do 16. VIII. 1936, 1936), 5.

Obrtne zbirke Loškega muzeja na Loškem gradu, 1959.
Hrani Loški muzej Škofja Loka.

Loški muzej se je leta 1959 preselil na Loški grad, kjer so etnološke zbirke predstavili v treh sobah v prvem nadstropju. V prvi sobi so bile predstavljene obrti: kovaštvo, platnarstvo, barvanje platna, klobučarstvo, glavnikarstvo, sitarstvo, mlinarstvo in usnjarstvo ter klekljana čipka in nekaj kmečkega orodja.

Mesto kustosa za etnologijo in umetnostno zgodovino je šele leta 1961 zasedel dr. Ivan Sedej, ki je bil tu manj kot eno leto. Zanimalo ga je predvsem kmečko stav-

Klekljarska zbirka Loškega muzeja leta 1959 in po prvi prenovi leta 1978.
Hrani Loški muzej Škofja Loka.

barstvo in ljudska umetnost. Leta 1963 je mesto kustosa za krajši čas prevzel Aleš Mrzel, ki je raziskal sitarsko obrt na Loškem, v galeriji Loškega muzeja pa je postavil razstavo Modeli za loški mali kruhek.

Do temeljnih sprememb je prišlo, ko je 1972. mesto kustosa etnologa prevzela etnologinja in umetnostna zgodovinarica Meta Sterle, ki je ostala na tem delavnem mestu vse do upokojitve leta 1995. V sedemdesetih letih je začela s temeljito preno-vo stalnih etnoloških muzejskih zbirk, med drugim tudi zbirk o obrteh: barvarske, sitarske, čipkarske, klobučarske, glavninarske, platnarske ter zbirk o umetnem cve-tju in malem kruhku. Večino omenjenih obrti je tudi raziskala in izsledke raziskav o glavninarstvu, klobučarstvu, barvarstvu, platnarstvu, malem kruhku in sodovičar-stvu objavila v Loških razgledih

Prenovljene obrtne zbirke v Loškem muzeju Škofja Loka od leta 1997 do 2010

Leta 1995 je delovno mesto kustosa za etnologijo prevzela etnologinja in zgodo-vinarica Mojca Šifrer Bulovec. Leto kasneje je muzej dobil ponudbo Tovarne klobu-kov Šešir, da sponzorira preno-vo klobučarske zbirke. To je pomenilo začetek preno-ve obrtnih zbirk. Ponovno smo ovrednotili zbrano gradivo, ga vsebinsko dopolnili ter uredili novo postavitev, ki obrtno dejavnost obiskovalcu približa na muzealsko sodoben, nazoren in dopadljiv način. Prenovljene obrtne zbirke je oblikovala dipl.-ing. arhitekture Mojca Turk.¹⁰

Cilj prenove zbirk je bil, da obrti čim bolj približamo obiskovalcem, jih seznani-mo z zgodovinskim razvojem posamezne obrti ter uporabo orodij pri izdelavi izdel-kov in z njihovo prodajo. Pri prikazu obrti so nas zanimali tudi njihovi nosilci, torej ljudje, ki so se z njo ukvarjali.

Takšno predstavitev posamezne obrti nam je omogočilo bogato gradivo, ki ga hranimo v Loškem muzeju, od orodja, polizdelkov in izdelkov do fotografskega gra-diva. S fotografijami smo lažje predstavili uporabo orodja za posamezne faze dela, ki smo jih označili z zaporedno številko ter opremili s kratko razlago. Z enako številko smo označili tudi orodje in polizdelke, ki so nastali pri posamezni fazi izdelave. Obi-skovalec lahko osnovno informacijo o obrti dobi že zgolj z ogledom razstavljenega arhivskega gradiva, fotografij in predmetov, če pa prebere še tekste ter podnapise k razstavljenim predmetom in fotografijam, bo informacija zares celovita. Zaradi

¹⁰ Mojca Šifrer Bulovec, Enota za etnologijo (ob 60. letnici Loškega muzeja). Loški razgledi 46, (1999), 239–246.

prostorske stiske sta po dve obrti predstavljeni v enem prostoru, vizualno pa smo jih ločili tako, da ima skoraj vsaka zbirka svojo barvo.

Pa se malce sprehodimo skozi obrtne zbirke, ki se nahajajo v prvem nadstropju Loškega muzeja in so predstavljene v štirih sobah!

Sitarska zbirka v Loškem muzeju, 1998.
Hrani Loški muzej Škofja Loka.

V prvi, t. i. kmečki sobi, z lesenim stropom iz 16. stoletja in lončeno pečjo, sta postavljeni klekljarska in sitarska zbirka. **Sitarska** dejavnost je bila nekoč med vsemi avstrijskimi deželami najbolj razvita prav na Kranjskem in to v vaseh med Škofjo Loko in Kranjem, še posebej v Bitnjah in Stražišču. Mrežice za sita so tkali iz konjske žime. V pisnih virih se ta obrt prvič omenja leta 1598, leta 1658 pa so loški sitarji že ustanovili svoj ceh. Zaradi uveljavljanja novih sintetičnih materialov je ta dejav-nost počasi nazadovala in na začetku druge polovice 20. stoletja povsem zamrla.

Klekljanje se je na loško ozemlje razširilo iz Idrije šele v drugi polovici 19. sto-letja. Razširilo se je po vsej Poljanski in Selški dolini s središčema v Žireh in Že-leznikih. V začetku 20. stoletja so v Žireh, na Trati pri Gorenji vasi, v Sovodnju in v Železnikih delovale tudi klekljarske šole, zato se je ta domača obrt takrat še bolj razmahnila. Obe obrti sta bili založniško organizirani. V klekljarski zbirki smo, ob strokovni pomoči Tadeje Primožič, na novo predstavili tehnološki in oblikovni ra-zvoj klekljanih čipk po posameznih časovnih obdobjih. Klekljarska zbirka ima mo-

Klekljarska zbirka v Loškem muzeju, 1998. Hrani Loški muzej Škofja Loka.

dre panoje, saj so bili najstarejši vzorci za čipke modri. Sitarstvo je oranžno, saj so pri pisanih sitih radi uporabljali tudi oranžno obarvano žimo.¹¹

V **klobučarsko** zbirko vstopamo skozi stiliziran portal, imenovan »na koleno«, ki je posnetek portala na Spodnjem trgu št. 5, kjer je bila klobučarska delavnica. V obojdnem delu tega portala sta vhod v delavnico in izložbeno okno, kjer so predstavljeni izdelki loških klobučarjev, ki so iz ovčje volne ter zajčje in goveje dlake izdelovali moške in otroške klobuke, škornje, copate, natikače in vložke za čevlje. Za tapetnike in usnjarje so delali tudi »filcplate«, za gostilničarje cedilnike za vino, za »tramvajarje« in furmane pa rokavice s palcem. Loški klobučarji se prvič omenjajo leta 1633, ko so skupaj s kranjskimi ustanovili svoj klobučarski ceh. Zadnji loški klobučarski mojster je bil Jernej Tavčar, ki je umrl leta 1967. Predstavljena je tudi zgodovina Tovarne klobukov Šešir v Škofji Loki. V nadaljevanju zbirke se seznanimo z **glavnikarstvom**, ki se v pisnih virih prvič omenja leta 1752, ko je glavnike izdelovalo 5 obrtnikov. Delali so jih iz volovskih, kravjih in koštrunovih rogov. V prvi polovici 19. stoletja so bile v samem mestu tri delavnice, tri pa v sosednjem Puštalu. Kasneje so prav puštalski »kampelmoharji« postali glavni nosilci te obrti. Kako cenjeni so bili loški glavnikar-

¹¹ Mojca Šifer Bulovec, Prenovljeni zbirki o sitarski in klekljarski obrti na Loškem. Loški razgledi 45, (1998), 385–386.

Klobučarska zbirka v Loškem muzeju, 1997. Hrani Loški muzej Škofja Loka.

ji, govori tudi dejstvo, da so glavnike nekdanj »na debelo« izvažali v Italijo, kupovali pa so jih tudi trgovci v Mariboru, Zagrebu, Leskovcu, Varaždinu in Čakovcu. Šele v 70. letih 20. stoletja je ta obrt počasi dokončno zamrla. Panoji v klobučarski in glavnikarski zbirki so v bež barvi, barvi surove ovčje volne ali barvi roga.¹²

V tretjem prostoru se seznanimo s platnarstvom na Loškem, kjer je laneno predivo v pisnih virih prvič omenjeno v urbarjih iz 12. stoletja. V 18. stoletju je bilo loško gospostvo središče kranjskega **platnarstva**, ki je bilo tedaj pomembno tudi v evropskem merilu. Sredi tega stoletja je bilo v Škofji Loki 21 tkalcev, povezanih v ceh, na podeželju pa je tedaj tkalo kar 374 oseb, predvsem kajzarjev in gostačev. Loško platno je bilo v glavnem srednje in slabše kakovosti. Uporabljali so ga za posteljino, brisače, vreče in za ladijska jadra. V drugi polovici 19. stoletja je začela nekdanj cvetoča platnarska obrt zaradi uvoza bombaža počasi propadati.

V povezavi s platnarstvom se je razvila tudi **barvarska obrt**, ki se prvič omenja leta 1673, ko so »firbarji« iz Škofje Loke, skupaj s Tržičani in Radovljičani, pristopili k podružnici ljubljanskega barvarskega ceha v Kranju. Barvarji pa niso platna samo barvali, temveč so v začetku 19. stoletja nanj začeli tiskati tudi vzorce. Z nazadovanjem domačega platnarstva je začela propadati tudi barvarska obrt. Zadnja »firbarja« sta prenehala s svojo obrtjo pred letom 1914.

¹² Mojca Šifer Bulovec, Prenovljeni klobučarska in glavnikarska zbirka v Loškem muzeju. Loški razgledi 44, (1997), 255–256.

Del prenovljene zbirke o platnarstvu na Loškem, 1999. Hrani Loški muzej Škofja Loka.

Da smo obe obrti tudi vizualno ločili, so panoji platnarske zbirke v svetlo zeleni barvi, barvi lanenega stebila, v barvarstvu pa modri – indigo barvi, ki so jo »firbarji« pri svojem delu najpogosteje uporabljali.

V zadnji, četrti sobi, sta predstavljeni obrti, ki sta izšli iz nunskega samostana klaris, kasneje uršulink v Škofji Loki – peka medenega peciva, oblikovanega z lesnimi modeli, in izdelovanje umetnega cvetja. Kot domača obrt se je peka medenega peciva razširila tudi med ostalo prebivalstvo. Imenujejo ga »**ta mal kruhk, lošk kruhk, meden kruhk**«. Testo za mali kruhek oblikujejo na dva načina: odtiskujejo ga v posebej za to izrezljane lesene modele ali pa ga oblikujejo in krasijo kar ročno. Ročno izdelanega danes najpogosteje imenujemo »dražgoški kruhek«. Z **umetnim cvetjem** so nune vsaj od začetka 18. stoletja krasile relikvije, voščene kipce Jezusa, Marije in drugo. Pri tem delu so poleg papirja uporabljale tudi blago, vosek, kovinske lističe in žičke, steklene kroglice in redkeje peresa. Šele po letu 1840 sta v Škofji Loki med obrtniki omenjeni dve cvetličarki, ki sta izdelovali umetne rože iz raznih materialov. Delali pa so jih tudi ljudje sami iz krep papirja ter jih nato še povoskali. Za nekatere ženske je bila to prava domača obrt. Na Žirovskem in v Železnikih pa umetne rože tudi klekljajo.¹³

¹³ Mojca Šifrer Bulovec, Prenovljene in dopolnjene zbirke o platnarstvu ter barvarstvu, malem kruhku in umetnem cvetju v Loškem muzeju. Loški razgledi 47, (2000), 343–347.

Zbirka Mali kruhek v Loškem muzeju, 2000. Hrani Loški muzej Škofja Loka.

Ker obrti izhajata iz samostana, so vitrine srebrno sive barve, kot oblaki na nebu, za katerimi se skriva skrivnostni svet božjega. Tiste z razstavljenimi modeli ter malim in dražgoškim kruhkom, so znotraj obarvane z barvo medu, tiste, ki prikazujejo umetno cvetje, pa v modri barvi, saj so se nune pri svojem delu in molitvi pogosto zazrle v modrino neba. To sta bili tudi prvi zbirki na Slovenskem, ki sta osvetljeni z optičnimi kabli, ki točkovno osvetlijo predmet in ga ne segrevajo. Za to smo se odločili iz dveh razlogov: prvič zaradi občutljivosti predmetov na dnevno svetlobo, drugič pa zato, da bi s tem pritegnili obiskovalce, da se približajo drobnim predmetom in začutijo njihovo lepoto.

Leta 2010 smo se lotili obnove že obstoječega mlina na grajskem vrtu. V njem so postavljene stope iz leta 1868 in delno ohranjen kmečki mlin iz Davče. Zaradi bogate **mlinarske** tradicije na Loškem se nam je zdelo primerno, da objekt, ki je žalostno propadal, obudimo in ga obogatimo z novo vsebino. Ker mlin na grajskem vrtu stoji pod sprehajalno potjo, je direktorica Jana Mlakar predlagala, da del strehe zasteklimo, da si obiskovalci z zgornje poti lahko ogledajo notranjost mlina. Ob tej priložnosti smo izdali tudi katalog, v katerem je predstavljena zgodovina mlinarstva na Loškem, delovanje obrtnega in kmečkega mlina ter mletje in stopanje raznih vrst žit. Ker pa katalog ni dosegljiv vsem obiskovalcem muzeja na prostem, kjer je vstop prost, smo ob poti nad mlinom postavili informativni tabli, v slovenskem in angleškem jeziku.

Prenovljen mlin na grajskem vrtu Loškega muzeja, 2010.
Hrani Loški muzej Škofja Loka.

Naše obrtne zbirke smo želeli še bolj nazorno približati našim najmlajšim. Pedagoginja Mira Kalan že vrsto let organizira zanimive delavnice: tkanje s tkalsko deščico, tiskanje platna, izdelovanje malega kruhka in umetnega cvetja iz krep papirja. Delavnico, na kateri otroci spoznavajo mlinarstvo, pa smo poimenovali kar Od zrna do kruha. Na njej otroke seznanimo s simboliko kruha v preteklosti in s šegami, povezanimi z njim. Iz pripravljenega testa vsak sam oblikuje svoj hlebec kruha, ki ga spečemo v krušni peči v Škoparjevi hiši na Grajskem vrtu. Med peko si ogledajo kratek film o žetvi in mlačvi žita s cepci, o čiščenju žita z reto in pajklom ter o mletju in stopanju žita v vodnem mlinu. Nato sledi še ogled našega mlina. Zelo zanimiv je odziv otrok. Mnogi med njimi, predvsem mestni otroci, še niso imeli v svojih rokah surovega kruhovega testa, ki se jim zdi neverjetno mehak. Vsi pa so začudeni nad tem, koliko dela so morali včasih ljudje vložiti v to, da so imeli na mizi hlebec kruha, katerega je mati, preden je odrezala prvi kos, z nožem prekrizala.

Zaključek

Naj za zaključek še dodamo pomembno dejstvo, da obrtnih zbirk ne bi bilo brez sodelovanja loških obrtnikov in njihovih potomcev. Slednji so razstavljene predmete v glavnem darovali »svojemu« muzeju, zavedajoč se, da morajo zanamcem ohraniti spomin na stare obrti. Prav tako zbirke ne bi bile tako strokovno zasnovane, če

muzejski kustosi ne bi vlagali energije v raziskovanje in njihovo dopolnjevanje. Zavedamo se, da je potrebno zbirke posodobiti z avdio-vizualnimi in drugimi tehničnimi rešitvami, ki bi obravnavane vsebine obiskovalcem še dodatno približale. Za to bomo morali počakati na čas po recesiji. Kljub temu smo muzealci v Loškem muzeju ponosni, da lahko varujemo, raziskujemo in dopolnjujemo te zbirke, ki pomagajo pri ohranjanju, vrednotenju in razvijanju kulturne dediščine. Lokalno skupnost pa lahko spodbujajo k boljšemu razumevanju lastne preteklosti, ki daje odgovore tudi za našo prihodnost.

Literatura

- ADREJKA, Rudolf; PLANINA, France: Škofja Loka in njen okraj v luči gospodarskih prizadevanj. Škofja Loka: Odbor za I. obrtno-industrijsko razstavo od 12. VII. Do 16. VIII. 1936, 5.
- BLAZNIK, Pavle: Škofja Loka in Loško gospostvo (973–1803). Škofja Loka: Muzejsko društvo Škofja Loka, 1973, 80–284.
- BLAZNIK, Pavle: O obrti v Škofji Loki v srednjem veku. Loški razgledi 7, 1960, 80–87.
- KOSI, Miha: Potujoči srednji vek. Ljubljana: ZRC SAZU, 1998, 247–253.
- PLANINA, France: Škofja Loka s Poljansko in Selško dolino. Škofja Loka, 1972, (Odbor za proslavo tisočletnice Loke), 15–17.
- STERLE, Meta: Občina Škofja Loka. Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje. Ljubljana: Raziskovalna skupnost Slovenije, 1984, 82–84.
- ŠIFRER BULOVEC, Mojca: Prenovljeni klobučarska in glavninarska zbirka v Loškem muzeju. Loški razgledi 44, 1997, 255–256.
- ŠIFRER BULOVEC, Mojca: Prenovljeni zbirki o sitarski in klekljarski obrti na Loškem. Loški razgledi 45, 1998, 385–386.
- ŠIFRER BULOVEC, Mojca: Enota za etnologijo (ob 60. letnici Loškega muzeja). Loški razgledi 46, 1999, 239–246.
- ŠIFRER BULOVEC, Mojca: Prenovljene in dopolnjene zbirke o platnarstvu ter barvarstvu, malem kruhku in umetnem cvetju v Loškem muzeju. Loški razgledi 47, 2000, 343–347.
- ŠIFRER BULOVEC, Mojca: Mlinarstvo na Loškem. Škofja Loka, Loški muzej Škofja Loka, razstavniki katalog, 2010, 3–11.
- ŠTUKL, Jože: Razvoj obrti in cehov. Škofja Loka – čas pasijona. Škofja Loka: Loški muzej Škofja Loka, 2006, 28–32.

**III. POKRAJINSKE
IN KRAJEVNE
ZNAČILNOSTI KULTURE
IN IDENTITETE
PREBIVALCEV
GORENJSKE**

Nataša Kokošinek*

DOMOZNANSKO GRADIVO V GORENJSKIH KNJIŽNICAH

Ključne besede: knjižnice, domoznanstvo, domoznansko gradivo

Izvleček:

V prispevku je predstavljeno domoznansko gradivo, ki ga v svojih domoznanskih zbirkah hranijo splošne knjižnice na Gorenjskem. Navedeni so kriteriji, po katerih se gradivo zbira in hrani ter vrste gradiva. V nadaljevanju so podani osnovni podatki o domoznanskem gradivu, ki ga hranijo gorenjske splošne knjižnice v klasični in digitalizirani obliki, ter informacije, potrebne za dostop do gradiva.

Z domoznanskim gradivom se redno srečujemo vsi, ki delamo na področju družboslovja. Pri reševanju nekega znanstvenega problema, pisanju članka ali knjige, pripravi razstave ali preprosto v želji, da bi nek kraj ali tematiko podrobneje spoznali, posežemo po tovrstnem gradivu. Najdemo ga na domači polici, v knjigarni, knjižnici, arhivu, muzeju ali kakšni drugi instituciji, ki ga hrani. Navadno je iskanje povezano z obsežnim poizvedovanjem in zbiranjem gradiva po različnih lokacijah. V tem pogledu je sodobna informacijska doba in njene prednosti marsikateremu raziskovalcu olajšala delo. Kljub številnim sodobnim tehnološkim rešitvam pa še vedno velja, da je dobro podkovan poznavalec domoznanskega gradiva najboljši vir informacij.

* Nataša Kokošinek, univerzitetna diplomirana etnologinja in profesorica zgodovine, samostojna bibliotekarka, Občinska knjižnica Jesenice, Trg Toneta Čufarja 4, 4270 Jesenice.
E-naslov: natasa.kokosinek@knjiznica-jesenice.si

KAJ JE DOMOZNANSTVO?

Domoznanstvo je interdisciplinarno raziskovanje oziroma proučevanje določenega geografskega območja z najširšega, splošnega vidika in se v praksi deli na posamezne specialne vede. Domoznanstvo se loči od ostalih ved po tem, da se omejuje le na določen izsek zemeljske površine, na njegove naravne danosti, na ljudi, ki bivajo na njem, in na zgodovino, ki se na njem odigrava. Tako je domoznanstvo kot vedo opredelil Božo Goropevšek, sedanji direktor Osrednje knjižnice Celje, ki je pred tem vodil tamkajšnji oddelek za domoznanstvo.

V **knjižnicah** je domoznanstvo posebna dejavnost, ki vključuje evidentiranje, pridobivanje, strokovno obdelavo, hranjenje in posredovanje raznovrstnega domoznanskega gradiva, ki se vsebinsko ali preko avtorjev in založnikov nanaša na območje, ki ga knjižnica pokriva s svojo dejavnostjo. Poleg tega vključuje tudi različne aktivnosti, namenjene predstavitvi in pospeševanju uporabe tega gradiva, ki odseva vse sodobno in preteklo dogajanje na določenem območju, od kulture do šolstva, umetnosti, znanosti, športa, zdravstva, politike, gospodarstva, kmetijstva, obrti, turizma ter posameznikov, združenj in društev (Krncl-Umek D., Rajh B. 1985).

Iz navedenega torej izhaja, da je glavni kriterij, na osnovi katerega v knjižnicah opredelimo neko gradivo kot domoznansko, predvsem geografsko ali upravno območje, na katerega se edicija vsebinsko ali kako drugače nanaša.

Domoznansko gradivo določimo po naslednjih kriterijih:

- je vsebinsko vezano na določeno območje (npr. gradivo o nekem kraju in njegovi okolici),
- gradivo o prebivalcih in osebnostih z določenega območja,
- gradivo avtorjev, ki so bili na določenem območju rojeni ali tam stalno živijo ali delajo,
- gradivo založb, tiskarn ali drugih ustvarjalcev, ki delujejo na določenem območju. Ker je nabor po tem načelu lahko preobsežen, se v takem primeru odločamo za izbor. V domoznanskih zbirkah praviloma trajno hranimo **primarno domoznansko gradivo**, ki je vsebinsko vezano na kraj in vsebuje podatke o območju ali ljudeh s tega območja in je informacijsko najbogatejše in najpomembnejše. **Sekundarno domoznansko gradivo**, katerega avtorji so bili rojeni, živeli ali so umrli na tem območju oziroma je s tega območja tiskar, založnik ali izdajatelj, ima nižjo vrednost in ga je potrebno zbirati preudarno. **Na podlagi določenih kriterijev** vsaka knjižnica izdela **zbiralni načrt**, s katerim gradivo uvrstimo v domoznansko zbirko. Dokument o zbiralni politiki je javno dostopen.

Pogled na polico domoznanske zbirke Občinske knjižnice Jesenice.

Foto: Anja Peternelj, 25.1. 2012.

Med domoznansko gradivo uvrščamo **različne vrste gradiva**:

Knjižno gradivo, kot so **monografske publikacije** (knjige, katalogi ...), **serijske publikacije** (revije, časopisi, zborniki, glasila, bilteni ...) in članki (članki iz monografskih ali serijskih publikacij, različni časnikarski prispevki, poročila, intervjuji ...).

Neknjižno gradivo, med katerega sodijo **rokopisi znamenitih osebnosti** (rokopisi, korespondenca, zapiski, skice ...), **kartografsko gradivo**, **slikovno gradivo** (fotografije, razglednice, plakati ...), **avdio- in videoposnetki** (plošče, kasete, videokasete, CD-ji, DVD-ji ...) in **elektronski viri** (objave na internetu in zapis na nosilcu).

Knjižničarji ga imenujemo domoznansko knjižnično gradivo. (Mulej 2005)

Poleg navedenega knjižnice praviloma zbiramo in hranimo tudi **polpublicirano gradivo ali t. i. sivo literaturo**, kot so **znanstvene in strokovne vsebine** (različne raziskovalne naloge, elaborate, analize, poročila, projekte ...), **praktične vsebine** (katalogi založb, izdelkov, turistične informacije ...) in **družbenopolitične vsebine** (statuti, družbeni dogovori, poročila strokovnih služb ...). Značilnost tovrstnega gradiva je, da ni dostopno v prosti prodaji, a ima znanstveno, praktično ali družbenopolitično informativno vrednost.

Večina knjižnic v omejenem obsegu hrani **drobne tiskovine** (vabila, prospekte, zloženke, letake, posterje ...). Odločitev za njihovo zbiranje je predvsem povezana s prostorskimi pogoji.

Domoznansko gradivo pridobivamo z obveznim izvodom, nakupom, darili in volili ter z zamenjavo. Poleg **tekočega dopolnjevanja zbirke** se trudimo tudi za **pridobivanje starejšega domoznanskega gradiva**, ki je bilo izdano v preteklosti in ga je možno pridobiti še danes v antikvariatih, bukvarnah, na boljšem sejmu, z odkupi in donacijami ali z reproduciranjem (mikrofilmanjem, fotografiranjem, fotokopiranjem in skeniranjem). Zlasti pri reproduciranju gradiva je potrebno paziti, da ne kršimo zakona o avtorskih pravicah.

Pomemben način pridobivanja je tudi **ustvarjanje domoznanskega gradiva**. Tu gre predvsem za domoznansko gradivo, ki spremlja različne projekte, razstave, prireditve in druge oblike domoznanske dejavnosti. Izdajajo ga praktično vse knjižnice.

Za vse uporabnike je najpomembnejše, da je gradivo obdelano in čim lažje dostopno. Po pridobitvi ga **strokovno obdelamo** in uvrstimo v domoznansko zbirko. Večina gradiva ima že ob nastanku CIP-kataložni zapis. Bibliotekar izdela **bibliografski zapis** (podatki o avtorju in naslovu dela, izdaji dela, založniku, tiskarju, fizični opis knjige, zbirka, opombe, ISBN-številka) in mu **doda lokalne oznake**. Tako je informacija o gradivu dostopna javnosti preko odprtega računalniškega kataloga (**COBISS OPAC**). S tem imajo uporabniki kataloga možnost dostopa do informacij o gradivu in izposoji. Zapis omogoča tudi kasnejšo obdelavo in objavo podatkov (npr. v tiskanih katalogih, bibliografijah, na digitalnih nosilcih ipd.). Pomemben segment je tudi vsebinska obdelava gradiva. Z natančno obdelavo in premišljeno izbranimi gesli (kraj, oseba, področje ...) lahko iz knjižnične zbirke brez težav izberemo domoznansko gradivo. (Mulej 2005)

Zbirka domoznanskega gradiva je v knjižnici (v skladu z določili Pravilnika o pogojih za izvajanje knjižnične dejavnosti kot javne službe) navadno postavljena ločeno od ostalega gradiva. Večina knjižnic razpolaga z več izvodi. Dvojnice so v tem primeru postavljene v prostem pristopu. Domoznansko gradivo, ki se hrani v enem izvodu, ni v prostem pristopu in je zaščiteno pred krajo in poškodbami. Običajno je dostopno le v čitalnici za študijske namene. Starejši in redki tiski ter rokopisi se praviloma hranijo ločeno in pod določenimi pogoji. Namenjeni so študijski uporabi. Domoznanskega gradiva ne smemo izločati. Hramba domoznanske periodike je odvisna od prostorskih pogojev in povpraševanja, sicer pa zanjo skrbi osrednja območna knjižnica. V večjih knjižnicah imajo za domoznanstvo organizirane posebne oddelke, v manjših pa domoznansko službo (poleg ostalega dela) opravljamo bibliotekarji, zadolženi za to tematiko.

V zadnjem času se vse bolj uveljavlja postopek **digitalizacije gradiva**. **Digitalizacija domoznanskega gradiva** prinaša nove rešitve za zaščito gradiva in reševanje

prostorske stiske. S preslikavanjem starejšega gradiva s pomočjo optičnega čitalca tiskano obliko zapisa pretvorimo v digitalno. Digitalizirano gradivo je preko elektronskih medijev dostopnejše širšemu krogu uporabnikov, ki jim želimo ponuditi širšo in lažjo možnost dostopa.

Digitalizirano domoznansko gradivo, ki ga hranijo knjižnice, je od doma dostopno na spletnih straneh posameznih knjižnic in njihovih portalih ter slovenskih portalih dLib – slovenska digitalna knjižnica (www.dlib.si) – in Kamra – portal za digitalizirano kulturno dediščino (www.kamra.si). Kamra je tudi repozitorij za Evropsko digitalno knjižnico Europeano.

Nosilke domoznanske dejavnosti v Sloveniji so Narodna in univerzitetna knjižnica in splošne knjižnice, ki po potrebi sodelujejo še z drugimi knjižnicami in institucijami. Lokalne domoznanske zbirke v splošnih knjižnicah in njihovih enotah so temelji, ki z domoznanskimi zbirkami v osrednjih območnih knjižnicah in zbirko v Narodni in univerzitetni knjižnici tvorijo nacionalno domoznansko zbirko. Cilj te mreže je, da zajema celotno slovensko etnično območje. V okviru projekta **Memoria scripta Sloveniae** (memoria.cezar.nuk.uni-lj.si), ki ga vodi Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, poteka popis pisne dediščine na terenu. Kulturno dediščino dokumentira na ravni zbirke, ki jo določa skupen zgodovinski ali prostorski kontekst. V tej zbirki bodo zbrane, popisane in predstavljene vse pomembne knjižnice in posebne zbirke ali njihovi sestavni deli, ki jih hranijo slovenske knjižnice, muzeji in arhivi. Vzpostavila bo temeljit pregled kulturne dediščine na področju knjižnih zbirk.

Splošne knjižnice so dolžne na svojem območju evidentirati, zbirati, obdelovati, hraniti in varovati domoznansko gradivo. Najbolje poznajo svoje območje in skušajo uporabnikom nuditi čim boljše informiranje o vseh relevantnih podatkih za svoje območje, aktualnih informacijah in o zgodovini tega območja.

Nad vsemi splošnimi knjižnicami bedi **Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani**, ki koordinira in usmerja delo domoznanske dejavnosti v Sloveniji.

Osrednje območne knjižnice načrtujejo in koordinirajo zbiranje, obdelavo in hranjenje domoznanskega gradiva za celotno regijo. V sistemu COBISS so dolžne bibliografsko (po kriterijih Slovenske bibliografije) obdelati vse vrste domoznanskega gradiva s svojega območja. Osrednja območna knjižnica ima lahko domoznansko zbirko za celotno območje regije, če je taka zbirka posledica preteklega razvoja knjižnice in se za to dejavnost pridobi soglasje občin, na območju katerih izvaja dejavnost. Občine so dolžne izdati soglasje, če njihove osrednje knjižnice dejavnosti ne izvajajo na lokalnem nivoju.

Mestna knjižnica Kranj je osrednja območna knjižnica za Gorenjsko. Domoznansko gradivo prinaša različne podatke o tem območju in ljudeh, ki tam živijo, gradivo avtorjev tega območja ter gradivo, ki je tu izdano. Po obliki gre za knjige, serijske publikacije, članke, rokopise znamenitih oseb, notno, kartografsko in avdiovizualno gradivo, razglednice, fotografije, raziskovalne naloge, plakate, prospekte, vabila ... Dokumentacijska kartoteka obsega nad 200.000 tematsko urejenih bibliografskih zapisov o člankih, ki govorijo o najrazličnejših domačih in tujih aktualnih temah v določenem času. Poleg tega zbirajo in dokumentirajo prispevke o gorenjskih krajih, matični knjižnici, študije o Prešernu in prevode v tuje jezike ter objave kranjskih avtorjev in članke o njih. Zbirka domoznanskega gradiva je postavljena v Gorenjski sobi, kjer so zbrane knjige s postavitvijo P Gorenjska za območje celotne Gorenjske. Šteje okoli 5.000 enot gradiva, ki se vsebinsko nanaša na Gorenjsko. Podatki o gradivu so na voljo v računalniškem katalogu, gradivo pa je obiskovalcem na voljo za uporabo v čitalnici. Posebna zbirka je Prešerniana, označena s signaturo P in v obsegu preko 400 knjižnih enot, ki so prek katalogov dostopne za uporabo v čitalnici. (Osrednja knjižnica Kranj 40 let med nami, 2000)

Kot osrednja območna knjižnica ima poleg knjižnične dejavnosti, ki jo opravlja na območju kranjske, cerkljanske, nakelske, jezerske, preddvorske in šenčurske občine, še dodatne naloge za celotno gorenjsko regijo. Dolžna je zagotavljati, da je v njeni območni zbirki pretežni del slovenske založniške produkcije. V skladu z območnimi nalogami načrtuje in koordinira pridobivanje domoznanskega gradiva za knjižnice na območju Gorenjske.

Digitalna zbirka Mestne knjižnice Kranj (www.kr.sik.si) obsega nekatere starejše knjige, ki so jih tako naredili dostopnejše širšemu krogu uporabnikov. V digitalni zbirki je mogoče dostopati do **polnih besedil zbornikov in knjig**, ki prinašajo različne prispevke o Gorenjski, njenih krajih in ljudeh.

Skupaj z **Gorenjskim muzejem** so pripravili izbor **digitaliziranih fotografij** bližnje okolice.

Mestna knjižnica Kranj oblikuje in dopolnjuje tudi **spletni biografski leksikon**, www.gorenjci.si, kjer najdemo podatke o znanih osebnostih z območja Gorenjske.

Na **portal dLib** (www.dlib.si) – digitalna knjižnica Slovenije – je Mestna knjižnica Kranj prispevala naslednje gradivo:

- časnike: Carniola 1908–1919, Gorenjček, Gorenjec, Izvestja muzejskega društva za Kranjsko, Kranjski zvon, Sava, Triglav, Tržiški vestnik, Jeseniška straža, Na mejah, Karawanken Bote, Listi (literarna priloga časnika Železar, ki ga je izdajala Železarna Jesenice), Delo – življenje (glasilo Alpine Žiri), Železne niti 2004–2008, Cerkevni glasnik za tržiško župnijo in
- knjige: Kranjska čbelica, Gorenjska. Letoviška, industrijska, trgovska, obrtna iz leta 1931, Franc Kimovec: Bled nekdanj in sedaj, Josip Lavtižar: Zgodovina

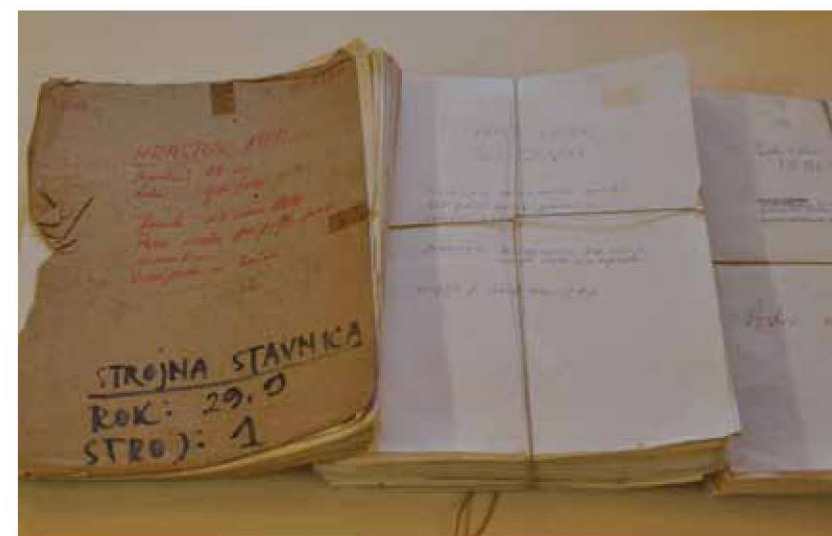
župnij in zvonovi v dekaniji Radolica iz leta 1897, Josip Lavtižar: Cerkev in zvonovi v dekaniji Kranj iz leta 1901.

Digitalizirane vsebine s področja kulturne dediščine so obiskovalcem na voljo na portalu Kamra – digitalizirana kulturna dediščina slovenskih pokrajin, kjer so vsebine predstavljene kot zgodbe.

Portal KAMRA (www.kamra.si) so vzpostavile in ga vzdržujejo osrednje območne knjižnice, financira pa Ministrstvo za kulturo RS. V mestni knjižnici Kranj koordinirajo in urejajo vnašanje vsebin z območja Gorenjske.

Splošne knjižnice na Gorenjskem so oblikovale svoje domoznanske zbirke za območje, ki ga s svojo dejavnostjo pokrivajo.

Občinska knjižnica Jesenice evidentira, zbira, hrani, strokovno obdeluje in izposoja domoznansko gradivo za območje občin **Kranjska Gora, Jesenice in Žirovnica**. V domoznanski zbirki, ki obsega okoli 1800 enot, so knjige, zborniki, časniki, glasila in neknjižno gradivo. Zajema številna strokovna področja, med katerimi je precejšen delež leposlovja, kar kaže na bogato domačo literarno tradicijo. Domoznansko zbirko hranimo ločeno od ostalega knjižničnega gradiva in nosi oznako DZ. Ker je posebnega pomena, ga večinoma ne izposojamo, ampak je obiskovalcem na voljo za študijsko uporabo v čitalnici. Informacije o njem je mogoče poiskati v vzajemnem katalogu Cobiss, od leta 1999 pa so zbrane tudi v publikacijah Bibliografija jeseniških avtorjev in Jesenic ter Domoznanska zbirka v Občinski knjižnici Jesenice.

Rokopisno gradivo iz domoznanske zbirke Občinske knjižnice Jesenice.

Foto: Anja Peternelj, 25. 1. 2012.

Časnik Železar, ki je v digitalizirani obliki dostopen na portalu Dlib.
Foto: Anja Peternej, 25. 1. 2012.

Od leta 2009 zbiramo tudi digitalizirane članke (klippinge) z domoznansko vsebino, katerih število že presega 3.000. Izbrane članke vnašamo v vzajemni katalog COBISS, ostali pa so dostopni v domoznanski zbirki.

Pri zbiranju domoznanskega gradiva v Občinski knjižnici Jesenice sledimo sodobnim trendom obdelave gradiva, to je digitalizaciji. V letih od 2007 do 2010 smo digitalizirali časnik Železar, ki je izhajal v letih od 1952 do 1991, in je glavni vir za proučevanje polpretekle zgodovine Jesenice z okolico. Dodali smo tudi priloge in vsa ostala glasila železarne na Jesenicah (Tovarniški vestnik, Kovinar, Informator in Acronijeve novice). Gradivo je uporabnikom dostopno na portalu jlib (www.jlib.si). V letu 2010 smo digitalizirali tudi deset številk Jeseniškega zbornika, ki je prav tako pomemben vir s področja domoznanstva Gornjesavske doline z okolico. Do dokončne rešitve vprašanja avtorskih pravic je gradivo dostopno na lokalnem omrežju Občinske knjižnice Jesenice. (Domoznanska zbirka Občinske knjižnice Jesenice, 2010)

Knjižnica Antona Tomaža Linharta evidentira, zbira, hrani, strokovno obdeluje in izposoja domoznansko gradivo za območje občin Radovljica, Bled, Gorje in Bohinj.

Domoznansko pomembno gradivo, ki ga hrani knjižnica, je označeno v lokalnem katalogu. Zbirka obsega več kot 5.000 enot. Gre za knjige o posameznih krajih tega območja, leposlovne zapise o teh krajih, knjige, ki so jih napisali domači avtorji, ali za opise pomembnih osebnosti s tega območja.

Domoznanska zbirka je postavljena ločeno od ostalega gradiva in nosi oznako dz. Gradiva se ne izposoja in je obiskovalcem na voljo v čitalnici. Domoznansko gradivo, ki je namenjeno izposoji na dom, je postavljeno med ostalim gradivom in nosi oznako dom.

Bibliografske zapise o domoznanskem gradivu na temo Bleda ter gradivo za osebno bibliografijo skoraj 100 blejskih avtorjev hrani knjižnica Blaža Kumerdeja na Bledu, najdete pa jih tudi na spletni strani knjižnice.

Občasnik za domoznanstvo in novice Knjižnice A. T. Linharta Radovljica so dosegljivi na domači strani knjižnice (www.rad.sik.si). Na tej strani je objavljena tudi zbirka digitaliziranih dokumentov s področja domoznanstva. (Mulej 2005)

Knjižnica dr. Toneta Pretnarja evidentira, zbira, hrani, strokovno obdeluje in izposoja domoznansko gradivo o Trziču, znamenitih Tržičanih in dela, katerih avtorji so Tržičani, za območje občine Tržič. Domoznanska zbirka, ki obsega več kot 600 enot gradiva, je postavljena ločeno od ostalega gradiva in je uporabnikom na voljo za študijske namene v prostorih knjižnice. Ostalo domoznansko gradivo je postavljeno v referenčni knjižnici v čitalnici in je v prostem pristopu.

Poseben del domoznanske zbirke predstavljajo dela dr. Toneta Pretnarja, po katerem knjižnica nosi ime. V zbirki je 81 naslovov njegovih del v 127 izvodih, ki zajemajo izvorna monografska dela, prevode, članke in separate. (Ljubo doma ... Domoznanske zbirke v gorenjskih splošnih knjižnicah, 2007)

Knjižnica Ivana Tavčarja Škofja Loka evidentira, zbira, hrani, strokovno obdeluje in izposoja domoznansko gradivo za območje občin Škofja Loka, Gorenja vas - Poljane, Žiri in Železniki.

Domoznanska zbirka obsega dobrih 3.000 enot gradiva in je postavljena v posebni zbirki, ločeno od ostalega gradiva. V njej so zbrane publikacije avtorjev, ki so s Škofjeloškega, in tiste, ki govorijo o tem območju, serijske publikacije, avdio- in videogradivo, razglednice, katalogi, zemljevidi ter drug drobni tisk. Zbirko dopolnjujejo tudi s starejšim gradivom, še zlasti zbirko del pisatelja Ivana Tavčarja.

Posebno vrednost na področju domoznanstva predstavlja zapuščina dr. Antona Ramovša iz Selške doline, ki je svojo zbirko domače in tuje literature s področja geologije poklonil Knjižnici Ivana Tavčarja Škofja Loka. (Ljubo doma ... Domoznanske zbirke v gorenjskih splošnih knjižnicah, 2007)

V letu 2007 je knjižnica Ivana Tavčarja Škofja Loka v sodelovanju z Muzejskim društvom Škofja Loka digitalizirala Loške razglede – domoznanski zbornik z nadaljšo tradicijo izhajanja na Slovenskem. Zbornik je v digitalizirani obliki obiskovalcem na voljo na portalu digitalne knjižnice Slovenije (www.dlib.si).

Poleg splošnih knjižnic hranijo domoznansko gradivo na Gorenjskem še arhivi, muzeji, šolske knjižnice, knjižnice podjetij, knjižnice župnijskih uradov, društvene

in privatne knjižnice. Ob pripravi tega prispevka sem razmišljala o popisu vseh zbirk, ki hranijo domoznansko gradivo, a sem kmalu ugotovila, da sem si zadala prevelik zalogaj. Zato sem se raje omejila na domoznansko gradivo v gorenjskih splošnih knjižnicah in domoznanskih zbirkah. Vsekakor bo potrebno v prihodnje dodati še pregled domoznanskega gradiva v ostalih naštetih knjižnih zbirkah na Gorenjskem. Naloga nas »domoznancev« je predvsem oblikovanje kvalitetnih domoznanskih zbirk in posredovanje čim kvalitetnejših informacij s področja domoznanstva, ki je (in predvsem bo) tista dejavnost, ki tesno povezuje knjižnice, muzeje in arhive. Vsem trem ustanovam je skupno, da varujemo kulturno dediščino, in zato je naša prihodnost v povezovanju ter snovanju skupnih projektov na področju varovanja in promocije kulturne dediščine.

Viri in literatura:

Domoznanska zbirka Občinske knjižnice Jesenice, Jesenice: Občinska knjižnica Jesenice, 2010.

KRNEL-UMEK, Duša, RAJH, Bernard: Domoznanska dejavnost v slovenskem knjižničnoinformacijskem prostoru. Maribor: Univerzitetna knjižnica, 1985.

Ljubo doma ... Domoznanske zbirke v gorenjskih splošnih knjižnicah. Kranj: Osrednja knjižnica Kranj, 2005.

MULEJ, Damjan: Bled v domoznanskem gradivu splošne knjižnične mreže. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za bibliotekarstvo, informacijsko znanost in knjigarstvo, 2005.

Osrednja knjižnica Kranj 40 let med nami, Kranj: Osrednja knjižnica Kranj, 2000.

Marija Stanonik*

POETIKA PROSTORA V GORENJSKI KRAJINI (na primeru povedk)

Ključne besede:

povedke, slovstvena folklor, bajčna bitja; poetika, prostor, Gorenjska.

Izvelek:

Članek preverja, koliko je potika prostora Gastona Bachelarda sprejemljiva za slovstveno folkloro. Empirično gradivo dokazuje, da v tej zvezi (vsaj v navedenem gradivu) ni mogoče govoriti o poetiki, temveč o konstitutivnih motivih slovenske mitologije.

Uvod

Gaston Bachelard se je v nasprotju s Claude Levy-Straussom in Sigmundom Freudom, ki prodirata v človekove globine izza njegove individualne zavesti, torej v skupno in individualno podzavest (Jung), uprl »psihologiji in antropologiji, ki ne bereta besed, ampak izza besed podzavestno, smisel neizrečenega« in »pobira cvetje na vrhovih kulture, kjer je človek izključno človek, zavedajoč se samega sebe« (Marić 1969: XIII–XIV, XXIV). Ugotovil je, da stroga abstrakcija in matematizacija zanikata vse spontano, neposredno, »naravno«. Toda pozneje je uvidel, da »znanstvena kozmologija ne more udušiti spontane kozmologije, da prvobitni človek živi v nas z nezmanjšano žilavostjo in je njen izraz poezija (Marić 1969: XXVIII).

Po Bachelardu je v poeziji od kategorije časa pomembnejša kategorija prostora: Lokalizacija naše intimnosti v prostorih je pomembnejša za njeno poznavanje

* Dr. Marija STANONIK, red. prof. ddr., znanstvena svétnica, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, E-naslov: Stanonik@zrc-sazu.si

kot določitev datuma. Vsi prostori naših preteklih samot ostanejo neizbrisno v nas. Četudi ne obstajajo več, se vanje vračamo.¹ – Podzavest ni civilizirana – a ima stano vanje. Dobro stanovanje, v katerem je srečna. Je nastanjena v prostoru svoje sreče. Normalna podzavest se lahko povsod dobro namesti. Zato Bachelard želi psihoanalizo nadomestiti s topo-analizo. Psihoanaliza prihaja na pomoč (podzavestnim!) dejstvom, ki so surovo vržena iz stanovanja. Notranje bitje poziva, da izstopi iz sebe – v avanturo življenja. Treba ga je povnanjiti. »Steze kakega brega ostajajo vpisane v muskularni zavesti, v mišicah. Dokaz tega je fraza, kako so noge same od sebe stopale po poti, ki smo jo bili že davno prehodili; ali pripovedi o volih in konjih, da so znali za pot, ne da bi jih voznik vodil po njej (Bachelard 1969: 36, 37, 38, 41, 44, 55). Bachelard si zadaja nalogo obdelati zelo preproste podobe srečnih prostorov. To niso prostori z očmi geometra, temveč vedno hvaljeni, privlačni, doživljeni prostori – ne le v njihovi realiteti, ampak tudi imaginaciji. Vsako bitje se želi s fizičnim ugodjem, 'zavleči v svoj kotec'. Gnezdo, školjka idr. izzivajo z izredno primitivnostjo. Gnezdo je oblikovano po telesu ptice. Hiša je zanjo sama osebnost, oblika in njen najbolj neposreden napor. Kako da polž, ki je najmehkejša bitje, naredi svojo hišico kot kaj najbolj trd/n/ega?

Bachelardov nov pojem je tudi *topofilija*. Z njim želi poudariti, kako pomembno je za vsako bitje posedovanja prostora, ovrednotiti skuša prostor, ki je zavarovan od nasprotujočih mu sil, ljubljeni prostor. Na prvi pogled je hiša predmet z geometričnimi lastnostmi, kar navaja k racionalni analizi. Taka geometrična oblika se upira metaforizaciji. Njena prvotna realnost se vidi in otipa. Toda prenos na človeško – antropomorfizacija – sledi, ko se dojame kot prostor intimnosti. S podobo *dóma* se človek psihološko integrira. Ali ni tudi najskromnejši dom lep? Dom / *hiša* je naš kót v veselju, je v resnici kozmos. Nekaj zaprtega mora hraniti spomine. Hiša je ena od največjih sil za integracijo človekovih misli, občutkov in sanj. Hiša je telo in duša. Prvi svet človeškega bitja. Preden je človek 'vržen v svet',² je položen v zibel hiše / doma. Ta daje stabilnost, zamišljen/a je kot navpično bitje.³ Je eden od apelov na našo zavest o navpičnosti in se sklicuje na našo zavest o središčnosti (Bachelard 1969: 130, 140, 159).⁴

Hiša nas je privedla do občutljive točke antro-po-kozmologije (Bachelard 1969: 79).⁵

Kategoriji *znotraj* in *zunaj*, dialektiko *zunanjega* in *notranjega* Bachelard navezuje na motiv vrat. *Vrata* so včasih dobro zaprta, zaklenjena, drugič odprta, na stežaj odprta. To je cel kozmos odprtega. Celó življenje bi odkrili, če bi razlagali,

1 To lahko avtorju pritrdim z lastno izkušnjo (Zabrežnik, Stična, Slovanska knjižnica)

2 Ali gre tu za nebesedno evokacijo na Jeana Paula Sartra?

3 To je, kot vemo, edino človek.

4 Šele v pričo takšnega razmišljanja se lahko prav zavemo prikrasnosti in osiromašenosti »dóma v bloku.

5 Potovanje z vlakom je lahko izredna vaja o funkcijah stanovanja v sanjani hiši. Kdor ima dvorec, sanja o koči, kdor je v koči, sanja o dvorcu (Bachelard 1969: 108).

katera vrata smo odprli, katera zaprli. Se odpirajo za ljudi ali za samoto. V vratih je inkarnirano neko majhno božanstvo praga. Prag pa je pomemben prostor tudi v slovenski duhovni kulturi, tako z etnološkega kot s folklorističnega vidika. Pomislimo na zakopane predmete, ki naj (praviloma) škodijo prebivalcem hiše.

Drug motiv, ki ga Bachelard vključuje v »*topo-analizo*« in se sorazmerno pogosto pojavlja tudi v slovenskih pravljičah, je *gozd*. »Neizmernost gozda je vsota impresij, ki nimajo veliko skupnega z geografskimi dejstvi. Ni treba biti dolgo v gozdu, da doživimo vtis, kako 'padamo' v svet brez meja ... Če ne vemo, kam gremo, zelo hitro ne vemo, kje smo. Gozd je nek pred-jaz, pred-mi. Neizmernost je kategorija pesniške imaginacije, in ne samo splošna ideja, ustvarjena s kontemplacijo veličastnih prizorov.«⁶

Navedene prostorske kategorije, predstavljene za pokušino so dobra iztočnica za boljše razumevanje in razlaganje posameznih motivov slovstvene folklorne, saj nam v njih odpirajo poglede, na katere doslej nismo bili pozorni ali pa nismo dojeli globlin njihovega pomena.

Pričujoča tema bi upravičeno mogla biti vključena že v knjigo o interdisciplinarnosti slovstvene folklorne, vendar je v preobsežnem poglavju *Prostorski vidik slovstvene folklorne* prav ta pika na *i* morala izostati. Knjiga Gastona Bachelarda *Poetika prostora* (Beograd 1969) je res povod zanjo, komaj kaj pa izhodišče, saj empirično gradivo iz petih knjig z Gorenjske v širšem in današnjem⁷ smislu v zbirki *Glasovi* dokazuje, da je prostorska motivika v gorenjskih povedkah zelo drugačna od tiste, ki jo ima pred očmi omenjeni francoski avtor.

I. Prostorski motivi z mitično konotacijo

Snov je razvrščena od splošnega in neopaznega do vedno bolj očitnega in konkretnega.

1. Imena bajčnih bitij

Odvisnost mitičnega doživljanja od prostora se najbolj vidi pri poimenovanju nekaterih bajčnih bitij: *perkmandaljc*, *povodni mož*, *gozdni mož* očitno nakazujejo geografsko okolje, po katerem so dobili ime. Manj očitno je to pri divjem možu / ženi, saj gre le za opozicijo *natura* : *urbano*.

6 Preizkus z ravnino pokaže občutja raznih tipov neskončnosti. Nianse med sanjalci, ki jih ravnina pomirja, in tistimi, ki jih vznemirja. Zakaj je sanjarjenje v gorah drugačno od sanjarjenja v ravnini? Na to avtor ne ve odgovora (Bachelard 1969: 233–237, 238–256, 258).

7 *Jezerške storije* Andreja Karničarja je komaj mogoče uvrstiti vanje, saj se stari Jezerjani še čutijo za Korošce.

a) Perkmandəljc

- Po so pa včasəh zapodval, da j na Rodənjc perkmandəljc, an tak mājhen škrat, da kljuba tistə, k rudo kopljejo. Pa ga nismo nčer vidlə. Naš ata so pa zapodval, da j biv perkmandəljc le na Rudəmmo poljo; tam so včasəh ta žəlezovo rudo kopāl. Perkmandəljc jəm jə pa kljubov, čə so preubok notrə kopāl. Na tak da j to njəgov svest, da nimaš ti kej tkuj ubok išatə (Glasovi 5: 28).

b) Povodni mož

- V Mostnic, v tistmo tumfo prəd Tinčkam, jə biv pa povodnə mož. K jə pršla ankrèt anà prat, jo j pa za sabo notrə potegnov (Glasovi 5: 29).

Včas so nas strašil, čə nis biv pridən, da te bo vzev povodən mož. Zato smo se tkuj tonfov bal, k so reklə, da te tam zagrab. To j bo zato, k so se bal, da b otrok na utofov (Glasovi 5: 30).

c) Divji mož in divja žena

Divji mož in divja žena sta živelə Podpurfelco v globoki luknji v hrib (Glasovi 22: 21).

2. Potoki

- V potok, so nam govoril, de təm not so dojenčki. V tistəh mehurčkəh notər (Glasovi 37: 316).

3. Mesta za vedeževanje

Večkrat je to ris, ni pa nujno. Mogoče je bil nekđaj ris res obvezen, pa se je sčasoma to izgubilo. Vsaj v pripovedovanju. Ali pa je bilo to tako samoumevno, da se to pri prenašanju informacij niti ni poudarjalo.

- K so ldje hodil k ponočənc, s vohka šov tacajt poslušat na Bundrov kamən. Tam s vohk zvedov, kdo bo umərov v vasə, k so bli təc cahnə.

Čer s slišov, da se zabija truga, v tistmo konco vasi j drug let adən umərov. Čer s pa slišov həmonko, so se pa žənilə (Glasovi 5: 40).

- To so tud men mama pravlə. De morš jèt ha tak krej, k je križpot. De so šter poti, de j križ narjen pa de se zvon ne sliš. Pa morš tri leta staro leskovo šibo odrezat pa krog s tisto šibo nardit okol. Zdej pa ne vem, səm pozabla. ... Al de slišəš, kugá se bo tist let dugajal vse. Səm še jest rjekla, ké bi to mərbit blo, de bi biv križpot pa de se zvona ne bi slišal. Pa səm se domislila – Mejačov grabən pa ənkjer drugje! Sam, kdo bo pa šu ob povnoč ke? To bi mogəl bit na svèt večer. (Glasovi 37: 399).

4. Ris

Ris se imenuje krog, ki ga kdo zariše po natančno predpisanih pravilih. Pri njem je odločilen prav položaj, ali je kdo notri ali zunaj. Da učinkuje, se mora to dogajati tudi v predpisanem času.

- Za it v ris je treba tri šibe skrit za oltar v cerkvi tako, da nihče ne vidi. V risu od enajstih do polnoči vescajt bije ura, da bi to tistega v risu zmedlo. Pa ljudje hodijo mimo, kot da gredo že od polnočnice. Ko pa je ura zares polnoči in zares bije dvanajst, pa vse izgine (Glasovi 22: 151).
- Ko je en fant iz Žetine hodil v ris, je vzel eno leto staro leskovo šibico, z njo naredil okrog sebe ris, pól so pa začele letet nanj gnojne vile, grde pošasti (Glasovi 22: 152).
- Ta star Vresjak mi je pravil: V Žetini je včas eden hodil v ris; mislim, da je bil to Sokov. Hodil je na ono stran Blegoš, za Kalom, kjer se zvonjenje ne sliši. Dobival je denar in imel vsega dosti. Na sveti večer je enkrat še enega drugega gnal s seboj, šlo se jima je za dobit par volov. Ta drugi pa ni bil navajen na strašila in prikazni okrog risa in se je tako strašansko bal, da je hotel uit iz risa, kar bi ga pokončalo. Sokov ga je tako močno držal, da je bil ves čisto premočen (Glasovi 22: 153).
- V Sokovi bajti v Žetini je živel en Jur, ki je imel veliko opravil s tem, da je na sveti večer hodil v ris. Ko je pa umrl, mu je pa zvonec pel pred hišo. Pravili so, da je hudoba prišla ponj (Glasovi 22: 154).

5. Kolovoz

Vedno je sestavina motivov o divji ali peklenski jagi. Kdor naleti nanjo in se ne ravna po pravilu, da se je ob pretečem srečanju z njo treba čim prej uleči v kolesnico kolovoza, pošteno nastrada. Nekateri poudarjajo še celo podrobnost, katera kolesnica, »glájžna« mora biti, leva ali desna.

- [P]a tud moj rank ata b tudi povedov, jo j tud srečov na Polanah tisto divjo jago. B reku, ampak to j zəj mərbit osəndəsət let, a pa j že mav več, anə, misləm, in tud je vse povedov, j reku, da ga j bo toko strah, to so se tud ta druh əldje zgovarjal od divje jage. Pravjo, da se moraš u glájžno ulēšt, da te, b reku, da te divja jaga, da te na bi poževa, ampak to dons uben več na vərjame (Glasovi 20: 17).
- Učasəh so star əldje vervál u divjo jago, tista divja jaga al pa ta dóga jaga, so tud imenval ta dógo jago, tista jaga j pa pəršva prek hribov, pa nazaj naukol, pa če j čoveka poževa, ga j poj noga boleval al pa roka al pa kej druja. Čə j pa u ta levo, koko nej rečəm, glájžno [= kolesnico] glájžno, anə, to j od koles glájžno, legu, je pa šva tista divja jaga čezənga, pa mu nəc ni bo, čə pa ni dol legu, da ga j poževa, ga j pa noga boleval al pa roka al pa nekej ga j bolevo (Glasovi 20: 18).

Če slučajno divja jaga pride, se more ta dotičən jagər ulešt na pot v eno kolesnico, de gre ta divja jaga prek nega naprej in na ta način zbegne nesreč (Glasovi 37: 121).

6. Nedostopne gore

Veliko je zgodb o nedostopnih krajih, kjer prebivajo vile ali katera druga bajčna bitja, ki varujejo kakšne skrivnosti. Človek – pogosto je to (divji) lovec, ki skuša ustreči svoji ljubi – se jim skuša približati in zato praviloma prej ali slej pade v nesrečo.

- Ob dolgih zimskih večerih je mama pripovedovala Jerneju o dobrih in lepih vilah, ki živijo v votlinah strme in zelo krušljive Rjavce. [...] Mama ga je svarila in mu povedala, da ne dovolijo, da bi jih kdo motil v njihovih bivališčih. Zato tudi prebivajo na takem kraju, kjer ni niti najmanjše možnosti za kakršen koli dostop: stena, ki je ne more preplezati nihče, ker se vsak kamen, za katerega se kdo prime, odtrga. Zato je vsaka plezarija obsojena na neuspeh (Glasovi 16: 6).

7. Dva sosednja hriba z dolino vmes

Le kako je prišlo do zamisli o velikanski osebi, ki je razkoračena z eno nogo na enem hribu, z drugo na drugem! V nekaterih povedkah je dodano, da v potoku v dolini vmes pere, ne ve se kaj, štrene, plenice, pleničke. Gorenjske lokacije v tej zvezi so Malenski Vrh in Karlovec nad Poljansko dolino, Blegoš in Malenski Vrh, Gabrška Gora in Devniška grapa, Lovink in Drenovec nad Tuhinjsko dolino, Ajdovska skala in Menina planina, Ribnica in Rodnica v Bohinju.

Drug tip teh povedk je o dveh velikih možeh, ki stojita vsak na svojem hribu in si pri košnji podajata oslo, s katero brusita koso.

- Ajdovska deklica je stala z eno nogo na Jelovci, z drugo pa na Malenskem Vrh in prala v Karlovcu (Glasovi 22: 4).
- Bila da je eno dekle, ki je prala pleničke svojemu otroku, tako velika, da je stala z eno nogo v Lovinku, z eno nogo pa v Drenovci (Glasovi 37: 43).
- Ana žena j bva pa tud tkuj vlika, gvišno, da sestra vod tñh dvejñh, da j v Ribanc imeva poh; z ano nogo j na Stadoro stava, z ano pa na Rodanjca, pa prava je (Glasovi 5: 11).
- Ajdovska deklica je z eno nogo stala na Jelovici [vasi na pobočju Blegoša], z drugo na Gori, v Karlovcu je pa štrene prala (Glasovi 22: 1).
- Ajdovska deklica je z eno nogo stala na Gori, z drugo pa na Gabrški gori pa prala štrene v Devnški grapi (Glasovi 22: 2).
- No, pol druga pripovedka pa prav, de je deklica bla tko velika, de je z eno nogo stala tle, k se reče Ajdovska skala, s ta drugo pa na Menin! Na Menini planini! U Tuhinščici je pa prala plenice (Glasovi 37: 44).
- Mama m jə zapodvava, da sta bva tkuj dva moža vlika, da j adən na Stadoro stav, adən pa na Rodanjca. Pa le ano vosló sta imeva, da sta s jo podajova, k sta kosó brusiva (Glasovi 5: 11).

8. Skalni osamelci

Še zmeraj ni zadovoljive geološke razlage, od kod in zakaj iz zelenja ali tudi skalnatega okolja pokonci štrleče skale različnih oblik, ki jih aitiološke povedke antropomorfizirajo v razna človeška bitja in imajo mitično zaledje. Na to témo je napisal temeljito razpravo Tone Cevc že leta 1974. Ta motivika je ena najbolj sestavljenih, saj se z njo prepletajo socialni, pravzaprav razredni motivi. Vedno okamni surova brezsrdna ženska. Ali v Kamniku vedo, da ima njihova Veronika z Malega gradu sorodnico na visoki Gorenjski?

- Na Polanah je tist kamən gore, so rekāl, da j biv grad gore, pa da j bva əna baba tok hdozna, da j reveže vse uničava. In poj je pa tok deləč pəršva, da j okamneva. Tok se se zgovarjale. Zato j tista skava gor, pa kokər baba, pa ra-se ji roža z gvale vən (Glasovi 20: 40).
- Na Polanah nad Kočno je učasəh stavu grad. Təm not je pa žveva əna taka brezsrčna grofična. Ənkət jesen, k je biv prov mrəz, pa dəž je šu dol, kar ga j mōgvo, je pəršva mem əna žena z mājħənmə otrokam naróče. Čist sta bva mokra, pa oba j prov fest zebvo. Ta ženska j na tistmo grado prosiva hrane pa prenočišča. Tista brezsrčna grofična jo tud poslušava ni do konca. Hvapəmə je rekva, naj jo vəržejo z gradu. Premražena pa osvabeva ženska pa j sred noči zaklicava nazaj: <Sərce maš s kam>na, zato se boš ənga dne spremeniva u ka>mən!> (Glasovi 20: 41).
- Čez ən cajt so mel pər tistmo grado jago. Gonač so gonil ukəp žvali, da b jəh ble ta grajsk postrelle. Mvada grofična je stopiva na skavo, k je štarleva z gərmóla, da b čim bəl vidva to krvavo jago. Zravən né j biv pa stražar, k jo j merkov. Kar nan>kət pa zagledata, koko se j medved spravu nad nemočənga kmeta – gonača. Stražar mo j votu pomagat, pa grofična ni pstiva. Stražar jo pa ni poslušov, je šu če pa ustrelu medveda. Ranən gonač je pa proče grofičən zavpu: <Nəj okameni ta baba!> K se j stražar obərnū, da b šu nazaj merkat grofično, je pa prov začuden pogledov, k je na istmo mesto, k je preh stava grofična, zagledovu okamnevo žensko, al pa kukər so poj rekāl, okamnevo babo, k je kše dons gore (Glasovi 20: 41).
- Na gradovih so bili graščaki in plemiči. Pa so šli na lov. So morali kmetje s psi preganjati zver, kakor psi tudi. Pse so spustili, kmet pa je moral za njimi teči. Potem pa je videla (grajska hči) – takrat so še medvedi hodili pa volkovi, morebiti je še leopard bil, ne vem: zver je trgala starčka. Je pa videla grajska hči Veronika, da ga trga, starčka. Je pa stala na varnem kraju, bi lahko rešila ga, pa ni hotela. Je uživala, ko je zver trgala. Hipoma je okamnela, grajska hči. In še danes stoji skala gori, tam pod Malim gradom notri v bregu (Glasovi 37: 3).

9. Parobki

Stari gorenjski drvarji so bili prepričani, da se je pred coprnici in hudičem mogoče zavarovati s križi na parobkih.

- Medja ta star jə zmeram zapodvov, da j naredov na vsak porofk križ, k jə sāmrečo posekov, da b hudič na imov moči, da b hudiča vodgnov.

Moj ata j pa le, čə j bva dābeva brina, naredov križ na porofko (Glasovi 5: 151).

- Holcarji, to so bili tist dərvarji, k so hodil po host not in so sekal razne drevesa, smreke, macesən, poj pa zadovoljen biv usak, da j mogu tist drevo, k je ga posekov, nardit not križ, znamenje križa in to j blo, da se tām čarovānce niso mogle sedat gor, da niso mele moči, da bə ble al nagajale, a da b se biv kdo ponasreču al kəj družga, to j bla nekako vera v to, da so pač obvarvani holcarji pred tām. To so bli križi notər po hosti dovg časa in se še jest tega spominjam, da so križe notər not sekal, ker sām tud po hosti hodiava (Glasovi 20: 16).

10. Zamenjava lokacije za zidavo cerkve

Janez Jalen je v priljubljenih *Vozarjih* (Tri zaobljube, 1959) literariziral star spor faranov pod Stolom, kje naj bi stala nova cerkev. Menda se v tem pogledu vse do danes niso med seboj popolnoma unesli. Gorenjska slovstvena folklorja pa pozna kar nekaj variant, kako so to reševali zdavnaj prej. Kakor da gre za nekakšno parlamentarnost posamezne soseske. Ali se v te zadeve lokalna oblast (graščaki itn.) ni vpletala?

Ali so tisti, ki se niso strinjali z določeno lokacijo za cerkev, od tam prenašali gradbeni material ali orodje, pri čemer se je razširil glas, da to počno angeli ali svetniki, praviloma predvideni ali še ne določeni zavetniki cerkva? Kadar so celó podirali že narejeno, je bil tega kriv hudobni duh / hudič.

Kaže, da se prerekanje, kje bo kakšno poslopje, ni nanašalo samo na cerkev, temveč tudi na kakšne druge imenitne stavbe, kakor priča prva tukajšnja povedka. Morda je motivno najstarejša:

- Škratov grad je votlina v pečini Jamskega vrha, ki je delno obzidana. Zakaj se imenuje Škratov grad, mi pravmo Hudičov gradič. Kar so podnev zgradil, jim je hudobni duh ali hudič ponoč podaru (Glasovi 20: 23).
- K' so se ukol leta 800 Jezerjan pa Dobərlovašk menihə menil, kje b' nej stava ta pərva cerkuca, æenkokər niso mogle ukəp pridət. Eni so bli za to, de jo postavjo na vərth Mahne peči, eni pa za to, de jo postavjo u Starin. Na konc so bli za to, de bo u Starin. Cimperman ə so začel tesat les. Pa so hma v pogruntal, de jəm usak onoč zmanka precej tresk. Əldje, k' so hodil čez Mahno peč, so pa zamėrkal na vərth peči cev kəp tresk. Drug so pa vidlo ta velke čarne tiče, koko nosjo treske iz Starine na rob Mahne peči. Menihə pa jezerjan so bli prepričan, de j' Božja vola, de se cerkuca postav na rob Mahne peči. Toko jəm je Bog pomagov əršit kər dve æerči nankət: kam nej postavjo cerkuco, pa še htermo svetnikə nej bo posvečena. Čərn uran se mava zravən svetga Ožbovta. Toko j' svset Ožbovt gratov patron te hribovske doline pər Jezər (Glasovi 16: 23)
- Za cerkov svetga Martina v Srenjo vsə j bo taprvo mišljčeno, da bo na Maləh Ramljah, to j nad Šoštarjem gor v Čəšənjčə. Koj to, k prideš na to rovən, so imel žə vorodje prpravljen, da do začel fondo kopatə.

Druj dan so pa vorodje dobil na snažetəh, pa reklə so, da j božja volja takə, da bo tam cerkov. Da so angəljnə ponoč ta vorodje prəneslə. Potle so žə na snažeta začel matarjal vozitə, s celga Bohinja so pomagala. So misləl, da b bva na snažetəh fara za cev Bohənj. Aní so ž ə les təsala. Anəm pa tud ni bo všeč, da b bva tam cerkov; pozim b bo prov narodno co tja hodit k mašə.

So pa spet vorodje v Srenjo vsə na Rovneh dobilə. Aní so spet reklə, da so vse angəljnə prə neslə s treskam vred sām, ta dru j pa, da j svet Martən vəs vorodje z matarjalam vred ponoč s konjam zvozov tja, čer b rad imov cerkov (Glasovi 5: 140).

- Svet Lovrenc je na tistmo skor nepərstopənmo krajo sam zbrav prostor za cerku. Zidat so mo jo začel na hribčko koj nad vasjo. Kar so čez dan nazidal, je ponoč zginvo. Zidarji so se zbal, əldje molil in se sprašval, kaj to pomen. Noben ni vedu odgovora. Takət je unešu pastirčək, k je plezov po pečinah in iskov zgəblene koze, na osamel ravníc začeto zidovje nove cerkuce. Zidarji so se prepričal, da je biv njihov zid prestavljen ponoč na ta kraj. To so mel za željo svetga Lovrenca in so klub težavam in naporom nazidal cerku na skor nepərstopənmo krajo (Glasovi 20: 52).

Cerkov svetemu Miklavžu so začeli gradit v Golici pod rebrom, kjer sedaj stoji znamenje. Pa kar so čez dan naredili, je bilo zjutraj vse na vrhu Miklavževe gore. To se je ponavljalo toliko časa, dokler niso začeli delat na vrhu gore. Gradili sta soseski Golica in Ostri Vrh (Glasovi 22: 106).

II. Prostorski motivi z realistično konotacijo

Druga skupina prostorskih motivov se nanaša na realni prostor. Merilo razvrščanja je od imaginarnega k realnemu.

1. Notri / zunaj

Lovsko zgodbo o ne/zakonitem lovu (raubšic : poljski jager) vsebuje prav motiva interiera in eksteriera, vendar je ni mogoče brez pridržka interpretirati tako vzvišeno, kakor se to prepričljivo posreči Bachelardu.

- Tomaževce je imel gostilno in jager je bil, »poljsk jager«. Trdinec je bil pa raubšic. Nekega dne sta oba ustrelila srnjaka. Tomaževce ga je pred gostilno obesil, tam pod hlev. Tudi zato, da bi se malo pobahal. Trdinec ga pa ni smel pokazati, ga je pa v kleti, »v čevdro«. Da se je skril. Da bi mu bilo vseeno prijetno, je poslal sina »po an vohtəljc šnopsa k Tomažovco«. Šimən je bil star okrog šest let in je šel mimo Tomaževca: »Stric, a ga vi pa kar tò dārete? Naš ata ga pa v čevdro.« (Glasovi 5: 184).
- Čə j če puška počva, so že pršlə žəndarjə k nam, čé sām, k sām biv ta glavnə ravbšic. [...] Ankrèt so pršlə žəndarjə k nam; potle so pa iskal še pričo, da do naredlə prəiskavo pər nas, k sām ustrellov anga srnjaka. Dolinarjo sām ga prədav. Dve pričə b mogle bitə, no pa da j

bva saj anà. So šlè k Anžico, da b biv Anžac za pričo. Ga pa ni bo damá. Potle so pa šlè glih k tistmo, k sàm mo srnjaka prèdav. Dolinar ga j pa na podstrešnè dèrov (Glasovi 5: 182).

2. Sveta ni konca

Naslednja izkušnja je (bila) domača marsikomu. Posebno otrok je presenečen, ko ugotovi, da se obzorje širi in se cesta ne konča za hribom, ki jo zastira z njemu obvladljive točke, temveč se v nedogled nadaljuje.⁸

- Star èldje so reklè kar, da j šov gun po sveto, da b s mav svet ogledov. Potle j šov ta Bohinjc peš skoz Štenje. Pa čè j dèlj šov, dèlj so mo kazalè. Pa nàč ni bo konca. Potle j pa nazaj pršov, je pa ldem zapodvov: 'To j velèk svet, pa kuj se ga j še napre vidlo! K sàm šov v an breh delec gorè, sàm mislov, da j žè konc svàta, da bom žè le dol padov, jè bva pa na vrho šè njiva. Pa pogledam dol, pa vidàm, kuj jè šè svàta. Pa to so se še napre doline vodperale!' (Glasovi 5: 190).

3. Na svoji zemlji

Motiv stanja na svoji zemlji je hudomušen, toda tudi prebrisan in nikakor ni omejen samo na Gorenjsko. Gre za krivo prisego, ki pa to spet ni, saj priča zares stoji na svoji zemlji, ki jo je prej nabasala v čevlje.

- Ankat so bli Pódhanc pa Zásplan u spor za gmajno u Hómo. Poj so se pa tožvål, da j p èršva sodnija, so pa Zásplan doma ,u gartèlnè nabasal prst u čevle, poj so pa, sodnija j votva, da so pèrsegål, ane, a jè nàh zemla a ni, so pa pèrsegål, pèrséga, da na soj zemål stojé, k so jo doma u čevle nabasal. Poj po tistèm so pa pèršle kobilce pa zásplansk kpole so čist pojedle, podhamzga pa kokèr biv kodrezov, ga pa niso. Zásplan so tožbo dobil, pa an kos podhamske hmajne so s tàm, k so tok pèrsegål, dobil (Glasovi 20: 82).

4. Pot

Geografsko določni fragmenti delujejo kot zanesljiv zgodovinski vir:

- Čàs Padkorèn sta rajžava tud Ciril èn Mètod. Zapisano je, da sta nesva astantje papèža Klémèna v Rim. Pa túd Primož Trubar sè j vračav nazaj u domače kraje tle čèz Padkorèn. Rimska cesta j bva spèljana čèz Múcna gòra nad Padkorènam (Glasovi 20: 80).

5. Križpotja

Na križpotjih nekdam ni bilo smerokazov, kakor so na današnjih križiščih. Zato

je bilo res zahtevno ubrati pravo pot za želeni cilj. Povsod, kjer mora človek izbirati oz. se odločati med več možnostmi, mu preti nevarnost:

- Tko pa tla pèr nàm, kjerkol so se pota križal, je skor povsod strašil. Tud moj oče, mislèm, de glih ko hudo ni vsèga verjev, ampak k je šu tàmla, k smo včas péšpot imel, tàmla pred Kúharjevo nivo, je tud vidu kèr ene lučke, jih je vidu prèd sabo. Pa tiste lučke so se stalno neki premikale. Tko de je biv vàs posran, rajtam, k je pèršu dam (Glasovi 37: 147).

6. Mesta, kjer (rado) straši

Druga mesta, za katera obstaja krajevna tradicija, da rado straši, so lahko ostala individualno zaznamovana, lahko pa se je strah ob določenem kraju prijel še drugih prebivalcev iz njegovega okoliša.

- Strašil je pa samo tle Pod goró, de jest vem. Pod goró. Nekdaj ulica v smeri proti sotočju Nevljice in Kamniške Bistrice, ob vznožju Starega gradu. Hiše so bile porušene ob gradnji obvoznice (Glasovi 37: 149).
- Ko so otroc iz šole hodil, velik je blo tega govorjenja, de je edèn enkæt srečov na Jeznikov-mo rob, kè tam straši, de so štirje neslè enga u krst. Pa vsi so sbili brez glavé (Glasovi 37: 115)
- To se j zlo velik govoril, de j na Kozjak strašil. Ampak bæl zarad tega, k so tla razbojniki napadal pa to. Dèrgač je blo pa rečen, de j tist fant, kè se j upov sam jèt čèz Kozjak ponoč, so rjekæl, de j zlo korajžàn, de j sposoben za na vojsko (Glasovi 37: 133).
- Na dilah je strašil (Glasovi 37: 137).

7. Nevarna mesta

Ta strah se nanaša na realne nevarnosti na določenih lokacijah in je praviloma povezan s prometom in trgovsko dejavnostjo.

- Na Dolgih travnikih ob cesti proti Loki je stala ena bajta, ki so ji rekli plašurnica. Tam so se shajali sami plašurji, gospodar je pa bil ta pravi ravbar. Furmani se ponoči niso upali furat tu mimo. Kdor je gnal vole prodat v Loko, so prežali nanj, ko se je vračal, da bi ga oravbali (Glasovi 22: 304).
- Ènga večera sè j èn zmatran trgovc s kožam ustavu u èn oštarij nèč mèd Podkornam pa Tržičam. Pot čèz Karavanke j težka, pa tud noč ga j ujeva. K se j navečerjov, so ga zmetæl u èn cimèr, da bo prespav. Zmatran je legu u postlo. Nekej mu ni dav spat, pa j pogledov skoz èn majhàn vokèn vèn. Tàm je pa zagledov hvapce, k so kril èn velèk vogàn. Vse ukèp se mo j čudèn zdev. K je tok stavu, se j pa začeva postla počàs spušat u ta spodèn štuk. Čèz èn çajt je pa prazna postla nazaj pèršva. Mislu s je: 'Zej k me niso doblè na postæl, gredo pa gotov pomel!' Za pasam je mu nož, ga hitèr potegne vèn, pa stop za vrata. Po štengah je že slišov korake. Vrata so se odpèrle, on je pa z nožam na hitèr dva zaštihov, pa jo ucèru,

⁸ Avtopsija.

kukar so ga noge nesle. [...] Čez cajt je slišov, da so tam marskšenga na postel, k se j med spanam spestiva, zakval, mo pobral kone pa bvago, nega pa na vogno požgal, da ni bo ubenah sledi za nemo (Glasovi 20: 66).

8. Podzemlje

Razen rudnika svinca in cinka v Črni na Koroškem in rudnika živega srebra v Idriji, ki sta bila opuščena v naših dneh, se je čisto pozabilo, da so nekdaj tudi na današnjih slovenskih tleh kopali rudo, največ železo. Na to spominjajo nekatera le-dinska in krajevna imena, npr. Fužine na več krajih, Železniki itn. Toda da bi kopali zlato? Kar nekaj gorenjskih povedk zagotavlja, da so ga odkrivali v nedrih njenih gora. Njegova nahajališča niso domišljajska, temveč geografsko opredeljena: Bogatin, Begunjščica, Blegoš, Mahkova Kočna, Zlata jama.

Praviloma to pripisujejo Benečanom / Italijanom / Furlanom. Sem in tja se po-leg zlata ali namesto njega pojavi tudi manj ugledno srebro.

Kadar se govori o zakladih, narečno »šacih«, ne gre za rudo, temveč praviloma za bogastvo v denarju. Da to drži, priča že staro poimenovanje »zakladnice« (žele-zne) blagajne. Gre za finančno ovrednoteno bogastvo, ki je bilo naknadno položeno v zemljo. O tem pričajo tudi povedke same.

Iz primerjave dveh povedk se vidi, da motiv zlata in zakopanega zaklada med seboj alternira, se prepleta, meša.

Žanrsko so take povedke navadno opredeljene kot bajčne, toda po nekaterih sestavinah bi jih lahko uvrstili tudi med zgodovinske povedke.

Kljub temu da Gorenjska ne sodi med kraške pokrajine, je v zbranem gradivu nekaj primerov z zgodbami, kako se pogreznejo v zemljo voli in dekla, ki jih vodi in njih ostanke prinese voda na drugem kraju ven na dan.

a) Rudno bogastvo

- Včas so star eldje zlo jšal zlato po Bogatino. Pravjo, da so takret tam Banačan kopal zlato. K ja ta zadnja vod njoh šov v jamo, so ga ldje čakal vodzuna (Glasovi 5: 7).
- Par pvanin Všeavnak ja v goro ubok notra vuknja, k ja pravjo Zlatarca al pa Zlata jama. Notr a šmi voda, čeznjo j pa speljana barov. Star eldje so zapodval, da j v ta jam zlato. Na guno stran brvi ga vahta an pas (Glasovi 5: 130).
- Že stari ljudje so vedeli povedati, da se v Begunjščici, ki je sicer bogata z manganovo rudo, skriva tudi zlato. V tistih časih so moške v jamah kopali rudo in jo vozili v dolino Završnice (Glasovi 20: 4).
- Tistala gora tam par ciarkve se kliče Čeva. Spoda je par starah caitah meva na stara žanica ena kajža, na hišca. Ja meva tud na krava. Blizu ja bva pa na jama, čiar sak nape kapale v an srébro al pa zvato (Glasovi 20: 5).

- Ke do druge svetovne vojske se j' po dolin hado velik govorva od zvate uknje u Mahkov Kočna: [...] ,Moj dedi, Gregor Kaštrun, je 1861 parpodvov, de j' hodu h Jezer že davnej preh, predan se j gun rodiv, en Lah na vsake nekej let u Mahkovo Kočno u eno uknjo po zvato. Sevede pa Lah dga nobenmo ni otu izdat. Eldje so ga pač vidla hodit, pa šele čez dovg cajta so pogruntal, ke ta uknja sploh je. [...] Lah je na Mahkovam mende še cvo sam pravu, koko not u uknja zgleda. Od stropa dol kapla fest umazana voda. Poh tmo kapla-njam maš a gun nastavljen piskar. Voda gre čez piskar, bvat iz zvátam namešan gre pa na podna. Ob cajt pa pride pa samo piskre zatavša. Toko de so par Jezar že vse vedla, samo še do uknje ba bo treba pridat (Glasovi 16: 21).
- Včasi so pravili, da skozi Blegoš vodi srebrna, skozi Porezen pa zlata žila, debela kot najdebelejši hlod (Glasovi 22: 166).

b) Zakopani zakladi

- Včasah ja ta stara mat prpodvava od Bogatina, kakšan zaklad ja tam. Zato se mo pa prav Bogatin. Da ana beva kača tist zaklad vahta prad ano vuknjo (Glasovi 5: 6).
 - Med Murnam pa ta Spodanmo Verankam je en krej, k' se mo reče Par ta bogat jam. Mende je že davnej enkat en roparsk vitez zakopov tam nakradene zvatanike pa srebarnike. O tmo so učasah velik govorla. Zato se tud reče tmo kraj Par ta bogat jam (Glasovi 16: 20).
 - Včas so votla, da j na Vrtovino zakopan šac. Tam ja biv ankrèt an grad, ša dons ja vidta tam ano skavo (Glasovi 5: 77).
 - Na Vrtovino so kopal šac, pa ga niso dobila. An Vrbčov, k ja biv v Amerik, ja soj dnar t ja zakopov. Potle j pa umarov al so ga ša ubila. Na tmo grabeno tja j biv zakopan, da se j vidlo tja od tistga kamna na Vrtovino. Od tam se j pa vidov glih turm od svetga Janeza. To vem, da so valik prkopala, pa niso prov nač dobila. Pa j na Prévovo, tle k se gre na Vuskovanco, tud šac zakopan, pa ga tud ša niso dobila (Glasovi 5: 78).
 - Trje so šla na Vrtovin, da do šac skopala (Glasovi 5: 79).
 - Šac u Kalškmo Greben. K' je oča Orin u Zgornja Kokra med vojsko precej hado zbolu, je poklicov sojga unučka Francija, k' je biv takat star dvanajst let. Fantac je posod, še posebej pa po goš, zmerej hodu s starmo očam. Zato mo j' zej naroču, nej gre u Greben do alsicjah ukn.
- „Zboj uzem ta močno motiko pa par parumo garmä ta čaranga tarna koplä tolk cajta, devš do enga železanga piskra paršu. Not u tmo piskra bo pa ena plehnata škatva. To škatvo ma pa h dom parnes.“ Že od drugah eldi sam pa slišov, de ma star oča neč u Kalškmo Greben zakopan dnar. Vsa so ga poznal po njegov voharnij. Še seb ni ančesar parvošu (Glasovi 16: 22).
- Pri Črnem studencu v Blegošu je zakopan en šac, zavít v volovjo kožo pa zapečaten. Tam notri je tudi ena zlata ura. Tam se pravi Za tratami ali pa Tratje pri Črnem studencu (Glasovi 22: 170).

- Pri Mrkušu, kjer je bila včasih oštarija, so en večer prišli trije ali štirje tujci, naročili so večerjo in prosili za jeperge. Pri večerji so se pa začeli zgovarjati, da je pod debelo buko na Malem Blegošu ena velika čerfa srebrnega denarja zakopanega. Rekli so tudi, da bodo šli jutraj to srebrno izpod korenin izkopati (Glasovi 22: 182).

c) Pogreznjeni voli in ženska, ki jih je vodila

- Na Gojzd je globoka jama, k so ural in so padla noter. Krave, ta, k je vudila krave in iz plugam, vse skop je padla noter. So pumrla in so jah potli dubil lase od te, kje... so pa paršle Mäh Täsnicam vən. To je puvezan. Mäh Täsnicam je pa cesta zdravən, ka gre u Tuhinsko dulino. No in tam so dubil en konc lase od né in en konc uh tega dravesa (Glasovi 37: 290).

č) Pogreznjene oštarije

- K sva z atam hodiva s Kamne Gorice u Radolco na štacjon na vlak, naokol po cest skoz Lipenco pa skoz Lancov, pa j zmerej parpodvov zgodbe od Pustga gradu pa od znamna, k je med Lipenco pa Lancovam. Za tist znamne j parpodvov, da j tam stava oštarija. Zarad pregrešanga obnašana u oštarij se j oštarija podarva, pa vse pod sabo pokopava. Jest to povezujem s potresam na Dobraču u Zilski dolini (Glasovi 20: 1).
- Tam dol par cest je tist križ. Tam dol so hodile plesat dekleta, pa tokle sosedje. Poj je bva pa ena Bošticova dekva, je pa meva nezakonskega otroka, je pa mogva otroka sabo uzet, ane, doma ga ni smeja pstit. Je pa plesava, je pa reku otrok mamici: <S tmole pa anka na pleš, k mo z ust vogan gori. No, zutrej se j pa pogreznava tista hiša. Zaj, na vem, a j bo to res, to pa na vem (Glasovi 20: 26).

9. Jezera

Tudi za motiv jezera v povedkah iz Poljanske doline po zatrjevanju geologov (Anton Ramovš) ni realne osnove. Ali gre torej za reminiscenco na pogoste povodnji?

- Po Poljanski dolini je včasih stalo morje, dokler niso Podpečno prekopali (Glasovi 22: 192).
- Mojega očeta mati je pravila, da je bilo včasih v Poljanski dolini jezero in da je še videla pod javorsko cerkvijo steber, na katerega so priklepali šife (Glasovi 22: 191).
- Ko je bilo jezero v Poljanski dolini, se je iz Zavrata s čolnom vozil duhovni maševat (Glasovi 22: 189).
- Včasih je bil pri Degerinu v Dolenjčah gank iz hrastovih plohov in ti naj bi bili iz tistega hrasta, ki je rasel v Drnešnici pod javorsko cerkvijo. Nanj naj bi priklepali čolne, kajti tedaj je bilo po Poljanski dolini jezero od Podpečne do Svetih treh kraljev (Glasovi 22: 188).

10. Skrivališča

Vsekakor pa povedke s človeškimi skrivališči sodijo med zgodovinske. Vendar ta niso tako tipična. Lahko so bila tudi na zemlji, sredi gozda, med težko dostopnimi skalami.

- Kadar je prišlo obvestilo na rihto, da bo treba dat soldate, je ponavadi že kdo zvedel in povedal, da so se fantje skrili. Moj oče je imel štiri brate in vsi štirje so se skrivali pred soldaščino. V Dolini pod Krivim Brdom so imeli pravo velbano skrivališče. Če bi prišli dol ponje, bi zanje ne bilo dobro, če bi notri tiščali, saj so imeli pušo, sulice in drugo orožje (Glasovi 22: 292).

11. Pokopališča

Pokopališče je že apriori kraj, ki se mu človek ne bliža rad. Še toliko manj, če verjame, da je to kraj strahov. Zato je nekdanje veljalo za posebno junaštvo, kdor je upal nanj ponoči. To motiviko predstavljajo štiri gorenjske povedke o dekli, ki sprejme stavo, vendar svojo pre/drznost drago plača. V prvem primeru se hudo prestraši, v drugih dveh umre in v četrtem primeru jo gotove smrti reši njen ljubimec. Ta zadnja povedka se loči od drugih dveh po tem, da prostor njenega preizkusa ni več pokopališče, temveč nedolčni prostor, kamor ne gre več dekla, ampak »ena punca«.

- Tista je pa ponoč rože zalivala po pokopališču. En možakar je paršov skoz in je reku: 'Ti, ta märtu hodjo po pokopališ, ka strašejo.' (Glasovi 37: 110).
- Nekje so stavili, kdo bi se upal it ponoči zabiti žebelj v trugo, v kateri je bil mrlič v totenkamri na britofu. Skorajžila se je ena baba, dali so ji žebelj in kladio. Ko je zabijala žebelj v trugo, ni videla, da je tudi svojo kitlo pribila k trugi. Ko je hotela it ven, je z grozo videla, da se je truga pomaknila za njo. Kmalu je ugotovila, zakaj, a se je vsa prestrašena in premražena vrnila. Stavo je pa le dobila (Glasovi 22: 318).
- U starah časah so se zbiral po kmetijah, po hišah fantje. Par en hiš so mel pa prov kurajžno deklo in so rekle, če stav iz nim, de se upa u povnoč na britog, pu domač puvedan. Dekla prav: 'Ja, seveda!' Prav: 'Grem!' Sam ne vem, za kolk dnarja so stavla. Dekla res kurajžna gre. U turnu bije povnoč. Dekla gre po štengah gor h grobu pa u rok darži kuličak pa prav 'Dela ga m zasadiva not u grob.' In poklekne. Bla j pa u fergahu. In je zasadiva kulčak naravnost u predpasnik. Sevede, ka pa hoče vstat, ni mogla vstat in se je tko prestrašila, k je mislenla, de jo drži mrtvak. Jo ni blo nazaj. So šla gledat. Je bla pa mrtva, k se j tolk ustrašila, des jo je kap (Glasovi 37: 167).
- Ad'no ja bva zvo karažna, pa rekva, da sa nač na baji. No, sa rekle, ča s pa tak karažna, pa béže aponači na britaf. Ampak, da boma pa varjèle, da sa resan šva, moras pa pārneste an križ z britafa. Pōle ja pa šva na britaf an pārnesva križ. Ja, sa rekle, zej pa na kaže drujga,

ka'kər da ga še nazaj nesəš, sej zej vərjeməma, da s resən karažna. Pōle ga j pa nesva nazaj. K ga jə téva vtəknite nazaj, tjér jə biv pred, jə pa zravan bertah pərpeva, pa ni mōgva prəč. Səj pa tak ustrašva, da jə ad tga ki tam umərva (Glasovi 20: 59).

- Dela lih ne b vedva, ke smo bli, ampak ena j pərpudvala, kəko je bó, k so ličkal. Pa so ən mav plesal pa tist. Edən je pa reku, kdo se upa itə na ta pa na ta kraj. To se prav prəcəj deləč stran ud hiše, na samotən kraj. Pa sam, da ga ni strah, a ne! In ena punca se j ugvasiva: „Jest grem!“ in je šva. Ampak nubedən ni sməv iz čno itə! Dukəz, de j bva təm, je bu pa treba tist kəv zabit u sneg. In k je pa kəv zabijava, je pa še svojo kiklo zravan zabiva! Je misluva itə, pa ni mogva. In se j tolk ustrašva, tok jò j bó strah, da ni nikamər mogva, da j ke padva. Tko, a je blo to rəsničnə a ni bva, ne vem, čə ne b fənt za no šəv, so djal, b zmrznuva gor. Zato, kə se j sama sebe notər pərbiva. Una j hitra kəv zabiva, je misluva, kəko bo hitra nə zaj pəršva, je pa zravan sojo kiklo is kolam vred zabiva notər u zemlő (Glasovi 37: 168).

12. Nadzemlje

Od podzemlja prek zemlje se motivno dvigamo s tal. S pomočjo besedne igre – sinonimijo – in temu ustreznih motivov, ki sodijo k živini, nastane duhovita rustikalna povedka o volu na cerkvenem zvoniku. V drugi povedki se na zvoniku znajde človek, ki ga, kakor so dejali včasih: »nosi luna«. Tisti, ki so naleteli nanje, so pogosto napačno ravnali, zato se tudi ta zgodba konča tragično, z njegovo smrtjo. V drugi razlagi so tako ravnanje interpretirali mitično.

a) Vol v zvoniku

- Z Bohinjcov se norca devajo, da so junca v turm vleklə, da b travo popasov, k jə gor zrasla. Potle se j žə davov, k so ga s štrikam gor vleklə, so mo pa sline z gobca tekle. So pa tist, k so ga gor vleklə, reklə: „Jə že travo ugledov. Pa kuj se mo jo lušta, da mo kar sline z gobca təcəjo!“ [...] V rəsnic se pa le ta dabelmo zvono v turmo svetga Martina reče vov. Ta zvon so vleklə v turm, ne pa junca (Glasovi 5: 139).

b) Mesečniki

- Družina s tremi otroki. Dvanajstletnega sina je nosila luna. Neko noč je mati opazila, da ga ni in ga iskala. »Se j pa ogvasov na turmo svetga Pava. Ən se j zbudov, k ga j kləcava, pa dol jə padov, da se j na mesto ubov. K bə bva mat tiho, b se pa na bo to naredlo. Luna b bva živga nazaj prnesla. T j biv rəsničen slučaj (Glasovi 5: 34).
- V starəh časəh so reklə, da so tač zvédanjə, k jəh luna nosə. Pohna luna jəh vzigne, pa n əč na vado, kam jəh nese. Je biv slučaj v pvanin Dedən polje; tam jə pvanvòv an fant, vosnajst let star. Po ga j pa ponoč vzignova luna v stano pa v ljəft ga j neslo pod sleme. Ən se j zabasov v dilje, da se j zbudov. Potle j klicov májarje na pomoč; májarjə so vstal, da so ga

ršil, k se sam ni mogov. K so ga na tla spravlə, se j vəs tresov, pa sam ni nəč vedov za to (Glasovi 5: 33).

Sklep

Bistvena je ugotovitev, da hipoteza o estetski funkciji prostora v slovenskih povedkah nikakor ne vzdrži kritike. Analizirano gradivo dokazuje, da motiv prostora neodtujljivo konstituira povedko, naj gre za njeno katero koli vrsto.

Čeprav je gradivo lokalno, je mogoče načelno ugotovljene izsledke posplošiti na vse slovenske povedke.

Viri in literatura

BACHELARD, Gaston: Poetika prostora. Beograd: Nolit, 1969.

CEVC, Tone: Okamneta živa bitja v slovenskem ljudskem izročilu. Traditiones 3, 1974, 81–112.

CVETEK, Marija: Naš voča so včas zapodval. Ljubljana: Kmečki glas, 1993 (Glasovi 5).

DOLENC, Janez: Kres na Grebljici. Ljubljana: Kmečki glas, 2000 (Glasovi 22).

JALEN, Janez: Tri zaobljube (Vozarji). Celje: Mohorjeva družba, 1959.

KARNIČAR, Andrej: Jezerske štorije. Ljubljana: Kmečki glas, 1997 (Glasovi 16).

MARIĆ, Sreten: Uvod. Gaston Bachelard, Poetika prostora. Beograd, 1969, I–XXVIII.

PODBREŽNIK VUKMIR, Breda, KOTNIK Irena: Čuden prečudež: folklorne in druge pripovedi iz Kamnika in okolice. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2009 (Glasovi 37).

STANONIK, Marija: Interdisciplinarnost slovstvene folklore. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008.

ZUPAN, Marjan: Rpečnekova vučca. Ljubljana: Kmečki glas, 1999 (Glasovi 20).

Zdenka Torkar Tahir*

ODKRIVANJE KULTURNIH ZNAČILNOSTI IN LOKALNE IDENTITETE Z ZBIRANJEM IN OBJAVO SPOMINOV JESENIČANOV V OKVIRU ŠTUDIJSKEGA KROŽKA KAKO SO VČASIH ŽIVELI?

Ključne besede: zapis spominov, življenjska zgodba, študijski krožek, krajan, lokalna identiteta

Izvleček

Avtorica prispevka razmišlja o pomenu zbiranja spominov in življenjskih zgodb za poznavanje in ohranjanje kulturnih značilnosti. Na primeru študijskih krožkov Raziskovanje kulturne dediščine v lokalni skupnosti predstavlja tovrstno delo v občini Jesenice, kjer je bilo v zadnjih šestih letih po različnih krajih zapisano in objavljeno spominsko gradivo več kot 100 domačinov. Gre za obliko etnološkega terenskega dela, kjer so krajanje aktivno vključeni kot zapisovalci ali pripovedovalci ustne torej žive kulturne dediščine. Etnologinji njihova osebna pričevanja sestavljata v širši lokalni prikaz preteklega načina življenja, ki je bolj veran in objektivni, če je zapisovalcev lastnih ali spominov drugih več oziroma če je več zbranega gradiva. Kakorkoli, spominsko gradivo ostaja primaren vir in temelj etnološkega preučevanja ter snov za potrjevanje ali oblikovanje lokalne identitete.

* Zdenka Torkar Tahir, univerzitetna diplomirana etnologinja in sociologinja, muzejska svetovalka, Gornjesavski muzej Jesenice, Cesta Franceta Prešerna 45, 4270 Jesenice, elektronski naslov: zdenka@gornjesavskimuzej.si

Etnologi v lokalnih muzejih zbiramo, raziskujemo in predstavljamo predmetno in živo dediščino v svojih okoljih. Naša specifika je skrb za premično dediščino, za širok tematski spekter etnoloških predmetov, ki nam, opremljeni s podatki o izvoru, izdelavi, lastniku, rabi in pomenu, lahko pripovedujejo zgodbe preteklega življenja. A predvsem v občinskih in medobčinskih muzejih si zaradi majhnega števila kustosov različnih strok ne moremo privoščiti le specializiranega dela, kot je gojenje ene sorte ali urejanje gredice na pisanem vrtu, kjer mora uspevati vse najnujnejše. Zato moramo delovati širše, prestopati svoje strokovne okvire in se povezovati tako znotraj kot zunaj lastnega zavoda. Delo je zato bolj pestro in zanimivo, a nam zaradi časovnih omejitev ne dopušča večje poglobljenosti. Seveda pa smo zaposleni v javnem zavodu zavezani najprej lokalni javnosti, ki ima do nas mnogotera pričakovanja. In kako lep je občutek ponuditi svoj rezultat dela v obliki razstave, knjige, dogodka in opazovati, ko ga ta ista javnost, v kateri živimo in delamo, z zadovoljstvom sprejema ali celo občuduje. Seveda nam to godi, kar pa ni dovolj. Narediti je treba tudi naslednji korak. To je vključiti javnost v delo samo in skupaj z njimi peljati proces od zamisli, preko težav in ovir do rezultata. O primeru tovrstnega sodelovanja pa več v nadaljevanju tega prispevka.

Etnologi smo pri raziskovanju krajevnih kulturnih značilnosti in identitete najbolj vezani na terensko delo. Seveda so nam v pomoč razpoložljiva literatura in arhivski viri. A največkrat majhni kraji niso in niti niso bili objekt poglobljenega zanimanja uveljavljenih zgodovinarjev. Čeprav se večja števila krajevnih kronik in domoznanske literature ter podobnih poljudno napisanih knjig, pa objav zaključenih etnoloških ali zgodovinskih raziskovanj terena in tem na lokalnem nivoju še kako primanjkuje. V Gornjesavskem muzeju Jesenice smo na pobudo lokalne skupnosti in za potrebe izobraževalnih ustanov pred desetimi leti začeli z raziskavami in kasneje izdajami knjig o zgodovini posameznih krajev v občini in med letoma 2003 in 2011 izdali 8 domoznanskih publikacij (Benedičič 2005, Konobelj 2004, 2007, 2011; Mugerli 2008; Tahir 2003, 2006, 2010). Že desetletja v okviru našega muzeja in kasneje tudi muzejskega društva izhaja Jeseniški zbornik (od 1964 do 1991 je pod naslovom *Jeklo in ljudje* izšlo 6 števil, in nato do leta 2009 še 4 številke Jeseniškega zbornika). Gre za 10 obsežnih publikacij, v katerih so tako domači kot tudi bolj znani slovenski avtorji različnih strok objavili svoje prispevke, ki se tematsko navezujejo na jeseniški teritorij ter širši prostor Gornjesavske regije in Dežele. Zadnja številka zbornika (Konobelj 2009) se od ostalih razlikuje predvsem vsebinsko, saj je uredniški odbor že na začetku določil, naj se v zborniku objavi predvsem spominsko gradivo. 40 objavljenih prispevkov je tematsko razdeljenih na poglavja: Življenje nekdanj, Spomini jeseniških županov, Spomini častnih občanov, Spomini na drugo svetovno vojno, Spomini železarjev, Spomini na pisatelja in Spomini domačinov.

Zgoraj zapisano potrjuje, da se v našem ožjem okolju in menda tudi drugod kaže potreba po odkrivanju primarnih virov, kar spominsko gradivo je. Prav tako

v tem poindustrijskem obdobju pospešene globalizacije in poenotenja načina življenja ter hitrega tudi zunanega spreminjanja vasi in mest ljudje in skupnosti vse hitreje izgubljajo humus za krepitev svojih korenin, medsebojnih vezi, medgeneracijske solidarnosti in za vpetost v dejavno družbeno življenje. V tej vsesplošni oddujenosti, ko smo po večini nemočno zazrti v negotovo prihodnost, je za vse več posameznikov pomembno iskanje in odkrivanje identitete ter prenašanje vednosti o preteklih kulturnih značilnosti.

Vsak izmed nas se zaveda, da je neobdelanega terena preveč, časa zanj premalo in sogovornikov s spomini na življenje pred 70 ali 80 leti vse manj. Spomin in vedenje o preteklosti pa tudi sama razumem kot eno od oblik vedno znova izginjajoče žive kulturne oziroma etnološke dediščine, ki jo velja zapisovati in tako ohraniti zanamcem, pa čeprav jo bodo morda razumeli že kot eksotično in vse bolj nedoumljivo.

Na Jesenicah smo bili na tem področju najbolj dejavni v zadnjih letih, ko je okoli sto udeležencev študijskega krožka Raziskovanje kulturne dediščine v lokalni skupnosti zapisalo spomine in življenjske zgodbe. Vsakoletni projekt je potekal v okviru Ljudske univerze Jesenice in pod strokovnim mentorstvom etnologin iz Gornjesavskega muzeja Jesenice in Občinske knjižnice Jesenice. S kolegico Natašo Kokošinek in koordinatorko Polono Knific smo jeseni 2006 najprej povabili k sodelovanju okoli 50 Jeseničanov. Odzvalo se jih je 15 in večina od njih se je nato redno udeleževala srečanj v muzejskem prostoru obnovljene Kasarne na Stari Savi. Več kot polovica je bila stara 80 let in več, zato se je kar sama od sebe porodila zamisel, da zapišejo svoje spomine. Kleni in radoživi starostniki, ki so v svojem življenju aktivno oblikovali jeseniški vsakdan ter njegov delovni in družabni utrip, so se dela lotili z veseljem in nadvse uspešno. Zanimive življenjske in družinske zgodbe, pretekle podobe naselij in ulic, spomini na nekdanje dejavnosti ter na živahno kulturno in športno delovanje so zapisani ponovno oživele. Konkretno nam 17 zapisov odkriva spomine na življenje 14-članske družine smrtno ponesrečenega rudarja in prizadevanje vdove, ki je brez pokojnine morala preživeti otroke; spomine na najzahodnejši del Jesenic – zaselek z 10 hišami, ki se je zaradi gradnje avtoceste skrčil in izgubil zelene površine; spomine na nekdanjo Gosposvetsko cesto (današnja Titova) oziroma na stari trgovski in obrtni del Jesenic, kjer so po hišah navedene dejavnosti in na starega očeta, izučenega valjavca, ki je po uničenju bohinjskih fužin poiskal delo v jeseniški železarni; spomini izpod peresa amaterske igralka na Krekov dom – stavbo jeseniškega gledališča: natančen opis hiš in dejavnosti ob stari Obrtniški ulici; spomine na Kurjo vas in na Podmežaklo ter na tamkajšnje stanovanjske razmere; moške »gvante« in ženska oblačila ter več spominov na življenje na Stari Savi (v stavbah mlina, graščine, kasarne in kantine, Korenove in Smrekarjeve hiše in nekatere družinske zgodbe njihovih stanovalcev), od koder so se zadnji prebivalci odselili pred več kot 30 leti.

Tekste sva mentorici uredili, jim dodali fotografsko in dokumentarno gradivo, ki so ga prinesli pisci sami ali je bilo izbrano iz muzejske fototeke, in jih pripravili za objavo v knjigi z naslovom *Kako so na Jesenicah včasih živeli?* Knjiga je izšla pomladi 2007 v nakladi 750 izvodov in obsega 72 strani. Javnosti je bila brezplačno dostopna na več lokacijah. Ker je hitro pošla, nam je dalo vedeti, da so jo Jeseničani ugodno sprejeli in da so naša prizadevanja obrodila za širšo javnost zanimive sado-ve, pa tudi pripravljenost in željo po nadaljevanju projekta.

Še isto leto smo z delom študijskega krožka nadaljevali v krajevni skupnosti Planina pod Golico, kjer so krajani treh zaselkov oziroma mentorici zapisali 18 življenjskih zgodb in spominskih zapisov. Udeležencem programa sva za pomoč pri pisanju razdelili izbor vprašanj (iz vprašalnic Etnološke topografije slovenskega etničnega ozemlja, Ljubljana 1975–1977). Najbolj zabrisane sledi spominov so se dotaknile rudarstva, ki je bilo povod in pogoj kasnejšega razcveta železarskih Jesenic in je ob kmetijstvu kot temeljni dejavnosti predstavljalo dodatno ali edino možnost preživetja nekdanjih praviloma velikih rovtarskih družin. A ni šlo le za rudarstvo, ampak še za dejavnosti, ki se nanj navezujejo, kot so: oglarjenje, gozdarstvo in prevoznništvo. V več zapisih se omenjajo poljedelske kulture, živinoreja ter pašništvo, košnja in spravilo sena iz višje ležečih rovtov. Z objavo v enako obsežni knjigi z naslovom *Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?* (v nakladi 1000 izvodov) smo

Šest knjig z naslovom »Kako so ... včasih živeli?«.
Foto: Silvo Kokalj, Gornjesavski muzej Jesenice, 2012

odstrli pogled še na druge plati preteklega življenja in na prelomne dogodke – tako lahko spoznamo osebne in družinske zgodbe, življenje na posameznih kmetijah in kajžah, delo in prosti čas, šport in lov, različne običaje, šolo in trgovino (ki ju v kraju že desetletja ni več), prometne povezave z dolino ter vojne in povojne dogodke, kot so se zarezali v življenja posameznikov. Tik pred božičnimi prazniki smo knjigo, pisce in pripovedovalce ter njihove prispevke predstavili v prostorni, a nabito polni vaški gostilni. Čeprav je pri projektu sodelovalo 17 domačinov (najstarejši je štel 94 let), se je izkazalo, da je pripravljenosti in želja po obujanju spominov še dosti. Zato smo v naslednjem letu (2008) z delom nadaljevali v isti krajevni skupnosti ter srečevanja organizirali izmenično v gasilnem domu v Planini pod Golico in v Kajžarjevi kajži v Plavškem Rovtu. Domačini so pripravili kar 26 spominskih zapisov, ki smo jih objavili na 72 straneh v knjigi *Kako so v vaseh pod Golico včasih živeli?* (v nakladi 1150 izvodov). Tematsko si sledijo zgodbe posameznih kmečkih rodov oziroma domačij, opisi gospodarskih dejavnosti (pridelovanje lanu, kovaštvo, mlinarstvo in žagarstvo, drvarjenje in prevoz lesa, planinska paša in lov), opisi običajev cerkvenega leta, opis ženitovanjskih šeg, spomini na družabno in družbeno življenje (ljudski oder, praznovanje meseca narcis, o hotelu, smučanju ...), ki se zaključijo s prispevkom o izseljencih oziroma s citati iz pisem nekaterih, ki jih je na tuje odpeljala vojska ali pa so tja odšli po debelejši kos kruha.

V letu 2009 smo se s študijskim krožkom Raziskovanje kulturne dediščine v lokalni skupnosti preselili v kulturni dom na Blejski Dobravi, kjer krajevna skupnost združuje več kot 700 let staro kmečko naselje Blejsko Dobravo, dobrih 70 let staro naselje delavskih hišic Lipce in še mlajši zaselek Kočna, kjer so si večino hiš prav tako postavili železarski delavci. Udeležencev je bilo sicer manj (13), a njihovo delo je bilo še kako plodno. V obdobju od marca do decembra se je odvijalo osem srečanj z domačini, na katerih smo sproti predstavljali zapisano spominsko gradivo in dokumentirali slikovno gradivo. Nato sva mentorici uredili 21 njihovih prispevkov za objavo v knjigi *Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?* Objavljene vsebine nam predstavljajo kroniko najstarejšega Golobovega rodu, kroniko Kovačevega rodu od srede 19. stoletja, družinsko zgodbo skromnega kajžarja in čebelarja, bivanjske razmere v večstanovanjski hiši za družine železarskih delavcev, trgovsko in obrtno dejavnost, Kavčke ob gradnji savskega jezua, osebno zgodbo podjetne domačinke, ki je prva razvila turistično ponudbo ob soteski Vintgar, spomine na otroštvo, nekaj zapisov o težkem življenju in naporih ob gradnji delavskih hiš ter več spominov na pestro družabno življenje (tamburaški orkester, amatersko gledališče, knjižnica, odhod na pašno planino, v gostilnah na Kočni, šport, anekdota ob hoji po vodo, velikonočne šege).

Leta 2010 smo zbirali zapise spominov na najstarejši del mesta – Murovo, ki že desetletja ostaja v ozadju zanimanja ob bolj aktualni Stari Savi. A v muzeju smo zanimanje za Murovo obudili že prej z izdajo knjige »Ta stare Jesenice« ali Murova

in Plavž (marec 2010), v kateri sem zaokrožila vedenje o naselju z vsebinami iz arhivskih virov, časopisnih člankov in drugih objav ter z muzejskim slikovnim gradivom. Ob pomanjkanju časa sem uspela na terenu zbrati le za vzorec gradiva. In prav na tej točki sta se pokazala vrednost in potreba po primarnem spominskem viru, ki je pri obravnavi manjšega ali še neraziskanega območja še pomembnejši. Take vrzeli vsekakor lahko zapolnimo etnologi. Priložnost je bila dana v okviru omenjenega študijskega krožka. Dobivali smo se v Kosovi graščini, kamor so na srečanja krajani prinašali zapise svojih spominov ali pa sva jih zapisali mentorici po pripovedovanju starejših domačinov in nato vse uredili za objavo v knjigi *Kako so na Murovi včasih živeli?* (na 88 straneh in v nakladi 1000 izvodov). Gre za 24 prispevkov 20 avtorjev, ki jih lahko tematsko razdelimo na pet življenjskih zgodb, med katerimi izstopa Moje življenje iz leta 1943, avtobiografski zapis Andreja Čuferja o njegovi zanimivi poti od pastirja do župana; štiri družinske oziroma rodbinske zgodbe, v katerih spoznavamo način življenja in posebnosti v družinah železarskega delavca, obrtnika, posestnika in gostilničarja; trije zapisi o naselju samem, ki nas seznanjajo z domačimi lišnimi imeni, nekaterimi posamezniki, običaji in lokalnimi zanimivostmi; štirje zapisi o posameznih stavbah (najstarejši gostilni in trgovini, prvi šoli, dveh domačijah), trije zapisi o različnih dejavnostih (lov, umetna obrt, košnja) ter pet spominskih zapisov o družabnem življenju (društvo coklarjev, običaji, otroške igre, namizni tenis).

V lanskem letu smo s projektom nadaljevali na Hrušici, kjer smo se dobivali z domačini v prostorih krajevne knjižnice. 17 udeležencev krožka in ostalih avtorjev je v obdobju šestih srečanj pripravilo 28 prispevkov. V decembru 2011 je sledila objava zbranega in urejenega spominskega gradiva v knjigi z naslovom *Kako so na Hrušici včasih živeli?* Za to zadnjo knjigo, ki je izšla prav tako v nakladi 1000 izvodov, je značilno, da so mnogi avtorji zapisali daljše tekste oziroma da so jih nekateri prispevali več. Ker smo bili pri objavi vezani na 90 knjižnih strani, smo en zapis objavili v prilogi, ostale pa opremili z manj slikovnega gradiva. Ambicije udeležencev so se od enega krožka do drugega večale, tako da so imeli na Hrušici nekateri že v začetku pripravljeno gradivo, nekakšne krajevne kronike ali polliterarne osebne in tematske zgodbe, iz katerih so avtorji ali uredniki le še izluščili posamezne prispevke. Objavljeni spominski zapisi pa nam med drugim odkrivajo življenje v železničarskem naselju in dveh kmečkih rodov, medvojne aretacije in izgnanstva, živahno družabno življenje in običaj pripravljanja pustnih sprevodov.

Zapisano lahko sklenem s podatki, da je bilo v dosedanjih prizadevanjih zbranih 131 spominskih zapisov 105 avtorjev. Projekt je naravnan odprto, saj vanj vabimo brez omejitev, aktivnost udeležencev je velika, odziv lokalne javnosti na objave pa izjemen. Ob ponovnem pregledu objavljenih vsebin ugotavljam, da je med prispevki 24 družinskih zgodb, 14 življenjskih zgodb posameznikov, 18 zapisov o posameznih naseljih in 20 o različnih stavbah, 20 jih obravnava razne dejavnosti, 13 nam razkriva družabno življenje in običaje, 14 društvene kulturne in športne dejavnosti, osem

pa posamezne dogodke in posebnosti. A ta delitev je umetna, saj mnogi prispevki združujejo več vsebin v celostno podobo in zato bolj plastično razkrivajo način življenja v preteklosti. Prispevki so vsak zase neposredni, posebni in izvirni, zato so pričevalci lokalne zgodovine kot kamenčki mozaika. In ravno zato je pomembno, da odkrijemo, zapišemo in zberemo čim več teh še živih spominov.

Letos bomo z delom nadaljevali na Javorniku, drugo leto na Koroški Beli in nato v Javorniških Rovtih, dokler z zbranimi življenjskimi zgodbami in spominskimi zapisi ne prekrijemo celotnega terena jeseniške občine. Potem morda združimo jeseniške zgodbe in njihov izbor objavimo v obsežnejši knjižni izdaji z namenom predstaviti krajevne kulturne značilnosti oziroma tisti del lokalne identitete, ki jo je ustvarjalo in oblikovalo življenje samo in pisana paleta življenjskih usod, vpetih v določen časovni in prostorski okvir splošnih družbenih razmer in specifičnih gospodarskih okoliščin.

Ostaja večna dilema med splošnim in posameznim. Je resnica ena zveličavna ali jih je toliko, kolikor je posameznikovih pogledov iz tega ali onega kota ali položaja? Vsaj v družboslovju do objektivnosti ne moremo in ne znamo priti, lahko se ji le bolj ali manj približamo z upoštevanjem uveljavljenih znanstvenih metod in kriterijev, ki pa se spet spreminjajo oz. so ideološko naravnani. Ali naj gradimo na pisnih ali na ustnih virih, na arhivskih dokumentih ali na že objavljenih rezultatih? Povsod se lahko pojavi dvom. Morda je najboljša pot prava kombinacija vsega danega, originalna raziskovalna pot, jasen cilj, odprtost za nova in upoštevanje starih spoznanj. In kaj ima s tem pojem identitete, ki se preko posameznikove refleksije in pripadnosti veže na lokalno okolje in naprej v širše tudi nacionalno tkivo. Pri identiteti gre za podobno dilemo, čeprav je splošno priznано in veljavno, da je Jesenicam identiteto oblikovala šeststoletna železarska tradicija. Torej neka specifika, ki je poganjala in utemeljevala življenje in na katero je bilo vezano in od nje odvisno vse drugo in se je bolj ali manj dotikalo posameznikovega življenja, hkrati pa dala neizbrisen pečat širšemu lokalnemu območju. Pa vendar se v novjšem obdobju vse še hitreje spreminja in v našem mestu, ki v zadnjih desetletjih izgublja atribut železarskega kraja, že blede še nedavno tega trdna in jasno določena identiteta. Zato je naša naloga, da zbiramo tudi živo kulturno dediščino oziroma spomine kot izvirno snov, s katero lahko sooblikujemo ali pa potrjujemo izginjajočo lokalno identiteto. Z objavami in predstavitvami javnosti tako postajamo posredniki vedenja in znanja oziroma most med generacijami.

Kaj je naloga naju etnologinj pri tem projektu? Najprej gre za animacijo in spodbudo ter za dajanje osnovnih navodil starejšim posameznikom, da se lažje in hitreje lotijo zapisovanja svojih spominov ter za odkrivanje njihovih interesov pri izbiri teme. Kasneje so potrebni strokovna podpora pri nastajanju prispevkov, sprotna predstavitve zapisov ter enakovredno in enakopravno obravnavanje prizadevanj vseh udeležencev krožka, dajanje možnosti za njihovo refleksijo in samopotrjeva-

nje v skupini ter za popravke podatkovnih napak v zapisih. Sami zapiševa spomine pripovedovalcev, ki se srečanj ne morejo udeleževati oziroma niso večji tovrstnega pisanja. Nato zbrano gradivo, ki je največkrat v rokopisu in tipkopisu, preneseva v računalniški zapis ter ga po potrebi zaradi jasnosti in boljše razumljivosti vsebinsko in jezikovno urediva. Urejene in lektorirane tekste izročiva avtorjem in pripovedovalcem zapisanih vsebin, da potrdijo njihovo avtentičnost in strinjanje s popravki. Zavedava se svoje odgovornosti in nujnosti čim manjšega poseganja v avtorstvo ter dejstva, da je spomin vedno subjektiven in hkrati verodostojen, kljub tveganju, da ta ali oni bralec trdi drugače na podlagi svojega subjektivnega spomina na isti dogodek ali pretekle razmere.

Zapisani spomini so tisti del ohranjene kulturne dediščine, ki nam kažejo preteklost in zgodovino z najbolj človeške in konkretne plati. Ker naj bi bili kot izpovedi iskreni, nas ne zavajajo. Čim več jih zberemo in čim širši družbeni krog zbiralcev oziroma zapisovalcev vključimo, tem bolj popolno in pestro pa tudi verno sliko preteklosti dobimo. Dosedanje delo v študijskem krožku Raziskovanje kulturne dediščine v lokalni skupnosti oziroma njegovi objavljeni rezultati v knjigah z naslovom *Kako so ... včasih živeli?* (Kokošinek, Tahir 2007–2011) nam pokažejo, da se tretjina prispevkov res navezuje tudi na železarstvo in da obstajajo številne manj raziskane teme, ki so pod okriljem osnovne in krovne identitete ostajale v senci. Zato sta odkrivanje in predstavitev ostalih vsebin ter vseh krajevnih kulturnih značilnosti nujna. Kajti šele celostno vedenje bo dajalo tudi prihodnjim generacijam občutek pripadnosti in samozavest, ki ju potrebujejo za delovanje in oblikovanje prihodnosti tako na osebni in lokalni kot tudi na širši ravni.

Viri in literatura

- KOKOŠINEK Nataša in Zdenka Torkar Tahir (ur.): *Kako so na Jesenicah včasih živeli?* (12 avtorjev). Jesenice: Ljudska univerza, 2007, 72.
- KOKOŠINEK Nataša in Zdenka Torkar Tahir (ur.): *Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?* (17 avtorjev). Jesenice: Ljudska univerza, 2007, 71.
- KOKOŠINEK Nataša in Zdenka Torkar Tahir (ur.): *Kako so v vaseh pod Golico včasih živeli?* (26 avtorjev). Jesenice: Ljudska univerza, 2008, 72.
- KOKOŠINEK Nataša in Zdenka Torkar Tahir (ur.): *Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?* (13 avtorjev). Jesenice: Ljudska univerza, 2009, 72.
- KOKOŠINEK Nataša in Zdenka Torkar Tahir (ur.): *Kako so na Murovi včasih živeli?* (20 avtorjev). Jesenice: Ljudska univerza, 2010, 88.
- KOKOŠINEK Nataša in Zdenka Torkar Tahir (ur.): *Kako so na Hrušici včasih živeli?* (17 avtorjev). Jesenice: Ljudska univerza, 2011, 96.

- KONOBELJ, Tone: *Javorniški Rovt*. Jesenice: Občina, Gornjesavski muzej, 2004, 35.
- KONOBELJ, Tone: *Utrinki s Koroške Bele in Slovenskega Javornika*. Jesenice: Gornjesavski muzej, 2007, 31.
- KONOBELJ, Tone: *Utrinki iz Podmežakle – Kurje vasi*. Jesenice: Gornjesavski muzej, 2011, 72.
- KONOBELJ, Tone (ur.), *Jeseniški zbornik*. Jesenice: Občina, 2009 (10), 382.
- LAČEN BENEDIČIČ, Irena: *Sava na Jesenicah*. Jesenice: Občina, Gornjesavski muzej, 2005, 32.
- MUGERLI, Marko: *Vas trdna kot hrast, zgodovina Blejske Dobrave*. Jesenice: Gornjesavski muzej, 2008, 67.
- TORKAR TAHIR, Zdenka: *Planina pod Golico skozi čas*. Jesenice: Občina, Gornjesavski muzej, 2003, 23.
- TORKAR TAHIR, Zdenka: *Hrušica, Zgodovinsko domoznanski oris naselja pri Jesenicah*. Jesenice: Občina, Gornjesavski muzej, 2006, 71.
- TORKAR TAHIR, Zdenka: *»Ta stare Jesenice« ali Murova in Plavž*. Jesenice: Gornjesavski muzej, 2010, 72.

Jožica Škofic*

GORENJSKO NAREČJE KOT KULTURNA DEDIŠČINA

Ključne besede: *gorenjsko narečje, fonološki opis (inventar, izvor fonemov), gorenjski krajevni govori*

Izvleček:

V članku je predstavljeno gorenjsko narečje kot del nacionalne nematerialne kulturne dediščine, ki se zaradi spreminjajočih se družbenih razmer ne preneha spreminjati oz. prilagaja sporazumevalnim potrebam svojih govorcev. Prikazane so temeljne značilnosti gorenjskega narečja in nekatere posebnosti posameznih krajevnih govorov na glasoslovni in oblikoslovni ravni. Razčlenjenost gorenjskega narečja na podnarečja in izstopajoče krajevne govore je predstavljena tudi na regionalni jezikovni karti.

Uvod

V članku je predstavljeno gorenjsko narečje kot del nacionalne nematerialne kulturne dediščine, ki se zaradi spreminjajočih se družbenih razmer ne preneha spreminjati oz. prilagaja sporazumevalnim potrebam svojih govorcev. Čeprav se marsikomu zdi, da narečja izginjajo, dialektologi ugotavljamo, da to ni čisto res. Narečja se le spreminjajo, danes pač hitreje kot nekoč, saj način življenja z dnevnimi migracijami in intenzivnimi komunikacijami (tudi prek različnih medijev) zahteva hitrejše prilagajanje tudi v izbiri govornega koda. Kljub t. i. globalizaciji – ali prav zaradi nje – pa se zdi vedno močnejša

* Dr. Jožica Škofic, doktorica jezikoslovnih znanosti (dialektologinja), znanstvena svetnica, docentka za jezikoslovje, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Novi trg 4, 1000 Ljubljana. E-naslov: guzej@zrc-sazu.si

tudi lokalna zavest in samozavest, ki med drugim izpostavlja pomen rabe domačega jezika – ne le knjižne materinščine, ampak zlasti narečja in posameznih krajevnih govorov. Narečje se nikoli ni rabilo zgolj v praktičnosporazumevalne namene, ampak je živelo in živi tudi v umetnosti (slovstvena folklorja je še vedno pomemben del nacionalnega zgodovinskega spomina, nastaja pa tudi umetna poezija, proza in dramatika v narečju). V različnih tradicionalnih poklicih se je razvijala bogata strokovna terminologija, narečne posebnosti so pogosto ohranjene v imenih (npr. v narečni toponimiji). Na robu slovenskega jezikovnega prostora pa je za ohranjanje narodne identitete pomembna tudi narečna publicistika. Vse to je le del razlogov za uvrstitev narečij v register nacionalne nematerialne kulturne dediščine.

Gorenjska narečna skupina

Gorenjsko narečje se seveda govori na Gorenjskem – a tu se poleg gorenjščine govorijo tudi rovtarska narečja (škofjeloško, poljansko in selško) in ziljsko narečje (v Ratečah in v okolici Kranjske Gore, kjer se govori prehodno gorenjsko-ziljsko kranjskogorsko podnarečje). Gorenjsko narečje na jugovzhodu meji na rovtarsko narečno skupino (horjulsko, škofjeloško, poljansko, cerkljansko narečje, baški govor in tolminsko narečje), na zahodu (v Julijcih) meji na primorsko obsoško narečje, na severozahodu meji na koroško ziljsko narečje s kranjskogorskim podnarečjem, na severu po slemenih Karavank meji z rožanskim in obirskim narečjem, na vzhodu s štajersko narečno skupino (solčavski govor, zgornje- in srednjesavinsko narečje ter zagorsko-trboveljsko podnarečje posavskega narečja), na jugu (v okolici Ljubljane) pa na dolensko narečje.

Karta slovenskih narečij kaže, da je gorenjska narečna skupina najmanj zdiferencirana, saj sta poleg gorenjščine na njej posebej označeni le še jugovzhodna gorenjščina, ki se govori v Tuhinjski dolini (ta je bila prvotno najverjetneje poseljena iz štajerske strani, na kar kaže tudi glasovna razvoja jata in cirkumflektiranega *o* v *ei* in *ou*; štajerski pojavi segajo v Tuhinjski dolini do Buča, medtem ko so gorenjske dialektične inovacije, tj. švapanje, razvoj kratkega vokalizma, konzonski refleksi, kasnejši), in ob Radomlji (tu ni več gorenjskih intonacij, pojavljajo pa se tudi diftongi). Selško narečje (zanj je značilno, da še ima intonacijo na dolgih naglašanih samoglasnikih in monofontone, nima pa več švapanja in narečnega mehčanja mehkonebnikov, medtem ko pozna naglasni premik *meġlā* > *māġla*) pa kljub gorenjski osnovi zaradi mnogih jezikovnih inovacij že sodi v rovtarsko narečno skupino.

Vendar pa se tudi gorenjščina ne govori povsod enako – mnoge posebnosti predvsem na glasoslovni ravni določajo zlasti kroparski govor, bohinjski govor, govore v okolici Bleda, govor Dovjega v Zgornjesavski dolini ter govor Jezerskega, ki ima že precej koroških (obirskih) značilnosti (zlasti v besedju).

Naslednje besedilo (govorni dogodek je bil posnet 1. aprila leta 2003 na domu informanta Valentina Šparovca, r. 1925, v Kamni Gorici) je zapis gorenjskega narečja, kot se govori na desnem bregu Save pod Jelovico:

/.../ Tò: sām prē:γ žē začē:γ pərpəud'vət, da i biy Mi:γ pog'let in da so mərli:ča, so reci:mo nosi:l po Sveti:nəumo, 'təm, k sām povē:dəy, mēm pokopali:ša, mēm bri:tofa, a'ne, u'se so tō: nosi:l, ni: bvo 'nəž za vō:zət, a'ne, če i 'təm z dná:r mō:gu imē:t, če s ..., pō: so ga pa né:slə in so ga né:slə skōz Bú:kəyle, pō: so ga pod Mō:šno dō:l né:slə, Rauní:co, Rauní:co, pō:i so ga pa né:slə pət, 'kə pa se i 'zei žē 'təm ré:kvə, ana tá:ka mlakú:ža i bva, na Pi:žəmo, na Pi:ža 'ke, 'təm gó:r, pa nazá:i gó:r pa na bri:tof, a'ne. Vē:š, kokō: i bə tō: dé:leč! In so na Sveti:nəumo studē:nc, Sveti:nəy studē:nc je biy z'lə lē:p, je i'mu tokō:le vé:lək kapni:k, pa so ga pō:i tī:st Sveti:nəy fanti:n ot:á:rgal p'reč, so mi:sləl, kogá: bō:, da ga ujo do'ma za ūkrá:sək imē:l, pa ni: 'ne d'ga pa 'ne gū:nga. Ampak bi:γ pa 'je studē:nc, 'zei 'təm s ská:le je dō:l xó:tu, da i kapni:k rà:təy s tì:zdga, a'ne. 'Təm so u'sə pi:l, kē:r je u Radō:lco 'šu na tà: načì:n, so popi:l. In 'təm so ré:kəl, 'zei bomo pa 'təmle se má:γ oxlā:dlə, pa bomo nē:kēi popi:l, vó:de, a'ne, mərbi:t je še 'kəšno flá:ško kē:r sà:boi i'mu, in k so mərli:ča dō:l uzē:l, je an'mo podrē:fnu, je pà:du mər'ləč ná:nga in ga i mər'ləč u'bu. Zatō: so ré:kəl, da i ta mār:tu ta ži:nga ū'bu. /.../

Glasoslovna ravnina

Iz besedila je mogoče razbrati nekaj temeljnih značilnosti gorenjskega narečja, ki so podrobneje predstavljena v nadaljevanju. Praslovanski fonemi so se v različnih slovenskih narečjih, tudi v gorenjskih krajevnih govorih, različno razvijali – ta razvoj pa je bil v največji meri odvisen od naglasnih premikov, razvoja celotnega fonemskega sistema in tudi od glasovne soseščine v besedah.

Naglas

- gorenjsko narečje pozna intonacijske opozicije (akut in cirkumfleks) na dolgih zlogih (torej Gorenjci lahko razlikujejo med pomenom besed tudi zgolj na osnovi tonemov, npr. *ri:ba* (sam. I ed. ž. sp.) in *ri:ba* (glag. 3. os. ed. sed.)), na kratkih pa le jakostni naglas (le vzhodna gorenjščina je intonacije izgubila),
- nekateri krajevni govori južne gorenjščine, npr. govor Valburge pri Smledniku, so izgubili kolikostno opozicijo na naglašanih zlogih (ohranjena pa je tonemska opozicija) in tako poznajo le dolge naglašene (na katerem koli besednem zlogu) in kratke nenaglašene zloge,
- v severozahodni gorenjščini je pogost končniški naglasni tip (npr. *t'mo* 'temu', *u'o'da* 'voda', *žga'ne* 'žganje', *məg'va* 'megla', *i'tə* 'iti', *pəi'də* 'pojdi', *u'z'mə* 'vzemim', *lo'xən loxəŋ'ga* 'lohen, lohnega'),
- v vzhodni gorenjščini naglašajo *'məgva* 'megla', *'xərpt* 'hrbet' ipd.

Samoglasniki

Gorenjsko narečje pozna samo monoftonge (samoglasniki so isti kot v knjižnem jeziku) – samoglasnika *ɛ:* in *o:* iz jata in cirkumflektiranega *o* sta se tu monoftongizirala iz *eḡ* in *ou*.

Dolgi naglašeni samoglasniki

<i>i:</i>	<i>u:</i>
<i>ɛ:</i>	<i>o:</i>
<i>e:</i>	<i>o:</i>
<i>a:</i>	<i>(ə:r)</i>
<i>i:</i>	< <i>i:</i> (<i>zī:ma</i>, <i>svī:na</i>, <i>lī:st</i>) < staroakutirani <i>i</i> v nezadnjem besednem zlogu (<i>lī:pa</i>, <i>rī:ba</i>) < včasih <i>ě:</i> (<i>xrī:na</i> – R ed., <i>s xrī:nam</i> – O ed. 'hren') < v izposojenkah
<i>u:</i>	< <i>u:</i> (<i>vū:č</i> 'luč', <i>vū:šəm</i> 'luščim', <i>vū:hje</i> 'lubje') < staroakutirani <i>u</i> v nezadnjem besednem zlogu (<i>kú:pa</i>, <i>krú:xa</i> – R ed.)
<i>ɛ:</i>	< <i>ɛ:</i> (<i>pè:t</i>, <i>pè:tək</i>, <i>imè:t</i>, <i>vè:žem</i>, <i>plè:šem</i>, <i>glè:dam</i>, <i>spè:t</i>, <i>pè:st</i>) < staroakutirani <i>ɛ</i> v nezadnjem besednem zlogu (<i>dè:tela</i>, <i>pòklè:kənt</i>) < <i>ě:</i> (<i>mlè:k</i>, <i>zvè:zda</i>, <i>svè:ča</i>) < staroakutirani <i>ě</i> v nezadnjem besednem zlogu (<i>brè:za</i>, <i>cè:sta</i>, <i>nevè:sta</i>) < dolgi cirkumflektirani <i>e:</i> (<i>lè:t</i> 'led', <i>pè:č</i>, <i>mè:t</i> 'med') < novoakutirani <i>e</i> v nezadnjem besednem zlogu (<i>zè:le</i>, <i>žè:nška</i>, <i>žè:nən</i>)
<i>o:</i>	< <i>o:</i> (<i>drò:x</i> 'drog', <i>krò:x</i> 'krog', <i>mò:š</i> 'mož') < staroakutirani <i>o</i> v nezadnjem besednem zlogu (<i>kò:ča</i>, <i>tò:ča</i>, <i>gò:ba</i>) < dolgi cirkumflektirani <i>o:</i> (<i>nò:č</i>, <i>mò:č</i>, <i>rò:x</i>, <i>bò:x</i>) < novoakutirani <i>o</i> v nezadnjem besednem zlogu (<i>vò:la</i>, <i>xò:ja</i>, <i>nò:ša</i>) < včasih stalno dolgi <i>l:</i> (<i>dò:bem</i> 'dolbem') – toda tudi <i>vò:yk</i> 'volk' < staroakutirani <i>l:</i> v nezadnjem besednem zlogu (<i>vò:na/vò:una</i> 'volna')
<i>e:</i>	< <i>e</i>, ki je prišel pod naglas po premiku naglasa s končnega kratkega naglašnega zloga // sekundarni akcentski premik (<i>žè:na</i>, <i>tè:ta</i>, <i>čè:u</i>, <i>nè:sem</i>) < včasih <i>ɛ</i>, ki je prišel pod naglas po premiku naglasa s končnega kratkega naglašnega zloga (<i>grè:da</i>, <i>pè:ta</i>, <i>mè:xka</i>, <i>tè:ška</i>, <i>klè:čou</i>) < včasih <i>ě</i>, ki je prišel pod naglas po premiku naglasa s končnega kratkega naglašnega zloga (<i>vè:ža</i>, <i>urè:me</i>)

<i>o:</i>	< <i>o</i> in izjemoma <i>ɔ</i>, ki sta prišla pod naglas po premiku naglasa s končnega kratkega naglašnega zloga (<i>kò:tu</i>, <i>kò:za</i>, <i>vò:sa</i> in <i>mò:ščə</i> 'moški', <i>mò:tən</i>, <i>rò:ka</i>) < včasih <i>uo</i> < <i>lo</i>: (<i>gò:dat</i> 'glodati') < redko <i>a:</i> pred <i>u</i> (<i>mrò:ula</i> 'mravlja')
<i>a:</i>	< <i>a:</i> (<i>grà:t</i>, <i>prà:x</i>, <i>krá:l</i>, <i>trá:va</i>) < staroakutirani <i>a</i> v nezadnjem besednem zlogu (<i>krá:va</i>, <i>brá:ta</i> – R ed.) < <i>ə:</i> (<i>dà:n</i>, <i>và:s</i>, <i>mà:x</i>, <i>và:š</i> 'laž', <i>và:n</i> 'lan', <i>čà:st</i>) < novoakutirani <i>ə</i> v nezadnjem besednem zlogu (<i>má:ša</i>, <i>sá:ne</i>, <i>pá:si</i> 'pasji', <i>vá:ščə</i> 'vaški')
<i>ə:r</i>	< <i>r:</i> (<i>pə:rst</i> , <i>smə:rt</i>)

Posebnosti:

- kroparski govor v sistemu dolgih naglašanih samoglasnikov pozna zoženi dolgi *è:*, ki je prosta različica navadnega dolgega *ɛ:* (največ je primerov v besedah s praslovanskim dolгим jatom), npr. *dé:lat* 'delati'; v kroparski govor je ta glas, ki je zelo podoben knjižnemu *i:*, najbrž prišel s priseljenci z rožanskega in morda tudi rovtarskega področja, kjer se je stalno dolgi jat razvil v *i:* (npr. rožansko *mlí:žə* 'mleko'); prosta različica *e:* je v kroparskem govoru *ɛ:* (*tè:ta* 'teta', *rè:kla* 'rekla'); kroparski dolgi naglašeni *i:* je temnejši kot v knjižnem jeziku in ostalih gorenjskih govorih, izgovorjen je bolj zadaj in nižje, npr. *žlè:ca* 'žlica'; značilno kroparski je *a*-jevsko obarvani polglasnik pred *r*;
- v nekaterih krajevnih govorih Bohinja (Srednja vas, Češnjica) sta se zaradi vpliva tolminskega narečja *ɛ* in etimološki *e* razvila v *ɛ:*, jat pa v *i:* oz. *è:* (npr. *snažè:t* 'senožet', *mlí:ka* 'mleka');
- vzhodnogorenjski govor (dolina reke Radomlje) pozna diftonga *ie* in *uo* iz *ɛ*, *e* in *o*, refleksa jata in *o* pa sta ozka *ɛ:* in *o:* (npr. *l'iet* 'led', *ž'bie* 'žrebe', *z'uo* 'zob' – *no:s* 'nos', *l'et* 'leto'); refleksa umičnonaglašnega *e* in *o* sta diftonga *ie* in *uo* (npr. *z'iemla* 'zemlja', *g'uora* 'gora'); zlogotvorni *r* se je ponekod (npr. v Blagovici) razvil v *ar* (npr. *s'mart* 'smrt');
- govora Dovjega/Mojstrane in Tuhinjske doline imata ohranjena (zaradi nekdanje nedostopnosti/neprehodnosti teh dolin) starejša refleksa za jat in cirkumflektirani *o*, tj. diftonga *ei* in *ou* (*m'leik* 'mleko', *moust* 'most').

Kratki naglašeni samoglasniki

(i)	u
e	o
ə	
a	

Močna je vokalna redukcija (oslabitev) kratkih naglašanih samoglasnikov, zato je za gorenjščino značilna drugačna distribucija kratkih samoglasnikov kot v knjižnem jeziku. Tako so kratki naglašeni samoglasniki nastali tudi takole:

- u* < kratki naglašeni *-ěl, -il, -əl* v del. -l (*ž'vu* 'živel', *m'lu* 'mlel'; *pəx'nu* 'pahnil', *cvə'du* 'cvetel', *š'u* 'šel')
- e* < kratki naglašeni *e* in *ę* v zadnjem ali edinem besednem zlogu (*k'met*, *ž'rem*, *'nest*, *p'lest*; *ž'be* 'žrebe')
- < kratki naglašeni *a* v zadnjem ali edinem besednem zlogu v položaju pred istozložnim /i/ (*'deĭ* 'daj' – 2. os. ed. vel.)
- o* < kratki naglašeni *o* in *ɔ* v zadnjem ali edinem besednem zlogu (*'pot*, *š'kof*, *'koš*, *'kon*, *d'no*; *stə'zo*, *məg'wo* – T ed., *st'rok*)
- < kratki naglašeni *a* pred istozložnim *u* v zadnjem ali edinem besednem zlogu (*p'rɔu*, *z'rɔu* 'zdrav', *p'lɔu* 'plav', *r'jɔu* 'rjav')
- a* < kratki naglašeni *a* v zadnjem ali edinem besednem zlogu (*b'rat*, *'gat*, *'fant*, *'nas*), ki večinoma oslabi v polglasnik (*b'rət*, *'gət*, *'fənt*, *'nəs*)
- ə* < kratki naglašeni *ə* v zadnjem ali edinem besednem zlogu (*'pəs*, *'təš*, *'vəs*)
- < kratki naglašeni *i* v zadnjem ali edinem zaprtem besednem zlogu (*'nət*, *'təč*, *'māš*, *'nəč*, *'sət*, *mər'ləč*) in izglasni kratki naglašeni *i* v D, M ed. sam. ž. sp. (*po stə'zə*) ter v vel. za 2. os. ed. (*ž'və* 'živi')
- < kratkonaglašeni *u* v zadnjem ali edinem zaprtem besednem zlogu (*k'rəx*, *'kəp*, *u'kəp*, *g'rənt*) in izglasni kratki naglašeni *u* v D, M ed. sam. m., sr. sp. (*p'sə*, *na ɯrətə*)
- < včasih kratki naglašeni *ě* v zadnjem ali edinem besednem zlogu (*x'rən* 'hren')

Kratki nenaglašeni samoglasniki

(i)	(u)
e	o
ə	
a	

Redukcija, tj. oslabitev in onemitev visokih nenaglašanih *i* in *u* ter *ě*, je zelo pogosta (posebno ob zvočnikih in v izglasju), stopnja redukcije pa je v različnih govorih različna (npr. *tudi* > *tù:t/tù:də/tù:de*).

Pogosta je oslabitev v polglasnik:

- ə* < *i* (*təši*, *šə'rok*; *pré:šəč* 'prašič', *jé:zək* 'jezik', *žé:nən* 'ženin'), v sam. in prid. b. v končnicah *-ix* (M mn.), *-im* (D mn.) (*x 'pərsəm*, *u 'pərsəx*), glag. pripona *-i-* v sed., 1., 2. os. ed. (*xɔ:dəm*, *grà:bəm*); *kó:tlə* 'kotli' (I mn. sam. m. sp.); *ta dɔ:brə* 'ta dobri' (D ed. ž. sp.)
- < *u* (*stədə:nc*, *səšət*, *dəšət*; *tré:bəx*, *kó:žəx*; *vó:knə*, *u kó:tlə* – D, M ed. m., sr. sp.)
- < *ě* (*təstɔ:*; *ví:dət*)
- < prednaglasni *e* v nekaterih gorenjskih govorih, npr. v Bohinju in okolici Tacna (*nəvé:sta* 'nevesta', *məsɔ:* 'meso')
- ɔ* < *a* (v kroparskem govoru: *'fənt* 'fant')

Druge oslabitve prednaglasnih samoglasnikov:

- oženje prednaglasnega *o*:
 - ɔ* < *o* (*ɔkɔ:* 'oko', *gɔlɔ:p* 'golob', *ɔt'rok*, *kɔlɔ:n* 'koleno', *pɔlɔ:n* 'poleno')
 - < *ɔ* (*zɔbɔ:* 'zobe' I mn.)
- prednaglasno ukanje:
 - u* < *o* (*kubí:va* 'kobila', *kulɔ:n* 'koleno', *kuri:t* 'korito', *putí:ca* 'potica', *kumá:r* 'komar')
- oženje prednaglasnega *e* različnega izvora:
 - ę* < *ě* (*plení:ca* 'plenica', *řesní:ca* 'resnica')
 - < *e* (*zɛlɔ:n* 'zelen', *vɛsɛ:va* 'vesela', *bɛsɛ:da* 'beseda', *žɛlɛ:s* 'železo', *nɛvɛ:sta* 'nevesta')
 - < *ę* (*pɛstí:* 'pesti', *mɛsɔ:/mesɔ:* 'meso')
- prednaglasno akanje (je redko):
 - a* < *e* (*na bɔ:m* 'ne bom', *aŋ'ga* 'enega')
 - < *o* (*damú:* 'domov', *gɔvarí:* 'govori')

Razvoj ponaglasnih samoglasnikov:

- ponaglasno akanje (ni pogosto):
 - a* < *o* v zaprtih zlogih (v O ed. m., sr. sp.: *za vó:knam*; drugje redkeje: *u Kó:var* 'v Kovor', *pré:star* 'prostor', *gɔvarí:* 'govori')

Posebnost v Blejskem kotu:

- el-ε < -i (*dě:late* 'delati', *tù:de* 'tudi', *poi'de* 'pojdi')
- o < -u (*fá:nto* 'fantu')

Za gorenjsko narečje je značilna tudi pogosta onemitev nenaglašanih samoglasnikov:

- ∅ < i v prednaglasnih zlogih (*švànka* 'šivanka', *ʒ'gan* 'cigan', *təri:è* 'trije', *p'šanc* 'piščanec', *əlsí:ca* 'lisica')
- < i v ponaglasnih zaprtih zlogih (*prí:dga* 'pridiga'; v priponah -ica (*pá:lca* 'palica'), -ina (*gvá:žuna* 'glaževina'), v priponi -nik (*kù:rənk* 'kurnik'), v priponi -ika (*ié:tka* 'jetika'), v prid. končnici za O mn. -imi (z *usó:čmə* 'z visokimi'), v glag. priponi -i- v sed. mn. in dv. vseh oseb (*umá:tva* 'mlativa', *vi:tte* 'vidite'))
- < i v izglasju v končnicah I mn. nekaterih sam. m. sp. (*kó:n* 'konji'), v I mn. sam. 2. žen. skl. (*mí:š* 'miši'), v I dv. nekaterih sam. sr. sp. (*təlē:t* 'teleti'), v prid. b. v I ed. m. sp. (*ta ní:sk* 'nizki', *kərstən* 'krstni', *nəbē:šk* 'nebeški') in v I mn. m. sp. (*mó:i* 'moji'), v D, M ed. sam., prid. ž. sp. (*na ró:c* 'na roki', *na mí:s* 'na mizi', *mé:n* 'meni'), v O mn. sam. ž. sp. (z *žlí:cam* 'z žlicami'), v nedoločniku (*nosì:t/no:sət/nó:sət*), v glag. priponi -i- v 3. os. ed. sed. (*xó:t* 'hodi')
- < u v prednaglasnih zlogih (*t'le* 'tule', *tli:va* 'tulila')
- < u v ponaglasnih zlogih (*pà:šxa* 'pazduha')
- < u v izglasju (*bli:s* 'blizu'; v končnicah D, M ed. sam. m., sr. sp. (*pər brà:t* 'pri bratu', *x təlē:t* 'h teletu', *po mé:st* 'po mestu'))
- < ě prednaglasnih zlogih (*snə:* 'seno', *əlpə:* 'lepo', *čpi:na* 'črepinja', *zdé:t* 'sedeti', *əlsə:n* 'lesen'; v prid. končnicah -ěga (*səž'ga* 'suhega') in -ěmu (*an'mo* 'enemu'))
- < ě v ponaglasnih zlogih (*vó:rx* 'oreh'; v prid. končnicah -ěga (*usó:žga* 'visokega', *mó:iga* 'mojega') in -ěmu (*usó:čmo* 'visokemu', *mó:jmo* 'mojemu'), v glag. priponi ě- v mn., dv. sed. (*vó:čva* 'hočeva', *i'mo* 'jemo') in v del. -l v mn., dv. m. sp. ter ed., mn. ž. sp. (*vi:dva* 'videla', *vó:tlə* 'hoteli'))
- < o v izglasju v I ed. sr. sp. – maskulinizacija nevter samostalnikov in pridevnikov (*čé:u* 'čelo', *vi:n* 'vino', *də:bər* 'dobro')

- v selškem narečju je redukcija (zlasti onemitev nenaglašanih samoglasnikov) še močnejša kot v drugih gorenjskih govorih – onemi lahko tudi ponaglasni samoglasnik med dvema nezvočnikoma v zadnjem besednem zlogu (npr. *jé:sk* 'jezik', *grá:pt* 'grabiti', *mí:šx* 'miših', *mlá:tx* 'mladih', *xlá:pc* 'hlapec', *pé:tk* 'petek', *vi:tt* 'videti', *tré:px* 'trebuh', *já:pk* 'jabolko'), zaradi onemitve nenaglašanih samoglasnikov zvočniki *l*, *m* in *n* v selškem govoru lahko postanejo zlogotvorni (*ná:gl* 'nagelj', *lú:pṃ* 'lupim', *á:pṃ* 'apno')

Konzonantizem

Zaradi različnih soglasniških sprememb je distribucija soglasnikov v gorenjščini drugačna kot v knjižnem jeziku, čeprav je sistem soglasnikov v obeh jezikovnih zvrsteh enak.

Zvočniki

v/ʉ			m
	l	r	n
i			

Izvor gorenjskih zvočnikov je tak kot v izhodiščnem sistemu z naslednjimi posebnostmi:

- nekateri govori razlikujejo med zobnoustničnim in dvoustničnim izgovorom zvočnika *v* (pred sprednjimi samoglasniki, *vi:n* 'vino') oz. *ʉ* (pred zadnjimi samoglasniki, npr. *uó:da* 'voda'),
- protetični *v-ʉ-* pred samoglasniki *a*, *o*, *u* (npr. *uó:kən* 'okno' *ʉò:gle* 'ogljje'),
- švapanje, tj. razvoj *v/ʉ/w* < *l* pred zadnjimi samoglasniki (npr. *và:s* 'las', *xvá:če* 'hlače', *ská:va* 'skala', *vó:nc* 'lonec', *gvá:va* 'glava', *vú:č* 'luč', *vú:šəm* 'luščim', *svá:ma* 'slama', *gvá:žuna* 'glaževina', *žér:vot* 'želod', *mʉà:t* – *umà:t* 'mlad'),
- izjeme: nekateri bohinjski krajevni govori švapanja nimajo (npr. v Bohinjski Bistrici, kjer so se med Gorenjce naselili tudi Tolminci), v nekaterih bolj odročnih bohinjskih vaseh – Studor, Srednja vas, Stara Fužina – pa švapanja ni ob dentalih (npr. *dlá:ka*, *t'la*), v Ribčevem lazu in še ponekod v Bohinju švapajo le za velari in v začetku besede (npr. *'was* 'laz', *wá:s* 'las', *məg'wa* 'megla'); švapanja ne poznajo tudi v govoru Kroke, v selškem narečju in v nekaterih vzhodnogorenjskih govorih,
- analogično menjavanje med *l* in *v*: *gvalè:* (R ed. 'glava'), *cér:rkle* 'cerkve', *mərtlè:* 'mrtve',
- skupina -*lo-*, -*lu-* se je po švapanju razvila v -*o-*, -*u-* (*kó:bək* 'klobuk', *ú:č* 'luč', *kobá:sa* 'klobasa'),
- refleks dolgega zlogotvornega *l* in skupine -*ou-* (< -*ol-*) v zaprtem zlogu je diftong *o:ʉ* (*vó:ʉna* 'volna', *pò:ʉ* 'pol') ali *o:* (*vó:na* 'volna', *dò:x* 'dolg', *pò:* 'pol'),
- v deležniku -*l* m. sp. ed. se je -*il*, -*ěl*, -*əl* večinoma razvil v -*u* (*umà:ru* 'umrl', *xó:du* 'hodil', *vé:du* 'vedel' itd.), v kroparskem govoru tudi v oksitonirani -*ʉu* (*um'ʉou*),
- sekundarni epentetični -*l-* (*gərmò:le* 'grmovje'),
- otrditev *l* oz. *n* v *l* oz. *n* (npr. *negó:v* 'njegov', *kó:na* 'konja', *pò:le* 'polje', *pé:lejo* 'peljejo') je splošnogorenjski pojav z nekaj izjemami; bohinjski govor je mehkost (razen v Bohinjski Bistrici in na Ravnah) ohranil, govor Jezerskega ima lahko refleks *n* ali *nʲ* ali *ʲn*, vzhodnogorenjski govori so *n* depalatalizirali v *n* ali pa se je razvil v *in* ali celo nazalni *ĩ*,

- izgovor uvularnega/jezičkovega *r* povezuje kroparski govor z rožanskim narečjem (priseljivanje koroških železarjev) in je njegova najbolj opazna razlikovalna lastnost do drugih/sosednjih gorenjskih govorov,
- v glasovni skupini *črě-, žrě-* je *r* večinoma izpadel, npr. *čě:va* 'čreva', *ž'be* 'žrebe',
- prehodni *i* pred *s* in *z* je pogost pojav: *pò:istla*, *pà:iska*, *ú:zda/ú:izda*.

Nezvočniki

<i>p</i>	<i>b</i>	<i>f</i>	
<i>t</i>	<i>d</i>		
<i>c</i>		<i>s</i>	<i>z</i>
<i>č</i>	<i>ž</i>	<i>š</i>	<i>ž</i>
<i>k</i>	<i>g</i>	<i>x</i>	

Za gorenjsko narečje so značilne naslednje posebnosti v razvoju soglasnikov:

- v izglasju se govorijo samo nezveneči nezvočniki (v selškem narečju tudi zveneči nezvočniki),
- mehčanje mehkonebnikov (narečna palatalizacija velarov) *k*, *g*, *x* pred sprednjimi samoglasniki v *č* (*šči:ra* 'sekira', *smrě:če* 'smreke', krop. *č̣i:kla* 'kikla, krilo'), *j* (*nojě:* 'noge', *drù:iga/drù:zga* 'drugega'), *š* (*orě:š* 'orehi', krop. *o suetmo Mišě:l* 'o svetem Mihaelu'); v selškem narečju je tako mehčanje izjemno,
- ostanki 2. praslovanske palatalizacije velarov v nekaterih gorenjskih govorih, npr. *k* > *c* (*na potò:c* 'na potoku'),
- v nekaterih južnogorenjskih govorih se je *g* razvil v *γ* (*γrě:m* 'grem', *γuspò:t* 'gospod'),
- olajšave v izgovoru soglasniških skupin (različne asimilacije in disimilacije):
dk > *tk* > *xk* (*suá:xka* 'sladka', *rě:xku* 'redkev')
dp > *tp* > *xp* (*pó:xpvat* 'podplat')
dc > *sc* (> *c*) (*dě:sca* 'dedca', *žəyò:sc* 'želodec')
bc > *pc* > *fc* (*žě:fca* 'žrebca', *xwà:fca* 'xlapca')
xc > *fc* (*wò:fcət* 'ohcet')
bk > *pk* > *fk* (*pò:fkər* 'nož pobkar', *tě:fka* 'hruška tepka')
bt > *pt* > *xt* (*oxťe:sat* 'obtesati')
bt > *pt* > *ft* (*drofti:na* 'drobtina', *na xərfto* 'na hrbtu')
-b > *-p* > *-f* (*rò:f* 'rob', *zò:f* 'zob')
-d > *-t* > *-b* > *s* (*lě:p* 'led', *grà:s/grà:t* 'grad')
-d > *-x* (*prě:x* < *pred* 'prej')
-g > *-x* (*brě:x* 'breg')
čk > *šk* (*mà:ška* 'mačka')
šč > *š* (*yogni:še* 'ognjišče')
pš > *uš* (*yšeni:ca* 'pšenica', *lě:yš* 'lepši')
k-p > *x-p* (*xpi:l* 'kupili')

-mn- > *-un-* (*spò:nt* < *spò:yənt* 'spomniti')
tj > *k* (*ké:/čé:* 'tja')

Primeri odlomkov narečnih besedil s temi soglasniškimi spremembami:

Səm ví:dva ná:žga xuà:fca, k je žě:fca pərg'nou na yò:fcət, pò: se i pa 'še tē:fke vò:tu s pò:fkərjəm, 'kə da b jo vò:tu má:y uxtě:sat. /.../ Ná:ša má:ma se i pa spò:nva, da še ní:smo 'nəč yšeni:ce xpi:l. /.../ Sá:m rě:xku je'mo, k je žě tá:ka kukər pò:xpuat, mé:n pa mà:nka, da b bə 'kei suá:γga y žəyò:sc. /.../ U čě:ydrə pər čě:tnə šci:ra leži.

Oblikoslovne posebnosti:

1) srednji spol:

- maskulinizacija v ednini: *lě:p mē:st, dró:bən já:ic* – *vé:lək pò:le* – 'naš drevò',
- feminizacija v množini – pridevniški prilastek je ž. sp. in ima končnico *-e*, samostalniško jedro besedne zveze pa ima končnico *-a*: *lě:pe mē:sta, veli:ke pò:la, dró:bne já:ica* (na Jezerskem ima tudi samostalniški ž. lahko končnico *-e*, npr. *plú:če* 'pljuča');

2) nekateri samostalniki m. sp. imajo v I mn. končnico samostalnikov sr. sp., tj. *-a* (gre za t. i. kolektivum): *lě:pe kē:ydra, globó:ke grà:bəncə, tò: so lō:nca*,

- v vzhodni gorenjščini se je končnica *-a* posplošila tudi pri kolektivnih imenih prebivalcev (*Litija* – *Litijana*);

3) posplošene so končnice *-am, -ax, -ami* v D, M, O mn. m. in sr. spola (*brá:tam* 'bratom');

4) za prid. in prid. zaim. je v D in M ed. m. in sr. sp. značilna končnica *-mo* (*mó:imo starě:išmo brá:to*), nastala z razvojem **-ěmu* > *-mu* > *-mā* > *-mo*; ta *-o* se je kasneje posplošil še v samostalniško končnico (a samo na zahodu) ter v O ed. pridevnika (*z ná:šmo* 'z našim');

5) D, M ed. samostalniki m. sp.: *na mō:stə* ali *na mō:st* 'na mostu'

6) dolgi in kratki nedoločniki (*xpi:t* 'kupiti', *psti:tē* 'pustiti' (SZ) – *kú:pət* 'kupiti', *ží:yt* 'živeti' (južnogorenjsko in okolica Ljubljane);

7) glagoli na *-ati -im, -eti -im* imajo v mn. in dv. sedanjiško pripono *-e-* (*spé:mo, visé:mo*);

8) govorjenje na fanta/na poba/na moškega: Zgornja Bohinjska dolina, Bled z okolico (tudi taka ženska imena: *Ančk, ta Katrast*).

Sklep

V začetku leta 2008 je bil za *Register nacionalne dediščine* na pobudo dr. Naška Križnarja z Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU pripravljen naslednji predlog strukturne enote *Gorenjsko narečje*:¹

1. Evidenčna številka enote: **

2. Naziv enote: Slovenski jezik

3. Poglavlje: Slovenska narečja

4. Podpoglavje: Gorenjsko narečje

5. Kraj, območje, država: Slovenija, Gorenjska

6. Zemljevid: (Karta slovenskih narečij)

7. Časovni okvir: / (oblikovanje v srednjem veku, še traja)

8. Nosilci izročila, znanja ali dejavnosti: Večinoma podeželsko prebivalstvo Gorenjske od Ljubljane do Mojstrane, od Bohinja do Jezerskega, od vzhodnega roba Sorškega polja do Trojan in Tuhinjske doline, tudi posamezniki drugod ...

9. Opis enote: O slovenskem gorenjskem narečju obstaja nekaj strokovne in znanstvene literature (glej navedeno bibliografijo), ker pa se jezik ves čas spreminja, ni pravzaprav nikoli dokončno raziskan. Največ pozornosti se je doslej namenjalo narečnemu besedju (tudi imenoslovju) ter glasoslovni ravnini, ostale jezikovne ravnine so manj raziskane (manjkajo predvsem raziskave narečne skladnje in frazeologije).

Gorenjsko narečje se ne govori povsod enako: osrednjegorenjsko narečje se govori v trikotniku Ljubljana, Kamnik, Kranj ter v Deželi in pasu med Karavankami in Jelovico, nekaj posebnosti pa imajo predvsem govori v okolici Bleda, kroparski govor, bohinjski govori ter govor Dovjega v Zgornjesavski dolini in govor Jezerskega, ki ima precej koroških (obirskih) značilnosti. Gorenjščina ima še dve podnarečji: jugovzhodna gorenjščina v Tuhinjski dolini (štajerski pojavi (npr. jat in o > ej in ou) segajo v Tuhinjski dolini do Buča, kasneje so gorenjske dialektične inovacije (švapanje, razvoj kratkega vokalizma, konzonantski refleksi) in ob Radomlji (ni intonacij, pojavljajo se diftongi) ter selško narečje (vpliv sosednjih rovtarskih govorov: ni intonacije, švapanja, sekundarne palatalizacije velarov; ima akcentni premik meglā > mōgla). Gorenjščina ima monoftongični vokalni sistem, naglas je tonemski na dolgih zlogih, pogost je končniški naglasni tip. Močna je narečna redukcija visokih kratkih (naglašanih in nenaglašanih) samoglasnikov *i* in *u* ter jata v polglasnik (posebno ob zvočnikih in v izglasju). Za gorenjščino (z izjemo kroparskega in nekaterih bohinjskih govorov ter selškega narečja in vzhodnogorenjskega podnarečja) je značilno švapanje, otrditev *lj* oz. *nj* v *l* oz. *n*, mehčanje mehkonebnikov *k*, *g*, *x* pred sprednjimi samoglasniki ter različne asimilacije in disimilacije soglasniških sklopov, ki gorenjščini dajejo izrazit slušni vtis; za kroparsčino je značilno tudi pogrkanje. Na oblikoslovni ravnini je za gorenjščino značilna maskulinizacija samostalnikov v ednini in feminizacija v množini ter nekatere posebno-

sti v pregibanju samostalnikov, pridevnikov in glagolov. Posebnost je tudi govorjenje na fanta v okolici Bleda. V besedju je precej germanizmov, ki pa so značilni tudi za druge neknjižne zvrsti slovenskega jezika v vsem slovenskem jezikovnem prostoru.

Stopnja ogroženosti dejavnosti ali znanja: gorenjsko narečje je izpostavljeno vplivu jezikov medijev (knjižna slovenščina, tuji jeziki), spreminja se tudi zaradi dnevnih migracij in siceršnjega spreminjanja življenja njegovih nosilcev.

10. Status dediščine: živa

11. Pomen: nacionalni

12. Opis in ocena načinov ohranjanja in razvoja: Gorenjsko narečje se ohranja z njegovo živo rabo in medgeneracijskim prenašanjem, večinoma kot krajevni govor. Večjo možnost za nadaljnje življenje (ne le ohranjanje, ampak tudi spreminjanje v skladu s sporazumevalnimi potrebami njegovih govorcev) prinaša tudi uzaveščanje njegove rabe v primernih govornih položajih, vzpodbujanje leposlovne ustvarjalnosti v narečju, raba narečne toponimije in terminologije, populariziranje raziskovalnih nalog o rabi narečja ipd.

13. Vrste in načini uporabe: Raba gorenjskega narečja kot nesnovne dediščine je mogoča tako v kakovostnem vsakdanjem življenju njegovih govorcev – tudi v povezavi z bolj uzaveščeno pisno in govorno rabo knjižnega jezika, kot tudi v umetnosti (vzpodbujanje pisanja narečne poezije, proznih in dramskih besedil) in z njo povezanih poustvarjalnih dejavnostih (npr. festivali narečne popevke in etnoglasbe, pravljicarstvo, ustrezna raba v gledališču – tudi amaterskem ...), v turizmu (etnološke prireditve), v raziskovalnih dejavnostih (povezava z muzejskimi dejavnostmi) itd.

14. Referenčna dokumentacija:

Video: posnetki s Kovaškega šmarna v Kropi l. 2006 (predstava amaterske gledališke skupine, govor umetnih kovačev – gradivo v lasti avtorice posnetkov Jožice Škofic, trajanje približno eno uro).

Fotografije: posnetki kovaških dejavnosti in izdelkov umetnega kovaštva v povezavi z zapisom narečne terminologije (gradivo v lasti avtorice posnetkov Jožice Škofic; okrog 100 fotografij s komentarjem).

Audio: zvočni posnetki kroparskega govora in drugih krajevnih govorov gorenjskega narečja v Lipniški dolini (pribl. 10 ur posnetkov), selškega narečja v Sorici, kranjskogorskega govora, govora Gozda Martuljka (gradivo v lasti avtorice posnetkov Jožice Škofic), posnetki izgovora hišnih imen iz projekta RAGOR-ja itd.

Objavljeno zvočno gradivo:

- CD h knjigi Rpečnekova vučca, zbirka Glasovi 20 (Ljubljana: Kmečki glas, 1999),
- *Vonj po besedi: Radio Slovenija 1*. Ljubljana, 10. 6. 2001, 22. 4. 2001, 8. 4. 2001 (Arhiv RTV Slovenija, Ljubljana).

Bibliografija (izbor referenčne literature o gorenjskem narečju): glej poglavje Viri in literatura.

15. Povezava na ustanove in zbirke, ki zbirajo in hranijo gradivo, povezano z

¹ Pripravila Jožica Škofic marca 2008.

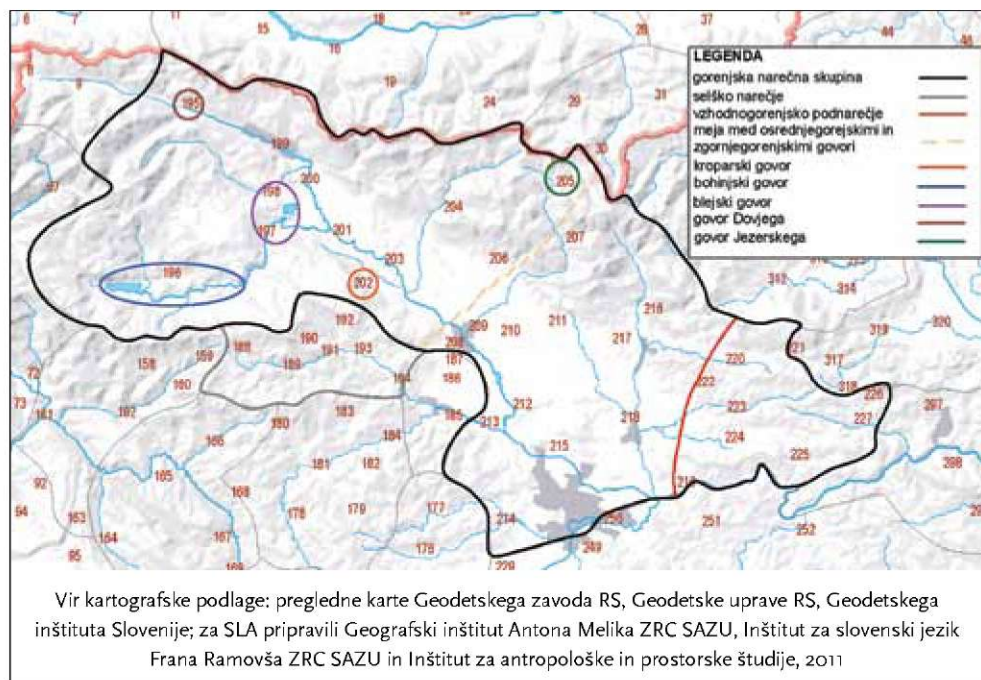
obravnavano enoto: Dialektološka sekcija Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Ljubljana; Kovaški muzej Kropa (Muzeji radovljjske občine), Gorenjski muzej Kranj itd.

16. Povezava z drugimi registri kulturne dediščine: RAGOR (projekt *Kako se pri vas reče?*), morda muzeji

17. Predlagatelj oz. oblikovalec predloga: doc. dr. Jožica Škofic

18. Datum predloga oz. opisa enote: 7. 3. 2008

19. Potrditev predloga za vpis v register s strani ustrezne komisije: /

Gorenjsko narečje z vzhodnogorenjskim podnarečjem in izrazitejšimi krajevnimi govori na karti SLA. Avtorica: Jožica Škofic, 2011.

Viri in literatura:

CVETEK, Marija: Bohinjske pravljice. Ljubljana: ZDSLU, 1999.

ČOP, Dušan: Imenoslovje zgornjesavskih dolin (Disertacija). Ljubljana, 1983.

ČOP, Dušan: Onomastično-lingvistične zanimivosti Bohinja. V: Jože Dežman (ur.), Bohinjski zbornik. Radovljica: Skupščina občine Radovljica, 1987, 123–128.

ČOP, Dušan: Imenoslovje jeseniške občine. V: Tone Konobelj (ur.), Jeklo in ljudje VI. Jesenice: Skupščina občine Jesenice 1991, 61–71.

ČOP, Dušan: Krajevna in ledinska imena med Begunjami in Radovljico oziroma Lescami. V: Jože Dežman (ur.), Radovljjski zbornik 1992. Radovljica: Skupščina občine Radovljica, 1992, 133–139.

ERŽEN, Jože: Domača hišna imena v Kropi. V: Verena Štekar-Vidic (ur.), Kroparski zbornik. Radovljica: Občina, Kropa: Tovarna vijakov Plamen, 1995, 198–205.

KONČNIK, Anja: Mali jezikovni atlas Zgornjesavske doline in Dežele: besedje za košnjo in kmetijska prevozna sredstva (Diplomska naloga). Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2007.

KOŠIR, Stanko: B's'dnjak rutaršce 'n srenšce špraše. Slovar rutarške in srenške govorice. Rute: Samozaložba, 1997.

LOGAR, Tine: Narečna podoba Zgornjesavske doline. V: Karmen Kenda-Jež (ur.), Dialektološke in jezikovno-zgodovinske razprave. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, 1996, str. 40–43.

LOGAR, Tine: O štajerskem substratu govorov v Tuhinjski dolini in Črnem Grabnu. V: Karmen Kenda-Jež (ur.), Dialektološke in jezikovno-zgodovinske razprave. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, 1996, str. 44–47.

LOGAR, Tine: Slovenska narečja. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993.

RAMOVŠ, Fran: Historična gramatika. VII, Dialekti. Ljubljana: Učiteljska tiskarna 1935.

ŠKOFIC-GUZEJ, Jožica: O oblikovanju slovenskega pogovarjalnega jezika. Slavistična revija 42/4, 1994, 571–578.

ŠKOFIC, Jožica: Glasoslovje, oblikoslovje in besedišče govora Kroke na Gorenjskem (Doktorska disertacija). Ljubljana: 1996.

ŠKOFIC, Jožica: Onemitev in oslabitev samoglasnikov v kroparskem govoru. Slavistična revija 44/4, 1996, 471–479.

ŠKOFIC, Jožica: Fonološki opis govora Kroke (SLA 202). Jezikoslovni zapiski : zbornik Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša 3, 1997, 175–189.

ŠKOFIC, Jožica: Mikrotoponimi v Kropi in bližnji okolici. Jezikoslovni zapiski : zbornik Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša 4, 1998, 47–71.

ŠKOFIC, Jožica: Vigenjsko besedje v kroparskem govoru. V: Marjeta Humar (ur.), Slovensko naravoslovno-tehnično izrazje : zbornik referatov s Posvetovanja o slovenskem naravoslovno-tehničnem izrazju. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, 1998, 217–229.

ŠKOFIC, Jožica: Vatroslav Oblak o Skalarjevem rokopisu. Vatroslav Oblak (Obdobja 17), Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete, 1998, 205–215.

ŠKOFIC, Jožica: Fonološki opis govora kraja Zgornje Gorje (SLA 198). Jezikoslovni zapiski : zbornik Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša 5, 1999, 183–195.

ŠKOFIC, Jožica: Nekatere glasoslovne značilnosti govora Kroke na Gorenjskem. V: Zinka Zorko, Mihaela Koletnik (ur.), Logarjev zbornik: referati s 1. mednarodnega dialektološkega simpozija v Mariboru. Maribor, 1999 (Zora 8), 99–108.

ŠKOFIC, Jožica: Fonološki opis govora kraja Lom pod Storžičem (SLA 204). Jezikoslovni zapiski : zbornik Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša 6, 2000, 141–154.

ŠKOFIC, Jožica: Govori in govorce Lipniške doline in Dobrav: vsaka vas ima svoj glas. V: Jože Dežman (ur.), Radovljiski zbornik 2000. Radovljica: Občina Radovljica, 2000, 220–233.

ŠKOFIC, Jožica: Kroparski vzdevki. Traditiones 29/1, 2000, 115–123.

ŠKOFIC, Jožica: O ptičjem lovu in ptičarstvu po kroparsko. Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies, št. 3, 2001, 135–168.

ŠKOFIC, Jožica: Narečno besedje v Kroparskih zgodbah. Vigenjc 1, 2001, 17–29.

ŠKOFIC, Jožica: Iz kroparske umetnokovaške terminologije. Vigenjc 1, 2001, 77–88.

ŠKOFIC, Jožica: Govorica jih izdaja: skica govora kovaške Kroke. Kropa: Tomco, 2001.

ŠKOFIC, Jožica: Hišna imena v Kropi. V: Jože Toporišič (ur.), Zbornik s simpozija '99 v Pišecah. Pišecah: Komisija «Maks Pleteršnik», Novo mesto: Dolenjska založba, 2001, 21–40.

ŠKOFIC, Jožica: O stražiškem govoru. V: Tatjana Dolžan Eržen, Matevž Oman (ur.), Stražišče pa Strašan : zbornik ob 1000. obletnici prve pisne omembe naselja Stražišče pri Kranju. Kranj: Gorenjski muzej Kranj, 2002, 217–223.

ŠKOFIC, Jožica: O zemljepisnih lastnih imenih Kroke, Lipnice, Kamne Gorice in Dobrav. Vigenjc 3, 2003, 109–121.

ŠKOFIC, Jožica: Zemljepisna lastna imena na Dobravah med dolinama Lipnice in Save. Besednoslovne lastnosti slovenskega jezika: slovenska zemljepisna imena, Ljubljana, Pišecah, 2004, 60–73.

ŠKOFIC, Mojca, DOLŽAN, Erazem, ŠLIBAR, Katarina, FINŽGAR, Matjaž. V: Jožica Škofic (ur.), Hišna imena v KS Srednja Dobrava. Srednja Dobrava: Društvo prijateljev mladine, 2004.

ŠKOFIC, Jožica: Raziskovanje narečne terminologije v času globalizacije. V: Marjeta Humar (ur.), Terminologija v času globalizacije: zbornik prispevkov s simpozija Terminologija v času globalizacije, Ljubljana, 5.–6. junij 2003. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, 2004, 61–75.

ŠKOFIC, Jožica: Hišna imena in vzdevki v Statusu animarum župnije Kropa. Vigenjc 5, 2005, 135–151.

ŠKOFIC, Jožica: Konvergenca v gorenjskih krajevnih govorih v Lipniški dolini. Annales, Seria Historia et Sociologia, 2006, 16/1, 169–178.

ŠKOFIC, Jožica: Terminologija izginjajoče/izginule obrti – sekirarstvo v Kamni Gorici na Gorenjskem. Besedje slovenskega jezika, Maribor, 2007, 214–234.

ŠKOFIC, Jožica: Žebljarska terminologija med narečjem in knjižnim jezikom. Razvoj slovenskega strokovnega jezika, (Obdobja 24), Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete, 2007, 475–488.

ŠKOFIC, Jožica: Narečno besedilo kot vir za imenoslovno raziskavo. Jezikoslovni zapiski : zbornik Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša 13, 1/2, 2007, 441–458.

Bojan Knific*

SLOVENSKOST PRIPADNOSTNEGA KOSTUMIRANJA GORENJCCEV Vizualna pričevanja o pripadnostnem kostumiranju Gorenjcev in nekaj misli o gorenjskosti »slovenske narodne noše«

Glavne besede: kostum, kostumiranje, narodna noša, noša, oblačenje

Izveček:

Avtor v prispevku obravnava podstat, ki je vplivala na razvoj pripadnostnega kostumiranja Slovencev – torej na oblačenje »narodnih noš« – in se posebej posveča vprašanju gorenjskega pripadnostnega kostumiranja ter njegovi slovenskosti. Ugotavlja, da so pripadnostno kostumiranje Slovencev, ki se je razvijalo v sredini 19. stoletja in pozneje, zaznamovala zgodnejša, predvsem likovna predstavljanja oblačenja kmečkega prebivalstva na Slovenskem – kar se tiče gorenjskega pripadnostnega kostumiranja zlasti razvijanje podob oblačenja kmečkega prebivalstva z alpskega oblačilnega območja. Sodi, da so vizualna pričevanja za dojemanje razsežnosti oblačenja – posledično tudi kostumiranja – pomembnejša od jezikovnih.

* Bojan Knific, dr. etnologije in kulturne antropologije, samostojni strokovni svetovalec za folklorno dejavnost na Javnem skladu Republike Slovenije za kulturne dejavnosti, JSKD, Štefanova 5, 1000 Ljubljana, bojan.knific@jskd.si

Ko se ponovno lotevam teme oblačenja »narodnih noš«, ustrezneje zapisano teme oblačenja pripadnostnih kostumov oz. teme pripadnostnega kostumiranja, ki je bila poljudno, strokovno ali znanstveno obravnavana že na številnih mestih (npr. Makarovič 1967, 1971a, 1971b, 1971c, 1972a, 1972b; Baš 1992a; Knific 2003, 2006, 2008; Knific, ur., 2010), me preveva občutek, da je od zadnjih sorazmerno podrobno opisanih spoznanj minilo premalo časa, da bi bilo mogoče zapisati kaj bistveno novega, kar bi spremenilo sedanje dojemanje samega pojava. Je pa mogoče na nov način, nekoliko bolj zgoščeno in z novimi poudarki opozoriti na temeljna spoznanja, ki so žal pogostejše, kot bi bilo prav, prezrta. Zato se sprva nisem nadejal, da bi pričujoča razprava doumevanje pojava pripadnostnega kostumiranja bistveno spremenila, ob upoštevanju za to vprašanje pomembnih novih gradiv starejše datacije in novejših povsem praktičnih izkustev pa sem vendarle dolžan opozoriti, da raziskovanje nikoli ni zaključeno in da je mogoče obravnavo nadaljevati ter obstoječemu doumevanju pojava dodati nova razmišljanja, ki sicer ne spreminjajo razumevanja njegovega bistva, vodijo pa k njegovemu poglobljenemu spoznavanju – tokrat tudi k teoretskemu premisleku, ki je širši od teme, zastavljene v naslovu.

Kljub temu da se posamezniki ne strinjajo z uporabo izrazov *kostum* in *kostumiranje* v primernih, ko s tem izrazom označujem oblačenja »narodnih noš« (npr. Kunej 2011), in kljub zavedanju, da je vsako oblačenje, še bolj pa kostumiranje, *pripadnostno*, še vedno za označbo oblačenja »narodnih noš« uporabljam izraz *pripadnostno kostumiranje*, kot sinonim za »narodno nošo« pa *pripadnostni kostum*. Zakaj? Angleos Baš, katerega znanstvena prizadevanja glede terminoloških rešitev in drugih spoznanj izjemno cenim, je zavrnil uporabo izraza *noša* (Baš 1987, 1992b), o specifičnem pomenu tega izraza sem pisal sam (Knific 2008, 2010a), Marija Makarovič, ki je nedvomno najbolj plodovita raziskovalka nekdanje kulture oblačenja, se s terminološkimi in teoretskimi vprašanji noče in ne mara ukvarjati in sprejema besedje, ki je sicer razširjeno v znanstveni, strokovni in splošni rabi, Janja Žagar, ki zavrača rabo sintagme *narodna noša* oz. dopušča njeno rabo, če se jo piše v narekovajih ali skupaj s *tako imenovana*, pa v pogovorih poudarja, da je *pripadnostno* vsako oblačenje in vsako kostumiranje. Zato naj označba *pripadnostno kostumiranje* ne bi povedala več od izraza *kostumiranje*, a se s tem ne strinjam, kajti kot je izraz *pripadnostno kostumiranje* opredeljen, ta namenoma izključuje druge oblike kostumiranja in zajema le tisto, ki je vezano na oblačenje pripadnostnih kostumov/»narodnih noš«, ne zajema pa druge večine, npr. v gledališču, baletu, sodobnem plesu, niti ne kostumiranja pevskih zborov in pihalnih orkestrrov, ne kostumiranja tistih, ki s svojo podobo interpretirajo oblačenje v poznem srednjem veku, renesansi, baroku itd. Poleg tega je *pripadnost* izraz, ki ga ljubitelji, strokovnjaki in znanstveniki, ki govorijo ali pišejo o »narodni noši«, pogosto uporabljajo. Bodisi neposredno kot npr. »narodna noša kaže pripadnost slovenstvu« oz. posredno, npr. z »narodno nošo pokažemo, da smo Istrani«, »po ratešk se oblečem, da pokažem, da sem z Rateč« ipd. Res je,

da človek z vsakim oblačenjem hote ali nehote izraža pripadnost – bodisi pripadnost določeni ideji, določeni družbeni skupini – podobno je s kostumiranjem. Lahko mu je sicer tudi določeno in na nek način vsiljeno (tudi v primeru pripadnostnega kostumiranja), čeprav se najpogostejše ljudje zanj odločajo povsem samostojno in to z zavestjo, da bodo s tem izrazili svojo pripadnost, bodisi etniji oz. skupnosti, ki je večinska ali manjšinska na določenem prostoru, a je ključno, da se z njo identificirajo sami ali jih z njo povezujejo drugi.

Iskanja začetkov pripadnostnega kostumiranja Slovencev in njegova podstat

Angelos Baš je v *Enciklopediji Slovenije* pri opredeljevanju pojma »narodna noša« začetek pripadnostnega kostumiranja Slovencev postavil v meščansko družbo konec 19. stoletja (Baš 1993), v *Slovenskem etnološkem leksikonu* v čas proti koncu 19. stoletja (Baš 2004: 357), Marija Makarovič v 2. polovico 19. stoletja (Makarovič 1971a, 1971b, 1971c, 1972a), v sredo 19. stoletja pa sem ga pred leti postavil sam in opredelitev na več mestih ponovil (Knific 2003, 2008, 2010a). A, da bi lahko ta pojav in njegove vzvode dojeli bolj poglobljeno, bi bilo koristno in potrebno pogledati v zgodnejša obdobja, ko so se še pred kostumiranjem razvijali posebni načini oblačenja ljudi določenih družbenih skupin, vezanih na določen prostor, še bolj pa so se razvijali odnosi in predstave zunanjih opazovalcev do oblačenja teh različnih družbenih skupin in ko so se od renesanse dalje bolj intenzivno kot v času pred tem razvijale predstavne skupnosti.¹ Njihov nastanek, vodeč v nastanek narodov in nacij, je omogočil razvoj tiska – predvsem časnikov, tudi romanov – ki je omogočal, da so se ljudje, ki se sicer niso osebno poznali in se niso fizično srečevali, počutili drug drugemu pripadni. Tisk je omogočal, da so si ljudje, ki so brali ista besedila, predstavljali, da so del iste skupnosti, predstavljali so si, da so del skupnosti skupaj z neznanci onkraj meja sorodstvene skupine in lokalnega okolja (Anderson 2003). Skladno s tiskom, ki je spodbudil razvoj nacionalnih jezikov, so se razvijale predstavne skupnosti, temu pa je v 18. stoletju sledil vzpon razsvetljenstva in z njim zaton religioznega načina mišljenja. Pri vzpostavljanju predstavniških skupnosti je ključno vlogo nedvomno odigral jezik, razširjen med nižjimi družbenimi plastmi, ki ga je tisk normiral ter vzpostavljalo ločnice med tistimi, ki jim je bil znan in je predstavljal njihovo splošno prakso, ter med tistimi, ki jim je bil tuj. A ne le jezik. Tudi druge kulturne prvine so vplivale na oblikovanje predstavniških skupnosti, in sicer še zlasti na oblikovanje skupnosti znotraj enotnega s tiskom normiranega jezikovnega območja, katerih identiteta se

¹ Uradni prevod izraza »imagined communities« v »zamišljene skupnosti« se zdi nespreten, podobno njegov prevod v »namišljene skupnosti« (Košir 2007: 22), zato uporabljam izraz »predstavne skupnosti«.

Simboli gorenjskega pripadnostnega kostumiranja – avba, sklepanec, svilena ovratna ruta – v družbi z drugimi predmeti, ki jih ljudje povezujejo s slovenstvom in gorenjstvom. Razglednica, odposlana na Bledu, 2. 7. 1975. (Iz lastnega arhiva.)

je vezala na posebnosti v sporazumevalnem jeziku (narečjih) in na posebnosti kulturnih produktov in pojavov, med katere je sodila tudi obleka in z njo povezano oblačenje. Srednjeveški slikarji so – še posebej v poznem srednjem veku – ob slikanju biblijskih dogodkov preprosto izraelsko ljudstvo nemalokrat prikazovali v oblačilih, ki jih je nosilo preprostejšo prebivalstvo okolij, kjer so slikali (Stopar 1993: 5). Ne tedaj in niti ne še stoletja kasneje interpretom ni bila v ospredju želja po historični pričevalnosti naslikanih biblijskih dogodkov, temveč želja po sporočilni jasnosti in bliskosti ljudem, ki so jim bile stvaritve – predvsem freske, s katerimi je neposredno v stik prihajalo tudi kmečko prebivalstvo – namenjene. V 16. stoletju so se uveljavili oblačilni redi, ki so pravno-formalno določali nekatera pravila oblačenja pripadnikov različnih družbenih slojev, tedaj pa se je začelo intenzivno razvijati s prostorjenjem povezano tipiziranje oblačilnih podob. Prostorsko umeščenost so podobam dajali npr. na obrobni gravurah zemljevidov upodobljeni kmetje. Tako so bili predstavljeni Kraševci, Štajerci in Korošci v Lazijevem atlantu leta 1561, poleg teh pa so zelo znane upodobitve Kranjcev in Kranjc na zemljevidu Dizme Florjaniča iz leta 1744 (po Stopar 1993: 7), ki so med drugim kot podstat vplivali na kasnejše ustoličenje gorenjskega pripadnostnega kostumiranja. Ne nazadnje so na to vplivala tudi mnoga druga, predvsem likovna dela s konca 18. in začetka 19. stoletja, ki so, kar je za obravnavano vprašanje še posebej zanimivo, pri pokrivanju Gorenjk izrazito

izpostavljala avbo oz. njeno različico – avbo zavijačo – (Makarovič 2008), ki je v pripadnostnem kostumiranju dokončno prevladala dobro stoletje pozneje.

Ožje predstavnosti Slovencev, kot so npr. Štajerci, Istrani in Kranjci ter znotraj slednje npr. Dolenjci, Belokranjci, Gorenjci in spet znotraj slednje Bohinjci, Blejci itd., so bile vsaj v nekaterih primerih pomembno povezane oz. je bilo njihovo oblikovanje vsaj deloma pogojeno z dojemanjem in interpretiranjem oblačenja. Nedvomno je nekdanji način oblačenja zaznamoval Belokranjce – torej tiste Kranjce, ki so se v preteklih stoletjih v nasprotju z večino ostalih Kranjcev oblačili v belo in bili zato označeni kot *beli* Kranjci – in ne nazadnje Gorenjce, ki so dali ime enemu od različnih pripadnostnega kostuma ter njegovi za Slovence druge in tretje četrtine 20. stoletja najbolj razširjeni, priljubljeni in znani različici – »gorenjski narodni noši«. Ta, kot bom pojasnil v nadaljevanju, svoje oblikovne podobe ni razvijala zgolj na Gorenjskem, temveč širše na slovenskem alpskem oblačilnem območju, z Gorenjci povezano ime pa je dobila pravzaprav šele po več desetletnem razvoju v širšem slovenskem prostoru, in sicer v splošnejši uporabi šele v drugi četrtini 20. stoletja in pozneje.

V novem veku je razvijanju predstavnih skupnosti sledilo razvijanje predstav o njihovi preteklosti in sodobnosti, temu pa tudi razvijanje besednjaka posameznih jezikov, glede katerega je, kar se obravnavane teme tiče, ključno rojstvo besede, ki je s pripadnostnim kostumiranjem najtesneje povezana – rojstvo *noše*. V 16. stoletju izraz *noša*, ki je ključen za razumevanje pripadnostnega kostumiranja, v slovenskem jeziku ni bil znan (več o tem Knific 2010), kot je razvidno iz tiska tega časa, pisci niso niti pisali o posebnostih oblačenja slovenskega kmečkega prebivalstva na posameznih območjih, so se pa razmere spremenile v 17. stoletju, ko je znamenito delo *Slava vojvodine Kranjske* objavil Janez Vajkard Valvasor in v njem že – v nemščini seveda – poleg pogostejše rabljenih drugih besed, ki označujejo oblačenje in z njim povezane predmete, uporabil tudi izraze *Kleider-Tracht*, *Kleidertract* (kar bi lahko prevedli kot *oblačilna noša*) in *Tracht* (*noša*) (več Knific 2010a). Tu sicer nikakor ne moremo govoriti o tem, da bi Valvasor, ki sicer pravi, da so »[p] rebivalci prvega dela ali Gorenjske /.../ pravi Kranjci, kar kaže tako njih jezik kakor noša« in da »govore dobro kranjski in se oblačijo v kranjsko nošo« (Valvasor 1689: 110; povzeto po Valvasor 1951: 20), razvijal pripadnostno kostumiranje Gorenjcev. Se je pa ideja o posebnostih oblačenja določenih, na prostor vezanih skupnosti kasneje razvijala prav na podlagah, ki so jih ustvarjali Valvasor in drugi opisovalci sočasnega ali preteklega oblačenja kmečkega prebivalstva – med za Gorenjsko pomembnimi razsvetljenci velja omeniti vsaj Balthasarja Hacqueta, Benedikta Franza Johanna Hermana, Marka Pohlina in Antona Tomaža Linhart. Večinoma so poznali pretekle opise oblačenja kmečkega prebivalstva na Slovenskem ter likovna dela, ob katerih se je razvijalo dojemanje oblačilne dediščine, in bili z njimi obremenjeni tudi sami. Nedvomno so k temu pripomogli tudi Valvasorjevi opisi in bakrorezi, o

katerih (ne)pričevalnosti je vredno pomišljati (Makarovič 2008: 82–84), saj so bili kmetje Valvasorju Drugi glede na njegov družbeni položaj in jih je tako tudi dojemal in opisoval. Pri njih je iskal in opazil tisto, kar mu je bilo tuje in nenavadno, ter to v besedilih in njim pripadajočih upodobitvah izpostavil kot etnično posebnost oz. posebnost ljudi, živečih na določenem prostoru, kar je pozneje določalo delitve slovenskega etničnega ozemlja na ožja območja.

Naj na tem mestu ponovim nekaj sicer že objavljenih s terminologijo povezanih spoznanj, ki so ključna za razumevanje pripadnostnega kostumiranja nasploh in posledično tudi za razumevanje pripadnostnega kostumiranja Gorenjcev ter gorenjskosti pripadnostnega kostumiranja ljudi iz drugih okoljih slovenskega etničnega ozemlja. V slovenščini se je izraz *noša*, ki ključno zaznamuje pripadnostno kostumiranje, pojavil v 18. stoletju, in sicer *nošenje* najdemo v Megiserjevem slovarju iz leta 1744 (ob njem je pripisano »*Tracht in der Kleydung*«), kot slovenski izraz pa je naveden »*traht*«, in sicer ne kot izraz, ki bi označeval predmet, temveč kot izraz za označitev pojava (ponovno »*Tracht in der Kleydung*«) (Megiser 1744: bns). Valentin Vodnik v razpravi *Povedanje od slovenskiga jezika* leta 1797 z *nošenjem* označuje videz ljudi – videz Kranjcev, a ne njihovo obleko temveč človeško postavo – držo. *Nošo* kot izraz, ki označuje vrsto obleke, najdemo v delu Marka Pohlina leta 1781, osem let pozneje pa v več različicah v Gutsmanovem slovarju, in sicer kot »*oblačilna nošnia*« in »*oblačilska nošnja*« (»*Kleidertracht*«), kot »*nošnia*« (»*Tracht*«), kot »*ženska nošnja*« (»*Weibertracht*«) in kot »*noša*«, »*nošnja*« (»*Tracht*«) (Gutsman 1999: 158, 325, 427, 527). Različici izraza *noša*, ki imata ob prvih slovskih omembah ob sebi leva prilastka (»*oblačilna nošnia*« in »*oblačilska nošnja*«; v istem razdelku sta navedena še »*oblačilna šega*« (»*Kleidermode*«) in »*oblačilni red*« (»*Kleiderordnung*«) (Gutsman 1999: 158), kažeta, da je bila vsaj na začetku uporabe tovrstnega izraza potrebna pojasnitev, da *noša* označuje oblačilni videz in ne nošnje ali nošenja česa drugega (bremena na primer).

V 18. stoletju je torej na Slovenskem po nekoliko starejšem nemškem zgledu tudi v našem jeziku dozorela ideja o *noši* – torej ideja o obleki, ki je »značilna« za določen krog ljudi oz. za ljudi določene predstave skupnosti. Z *nošo* so avtorji označevali oblačilni videz, ki je bil vezan na opisovanje oblačilne podobe pripadnikov predstavniških skupnosti in so jo kot drugačno občutili in določali zunanji opazovalci, za označevanje oblačilnega videza drugih namenov pa se *noša* zaradi specifičnega pomena navadno ni uporabljala. Poleg tega je v 18. stoletju dozorela ideja, da je z obleko mogoče izpostavljati svojo politično pripadnost, ki se je jasno udeležila v francoski revoluciji. Izražanje politične pripadnosti je tako postalo eno od sporočil posebnih načinov oblačenja, z njim pa je bilo povezano tudi izkazovanje pripadnosti predstavniškim skupnostim. Sledilo je 19. stoletje, ko se je že povsem konkretno in intenzivno razvijalo pripadnostno kostumiranje. To je bil hkrati čas, ko se je družba

zaradi industrijske revolucije in drugih družbenih sprememb vse hitreje razvijala, odmev na intenzivnejše spreminjanje nekdanj precej bolj ustaljenih – torej manj spreminjajočih se življenjskih praks – pa se je pokazal v uporabi proti tem spremembam, ki se je udeležil v potrebi po zavestnem »ohranjanju« nekaterih prvih preteklosti – tudi v zavestnem interpretiranju določenih preteklih načinov oblačenja, ohranjanju prežitkov tega oblačenja in s tem v njihovem folkloriziranju.

Kulturni duh tedanjih avstrijskih dežel – zlasti Notranje Avstrije in s tem naših krajev – je v prvi polovici 19. stoletja zaznamoval nadvojvoda Janez (1782–1859), Habsburžan, ki je spodbujal zanimanje za življenje kmečkega prebivalstva – tudi za njegovo oblačenje. Ob sebi je zbral vrsto slikarjev, med katerimi je bil tudi Karl Russ (1779–1843), ki je v prvi četrtini 19. stoletja naredil vrsto upodobitev kmetov s slovenske Štajerske. Sledili so drugi, ki z nadvojvodo Janezom niso bili povezani – med njimi danes najbolj znan Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein,² ki je podobe ustvaril v drugi četrtini 19. stoletja, verjetno leta 1838. V albumu, ki ga danes hrani Slovenski etnografski muzej, in v *Carnioliji*, ljubljanskem časopisu, kjer so reprodukcije nekaterih njegovih upodobitev skupaj z ob izidu nastalimi besednimi opisi izšle leta 1844, je najboljše zastopana prav Gorenjska in njej bližnja Ljubljana z okolico kot osrednja Kranjska, ki je imela zaradi središčnega kulturnopolitičnega položaja velik pomen za oblikovanje Slovenstva. Sledili so še drugi,³ ki so na eni strani v (za razvoj pripadnostnih kostumov) najbolj povedni likovni govorici prinašali pričevanja o nekdanjem ali sočasnem oblačenju kmečkega prebivalstva oz. so prinašali interpretacije, ki so že vključevale, nedvomno pa razvijale znake lokalne in s tem tudi etnične pripadnosti.

Tudi Gorazd Makarovič v delu *Ko še nismo bili Slovenci* začetke dojemanja oblačenja kot znak etnične pripadnosti umešča v 16. stoletje, ko je naraslo zanimanje za oblačilno podobo ljudi domačega in tujih okolij. Posamezne oblačilne oblike so z izpostavljanjem nekaterih atributov v prihodnjih stoletjih postale prepoznavni znak določene etnije, večkratno predstavljanje enih in istih oblačilnih oblik pa je bilo posledica povzemanja likovnikov, ki so navidezno z enkratnim upodabljanjem »tipičnih predstavnikov etnij« v bistvu pa z bolj ali manj doslednim kopiranjem že obstoječih likovnih del ali pa vsaj ob zgledovanju po njih vzpostavili ikonografijo, ki se kaže tako v položaju teles kot v prikazu oblačilnih sestavin. To zelo jasno

2 Notica iz leta 1889: »Koritkova zbirka obsega 44 akvarelov in zahteva zanje gospa Pesjakova 570 gld. Ta zbirka izhaja iz onih časov, ko je Miloš Koritko zbiral po kranjskem pod nadzorstvom slovenskega pesnika Prešerna in dr. Chrobatha, očeta gospe Pesjakove, narodne pesmi in tudi slike narodnih noš, katere je želel Koritko dopolniti, da bi bile slike noš vseh slovanskih plemen.« (SN 1889/22/269)

3 Npr. Nikola Arsenovič: »(V ljubljanski čitalnici) razkazuje denes in jutri ob dveh popoldne in ob sedmih zvečer gospod Nikola Arsenovič krasne svoje slike jugoslovanskih nošenj in narodnih oblek, katere je naslikal potovajoč po vseh jugoslovanskih krajih in jih misli na Dunaji v posebnih zvezkih izdati. Ker je imel g. Arsenovič v svojem patrijotičnem delu velike žrtve, priporočamo ga izdatni podpori tukajšnjih Slovencev. — !« (SN 1873/6/180)

kažejo podobe Kranjic s konca 18. in začetka 19. stoletja, ki jih je mogoče povezati z upodobitvami iz Valvasorjeve *Slave vojvodine Kranjske* (Makarovič 2008). Ta dela – predvsem likovna – so tako že precej pred samim razvojem pripadnostnega kostumiranja utrjevala stereotipe o tem, kakšna naj bi bila oblačilna podoba pripadnikov določene etnije, pri čemer je ponovno pomembno, da je v primerjavi z ostalim slovenskim etničnim ozemljem glede števila reprodukcij in njihove odmevnosti precej izpostavljena gornja Kranjska – torej prostor, ki ga je v pretežnem delu nasledila Gorenjska. To je bila nedvomno podlaga, na kateri so se razvijale in plemenitile kasnejše likovne predstavitve nekdanje oblačilne podobe kmečkega prebivalstva, ki so bile zaradi jasnosti predstavljanja oblikovnih razsežnosti oblačilne dediščine ključne za razvijanje pripadnostnega kostumiranja, posledično pa tudi za pripadnostno kostumiranje samo.

Gorenjskost pripadnostnega kostumiranja

V prvi polovici 19. stoletja je oblačenje najširše plasti prebivalstva na Slovenskem mogoče razdeliti na tri oblačilna območja. Glede na število ljudi in površino območja slovenskega etničnega ozemlja je najmanjši del zavzemalo mediteransko oblačilno območje, ki je bilo etnično zelo mešano, nekoliko večji panonsko in daleč največji alpsko oblačilno območje. Sicer je res, da sta se na precejšnjem delu slovenskega ozemlja prepletala dva tipa (bodisi alpski tip oblačenja s panonskim ali alpski z mediteranskim), a kljub temu ne moremo mimo za razvoj oblačilnih oblik pripadnostnega kostumiranja pomembnega dejstva, da je pretežen del slovenskega etničnega ozemlja pripadal alpskemu oblačilnemu tipu (celotni današnja Gorenjska in Koroška, pretežni del današnje Štajerske, Dolenjske, Primorske in Notranjske), tega pa je bistveno zaznamovalo krojenje nekaterih oblačilnih kosov, in sicer pri moškem sorazmerno priležno krojenje hlač, segajočih do podkolen, in pri ženskah izdelava kril, ki so bila prišita na životec. V različnih obdobjih so se tudi znotraj alpskega, panonskega in mediteranskega oblačilnega območja razvijale različice oblačenja, po katerih bi bilo glede nekaterih izpričanih posebnosti mogoče določiti območja znotraj njih – te je iskal, našel ter opisal in s tem dal povod uveljavitvi že Valvasor in za njim še mnogi drugi – a nedvomno niso vezana na pokrajine, kakor jih v splošni pogovorni (a nikoli dogovorjeni praksi) razumemo danes. Glede načinov oblačenja v prvi polovici 19. stoletja torej ne moremo govoriti o tem, da bi bili nekaj posebnega Gorenjci, Dolenjci, Notranjci, Štajerci itd., kajti praksa deljenja Slovencev na osem pokrajin (Primorska, Notranjska, Dolenjska, Bela krajina, Gorenjska, Koroška, Štajerska, Prekmurje) se je uveljavila – nikoli povsem dokončno in enotno – z javnim diskurzom v 20. stoletju. Delitvi slovenskega etničnega ozemlja na omenjenih osem

Neodposlana razglednica, natisnjena v Ljubljani, kupljena 21. 3. 2004 na boljšem trgu v Ljubljani. Zada je pripis: »Tvoja mamica in g. Dachasova. Stara sem tukaj 15 let.« (Iz lastnega arhiva.)

pokrajin je dokaj dosledno sledila folklorna dejavnost, ki je, kar se tiče prostorjenja plesnega in z njim povezljivega izročila ter oblačilne dediščine, v nekaterih navedenih pokrajinah uveljavila ožje delitve, v drugih pa ne (Knific 2010a, 2010b). V miselnosti ljudi so se v 20. stoletju namreč močno zakoreninile predstave o pokrajinskih pripadnostnih kostumih, ki naj bi kazali preteklo oblačilno podobo kmečkega prebivalstva določenih pokrajin, a so bolj kot to odražali izrazito interpretirano, uniformno in stereotipizirano podobo, ki se je razvila v procesu pripadnostnega kostumiranja, v katerem so ljudje ob iskanju drugačnosti od Drugih poudarjali posebnosti, jih tipizirali, z uporabo stereotipiziranih ter ustvarili podobe, ki so jih zaradi pogostega pojavljanja na različnih družbenih ravneh ljudje ali vzeli za svoje (če so se čutili pripadni pokrajini, ki naj bi se prek njih predstavljala) ali pa so jih na podlagi oblačilnih oblik umeščali v druge prostore – najpogosteje v zgoraj navedene pokrajine – vsaj tam do osemdesetih let 20. stoletja precej redkeje v ožja območja.

Če torej upoštevamo, da je bilo alpsko oblačilno območje, kar se tiče osnovnih oblačilnih oblik, v prvi polovici 19. stoletja enotno – da so se torej kmetje npr. v Kranjski Gori, Stični na Dolenjskem, Komnu na Krasu in Rušah pri Mariboru oblačili sorazmerno enotno (nikakor ne uniformno, a glede načinov krojenja, izbire materialov idr. sorazmerno podobno), potem nam mora biti jasno, da se je pripadnostno kostumiranje sredi 19. stoletja, kar se alpskega oblačilnega območja tiče, začelo razvijati na sorazmerno podobni podlagi. V pripadnostnem kostumiranju je sprva prihajalo do dvojega, in sicer, da so se za namen pripadnostnega kostumiranja izdelovali novi predmeti oblačilne porabe, ki so se zgledovali po nekdanjih kmečkih oblekah, jih glede oblik in drugih posebnosti bolj ali manj upoštevali, in pa da so ti stari predmeti prišli v ponovno – drugotno (folklorizirano) – rabo. Na alpskem oblačilnem območju, ki je, kot že zapisano, pokrival pretežni del slovenskega etničnega ozemlja, so se tako v drugi polovici 19. stoletja na podobni podlagi razvijale podobne interpretacije, ki so vodile v oblikovanje tega, kar je šele kasneje v 20. stoletju dobilo ime »gorenjska narodna noša«, prej pa, kljub temu da je bilo blizu oblačilnim oblikam, ki so se razvijale v okviru pripadnostnega kostumiranja Gorenjcev, tega imena ni nosilo.

Pripadnostno kostumiranje, ki se je v drugi polovici 19. stoletja in še kasneje bistveno bolj kot med moškimi razvijalo med ženskami – nosilkami tradicije – je glede oblačilnih sestavin in podobe pri ženskah najbolj zaznamovalo ravno, široko krojeno krilo, prišito na životec, beli rokavci, na pas krojen navadno črn – čeprav ne nujno – predpasnik, bele nogavice, visoki čevlji na vezalke, ki so se v pripadnostno kostumiranje vključili kot rezultat sočasne oblačilne mode (!), svilen ovratna ruta, sklepanec in avba ali peča. Obstajale so seveda številne izjeme, ki jih na tem mestu namenoma ne navajam, a v splošnem je bila to podoba, ki se ni razvijala le na Gorenjskem, temveč precej širše na alpskem oblačilnem območju, kajti našete oblačilne sestavine niso sestavljale le oblačila kmetov na Gorenjskem, temveč kmetov, živečih na celotnem alpskem oblačilnem območju. Tudi avba, ki so ji ljudje kasneje v 20. stoletju – v času razvijanja in izrazitega poudarjanja pokrajinskih pripadnostnih kostumov – pripisovali in pri njej poudarjali predvsem gorenjskost, je bila v različicah razširjena na celotnem alpskem oblačilnem območju. Sicer je res, da je bila gorenjskost pripisana predvsem avbi z vrhom, a to je bila različica, ki je bila v prvi polovici 19. stoletja doma tako na Gorenjskem kot tudi na pretežnem delu Dolenjske (Baš 1984), Štajerske (npr. Makarovič 2007, 2011) in Notranjske (Baš 1984; Stopar 1993), predvsem pa tudi v okolici Ljubljane (Žagar 2004), kar je imelo zaradi njenega središčnega geografskega, političnega in kulturnega položaja za razvoj slovenskega pripadnostnega kostumiranja še prav poseben pomen.

V časopisju sredine in druge polovice 19. stoletja avtorji za označbo pripadnostnih kostumov najpogosteje uporabljajo izraz »narodna obleka«, ob njem pogosto tudi »narodna noša« – tudi zgolj »noša« ali »nošnja« – redkeje pa »narodna opra-

va«, »narodni kostum«, »narodni kraj« idr., za obravnavano vprašanje pomembno dejstvo pa je, da v časopisju skoraj vse do izteka 19. stoletja ni sledu o »gorenjski narodni noši«. V drugi polovici 19. stoletja se omenjajo »kranjska narodna noša« (SN 1882/15/53, SN 1895/28/106, S 1889/17/222),⁴ »narodna kranjska obleka« (LZ 1883/3/8), »narodna kranjska noša« (S 1896/24/89, SN 1896/29/89, So 1896/13), »kranjska noša« (LZ 1891/11/1, SN 1894/27/123); tudi »belokranjska narodna noša« (LZ 1888/8/5), »štajerska narodna noša« (S 1895/23/80), »primorska narodna noša« (S 1885/13/17) »gorenještajerska narodna noša« (SN 1883/16/150), »slovanska narodna noša« (SN 1890/23/41) »jugoslovanska narodna noša« (N 1867/25/24), ne najdemo pa npr. »dolenjske«, »notranjske« in »koroške« »narodne noše/obleke/oprave ...«, čeprav so imena navedenih območij/pokrajin tedaj že v splošni uporabi. Med njimi se Gorenjska seveda omenja – v povezavi z njo tudi pripadnostno kostumiranje, a razen izjemoma v 19. stoletju ne zasledimo »gorenjske (narodne) noše/oprave/obleke ...«. Leta 1874 sicer poročevalec piše, da nastopajo v predstavi »Gorenjke in vrli Gorenjci v domači narodni obleki« (SN 1874/7/21), leta 1883 ob prihodu cesarja Franca Jožefa se ob napovedi dogodka omenja tudi Gorenjce, a ne z navedbo, da bi obstajala »gorenjska (narodna) noša/oprava/obleka ...«.⁵ Glede obravnavanega

4 Zaradi preglednosti besedila in hkratne želje in potrebe po preverljivosti napisanega, sem pri navedbi virov, če gre za časnike, uporabil kratice: DS = Dom in svet, IS = Ilustrirani Slovenec, LZ = Ljubljanski zvon, N = Kmetijske in rokodelske novice, S = Slovenec, So = Soča, SG = Slovenski gospodar, SN = Slovenski narod, TS = Tedenske slike, UT = Učiteljski tovariš, Z = Zora, ŽS = Življenje in svet. Kratici za poševnico sledi navedba letnice, potem letnika in nazadnje navedba številke.

5 Npr.: »Pri narodni veselici bode sviral šest godb /.../ V tem sprevedu boš videl Krakovčana in Trnovčana ljubljanskega v stari, zdaj že redki noši, krepkega Gorenjca v lični obleki, belega Kranjca in Kočevarja v svojih kostumih. Postavljenih je tudi več plesišč, kjer se bode sukal Gorenjec z Dolenjko, Krakovčan z belo Kranjico, mestna gospodična z bohinjskim kmetom, Sokol, ljubljanski 'turnar' z Gorenjko, novomeški, krški ali kostanjeviški gardist z ljubljansko brhko Slovenko.« (LZ 1883/3/8) Tudi kasneje se še pojavljajo omembe Gorenjcev in opisi njihove oblačilne podobe, ki je služila izkazovanju pripadnosti določenemu okolju in na njem živeče skupnosti, kot npr.: »Dalje doli so bili postavljeni v špalir krepki gorenjski korenjaki s svojimi junaškimi obrazi, vsi v lepi narodni noši, bralno društvo iz Gorjan, vrli župan Žumer vsem na čelu; od tod dalje do Mallnerja pa do 100 gorenjskih prekrasnih deklet, vse v pečah.« (SN 1883/16/161) »Za poljskimi plemenitniki vrstili so se bogatinski Rusi, junaški Srbi in Črnogorci, krepki Bolgari, izmej Slovencev pa čvrsti gorenjski fantje in Belokranjec, vsak s svojo krasno drugarico.« (SN 1890/23/41) Na odprtje razstave na Dunaju naj bi prišli: »Pač bi bilo lepo, ko bi se odlikoval v svoji narodni noši Gorenjec, Belokranjec, Vipavec, poleg češke, hanaške, slovaške in drugih noš, kojih ima Morava v izobilju.« (S 1888/16/184) Z dunajske razstave: »Tudi po Gorenjskem in Notranjskem se dobi še marsikak dragocen komad stare narodne obleke med ljudmi. Lepo se tedaj poprosijo s temi vesticami prijatelji ljudskega življenja in naše domovine, da naj pošljejo, ali v dar, ali pa proti primerni odškodnini, celo obleko, ki kaže narodno nošo (iz prejšnjih časov), ali vsaj kak posamezni nje del, do začetka novembra t. i. deželnemu muzeju 'Rudolfinu' v Ljubljano.« (S 1890/18/246) Poudarjanje »lepote« Gorenjske in Ljubljane. »Posebno pozornost sta vzbujali hrvatski pevski društvi 'Sloboda' in 'Sloga', vrlo pevsko društvo 'Nabrežina' in skupina čvrstih Gorenjcev z Bleda v slikoviti narodni noši.« (SN 1894/27/154) Vseslovenski delavski shod: »Otvorijo jo Gorenjci v narodni noši, za njimi korakajo danes došli gosti, godba in pevci.« (S 1899/27/115) Prireditve na Hrvaškem: »Naše Slovenke in gorenjske može v narodni noši je vse zlo z velikim zanimanjem in oduševljenjem.« (S 1899/27/187) Spreved v Ljubljani: »Sledila je na to impozantna vrsta ljubljanskih članov 'Slovenske kršč.-soc. zveze', zastopnikov in zastopnic vevškega delavstva, rudarske organizacije v uniformi, Domžalcev, ki so nastopili v belih slamnkih, Gorenjci v narodni noši, močen zbor pevcev 'Katoliškega rokodelskega društva' z zastavo, gasilci iz Leš, Mošenj, Dobrove, Polho-

vprašanja je drugačen nekaj dni mlajši opis zadnjega navedenega dogodka, ki v po-menu gorenjskega pripadnostnega kostuma omenja »lično gorenjsko obleko«,⁶ prvo neposredno omembo »gorenjske noše« pa sem sam ob pregledovanju slovenskega časopisja 19. stoletja našel v *Domu in svetu* leta 1897, in sicer pri piscu, ki je opisoval spomine iz Bolgarije ter pri tem omenil nastop učitelja »v domači gorenjski noši«.⁷

Če torej v časopisju do skoraj skrajnega konca 19. stoletja neposrednega navajanja gorenjskega pripadnostnega kostuma z označbo »gorenjska/i noša/obleka/oprava/kostum/kroj ...« ni mogoče najti, je malenkostno drugače z označbo »slovenska/i noša/obleka/oprava/kostum/kroj ...«, kjer gre bodisi za opisovanje nekdanjega oblačenja, ki je kasneje služilo kot podlaga pripadnostnemu kostumiranju, ali pa že za opisovanje kostumiranja.⁸ A tudi omembe »slovenske/ga noše/obleke/oprave/kostuma/kroja ...« niso pogoste. Leta 1848 je sicer avtor v *Novicah* objavil članek, ki ga je naslovil *Slovenska obleka pravih Pesničarjev na Štajarskim*, ob katerem glede na kontekst sodeč sicer še ni opisoval pripadnostnega kostumiranja, a je bil glede opisa in terminologije za to prikladen pozneje.⁹ Praksa označevanja pripadnostnih kostumov s »slovenska/i noša/obleka/oprava/kostum/kroj ...« torej ni bila splošna.¹⁰ V

vega Gradca in raznih drugih krajev.« (S 1900/28/208) Reklamiranje: »Nove razglednice, predstavljajoče Gorenjca in Gorenjko v lepi narodni noši, je založil tukajšnji knjigovez I. Bonač.« (S 1900/28/33)

6 »Za pevkami sledili so še lovci v lovski obleki s psi in raznovrstno divjačino, potem pa sprevod svatov z balami, nevesto in ženinom, teto in družicami, drugom, svati vsake vrste z odraščeni in otroci, vsi v lični gorenjski obleki. Ženske nosile so nekda navadne dragocene, pa ne ravno okusne avbe, židane rute, sklepanke itd., moški pa so bili v jerhastih hlačah in deloma žametastih, deloma v škrlatastih 'lajbčih' z belosvitlimi gumbami, klobuke kastorce, spodaj na glavi še židane kape, na klobukih v pušlje povit 'roženkraut', nagelj in rožmarin.« (N 1883/41/29)

7 »Nastopil je kvartet. Midva s Pedrom v navadni, zaguljeni obleki — radi katere naju je bil Jules dobro oštel, a nisva mogla nič za to, ker nama je nedostajalo druge, — učitelj v domači gorenjski noši, Francoz v črnem fraku, beli kravati in belih rokavicah; paradiral bi bil v najelegantnejšem evropskem salonu.« (DS 1897/10/17)

8 Nekako do šestdesetih let 19. stoletja je bila označba *narodna noša* sinonimna temu, kar je kasneje pokrival izraz *ljudska noša*, a, kot že zapisano, že izraz *noša* je nakazoval, da gre za opisovanje nečesa, kar določa predstavno skupnost. Bolj podrobno to navadno kaže širši kontekst.

9 »Ženske Pesničke so Slovensko nošo narberžej veliko perole (prej) opustile, ker se jaz le nekaj spomnim, da so imele stare tudi modre jenke (Kittel) suknjene z rudečimi debelimi robi, in visoke škornjice z visokimi lesenimi pod petki; v šiveh so tudi rudeč i debeli suknjeni robovi všiti bili.« (N 1848/6/41).

10 Dve izjemi. Pisec navaja: »Mozirski trg oblekel se je tako rekoč v slovensko, narodno obleko.« (N 1863/21/35) O tržaški čitalnici: »Pa bi tudi grdo bilo, ako bi se zabranjevala narodna obleka slovenska — čemu potem narodna čitavnica?« (N 1865/23/15)

»V Moskvu k razstavi, kjer bojo tudi zastopane slovenske noše: iz okolice ljubljanske (fant in dekle v krasni narodni obleki od nog do glave)« (N 1867/25/18) »Naletel sem tudi na en par Prešernovih pesmi v avtografi. V prozi je izvirno spisan, in sicer v nemškem jeziku, opis slovenske narodne nošnje. V tem opisu se neimenovani pisatelj poziva na slike, katerih pa v rokopisu nisem našel.« (SG 1868/2/23) Ob obisku cesarja: »Na to nagovori slovenski jedna izmej 30* deklic v domači slovensko-narodni obleki cesarja rekoč: Vase cesarsko in kraljevo Veličanstvo! Mi tu zbrane slovenske deklice pozdravljamo Vaše Veličanstvo, ter Vam poklanjamo v dar naj-zliltni-jši pridelek slovenskih rok in domačega našega Ljutomeškega okraja.« (SN 1883/16/155) »Poslanec Hribar poroča za finančni odsek o ponudbi gospe Luize Pesjak o ve, zadevajoči Koritkovo zbirko slovenskih noš. Koritkova zbirka obseza 44 akvarelov in zahteva zanje gospa Pesjakova 570 gld. Ta zbirka izhaja iz onih časov, ko je Miloš Koritko zbiral po kranjskem pod nadzorstvom slovenskega pesnika Prešerna in dr. Chrobatha, očeta gospe Pesjakove, narodne pesmi in

Upodobitev Gorenjke, izdana na razglednici, ki jo je založil R. Promberger v Olomucu na Češkem. Pripis: »Narodni tipi (Slovenci). Serija XXII. B. 2. Kranjsko, Dekle z Bleda (L. Kleinmondova).« (Iz lastnega arhiva.)

širšem kontekstu opisov pripadnostnih kostumov ali pripadnostnega kostumiranja se sicer pogosto pojavlja izraz, izpeljan iz »slovenski«, a ugotoviti je mogoče, da so bili izrazi »slovenska narodna noša/oprava/obleka ...« v 19. stoletju v primerjavi npr. s sintagmo »slovenski jezik« ali »slovenska pesem« precej redkeje rabljeni. V kontekstih, kjer avtorji omenjajo pripadnostno kostumiranje, na več mestih kot »slovenska/i noša/obleka/oprava/kostum/kroj ...« najdemo »slovenski jezik/govor« (glej npr. N 1861/19/6, N 1864/22/7, N 1865/23/8, SN 1869/2/49, SN 1882/15/53, Z 1876/7 ...), tudi omembe »slovenskih pesmi/pesnih« (npr. SN 1882/15/56, SN 1885/18/42, SN 1895/28/184, S 1899/27/173, SN 1883/16/161, SN 1888/21/191, SN 1900/33/142), kar govori v prid prej zapisanemu.

tudi slike narodnih noš, katere je želel Koritko dopolniti, da bi bile slike noš vseh slovanskih plemen.« (SN 1889/22/269) »Zbor je štel do 200 pevk in pevcev; dame so obakrat nastopile s slovensko narodno nošo, z „avbo“ ali s „pečo“, gospodje pa s frakom.« (LZ 1896/16/5) »Dokler so nosili kmetje slovensko narodno nošo, so se ločili od njih po drugače prikojenih hlačah in suknjah; kar se pa tiče duševne olike, so pa bili vedno na isti stopinji, na kateri so bili kmetje.« (UT 1899/39/15)

Rojstvo »gorenjske narodne noše«

Izraz »gorenjska narodna noša« se v različnih izpeljavah začne množičneje pojavljati v času med obema svetovnjima vojnima – še zlasti v sredi in drugi polovici dvajsetih let 20. stoletja, ko je nedvomen pomen pripadnostnemu kostumiranju Gorenjcev za vse slovenstvo s svojim večkratnim kostumiranjem v tedaj že konkretno imenovano »gorenjsko narodno nošo«, »narodno nošo« oz. zgolj »nošo« ali opremljeno celo brez tovrstnih omemb, a z jasno vizualno govorico, s svojimi zgledi dala kraljica Marija Karađorđević, žena kralja Aleksandra Karađorđevića, ki je vladal od 1922 do 1934. S prvorojencem Petrom je večkrat obiskala Bled, se tam in drugje v protokolarne namene skupaj s sinom oblačila v gorenjski pripadnostni kostum in se v njem večkrat fotografirala.¹¹ S pripisom, da je fotografirana v »gorenjski narodni noši« »[n]aša kraljica Marija«, je bila njena slika objavljena leta 1926 v *Slovenskem gospodarju* (SG 1926/60/35), fotografija pripadnostno kostumirane Marije Karađorđević z naslovom »Naša kraljica Marija« je bila objavljena istega leta na naslovnici *Ilustriranega Slovenca* (IS 1926/60/35) in praktično istočasno v *Tedenskih slikah* (TS 1926/1/36).¹² Že leto pred tem je bila v *Ilustriranem Slovencu* na naslovnici objavljena fotografija prestolonaslednika Petra v gorenjskem pripadnostnem kostumu s pripisom »Gorenjski fant« (IS 23. 8. 1925), enaka fotografija je bila tedaj izdana tudi kot razglednica. Dve leti kasneje je bila v *Ilustriranem Slovencu* objavljena fotografija prestolonaslednika Petra v gorenjskem pripadnostnem kostumu (IS 3. 4. 1927), o »gorenjski noši« je leta 1927 pisal Ante Gaber (ŽS 1927/1/37), omenja se na drugih mestih (npr. TS 1927/3/32, TS 1927/3/38) itd. Ob pisnih omembah konkretne »gorenjske narodne noše« imajo za njeno ustoličenje v pripadnostnem kostumiranju Slovencev nedvomno poseben pomen prav vizualna pričevanja – reprodukcije likovnih interpretacij s konca 19. stoletja in od druge četrtine 20. stoletja dalje predvsem fotografije, ki so se v obliki razglednic še bolj pa z objavami v časopisju množično širile med ljudi – ter ponekod skupaj s pripadnostnimi kostumi prinašale krajinske podobe – pogosto podobe gorske krajine in kmečkega okolja, medijsko odmevno pa prav podobe Blejskega jezera z gradom in otokom, ki se je kot eden temeljnih ka-

¹¹ Politične osebnosti – predvsem najvišji oblastniki – so dale velik pomen pripadnostnemu kostumiranju že v 19. stoletju, in sicer v okviru obiskov zunaj prestolnic in državnih praznovanj, obeležitev za državo pomembnih dogodkov, praznovanj osebnih obletnic državnikov – glede slednjega predvsem praznovanje 40- in 60-letnice vladanja cesarja Franca Jožefa leta 1888 in 1908.

¹² Objavljeni sta bili dve fotografiji s pripadnostno kostumirano Marijo Karađorđević, in sicer obe posneti ob odkritju spomenika »našemu prvemu kralju« v Kranju. Na fotografiji, ki je objavljena na naslovnici, sedi ob možu, na drugi pa se sklanja k dekletu in »v zahvalo za pozdrav in šopek poljubi malo Leo Sabotijevo«. Iz besedila, ki obkroža naslovno fotografijo: »Kralj je bil v generalski uniformi, a kraljica v naši narodni noši, kakor so jo nosile pred leti naše kmetice, a so jih žal zamenjale za drugo gosposko šaro. Marsikdo ni mogel verjeti svojim očem ko jo je videl in mnogi so radovedno povpraševali, kdo je ta tako zavber Gorenjka. Res čudo kako dobro ji je pristojala obleka in kako veličastna je bila v lepi, z zlatom okrašeni avbi. Kralja in kraljico je prvi pozdravil kranjski župan Pire, nato veliki župan dr. Baltič in pa dvorna dama gospa dr. Tavčarjeva, ki je bila tudi v narodni noši.« (TS 1926/1/36)

Upodobitev Gorenjca, izdana na razglednici, ki jo je založil R. Promberger v Olomucu na Češkem. Pripis: »Narodni tipi (Slovenci). Serija XXII. B. 3. Kranjsko, Mladenič iz blejske okolice (L. Kleinmondova).« (Iz lastnega arhiva.)

Upodobitev Gorenjke, izdana na razglednici, ki jo je založil R. Promberger v Olomucu na Češkem. Pripis: »Narodni tipi (Slovenci). Serija XXII. B. 8. Kranjsko, Kmečko dekle iz blejske okolice (L. Kleinmondova).« (Iz lastnega arhiva.)

mnov vgradil v ikonografijo slovenstva. Oblačilne oblike, ki so bile v različicah dotlej uveljavljene domala na celotnem alpskem oblačilnem območju in deloma širše (npr. tudi v Črnomlju), so z ustoličenjem, kar se oblačilne dediščine tiče, najbolj prepoznavnega znaka slovenstva, ki mu je ob tedanji za celotni slovenski prostor že dokaj splošni veljavi dodatno vrednost dala kraljica Marija, dobile svoje ime – »gorenjska narodna noša«. Z novim imenom so se povezovale – predvsem tipizirale – oblačilne oblike, postajale so vse določnejše in z leti vedno bolj omejene glede sestavin in njihovega videza. V primerjavi z 19. stoletjem, ko je bila v pripadnostnem kostumiranju zelo priljubljena peča, je glede pogostnosti že na prelomu iz 19. v 20. stoletje prednost začela dobivati avba, kjer sta bili sprva še sorazmerno enotno zastopani tako grebenasta kot krožnikasta različica oblikovanja njenega vrha. Slednja je v 20. stoletju iz uporabe skoraj izginila, ob avbi z grebenastim vrhom pa se je že pred

folklornimi skupinami še bolj pa z njimi močno začela uveljavljati avba zavijača, za katere so v folklornizirani obliki sprva prevzemali čelnike avb z vrhom, kasneje pa glede krasilnih prvin izdelovali njim sorodne – čeprav bistveno bolj cenene – nove.

Z razvojem pripadnostnega kostumiranja v 20. stoletju je hkrati vse pogostejše prihajalo do tega, da se ljudje niso več kostumirali z namenom poustvarjanja tistega, kar so dojemali kot dediščino lastnega okolja, temveč so začeli povzemati pripadnostne kostume ter z njimi oblačilne oblike drugih okolij.¹³ Pri tem je glede slovenskega prostora in razvoja pripadnostnega kostumiranja Slovencev odločilno vlogo odigrala prav oblačilna dediščina Gorenjske in z njo povezani pripadnostni kostumi, ki so bili zaradi oblikovne sorodnosti blizu večini ljudi alpskega oblačilnega območja. Že s kraljico Marijo Karađorđević in prestolonaslednikom Petrom, še prej pa z nekaterimi drugimi izjemami, je prihajalo do tega, da se ljudje niso kostumirali skladno s svojo lokalno in etnično pripadnostjo, praksa poustvarjanja pripadnostnega kostumiranja drugih okolij pa je postajala v času med obema svetovnima vojnama vse pogostejša. Pri tem ni šlo le za poustvarjanje ene od stereotipiziranih različic lokalnega pripadnostnega kostumiranja, ki je kot npr. gorenjsko sčasoma pridobilo vsenarodni pomen, temveč tudi za poustvarjanje pripadnostnih kostumov drugih narodov, s katerimi so idejno simpatizirali politiki, kulturniki in drugi. Ne nazadnje so k temu ljudi že v 19. stoletju spodbujale ideje ilirizma in panslavizma.

Vse predstavne skupnosti, ki razvijajo kostumiranje, s katerim se identificirajo njihovi pripadniki, oblikujejo kostumsko prepoznavnost na podlagi oblačilne dediščine – a ta nikjer ni vezana na celoten prostor, kjer živi etnija, temveč je oblačilna dediščina določenega prostora znotraj nje izpostavljena in iz lokalnega prenesena na narodno oz. z ustanovitvijo države na nacionalno raven. Kot sem na kratko skušal pojasniti, se je na Slovenskem v 19. stoletju in pozneje glede razvoja oblačilnih oblik pripadnostno kostumiranje, vsaj kar se alpskega oblačilnega območja tiče, razvijalo sorazmerno podobno. Ugotovili bi lahko, da je večina oblačilnih prvin celo v interpretiranih oblikah sorazmerno podobna širšemu evropskemu alpskemu območju. Kljub temu pa ne moremo mimo dejstva, da se je Gorenjska s svojim imenom, iz katerega je izpeljana »gorenjska narodna noša«, v 20. stoletju usidrala v predstave precejšnjega dela Slovencev in tujcev, da jo je mogoče označiti ne kot pokrajinski, temveč kot narodni in od osamosvojitve dalje kot nacionalni simbol – kot »slovensko narodno nošo«. V tem primeru je bila lokalnost nespregledljivo prenesena na nacionalno raven.

In zakaj je prišlo pri pripadnostnem kostumiranju Slovencev ravno do izpostavljanja Gorenjcev?

Za graditev narodne identitete so pomembne stereotipizirane in mitologizirane predstave o preteklosti, pri čemer je ključna vloga prostora, na katerega se veže za

¹³ Mariborčanka Vera Jemčeva se je npr. leta 1940 predstavila v »gorenjski /.../narodni noši« (SG 1940/74/27).

Leta 1932 objavljena fotografija s pripisom:
»Striček v pristni gorenjski narodni noši«
(Ženski svet 10(3): 84.)

Leta 1932 objavljena fotografija s pripisom:
»Starica v pristni gorenjski narodni noši.« (Ženski svet 10(3): 85.)

graditev etnične in na njo navezujoče narodne in nacionalne identitete pomembna mitologija. Tako tudi glede oblačilne dediščine oz. njenih interpretacij v okviru pripadnostnega kostumiranja ni bila bistvena njena oblikovna razsežnost in v njeni podobi razvijajočih se pripadnostnih kostumov, temveč je bil bistveno pomembnejši prostor, na katerega se je vezala identiteta in kjer so se ti pripadnostni kostumi razvijali. Če bi izbiri različice pripadnostnega kostuma, ki naj bi veljal za najbolj splošno slovenskega, botrovale oblikovne razsežnosti oblačilne dediščine in zanimivosti nekdanjega oblačenja kmečkega prebivalstva, potem bi zanj nedvomno obveljala druga različica, ki vključuje več posebnosti in se bolj oddaljuje npr. od nemštva in italijanstva, ki so se jima izobraženci v času graditve naroda zoperstavljali – npr. istrska, zilska ali ena od različic belokranjskih pripadnostnih kostumov. Tako pa je kot najbolj vseslovenska obveljala različica, ki je bila glede srednjeevropskega prostora in njegove kulture v svoji neinterpretirani podlagi najmanj posebna – vključno z avbo, ki že s svojim imenom izdaja, da smo jo Slovenci sprejeli iz nemško-govorečega območja in je glede oblike podobna različicam tega prostora. Koncept vzpostavljanja narodne identitete, pri čemer gre za mitski konstrukt, temelji sicer na iskanju in vzpostavljanju enovitosti, ki je sicer nikoli ni mogoče doseči, kot predlogo pa vzame prvino, ki je za razvoj identitete predstavne skupnosti pomembna. Začetki zanimanja za gorski svet na Slovenskem, katerega oblačilna dediščina je

predstavljala podlago kasnejšim kostumskim interpretacijam, se začnejo v drugi polovici 18. stoletja v povezavi z razsvetljskimi nazori o lepoti in vrednotah narave Jean-Jacquesa Rousseauja. A za mitologijo slovenstva so bistveno globljega pomena poznejša dela slovenskih avtorjev, predvsem literatov, med njimi zlasti dela Franceta Prešerna, ki je s Krstom pri Savici (1835) v konstruiranje narodne identitete vtisnil neizbrisljiv pečat. V za razvoj narodne zavesti najpomembnejšem času Prešeren Slovence postavi pod okrilje Triglava, najvišjega vrha slovenskih Alp, slovenstvo, ki ga pooseblja Črtomir, je vzporejal z okolico Bohinjskega jezera, ob tem pa kot identifikacijski prostor svobodnega (staro)slovenstva vpeljal Blejsko jezero kot podobo raja. Narodna identiteta se navezuje na določeno družbeno predstavo o prostoru in, čeprav krajinske prvine v smislu identifikacije niso nespremenljive kategorije, še manj edine, kljub temu kontinuiteta narodnega prisvajanja temelji na značilnostih »svetih« krajev naroda (Kučan 1998), znotraj katerih in na podlagi katerih se ustvarja z nacionalnostjo povezana mitologija – tudi pripadnostno kostumiranje. Tako so bili Bled, Bohinj in Triglav s širšo okolico – torej z Gorenjsko – skupaj s simboliko, ki jo je tvorila tudi oblačilna dediščina, postavljeni v osredje zanimanja tistih, ki so jo interpretirali v imenu slovenstva. Mitologiziranim predstavam sredi 19. stoletja so se v njegovi drugi polovici in začetku 20. stoletja pridružila številna likovna dela in fotografije, ki so v obliki barvnih ali črno-belih razglednic popularizirala gorenjsko pripadnostno kostumiranje. Temu so sledile interpretacije oblačilne dediščine v izvedbah Maksima Gasparija – izjemno plodovitega in zelo priljubljenega likovnika, katerega dela so celo 20. stoletje in pozneje izjemno množično prihajala do ljudi (v obliki voščilnic, razglednic, objav v časopisju ...). V času med obema svetovnim vojnama je z oblačenjem gorenjskih pripadnostnih kostumov in fotografiranjem v okolici Blejskega jezera ter objavljanjem teh fotografij gorenjstvo, ki je bilo, kar se oblačilne dediščine tiče, tedaj domala sinonim slovenstvu, krepila kraljica Marija Karadorđević in z njo razna predvsem ženska društva itd.

Po drugi svetovni vojni je gorenjstvu kot slovenstvu in gorenjskemu pripadnostnemu kostumu, ki je tedaj že dokaj dosledno nosil ime »gorenjska (narodna) noša«, dodaten pomen dala narodnozabavna glasba, ki se je z leta 1953 ustanovljenim ansamblom bratov Avsenik, izvirajočim iz Begunj na Gorenjskem, glede podobe navezala na to različico kostumiranja. Ansambel bratov Avsenik je ravnal podobno, kot je mogoče spremljati pri drugih sorodnih pojavih v svetu – glede kostumske podobe se je navezal na tedaj najbolj uveljavljeno različico pripadnostnega kostumiranja, vzeto iz predstavnosti skupnosti, v kateri je deloval – torej na »gorenjsko narodno nošo« – ki mu je bila blizu zaradi provenience, hkrati pa mu je nadvse ustrezala njena tedaj že uveljavljena slovenskost. Ansambel bratov Avsenik je v več kot petintridesetletnem delovanju z medijsko popularizacijo, predvsem pa z odmevi v tujini, dosegel, da so ljudje slovensko narodnozabavno glasbo sprejemali skupaj z gorenjskimi pripadnostnimi kostumi in da so po njem mnogi posnemovalci skupaj

z glasbo kopirali tudi kostumsko podobo. Nastopajoče narodnozabavne ansamble je občinstvo doma, še bolj pa na tujem veliko bolj sprejemalo, če so se oblačili v gorenjske pripadnostne kostume (Knific 2008).

Že v času med obema svetovnima vojnama so se v gorenjske pripadnostne kostume oblačili posamezniki, ki so poustvarjali »narodno« glasbo, »gorenjska narodna noša« je bila sprejeta kot simbol slovenstva pri izseljencih v svetu, Tončka Marolt je njeno stereotipizirano podobo ustoličila v številnih gorenjskih in drugih folklornih skupinah, ki so poustvarjale plesno izročilo Gorenjcev, ustalila se je med mladimi interpreti narodnozabavne glasbe, v spominkarstvu itd.

Prisotnost pripadnostnega kostumiranja Gorenjcev v sodobnosti

Če sedaj preskočim podrobnejše opisovanje razvoja gorenjskega pripadnostnega kostumiranja in navajanje njegovih posebnosti v desetletjih po drugi svetovni vojni in se podrobneje posvetim koncu 20. in začetku 21. stoletja, ko sem to dejavnost spremljal izkustveno in prek pregledovanj pričevanj o njej v Gorenjskem glasu in nekaterih drugih medijih, potem je treba zapisati, da pripadnostno kostumiranje Gorenjcev ni izgubilo družbenega pomena. Skupaj z načinom oblačenja se menjajo oblikovne razsežnosti pripadnostnih kostumov, ob njih se razvijajo nekatere povsem nove različice s posebnostmi v oblikovanju posameznih oblačil ter nadomeščajo stare oz. se jim pridružujejo. Tak primer npr. predstavljajo kostumske interpretacije pričevanj o oblačenju Gorenjcev v prvi polovici 19. stoletja, ki so se zelo intenzivno začele razvijati v zadnji četrtini 20. stoletja v nekaj folklornih skupinah na Gorenjskem ter prešle tudi v prakso, ki s folklornimi skupinami ni povezana. S tem je nastala nova oblika gorenjskih pripadnostnih kostumov, ki trenutno veljajo za bolj »pristne«, »avtohtone«, »kmečke«, »stare« – predvsem bolj »ljudske« – a pri njih – če gledamo zgolj pojav pripadnostnega kostumiranja – ne gre za nič drugega kot za to, da se oblikovno razlikujejo od sicer splošneje razširjenih.

Če se ozremo na fotografije dogodkov, ki so bile objavljene v *Gorenjskem glasu* med leti 1996 in 2011, na katerih opazimo gorenjske pripadnostne kostume, med njimi najdemo ogromno fotografij, ki so bile narejene na odprtih po obnovi ali izgradnji cest. Teh je dejansko med vsemi fotografijami, kjer se pripadnostno kostumirani ljudje pojavljajo, največ. Pogosto se pojavljajo tudi ob odprtih novih ali prenovljenih šol in telovadnic, mostov, vodovodov, pošt, pri odprtih novourejenih parkirišč, igrišč, poslovnih in drugih objektov, na praznovanjih občin in drugje. V teh primerih navadno dosledno rabljeni gorenjski pripadnostni kostumi služijo dekoraciji in protokolarnim namenom, saj osebe, ki so kostumirane, pogosto neposre-

Fotografija pripadnostno kostumiranih Selčanov, objavljena v *Domu in svetu* leta 1908. (Dom in svet 21: 404.)

dno sodelujejo pri odprtju, udeležijo pa se jih tudi drugi, ki v samem protokolu ne sodelujejo, dajo pa dogodku slovesnejši značaj. Če gre za dogodke, ki so pomembni za otroke, in tudi sicer, se na njih pojavljajo tudi bolj ali manj dosledno pripadnostno kostumirani otroci. Protokolaren pomen pripadnostnih kostumov je opazen tudi pri odprtju sejmov, razstav, na predstavitev nekaterih knjig, pa tudi pri sprejemu športnikov, politikov in drugih na brniškem letališču in drugje, kjer se ob posebnih priložnostih pojavljajo pripadnostno kostumirani ljudje, ki so navadno na te dogodke posebej vabljeni.

Pripadnostno kostumirani ljudje se udeležujejo tudi dogodkov gasilskih društev – zlasti tistih, ki so povezani z nakupi in javnimi predstavitvami novih gasilskih vozil, pa tudi ob razvitjih novih praporov gasilskih društev in praznovanjih njihovih okroglih obletnic. Udeležba pripadnostno kostumiranih ljudi na teh slavi sledi nek-

danji praksi, saj je bilo to v času med obema svetovnima vojnima in pred tem še bolj razširjeno, podobno velja tudi za dogodke, ki so povezani s Cerkvijo. Pripadnostno kostumirani udeleženci se redno pojavljajo na novih mašah ter ob blagoslovitvah novih zvonov in drugih pridobitev, udeležujejo se dogodkov, na katerih se pojavljajo vidnejši cerkveni dostojanstveniki iz domovine in tujine idr.

Povezanost pripadnostno kostumiranih ljudi s poustvarjalci glasbenega izročila je opazna že v 19. stoletju, še bolj v 20., ko glasbeno izročilo in sodobnejše skladbe vedno pogostejše interpretirajo tudi že pripadnostno kostumirani otroci. Tako je gorenjski pripadnostni kostum postal in ostal do danes zelo priljubljen pri članih narodnozabavnih ansamblov, ki se mu zlasti na Gorenjskem skoraj ne odreka, za svojega ga je prevzelo precej citrark, citrarjev in z njimi sodelujočih pevcev, pa seveda harmonikarjev – predvsem tistih, ki igrajo narodnozabavno glasbo. Poleg glasbenih izvajalcev se večjim dogodkom narodnozabavne glasbe, kot so npr. *Alpski večer* na Bledu, *Pod mengeško marelo* v Mengšu in npr. *Pod kozolcem*, ki je nekaj let potekala v Trziču, pridružujejo nekateri obiskovalci v gorenjskih pripadnostnih kostumih in včasih tudi naročeni plesalci – najpogostejše člani folklornih skupin – ki v tipiziranih pripadnostnih ali pa v folklornih kostumih, ki jih za pripadnostne še ne moremo označiti, podobno kot v televizijski oddaji *Na zdravje*, predstavljajo del gibljive scene.

V funkciji folklornih kostumov so gorenjski pripadnostni kostumi ostali v redni praksi mnogih gorenjskih folklornih skupin (npr. folklornih skupin iz Komende, Bleda, Bohinja, Dovjega in Škofje Loke), druge so gorenjskim pripadnostnim kostumom dodale nov niz in pri nastopih izbirajo med več možnostmi (npr. Akademsko folklorna skupina Ozara iz Kranja, Folklorna skupina Iskraemeco iz Kranja, Folklorna skupina Karavanke iz Trziča, Folklorna skupina Triglav s Slovenskega Javornika ter folklorne skupine iz Preddvora, Cerkelj, Sore, Hrušice ...), tretje pa so tipizirane gorenjske pripadnostne kostume dopolnile z različicami, ki se od stereotipizirane podobe odmikajo (npr. Folklorna skupina Društva upokojencev Naklo, Folklorna skupina Društva upokojencev Kamnik, Folklorna skupina Sava Kranj ...). Pri otroških folklornih skupinah je stanje drugačno, kajti te so se razen redkih izjem že pred desetletjem in več odrekle gorenjskim pripadnostnim kostumom in si omislile podobe, ki najpogostejše skušajo interpretirati nekdanje vsakdanje oblačenje otrok.

Poleg folklornih skupin, ki danes kolebajo med poustvarjanjem gorenjskega pripadnostnega kostuma in interpretiranjem drugih načinov nekdanjega oblačenja kmečkega – redkeje drugega – prebivalstva gorenjske, gorenjske pripadnostne kostume na nastopih pogosto nosijo člani pihalnih orkestrrov (npr. iz Gorij, Trziča, Žiri in Železnikov), v pihalnih orkestrih pa poleg siceršnjih uniform obstajajo tudi drugačne interpretacije oblačilne dediščine (npr. uniformna interpretacija Goldensteinovih upodobitev Bohinjcev). Gorenjske pripadnostne kostume najdemo pri nekaterih manjših pevskih skupinah (npr. oktet Vasovalci iz Žirovnice), interpretacije starejših različic nosijo člani pevske skupine Kranjski furmani, ki poustvarja

slovensko pesemsko izročilo, ključni pa so seveda v raznih društvih narodnih noš, njim sorodnih turističnih društvih, društvih kočijažev ipd., ki so najdejavnejši v širši okolici Kamnika.

Izdelovanju gorenjskih pripadnostnih kostumov se danes na Gorenjskem posveča kar nekaj ljudi, ki se večinoma tudi sami občasno pripadnostno kostumirajo oz. k tem dejanjem spodbujajo svoje otroke in vnuke. Pred leti je bil med zelo aktivnimi Jože Mulej iz Gorij, danes pa med izdelovalci prednjači Mojca Berce iz Selc, pridružujejo pa se ji drugi, ki gorenjske pripadnostne kostume ali njihove dele izdelujejo redno ali občasno (npr. Zofka Kokalj, Cirila Ules, Milka Zorman, Ivanka Vidmar ...).

Za razliko od mnogih drugih območij Slovenije, kjer se med ljudmi predmeti oblačilne porabe, ki bi izvirali iz časa pred 1. svetovno vojno, skoraj niso ohranili, je na Gorenjskem (podobno kot v okolici Trsta in v Istri) drugače. Mnogi še danes hranijo nekdanje predmete oblačilne porabe, ki so svojo prvotno funkcijo izgubili, pridobili pa novo. Glede tega posebno območje predstavljajo Rateče (Makarovič 1988), predmete nekdanjega oblačenja ali več desetletij stare predmete pripadnostnega kostumiranja pa je brez večjih težav mogoče najti tudi drugje. Hranijo jih stari ljudje, pogosto tisti, ki so se v mladosti pripadnostno kostumirali, in pa mladi, ki so jih podedovali in se njihove vrednosti bolj ali manj zavedajo. Starejši, ki so bili s pripadnostnim kostumiranjem povezani v mladosti, se tega pogosto spominjajo tudi na stara leta in ne zgodi se redko, da si gorenjski pripadnostni kostum oblečejo ob praznovanju zlate ali biserne poroke.

Na tem mestu ne bom podrobneje obravnaval Kamniške prireditve *Dnevi narodnih noš in oblačilne dediščine*, ki v večdnevno dogajanje združuje več prireditev, razstav in drugega, ter Rateškega *Vaškega dneva*, kajti obravnavana sta bila pred kratkim (Knific, ur., 2010). Želel bi le opozoriti, da sta oba dogodka izjemno pomembna za dožemanje gorenjskega pripadnostnega kostumiranja, saj mediji dosledno poročajo o enem in drugem, ob tem zlasti za prvega, ki ima nedvomno vseslovenski pomen, kot eno pomembnejših dejstev navajajo število udeležencev in obiskovalcev, ki vztrajno raste. *Dnevov narodnih noš in oblačilne dediščine* se je do nedavnega redno udeleževala Martina Golob Bohte, ki je bila v reviji *Jana* pred leti razglašena za najlepšo Slovenko v narodni noši, na popularizacijo in na nekoliko večji ugled gorenjskega pripadnostnega kostumiranja pa v zadnjih letih pomembno vplivajo politični veljaki – na ravni Gorenjske nedvomno župani gorenjskih občin. V gorenjskem pripadnostnem kostumu se je pred leti pojavljal tržiški župan Pavel Rupar, za njim se je za nekaj priložnosti v različico pripadnostnega kostuma, sposojenega iz garderobe Folklorne skupine Karavanke iz Tržiča, oblekel Borut Sajovic s soprogo, pripadnostno se je kostumiral Janez Per, član Alpskega kvinteta in bivši župan občine Mengeš, kot darilo pa je leta 2010 gorenjski pripadnostni kostum prejel Tone Smolnikar, tedanji župan občine Kamnik, in se v njem nekajkrat pojavil tudi v javnosti in medijih. Osebnostim in dejavnostim, ki so medijsko bolj izpostavljene, pridru-

žujem navedbo, da gorenjsko pripadnostno kostumiranje popularizirajo v Mesariji Arvaj v Kranju, kjer se ob posebnih dogodkih Ivica, žena lastnika Toneta Arvaja, pripadnostno kostumira, nekateri njihovi izdelki pa prinašajo na embalaži fotografirane glinene interpretacije oblačilne dediščine v izvedbi Ladine Korbar (npr. zaseka), kar potrošnikom ponuja domala da ne vsakodnevni stik z njim.

V medijih se v gorenjskem pripadnostnem kostumu redno pojavlja Mitja Germovšek, voditelj lokalne televizijske oddaje *Polka in majolka*, ki ga vsaj nekateri gledalci skupaj z načinom vodenja jemljejo bolj kot lokalno maskoto kot pa spoštovanja vrednega voditelja. Ironično je morda tudi dejstvo, da se pripadnostni in drugi folklorni kostumi kot poustvarjeni predmeti oblačilne porabe, ki so bili v rabi v bolj zadržani in konservativni družbi, pogosto pojavljajo v osrčju Novic, kjer z desnim robom mejijo na fotografijo ženskega akta. Gorenjsko pripadnostno kostumiranje se pojavlja tudi na drugih mestih – na primer v televizijskih resničnostnih šovih – kjer ni prostora za spoštljiv odnos do njega, kar žali mnoge, ki ga kot lokalno in nacionalno vrednoto skrajno resno spoštujejo. Podobno velja za pustne maškarade, kjer se pojavljajo pripadnostni kostumi v celoti ali so v drugačen namen uporabljeni njihovi deli. Izjemo predstavlja vključenost pripadnostnih kostumov v pustno šemljenje, ki sledi več desetletni tradiciji (npr. vlečenje Lomskega ploha – *Vomski poh* v Lomu pod Storžičem nad Tržičem), a je še tu vprašljiva smiselnost uporabe nekaterih starih predmetov oblačilne porabe, ki se tam pojavljajo (npr. okoli 120 let stare tilaste peče, ki jo navadno nosi nesojena nevesta).

Gorenjsko pripadnostno kostumiranje je že desetletja tesno povezano z gorenjskim turizmom. Začetki segajo v rojstvo turizma na Slovenskem in v čas, ko sta kot turistična bisera zasijala Bled in Bohinj. Tam in tudi drugje (npr. v Termah Snovik) hoteli še danes svojim gostom ponujajo ogled programov lokalnih folklornih skupin, katerih članih se na nastopih pripadnostno kostumirajo, ob tem pa zlasti v Bohinju prirejajo vrsto z dediščino povezanih turističnih prireditev, na katerih se redno pojavljajo gorenjski pripadnostni kostumi in njihove druge različice, ki interpretirajo pričevanja o nekdanjem oblačenju (npr. Kravji bal, kmečka ohcet s prikazom vasovanja, prikaz nabora, kresna noč ...). Kmečka ohcet, ki je ostala stalnica bohinjskih turističnih prireditev, je v zadnjem desetletju in pol izvedbe doživela tudi v drugih okoljih na Gorenjskem (Preddvor, Duplje, Kamniška Bistrica ...), za turizem sta izjemno pomembni dve z gorenjskim pripadnostnim kostumiranjem tesno povezani in že prej omenjeni prireditvi v Kamniku in Ratečah, potem pa tudi vrsto drugih tradicionalnih prireditev v gorenjskih občinah, kjer se preteklost – tudi kar se pripadnostnega kostumiranja tiče – izrazito meša s sodobnostjo (Šušarska nedelja v Tržiču, Ovčarski bal na Jezerskem, Čipkarski dnevi v Železnikih, Jernejev sejem v Gorjah ...), še bolj na drugih prireditvah, kot so npr. srečanja slovenskih izseljencev, srečanja izgnancev ipd. Deli gorenjskih pripadnostnih kostumov oz. njihove zelo interpretirane različice se pojavljajo pri natakarih (npr. Gostilna Lakner na Kokrici, Gostišče Smuk v Retnjah

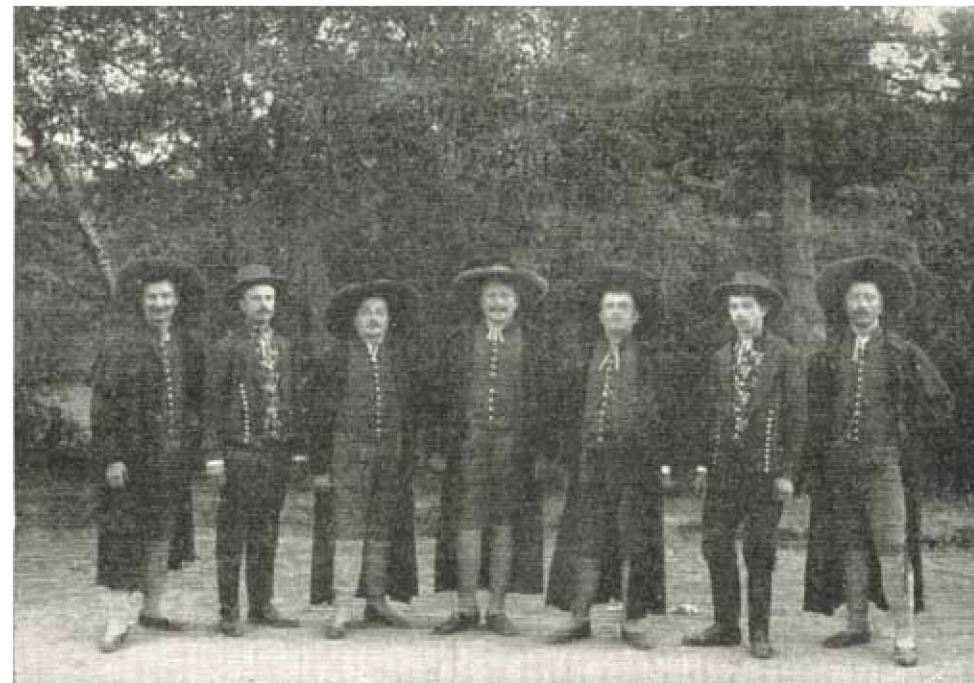
pri Tržiču, Gostilna Lectar v Radovljici), interpretacije gorenjskih pripadnostnih kostumov je mogoče najti pri raznih spominkih (lutke in likovne interpretacije na skodelicah, krožnikih, razglednicah ...), med katerimi velja posebej omeniti glinena dela Ladine Korbar, ki interpretacijam gorenjskih pripadnostnih kostumov dodaja številne premišljene predstavitve različic nekdanjega oblačenja, na tarok kartah idr.

Poleg tega se različice pripadnostnega kostumiranja pojavljajo v gorenjskih muzejih, ki v svojih zbirkah predstavljajo tudi oblačilno dediščino, ki je na Gorenjskem bolj kot marsikje drugje na Slovenskem prepletena s pripadnostnim kostumiranjem, z njim so povezane likovne razstave (npr. razstava o delih Maksima Gasparija, ki je bila leta 2010 na ogled na Bledu), televizijske oddaje (npr. dokumentarni film *Godec zaigraj na škant, da pokažemo nov gvant!* režiserja Amirja Muratovića, prvič televizijsko predvajan leta 2011, polnočni klub na temo oblačilne dediščine ...), gorenjski pripadnostni kostumi pa se seveda v številnih različicah in ob različnih dogodkih pojavljajo tudi zunaj Gorenjske (npr. v Postojnski jami, na vsakoletnem sprevodu v Beljaku, na prireditvah folklornih skupin, narodnozabavnih ansamblov ...).

Druge oblike na oblačilni dediščini temelječega kostumiranja Gorenjcev

Pri interpretacijah oblačilne dediščine Gorenjcev na Gorenjskem so kot temeljni kamen, ki ga ljudje povezujejo z gorenjstvom, ostali gorenjski pripadnostni kostumi. A ti se razvijajo in spreminjajo, s splošnim družbenim sprejetjem pa vanje uhajajo tudi kostumi, ki so bili prvotno oblikovani z drugim namenom. Ob pripadnostnih kostumih se je na Gorenjskem razvilo vrsto drugih, na oblačilno dediščino Gorenjcev vezanih interpretacij, a te za enkrat vloge gorenjskega pripadnostnega kostumiranja niso prevzele. Na ravni interpretiranja oblačilne dediščine so mu dodale različice, ki se z obstoječim v nekaterih prvinah povezujejo, v drugih se pa od njega bistveno odmikajo. Gre za interpretacije oblačilne dediščine, ki so časovno v primerjavi z začetki pripadnostnega kostumiranja ali bolj odmaknjene v preteklost, ali so bližje sodobnosti, ali pa se interpretacij oblačilne dediščine lotevajo na drugačne načine.

O folklornih skupinah, ki ob poustvarjanju gorenjskega pripadnostnega kostumiranja razvijajo druge različice folklornih kostumov, sem obširno pisal že drugje (Knific 2010a). Ob njih se v oblačilno preteklost ozirajo nekateri posamezniki, ki bodisi zbirajo predmetna pričevanja o pretekli oblačilni porabi in jih občasno predstavljajo tudi širšemu občinstvu (npr. Slavica Kljajić Krivec, doma iz Preddvora, sicer pa po rodu iz Rateč, in predvsem Ana Žorž iz Škofje Loke, ki je na temo oblačilne dediščine s predmeti nekdanje oblačilne porabe v zadnjih letih pripravila vrsto pri-

Fotografija pripadnostno kostumiranih Krakovčanov s pripisom »nekdanji krakovski ribiči ob Ljubljani«, objavljena v *Domu in svetu* leta 1908. (Dom in svet 21: 429.)

reditve). Interpretacij oblačilne dediščine slovenske pesnice in pisateljice Josipine Urbančič Turnograjske (1833–1854) se loteva raziskovalka njenega življenja Mira Delavec, interpretacij oblačenja Kranjcev v prvi polovici in sredi 19. stoletja si želijo na *Prešernovem semnju* v Kranju, številni interpreti poustvarjajo oblačilno podobo lajnarjev 19. stoletja, posameznikov, ki ob želji po interpretiranju oblačilne dediščine iščejo nove in od gorenjskega pripadnostnega kostumiranja oddaljene motive, pa bi na Gorenjskem našli še kar nekaj.

Mnogi se ozirajo v čas poenotene oblačilne mode druge četrtine 20. stoletja, ko je med pričevanji o oblačenju mogoče najti vrsto fotografskega gradiva. Temu sledijo interpreti smučanja po starem, ki so zelo dejavni v Kropi (»ta leseni«), Škofji Loki in ponekod drugod, pridružujejo se jim »starodobni kolesarji« in »starodobniki« v drugih vozilih (motorjih in avtomobilih). Vrsto interpretacij oblačilne dediščine, kjer se staro – pogosto časovno težko opredeljivo – izrazito meša z novim, je mogoče opaziti pri predstavljanju nekdanjih kmečkih in obrtniških opravil, kot so npr. košnja, žetev, teritev (odmevna zlasti v Davči), predenje, tkanje, oglarjenje ipd., staro se izrazito meša z novim pri kostumiranju žensk v raznih združenjih podeželskih žena, že več desetletij pa se kot prepoznavni znak pastirstva na Veliki planini nad Kamnikom predstavljajo kostumirani »planšarji«.

Če navedene pojavne oblike kostumiranja interpretirajo oblačenje zadnjih dveh stoletij, pa obstajajo tudi številni poizkusi interpretiranja oblačenja v zgodnejših obdobjih. Pravzaprav je kmalu po slovenski osamosvojitvi v modo prišlo poustvarjanje neke navadno namišljene srednjeveške oblačilne dediščine, v katero so se vpletale interpretacije pričevanj o oblačenju, starih med 200 in 1000 let. Poudarjanje srednjeveškosti mest, ustanovitev Združenja zgodovinskih mest, katerega člani z Gorenjske so Tržič, Radovljica, Škofja Loka in Radovljica; v tovrstne akcije se aktivno vključujejo Kamnik, Kranj in drugi, ter popularizacija zgodovine in z njo povezane identitete je vodila tudi v kostumske (re)konstrukcije, ki se pojavljajo ob različnih priložnostih. Priljubljene so »srednjeveške tržnice«, na katerih ponujajo svoje proizvode historično težko opredeljivo kostumirani »kramarji«, pojavljajo se plesalci, ki skupaj s plesi poznega srednjega veka, renesanse, baroka itd. poustvarjajo oblačilno podobo ljudi iz teh obdobj, na tovrstnih prireditvah se redno pojavlja kostumiran Janez Rozman kot novoveški »tiskar Janez«, priljubljene so »srednjeveške« poroke na blejskem gradu, na gradu Kamen nedaleč od Begunj ipd., temu pa se pridružuje še Škofjeloški pasijon, v katerem v kostumskih bolj ali manj fantazijskih (re)konstrukcijah zaživi spomin na njegove nekdanje izvedbe.

Oblučilna dediščina se kot vir inspiracij skupaj z nekdanjimi predmeti oblačilne porabe pojavlja v ljubiteljski gledališki dejavnosti, priljubljene pa so tudi kostumske interpretacije drugih likov – npr. interpretacije likov iz krščanskih božičnih zgodb v živih jaslicah (npr. v Mojstrani), pojavljajo se interpretacije likov iz filmov o Kekcu (Pehta, Bedanec, Kekec, Rožle ...),¹⁴ humoristi, katerih kostumska podoba interpretira oblačilno dediščino (npr. Franc Pestotnik – Podokničar), tudi razne maskote (Šuštar, planšar Jaka), v tisku se objavljajo karikature podob, v katerih je izpostavljena oblačilna dediščina idr.

Poleg omenjenega ne gre pozabiti, da poleg tega, da Gorenjci gorenjsko pripadnostno kostumiranje in druge interpretacije oblačilne dediščine Gorenjcev širijo zunaj svojih meja, tudi na Gorenjsko prihajajo interpretacije nekdanjega oblačenja v drugih območjih. Prej omenjenim interpretacijam oblačenja v srednjem veku in stoletjih kasneje je sicer skoraj nemogoče določiti provenienco, nedvomno pa oblačilno dediščino drugih okolij slovenskega etničnega ozemlja interpretirajo številne gorenjske folklorne skupine. A ne le to. Na Gorenjskem delujejo tudi številne folklorne skupine in društva manjšinskih etničnih skupnosti (srbska, hrvaška, makedonska, bošnjaška ...), katerih člani se prav tako kostumirajo in s kostumi interpretirajo oblačilno dediščino okolij, iz katerih prihajajo sami ali so prišli njihovi predniki oz. kot člani društev s temi okolji simpatizirajo.

¹⁴ Kostumiranja otrok se v tem prispevku le dotikam, kajti temu vprašanju je posvečen članek, objavljen v *Šolski kroniki* (Knific 2011).

Pomen vizualnih pričevanj za razvoj pripadnostnega kostumiranja in dojemanja oblačenja nasploh

Prejšnje poglavje, ki zgolj z navedbo številnih dogodkov in pojavov pripadnostnega in drugih vrst na oblačilno dediščino naslanjajočega se kostumiranja, bolj odpira vprašanja in kliče po podrobnejši obdelavi, kot pa prispeva k njihovi razjasnitvi, sem oblikoval predvsem na podlagi vidnih zaznav – bodisi ogledov dogodkov samih ali pa pričevanj o njih – predvsem fotografskih – v tisku. Vizualno dojetje, predvsem pa vizualna pričevanja – naj si bodo stara ali pa nova – ključno vplivajo na razvoj pripadnostnega kostumiranja, kajti že hipen pogled na upodobitev ali npr. fotografijo človeku sporoči več in se mu bolj vtisne v spomin, kot precejšnje število izrečenih ali zapisanih besed.

Če je bil za nastanek in razvoj predstavniških skupnosti, ki je vodil v razvoj narodov in z njimi povezanega nacionalizma, ključen razvoj tiska, je bilo za razvoj pripadnostnega kostumiranja ključnega pomena ustvarjanje na prostor vezanih podob, ki so se z reproduciranjem v tisku širile med ljudi – sprva bakrorezov, kasneje upodobitev, izdelanih v drugih tehnikah, fotografij ... Na kopiranje likovnih del, ki so nastala z namenom predstavljanja načinov oblačenja, in nezmožnost neobremenjenega dojemanja in opisovanja resničnega stanja na terenu v času do

Fotografija Gorenjk z avbami zavijačami, objavljena v *Domu in svetu* leta 1908. (Dom in svet 21: 444.)

začetka 19. stoletja je opozoril Gorazd Makarovič (2008), obremenjenosti s podoba-mi oblačenja, naj si bo starejšega ali mlajšega nastanka, pa smo etnologi in vsi drugi, ki jih strokovno, ljubiteljsko ali kako drugače zanima oblačilna dediščina, priča na vsakem koraku. Podobe nam pravzaprav podobno kot vsa druga z besedami in dejanji povezana izkustva zapolnjujejo pomnitveni prostor in vplivajo na naša doje-manja vsega, s čimer se srečujemo na novo. Po eni strani ogledi vizualnih pričevanj o oblačenju bogatijo naše vedenje o njem, po drugi pa nas obremenjujejo, ker se jim, če smo jih videli, na nezavedni ravni ne moremo več odpovedati. In pravzaprav zlasti za zgodnejša obdobja ne moremo vedeti, koliko so te podobe resnično priče-valne in skladne s tedanjo realnostjo. Četudi v svojem delu kažejo resnico, zaradi njihovega zelo omejenega števila ne moremo mimo dejstva, da prinašajo le drobec – izbor le nekaterih oblačilnih oblik – iz nekdanje realnosti, ki so z reproduciranjem dali močan pečat današnjemu dojemanju oblačilne dediščine. Bistveno drugače ni niti z vizualnim gradivom, ki nastaja v sodobnosti, oz. tistim, ki se publicira v so-dobnosti. Tisti, ki ga objavljajo/mo, selekcionirajo/mo zbrano in se odločajo/mo, kaj od ponujenega bolj ali manj izpostaviti oz. česa sploh ne objaviti, s tem pa bistveno zaznamujejo/mo dojemanje pojavov, ki jih obravnavamo.

Iznajdba fotografije sredi 19. stoletja zaradi omejenosti njene uporabe, dragega večkratnega reproduciranja in vsaj v začetku sorazmerno majhne možnosti širjenja s tiskom ni bistveno vplivala na razvoj pripadnostnega kostumiranja, ga je pa od-ločilno zaznamovala pozneje, predvsem v drugi četrtini 20. stoletja, ko je tiskanje časopisja tudi na Slovenskem omogočilo obsežno objavljane fotografij. Ne naza-dnje smo Slovenci leta 1924 dobili *Ilustriranega Slovenca*, ki je kot tedenska priloga *Slovenca* izhajal do leta 1932, že pred tem *Tedenske slike*, ki sta ob drugih izdajah pri-našala vrsto fotografij – med njimi tudi fotografije pripadnostno kostumiranih ljudi, ki so skupaj z drugo množično reprodukcijo predstavljanja interpretirane oblačilne dediščine (npr. dela Maksima Gasparija) širili podobo pripadnostnega kostumiranja in bistveno vplivali na njegov razvoj.

Če je bil za dojemanje jezika sprva ključen govor, ki se mu je z iznajdbo pisav pridružila vizualnost, je bil jezik še vedno vezan na sporočanje, ki je bilo sicer odvisno tudi od vidnega dojemanja okolja, a ga tovrstno dojemanje še zdaleč ni zaznamovalo tako ključno, kot vidno dojemanje okolice zaznamuje vse ravni oblačenja – tudi kostumiranja. Vidno zaznavanje oblačenja in pričevanja o njem – bolj vizualna kot besedna – odločilno vplivajo na razvoj pripadnostnega kostumiranja, ključno določajo dojemanje oblačilne dediščine in današnjega oblačenja, vizualna sporočila nam dnevno namigujejo, kako se oblačiti v prihodnje itd. Ni naključje, da so že v 16. stoletju knjižna dela, ki so želela predstaviti podobe oblačenja določenih skupin prebivalstva, temeljila na upodobitvah in ne na besednih opisih. Temu je sledila plejada podobnih likovno zelo bogatih predstavitev oblačenja določenih skupin prebivalstva z določenih območij v poznejših stoletjih, izpostavljanju vizualnih

sporočil sledijo sodobni kostumografski priročniki, ki ob skicah, slikah, fotografijah ... navadno prinašajo le skromne besedne pojasnitve, podobno je z deli o oblačilni modi itd. Ne nazadnje se tudi etnologi, ki obravnavajo oblačenje, izjemno redko izognejo reproduciranju likovnih pričevanj in tako vsaj za Slovenijo lahko trdim, da ne bi prav zlahka našli razprave – še težje knjige – ki obravnava oblačilno kulturo brez vizualnih pričevanj. Ta odločilno zaznamujejo naše dojemanje oblačenja, zato imajo nanj veliko večji vpliv kot pa večino izrečenih ali zapisanih misli. Njihov pomen za razvijanje predstav o oblačenju v preteklosti, ki imajo prav tako kot besedni opisi svoje omejitve in vodijo stran od resnic, sem poudaril v spremni besedi ene izmed knjig, katere izdaja je bila prvenstveno namenjena folklornikom (Knific 2009), in v knjigi, kjer je analizirano kostumiranje folklornikov (Knific 2010a: 163–165), na tem mestu pa velja ponovno zapisati, da se je poleg prednosti vizualnih sporočil, ki prispevajo k spoznavanju preteklih in sodobnih praks oblačenja in kostumiranja, potrebno zavedati tudi njihovih slabosti.

Literatura:

ANDERSON, Benedict: *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Stu-dia humanitatis, 2003 [1983].

BAŠ, Angelos: *Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem v 1. polovici 19. stoletja*. Ljublja-na: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1984.

BAŠ, Angelos: *Oblačilna kultura na Slovenskem v Prešernovem času: 1. polovica 19. stoletja*. Lju-bljana: Državna založba Slovenije, 1987.

BAŠ, Angelos: Posebnosti slovenske in nemške obleke na Slovenskem od začetka 19. stoletja do 2. svetovne vojne. *Zgodovinski časopis* 46, 1992a, 445–450.

BAŠ, Angelos: *Oblačilna kultura na Slovenskem v 17. in 18. stoletju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992b.

BAŠ, Angelos: Narodna noša. V: *Enciklopedija Slovenije* 7, 1993, 305.

BAŠ, Angelos: Narodna noša. V: Angelos Baš (ur.), *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004, 357.

Dom in svet 1897, letnik 10, številka 17.

GUTSMAN, Ožbalt: *Deutsch-windisches Wörterbuch mit einer Sammlung der verdeutschten win-dischen Stammwörter, und einiger vorzüglichern abstammenden Wörter*. Graz: Institut für Slawi-stik der Universität. [Ponatis izdaje izd. iz l. 1789], 1999.

Ilustrirani Slovenec: 23. 8. 1925, 3. 4. 1927, 1926, letnik 60, številka 35.

Kmetijske in rokodelske novice: 1848, letnik 6, številka 41, 1861, letnik 19, številka 6, 1864, letnik 22, številka 7, 1865, letnik 23, številka 15, 1865, letnik 23, številka 8, 1867, letnik 25, številka 18, 1867, letnik 25, številka 24, 1883, letnik 41, številka 29.

KNIFIC, Bojan: Vprašanje narodne noše na Slovenskem: Njen razvoj od srede 19. stoletja do 2. svetovne vojne. *Etnolog* 13, 2003, 435–468.

KNIFIC, Bojan: Kostumiranje in identiteta: konstrukcije Drugega na področju na tradiciji temelječih preoblek. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 46(1), 2006, 4–9.

KNIFIC, Bojan: "Ko v nošo se odenem ...": Vprašanja pripadnostnega kostumiranja s posebnim pogledom na kostumiranje narodnozabavnih ansamblov. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2008.

KNIFIC, Bojan: O avtorici knjige in njenem delu. V: Marija Makarovič (avt.), *Po sledih bele noše v Beli krajini*, Ljubljana: Javni sklad Republike Slovenije za kulturne dejavnosti, 2009, 9–11.

KNIFIC, Bojan: *Folklornikom s(m)o vezli noše: Kostumiranje folklornih skupin – med historično pričevalnostjo in istovetnostjo*. Ljubljana: Založba ZRC, 2010a.

KNIFIC, Bojan: Folkloriziranje plesnega izročila: Prostorske, časovne in družbene razsežnosti ljudskih in folklornih plesov. *Etnolog* 20, 2010b, 115–134.

KNIFIC, Bojan: Interpretacije oblačilne dediščine v kostumiranju otrok na Slovenskem. *Šolska kronika* XLIV/20(3), 2011, 329–359.

KNIFIC, Bojan, ur.: *V besede in fotografije ujeti izrazi pripadnostnega kostumiranja: Ob 40-letnici Dnevnov narodnih noš in oblačilne dediščine*. Kamnik in Ljubljana: Agencija za razvoj turizma in podjetništva, Javni sklad Republike Slovenije za kulturne dejavnosti, 2010.

KOŠIR, Tina: „Zgodovina se ne ponavlja, se pa rima“: Alan Macfarlane, zgodovinar in antropolog. [Intervju.] *Delo* 49(283), 2007, 22–23.

KUČAN, Ana: *Krajina kot nacionalni simbol*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1998.

KUNEJ, Rebeka: Folklornikom vzel noše in jim dal kostume. *Folklornik* 7: 2011, 181–182.

Ljubljanski zvon: 1883, letnik 3, številka 8, 1888, letnik 8, številka 5, 1891, letnik 11, številka 1, 1896, letnik 16, številka 5.

MAKAROVIČ, Gorazd: *Ko še nismo bili Slovenci in Slovenke: Novoveške etnične identitete pred slovensko narodno zavestjo*. Ljubljana: Društvo Slovenska matica, 2008.

MAKAROVIČ, Marija: 'Narodna noša.' *Glasnik Slovenskega etnografskega društva* 8(4), 1967, 1.

MAKAROVIČ, Marija: 'Narodna noša.' *Naši razgledi* 20(1971), 1971a, 170–171.

MAKAROVIČ, Marija: *Slovenska ljudska noša*. Ljubljana: Centralni zavod za napredek gospodinjstva, Slovenski etnografski muzej, 1971b.

MAKAROVIČ, Marija: 'Uniforma za slovesne priložnosti.' *Tedenska tribuna*, 29. 5. 1971, 1971c, 5.

MAKAROVIČ, Marija: 'Narodna noša.' *Slovenski etnograf* 23–24(1970–71), 1972a, 51–68.

MAKAROVIČ, Marija: 'Kmečka (ljudska) in narodna noša: Nekaj misli ob razpravi Noša na Gorenjskem v Gorenjskem muzeju v Kranju.' *Gorenjski glas* 14. 10. 1972, 1972b, 6.

MAKAROVIČ, Marija: *Narodna nošnja Gorenjsko – Rateče: Priročnik za rekonstrukcijo nošnje*. Zagreb: Kulturno prosvjetni sabor Hrvatske, 1988.

MAKAROVIČ, Marija: *Obleka predela človeka: Oblačilna kultura v kmečkem okolju na severu in jugovzhodu Štajerske od 18. do 20. stoletja*. Maribor: Litera, 2007.

MAKAROVIČ, Marija: *Oblačilna kultura v Zgornji Savinjski dolini*. Ljubljana: Javni sklad Republike Slovenije za kulturne dejavnosti.

MEGISER, Hieronymus: *Dictionarium quatuor linguarum: videlicet Germanicae, Latinae, Illyrica (quae vulgo Sclavonica appellatur) & Italicae, sive Hetruscae*. Clagenfurti: typis Joannis Friderici Kleinmayr, 1744.

MELIK, Vasilij: Panslavizem. *Enciklopedija Slovenije* 8, 1994, 233–234.

Slovenec: 1885, letnik 13, številka 17, 1888, letnik 16, številka 184, 1889, letnik 17, številka 222, 1890, letnik 18, številka 246, 1895, letnik 23, številka 80, 1896, letnik 24, številka 89, 1899, letnik 27, številka 115, 1899, letnik 27, številka 173, 1899, letnik 27, številka 187, 1900, letnik 28, številka 208, 1900, letnik 28, številka 33.

Slovenski gospodar: 1868, letnik 2, številka 23, 1926, letnik 60, številka 35, 1940, letnik 74, številka 27.

Slovenski narod: 1869, letnik 2, številka 49, 1873, letnik 6, številka 180, 1874, letnik 7, številka 21, 1882, letnik 15, številka 53, 1882, letnik 15, številka 53, 1882, letnik 15, številka 56, 1883, letnik 16, številka 150, 1883, letnik 16, številka 155, 1883, letnik 16, številka 161, 1883, letnik 16, številka 161, 1885, letnik 18, številka 42, 1888, letnik 21, številka 191, 1889, letnik 22, številka 269, 1889, letnik 22, številka 269, 1890, letnik 23, številka 41, 1890, letnik 23, številka 41, 1894, letnik 27, številka 123, 1894, letnik 27, številka 154, 1895, letnik 28, številka 106, 1895, letnik 28, številka 184, 1896, letnik 29, številka 89, 1900, letnik 33, številka 142.

Soča: 1896, številka 13.

STOPAR, Ivan: *Kranjske noše – Goldensteinove upodobitve: Trachten aus Krain von Goldenstein: Goldenstein's national costumes of Carniola*. Ljubljana: Arterika, 1993.

Tedenske slike: 1926, letnik 1, številka 36, 1927, letnik 3, številka 32, 1927, letnik 3, številka 38.

Učiteljski tovariš: 1899, letnik 39, številka 15.

VALVASOR, Janez Vajkard: *Valvasorjevo berilo*. Prevedel in uredil Mirko Rupel. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1951.

Zora: 1876, številka 7.

ŽAGAR, Janja: *Pokrivala: Zbirka slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2004.

Življenje in svet: 1927, letnik 1, številka 37.

Tomaž Simetinger*

MED PLESIŠČEM IN POKOPALIŠČEM

(vzporednice dveh vaških prizorišč na
primeru župnije sv. Mihaela na Dovjem
v luči delovanja fantovskih družb)

Ključne besede: plesišče, pokopališče, fantovske družbe, endogamija, družbeni nadzor

Izvleček:

Fantovske družbe so odraz določenih neformalnih načinov združevanja. S svojimi aktivnostmi, predvsem v času zmanjšanega družbenega nadzora, so nakazovali na endogamijo. Pripadnost posamezni fantovski družbi se je med drugim določala glede na to, kam so pokopavali svoje prednike. Predniki so bili zato eden osrednjih dejavnikov združevanja fantov v fantovske družbe, ki so 'varovale' skupino svojih potencialnih poročnih ali spolnih partneric. Slednje se najjasneje vidi na plesih, ki so bili močno zaznamovani s prvimi spolnimi udejstvovanji mladih, zato so družbe ob tem razvile vrsto različnih mehanizmov nadzora. Pokopališče je bilo tako simbolični prostor končevanja življenja, ki je neposredno vplivalo na pravico do plesa na skupnem plesišču. Plesišče pa je bilo simbolni prostor novih začetkov mladih ljudi, ki so se z generacijskimi menjavami pridruževali prednikom na pokopališču.

* Tomaž Simetinger, univ. dipl. etnol. in kult. antrop., Kermaunerjeva 9, 1000 Ljubljana.
E-naslov: tornaz.simetinger@gmail.com

Ples je ena izmed tistih človeških aktivnosti, ki se jo večkrat povezuje s sorazmerno statičnimi vzorci gibanja. Na Slovenskem so bile raziskave plesa najpogostejše usmerjene ravno v zapisovanje in analizo plesnih struktur (npr. Ramovš 1980, 1992; Košuta idr. 1985). Kljub možnosti izjemno natančnega zapisovanja načinov človeškega gibanja s kinetogrami,¹ nam sorazmerno dobro znana struktura ne more podati širšega konteksta, v katerem se ples nahaja. Ples kot del širšega plesnega dogodka je odsev številnih družbeno-kulturnih dejavnikov, ki se jih posamezniki največkrat niti ne zavedajo ali pa so jim tako vsakdanji, da jim ne pripisujejo posebnih pomenov. Kljub temu pa bo naslednji prispevek poskušal prikazati določene vzporednice med različnimi prizorišči dogajanja na vasi, za katere se na prvi pogled zdi, da nimajo nikakršnih povezav. Na primeru vasi Dovje - Mojstrana bom poskušal prikazati na prvi pogled morda nenavadno povezavo med plesiščem in pokopališčem ter njuno soodvisnost, ki jo lahko zasledimo še v času med obema vojnama in prvih letih po drugi svetovni vojni. Poleg tega bom osvetlil vprašanje endogamne norme, ki se je kazala ob udejstvovanju neformalne pravice fantovske skupnosti do plesa; načine zagotavljanja teh normativov; sočasno pa dejavnike, ki so prispevali k temu, da se v praksi ta normativ še zdaleč ni dosledno spoštoval. Že uvodoma naj opozorim, da bo za primerjavo navedenih nekaj podatkov tudi z drugih delov slovenskega etničnega ozemlja in da posamezni opisani modeli ter zaključki tega prispevka veljajo za širše območje in ne zgolj za obravnavano skupnost. Prav tako ni namen tega prispevka natančno opisovanje posameznih šeg in navad, ampak bodo opisi navedeni zgolj za potrebe nadaljnje analize. V prispevku se bom zato držal načela razlage posameznega pojava in (zaradi omejenosti prostora) manj njegove deskripcije.

Ker drugih raziskav na to temo doslej še nisem opazil, bodo ugotovitve temeljile predvsem na podatkih, pridobljenih s terenskim delom. V treh dneh pogovorov in snemanj sem opravil intervju z dvanajestimi sogovorniki, ki spadajo v župnijo Dovje. Ker je za nadaljnjo razpravo pomembno, naj izpostavim, da bom odslej za poimenovanje raziskovalne enote rabil izraz župnija, saj je to za domačine pomenilo nekaj povsem drugega, kot sam obseg vasi, ki so spadale pod določeno župnijo.

Časovni okvir raziskave bo segal od obdobja med obema vojnama, do koder sega spomin najstarejših še živčih sogovornikov v župniji in nekaterih tedanjih pisnih virov, do šestdesetih let dvajsetega stoletja. V tem času se zaradi spremembe, vezane

¹ Na Slovenskem uporabljamo poimenovanje kinetografija, drugod tudi Labanotacija, Labanova kinetografija ipd. [glej: Bruno Ravnikar, Kinetografija. (Ljubljana: Zveza kulturnih organizacij Slovenije, 1980); Preston-Dunlop: Practical Kinetography Laban. (London: Macdonald & Evans LTD, 1969). 1969]].

Kljub temu da je kinetografija natančna, pri zapisovanju še zdaleč ne obsega vsega, kar bi bilo potrebno bodisi za raziskovalno bodisi aplikativno analizo (več o tem Tomaž Simetinger: Od plesa k zapisu in nazaj. Folklorik 4 (2008), 8–10).

na produkcijo, ko družba postopoma preide iz pretežno kmečkega načina² življenja v večinsko industrializirano, zgodi tudi precejšnja sprememba v načinu organiziranja in dožemanja sveta. Za lažje razumevanje dinamike znotraj obravnavane skupnosti zato na kratko povzemam dejstva, ki so imela nanjo močnejši vpliv.

K župniji sv. Mihaela na Dovjem spada več vasi oz. vaških zaselkov. Največji sta Dovje in Mojstrana, sledijo pa še Belca, Podkužje in Radovna. Sredi tridesetih let 20. stoletja je takratna občina Dovje - Mojstrana, ki je skoraj povsem sovpadla z župnijo sv. Mihaela, štela okrog 1500 prebivalcev (Ilešič 1937: 535). Na Dovjem sta v tem času prevladovala poljedelstvo in živinoreja. Mojstrana je bila že po svojem nastanku povezana s fužinarstvom, v času med vojnama je bilo precej prebivalcev zaposlenih v cementarni, že pred drugo svetovno vojno (ibid.), še posebej pa po njej, je vse več prebivalcev iskalo zaposlitev v tovarni na Jesenicah. Kot bomo lahko videli kasneje, je imela vrsta zaposlitve pomembno vlogo pri notranji delitvi skupnosti.

Fantovska skupnost

Fantovska skupnost je imela, kljub temu da v obravnavanem času ni bila več močno organizirana, sorazmerno pomembno vlogo tako pri notranji dinamiki določene vaške skupnosti kot v interakcijah z drugimi, še posebej sosednjimi skupnostmi.³ Fantovske skupnosti je prav tako treba razumeti v luči vključevanja mladih v javno življenje. To je bilo do določene mere precej podobno v širšem evropskem in tudi neevropskem prostoru (Sarmela 1969). Da bomo videli, kako so se mladi vključevali v skupnost, kakšna natančno je bila njihova vloga in kako je to vplivalo na endogamijo in vzporednice med plesiščem in pokopališčem, moramo analizirati njihove različne dejavnosti.

Ne glede na politično usmeritev, ki je bila močan dejavnik pri združevanju posameznikov,⁴ so se fantje formalno lahko pričeli vključevati v skupnost, ko so dobili obvestilo, da gredo na nabor, kar se je zgodilo z dopolnjenim osemnajstim

² Slednje je treba jemati v relativni obliki, saj je znotraj same župnije Dovje industrializacija potekala zelo različno. Najbolj jasni razliki sta bili med Dovjem, s pretežno kmečkim prebivalstvom, in Mojstrano, kjer so prevladovali obrtniki in delavci, zaposleni v tovarnah.

³ Do določene mere to velja tudi danes, v kolikor je fantovska skupnost v takšni ali drugačni sodobni in lahko že povsem modificirani obliki še prisotna. Za primer naj izpostavim *fante* iz Ponikev na Dolenjskem. (terenski posnetki z dne 13. 10. 2010 in 8. 3. 2011)

⁴ V obravnavani skupnosti se lepo vidi, da se precej prepletata dva načina življenja: kmečki in industrijski. Načina sta se medsebojno dopolnjevala, saj sta se vezala tudi na politično dogajanje. V kmečkem okolju z nekoliko konzervativnejšimi političnimi nazori so podpirali t. i. *prosvetarje* oz. Orle, medtem ko so bili v delavskem okolju tradicionalno bolj naklonjeni levo usmerjenim političnim strujam ter se udeleževali pri Sokolih. Ker je šlo pri tem pogosto za usmeritev, ki je bila že znotraj družine in se je prenašala skozi generacije, lahko sklepamo, da gre za prvi tip vertikalne komponente, ki je vplivala na druženje in združevanje ljudi. Drugega in bistveno pomembnejšega bomo lahko opazili pri notranjih in zunanjih interakcijah fantovskih družb.

letom. Pred tem se sogovorniki spominjajo, da so sicer hodili v vas in poskušali vzpostaviti stike z dekleti, a je bilo to 'kot da bi kradel'. Kazen za fanta, ki so ga ujeli pri nedovoljenih vasovanjih, je bil tepež ali še pogostejše, da so ga vrgli v *kašto*, korito, kamor se je stekala voda.

Fantje so si z dopolnjenim osemnajstim letom in do poroke, ko so se pričeli postopoma umikati iz te družbe,⁵ jemali določene pravice, če ne celo monopol, nad nekaterimi segmenti vaškega dogajanja. V prvi vrsti so z vključitvijo v fantovsko skupnost dobili 'pravico' do vasovanja, ki so ga pogosto kombinirali s petjem na vasi in obiskovanjem gostiln, kar je bilo mladoletnim prav tako prepovedano. Ena glavnih aktivnosti fantov je bil tudi ples, bodisi v gostilni ali po domačijah.⁶ Poleg teh aktivnosti, ki so se dogajale pretežno zvečer ali ponoči, so fantje lahko postavljali *zavirngo* ali šrango, šli nepovabljeni na poroko, *zapplečvat* ter krast nevesto. Za pusta pa so pripravljali vlačenje *ploha*.

Predvsem ples, ki je bil pogosto posredno ali neposredno vezan na katerokoli izmed zgoraj naštetih dejavnosti, nam razkriva, da je imel vse prej kot le funkcijo zabave. Če primerjamo podatke iz drugih delov slovenskega etničnega ozemlja (Simetinger 2011a, npr.: terenski posnetki iz Stoperc 18. 10. 2011, Črnega Potoka z dne: 17. 8. 2011 idr.) in Evrope (Zonabend 1993), bomo ugotovili, da je bil ples mladih neke vrste uvod v spolnost. Pri tem ne smemo sklepati, da je vsak ples pripeljal do spolnega akta, ampak je šlo za prva spoznavanja in dotikanja mladih teles nasprotnega spola, ki so bila v času pozne adolescence. To so bila telesa, ki so že bila ali so se šele spolno prebujala. Da je bil ples ena izmed tistih dejavnosti, ki se je implicitno povezovala s spolnostjo, nam govori dva argumenta. Prvega najdemo v dejavnosti fantovske skupnosti, ki je dobila možnost aktivnosti predvsem v nočnem času. A. Roger Ekirch pa pri tem ugotavlja, da je bilo pomanjkanje svetlobe načeloma vedno vezano z manjkom družbenega nadzora (Ekirch 2010). Tako se združita dva dejavnika. Spolno prebujeni fantje, stari nekje od petnajst let naprej, ki poizkušajo navezovati stike z dekleti, v načinu, ki ga poimenujejo *kraja*, ter polnoletni fantje, ki so s spolno zrelostjo izpolnili prvi pogoj, da si sploh lahko poiščejo svojo poročno partnerico v takšnih in drugačnih aktivnostih fantovskih družb. Iskanje potencialnih spolnih partnerjev je predvidoma vedno sovpadlo s časom, ko je bil družbeni nadzor najmanjši, torej z večerom ali nočjo.

Drugi dejavnik, ki nam govori, da je imelo fantovsko druženje predvsem na plesih pomembno spolno konotacijo, je ščitenje deklet pred prehitro spolno aktivnostjo. Ščitenje je potekalo na dveh ravneh. Prva je neformalno družinsko ščitenje.

5 Mnenja sogovornikov o umikih posameznikov iz fantovske družbe po poroki so bila različna, vsi pa so se strinjali, da so se, če ne prej, s prihodom otrok načeloma pričeli umikati iz te družbe.

6 Priložnosti za ples je bilo več: ob ličkanju koruze, preji oz. *potrešanju*, kot so svojo vlogo pri tem imenovali fantje, plesih na velikonočni ponedeljek, ob pustu ali drugih improviziranih plesnih dogodkih. Pri vsem tem so fantje razvijali različne strategije, kam in kdaj bodo odšli, da bo dela čim manj in čim več plesa oz. druženja z dekleti.

Na vsakodnevni ravni se je kazalo tako, da dekde praviloma ni smelo samo na ples in je obvezno potrebovalo spremstvo bodisi enega od staršev, starejših sorodnikov ali katerega izmed starejših bratov oz. sestra. Dekleta so bila prav tako izpostavljena precej strožjim pravilom na krajih stikov s fanti. Slednje lahko sklepamo po vrsti različnih bolj ali manj strogo določenih pravil, kot na primer: da so se morala prej vračati s plesov (pogosto ob mraku); strogo jim je bilo prepovedano zahajanje v gostilne; niso smela izbirati svojih plesnih partnerjev,⁷ načeloma niso smela zavračati, če so bila povabljeni k plesu; fantje so morali za dovoljenje, da je dekde sploh lahko šlo plesat, prositi starše; ob tem je treba izpostaviti tudi, da so fantje lahko prirejali plesne, dekleta pa ne in podobno. Ne samo, da se vidi, da so imeli za dekleta precej strožja merila, ampak se starši izkažejo kot neke vrste absolutni upravljalci spolnih potencialov dekleta. Ti potenciali so bili namreč vezani na dekleško čast, ki bi bila ob sorazmerno majhnih kršitvah določenih pravil vsaj začasno močno okrnjena.⁸

Druga institucija, ki je imela močan vpliv na dejavnost dovške župnije, je cerkev. Če pogledamo odnos cerkve do plesa, nam bo hitro postalo jasno, da je ples kontinuirano že od prvih stoletjih krščanstva veljal kot dejavnost, povezana s telesno bližino in posledično spolnostjo.⁹ Takšno dožemanje telesa in spolnosti je vplivalo tudi na življenja sogovornikov in sogovornic.¹⁰ Institucionalizirana oblika nadzora nad mladostnicami se je utelesila v Marijini družbi, ki je bila prisotna tudi v dovški fari. Cerkev naj bi v vrste Marijinih družb po pravilih sistematično vključevala mladostnice na pragu spolne zrelosti, natančneje pri dvanajstih letih (Bleiwies 1901: 7). Kljub temu da so bile Marijine družbe izrazito laična institucija, so bile izjemno rigorozne. Še posebej pri tistih dejanjih, ki so jih šteli kot '*dejanja zoper čistost*', med katera je nedvomno spadal tudi ples. Ignacij Nadrah (1941: 12–13) v pravilih za Marijine družbe navaja:

7 Edina izjema, ki so jo poznali pri tem, je bil ples, ko so izbirale dame, imenovan *damenvall*.

8 Podobno ugotavlja za določene mediteranske družbe v Grčiji tudi J. K. Campbell v svojem delu Honour, Family and Patronage [J. K. Campbell: Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community. (Oxford: Clarendon Press, 1964)].

9 Za analizo zgodnjekrščanskih patrističnih tekstov ter njihovo kritiko plesa glej delo Julije Zimmermann: Teufelsreigen – Engelstänze: Kontinuität und Wandel Mittelalterlichen Tanzdarstellung. (Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang, 2006).

10 Pri tem je treba poudariti, da so pojmi kot fizionomija in fiziologija telesa pozne antike služili za osnovo, na kateri se je razvil zgodnjekrščanski odnos do telesa in spolnosti, ki pa je bil prisoten v dokaj podobni (če ne celo nekoliko strožji) obliki še v času med obema vojnoma [glej delo Petra Browna: Telo in družba: Spolno odrekanje v zgodnjem krščanstvu (Ljubljana: Studia humanitatis, 2007)]. Izpostavimo, da gre za zelo kompleksno vprašanje, na katerega težko odgovorimo enoznačno, a bi globlja analiza odnosa cerkve do plesa vsekakor presegala to razpravo. Kljub temu da natančne analize cerkvenega odnosa do plesa nimamo, se nam vseeno kažejo določene ideološke predispozicije zgodnjega krščanstva, ki so imele obsežne posledice še stoletja kasneje tudi na plesiščih. Po drugi svetovni vojni je cerkev na Slovenskem zaradi političnih razmer postajala nekoliko marginalizirana in s tem izgubljala na veljavi, kar se je nenazadnje vse bolj kazalo tudi na dovških plesiščih.

„Popolnoma se morajo varovati grešnega znanja,¹¹ nepotrebnega občevanja z drugim spolom, slabe družbe in vsega, kar je duši nevarno. Ples je družbenicam prepovedan, ker je redno združen z mnogimi priložnostmi za greh. V posebnih primerih bi se smele z dovoljenjem duhovnega voditelja in z vednostjo staršev udeležiti poštenega plesa za kratek čas. Prizadevajo naj si za čednosti, tem grehom in navadam nasprotne: prav posebno zato, da si ohranijo sv. Čistost, ki je glavna stanovska krepost mladih ljudi.“

V primeru nespoštovanja družbenih pravil je sledilo izobčenje iz družbe, ki je bilo lahko v najhujšem primeru celo javno. Udeležba na plesu je bil eden poglavitnih dejavnikov, zaradi katerega so bile družbenice v nenehnem strahu pred sankcijami (Zalar 2007).

Vsi mehanizmi nadziranja, tako družinski kot cerkveni, jasno nakazujejo, da so aktivnosti fantovske družbe in sodelovanje deklet povezani tudi s spolnostjo. Seveda ne moremo vsega plesnega dogajanja enostavno zreducirati na en sam dejavnik, kot je spolnost. Pri tem je šlo še za druge pomembne dejavnike, kot so zabava, izkazovanje moči, doseganje določenih statusov in drugo. Spolnost je zgolj eden pomembnejših faktorjev, ki so implicitno, a močno zaznamovali aktivnosti fantovske družbe. Na endogene strategije iskanja partnerjev pri aktivnostih, ki so jih izvajale fantovske družbe, sta nas opozorila tudi Sergej Vilfan (1996: 251) in Duša Krnel - Umek (1975: 43). Nekoliko jasnejšo podobo o endogamnih področji, katerih središčni točki sta bila plesišče in pokopališče, bomo lahko ugotovili z analizo organizacije prostorske predstave v obravnavani skupnosti.

Meje župnije Dovje

Če želimo razumeti delovanje posameznika znotraj obravnavane skupnosti, je potrebno pred tem analizirati organizacijo njegovega sveta. Delitev področja, bi lahko bila v našem primeru na zunanjo in notranjo.

Notranje delitve župnije sv. Mihaela na Dovjem bomo najlažje spoznali z analizo zmerljivk in spopadov šolske mladine. Tovrstna delitev in dožemanje posameznih zaselkov kot krajev z omejenim številom spolno zrelih deklet je bila povsem enaka tudi med fanti, ki so vstopali v fantovsko skupnost. Iz pogovora s terenskimi sogovorniki se vidi, da je v osnovi župnija bila in je še danes razdeljena na severni dovški in južni mojstranski del, ki ga po sredi ločuje reka Sava. Tako Dovje kot Mojstrana sta poleg reke imela tudi posamezna znamenja (kapelice), ki so simbolično nakazovala konec strnjenega naselja. Te kapelice so opravljale različne funkcije, npr.: bile so točke vsakoletnega obhajanja s procesijo, služile so za mrliška počivališča in

podobno.¹² Že zelo zgodaj se ravno te kapelice pokažejo kot mejniki, ki so služili za označevanje določene jurisdikcije. Slednje ni držalo samo za fantovske skupnosti, ampak je veljalo že pri bistveno mlajših, šolarjih. Vsi sogovorniki se spominjajo, kako je prihajalo skorajda vsakodnevno do *jaganja*. Dovški šolarji so mojstranske podili do kapele na t. i. srednji cesti, ki stoji nekaj deset metrov za zadnjimi hišami.

Tovrstna delitev se je odražala na več ravneh. Že pri najmlajših se je to opazilo pri številnih sporih, kjer so se pogosto posluževali zmerljivk, ki so označevale posamezne dele župnije, v navezavi na določene lastnosti, ki naj bi tam prevladovale. Za označevanje Dovžanov so uporabljali zmerljivke: *pav'r* ali *kmetavz* (slabšalno jih tako označevali za neumne). Za Mojstrančane so uporabljali: *prašinarji* (slabšalno znaka se je nanašala na to, da je precej Mojstrančanov delalo v cementarni, kjer se je prašilo) in *mojstranske kanglce* (zmerljivka se je nanašala na to, da dobršen del prebivalstva v Mojstrani niso bili kmetje in so zato na dovško stran hodili h kmetom kupovat mleko). Pojasnila, zakaj so Mojstrančane klicali *ajmohtarji*, pa sogovorniki niso več vedeli.

Tretja opozicija znotraj te delitve, ki jo lahko razberemo iz oznak za posamezne prebivalce, se najde pri Radovčanih, ki so pri Mojstrančanih veljali za kmete, ki ne znajo delati hitro in učinkovito, *'saj že hodijo tako, da med šritom počijejo'* oz. se tako hitro utrudijo, ker so imeli za sabo približno uro dolgo pot do šole, da so morali zaradi utrujenosti v šoli zvezek odpirati z obema rokama.

Največkrat se je delitev Dovje - Mojstrana in deloma Radovna izkazala za osnovno delitev krajev, ki se je pričela že v šolskih letih. To se je videlo tudi po posameznih akcijah, kot je: kdo gre komu *rabutat* sadje ali poljske pridelke, kdo v sporu sklepa zaveznitva in, nenazadnje, kdo ima za koga kakšno oznako, kot kažejo navedene zmerljivke. Nekoliko izvzeta sta bila le zaselka Belca in Podkužje, ki sta po pričevanjih sogovornikov veljala za majhna in, ker nista strnjeni naselji, so jih preprosto šteli kot del Dovjega.

Te delitve so bile navzoče v vsakodnevnem življenju ljudi, predvsem mladih. Iz šolskih let se je dožemanje prostora preneslo tudi v fantovsko skupnost, kar je posledično povzročalo neformalno pravico fantov do določene sorazmerno zaprte skupine potencialnih nevest. To je veljalo zgolj na neki normativni ravni. Praksa je k temu prinašala precej izjem in načinov, kako so to raven zaobšli. Endogenost, ki so jo mladi fantje vsaj na videz prakticirali, se še posebej dobro izkaže pri zunanjih

¹² Večfunkcionalnost znamenj (kapelic, križev) najdemo tudi širše po Sloveniji, pri čemer so opravljala najrazličnejše vloge, povezane s cerkvenimi obredi. Služile so kot točke orientacije; točke, ki so označevale meje; točke, na osnovi katerih je temeljila določena organizacija sveta idr. [npr. Katja Hrobat: Ko baba dvigne krilo: Prostor in čas v folklori Krasi (Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2010)]. Za analizo, pri kateri se izkaže, da so na lžanskem znamenja neposredno označevala končevanje strnjenih vasi, ki so (kot na Dovškem) sočasno služila še kot mrliška počivala, pa glej Tomaž Simetinger: Med rojstvo in smrt je razpeto življenje. V: Martin Hostnik in Maja Zupančič (ur.), Župnija sv. Martina na Igu. Ob 300-letnici župnijske cerkve. (Ljubljana: Salve, 2011b), 467–480.

¹¹ Pojem grešnega znanja se nanaša na znanje o spolnosti in različnih spolnih praksah (Simetinger 2011a).

dejavniki organizacije prostora. V prvi vrsti so to meje sosednjih župnij Kranjska Gora, Gorje in Jesenice. S fantovskimi skupnostmi vseh teh župnij so prihajali dovški fantje permanentno v konflikt. Pretepi na plesih med različnimi fantovskimi skupnostmi kažejo na ščitenje lastnega 'bazena potencialnih nevest', kar sem nakažal že zgoraj. Kljub temu da so imeli fantje delitve po skupinah tudi znotraj župnije, so to dinamiko notranjih potencialnih konfliktov ob interakcijah s sosednjimi fantovskimi družbami presegli. Jasnejša podoba združevanja fantov in njihove skupine potencialnih poročnih partneric pa se nam bo pokazala, če odpremo vprašanje mej med posameznimi skupnostmi. Župnija sv. Mihaela je naselje, ki je sorazmerno jasno ločeno od ostalih. Kljub temu lahko tudi na tem primeru pokažemo, da so katastrske ali kakršnekoli druge meje pri fantovskih skupnostih drugotnega pomena. Deloma so morda pomembne za notranjo dinamiko oz. delitev skupnosti, za združevanje skupnosti navzven pa se bo izkazalo, da temelji na drugi podlagi.

V praksi so se sogovorniki ob vprašanju, h kateri fari kdo spada, sklicevali na obisk cerkve in pokopavanje mrtvih prednikov. Ob nekoliko podrobnejšem pregledu dejstev pa ugotovimo, da so, še posebej na mejah župnij, kot v zaselkih Belca in Podkužje, ljudje večkrat odhajali k maši tudi v Kranjsko Goro. Prav tako so posamezne hiše v Zgornji Radovni pokopavale ljudi na Gorjah, k maši pa so hodili na Dovje. Kot lahko vidimo, so cerkveno obredje izpolnjevali tudi v drugih cerkvah, in zato ostane edini kriterij, ki določa, h kateri fari posameznik sodi, prostor pokopavanja prednikov. Pokopališče se izkaže kot prostor, ki je združeval skupnost, in sicer ne kot skupnost, ki bi bila zamejena z določenimi oblikami mej, kot je katastrska, ampak kot prostor, ki je točkovno povezoval hiše s skupno točko, pokopališčem.¹³ Meje pripadnosti k neki skupnosti so se določale tako rekoč točkovno na posamezno hišo. Če so ljudje iz določene hiše pokopavali svoje mrtve na nekem pokopališču, so spadali k skupnosti vseh ljudi, s katerimi so imeli skupno pokopališče. Kot primer naj navedem dovško sogovornico, ki je bila posvojena v Podkorenu in tako svojih prednikov ni imela pokopanih na podkorenškem pokopališču. Fantje je niso imeli za domačinko in kljub temu da je odrasčala v Podkorenu, ji ob poroki niso naredili *zavir'nge*, navkljub dejstvu, da se je omožila v drug kraj.

S tega stališča se nam pokopališče prikaže v povsem drugačni luči. Pokopališče, ki je simbolični prostor končevanja življenja, je bil prostor, ki je združeval skupnost okrog mrtvih prednikov. Posledično lahko sklepam, da so mrtvi predniki tisti, ki so povezovali skupnost vaških fantov, ki so se štel za pripadnike neke župnije.

Če je bilo pokopališče osrednja točka združevanja fantovske skupnosti, se izkaže, da je bilo sočasno tudi dejavnik združevanja potencialnih nevest teh fantov. Mrtvi predniki so bili vertikalni dejavnik povezovanja. Horizontalno pa je fante in

13 Za primerjavo navedimo, da najdemo zelo podobne ugotovitve tudi v Mežiški dolini. Ob natančni analizi se je izkazalo celo, da so zemljišča posameznih kmetij segala preko meja župnij, hiša pa je pripadala tisti župniji, kamor so pokopavali svoje ljudi (Simetinger 2011a: 18–24).

dekleta združevala generacijska pripadnost. Fantje so postali člani fantovske družbe, ko so bili poklicani na *štel'ngo*, dekleta, ko so spolno dozorela in postala potencialne spolne partnerice¹⁴.

Šele v interakciji različnih fantovskih skupnosti se izkaže dinamika združevanja, ki je presegla notranje razdelitve. Sogovorniki so se spominjali, da je praviloma vedno prišlo do konfliktnih situacij med pripadniki sosednjih fantovskih skupnosti. Bodisi, če so sami obiskali plesišča drugih krajev (pogosto v Kranjski Gori), bodisi, da so na Dovško prišli od drugod (npr. s Hrušice). Skupnost je v takem primeru navzven delovala sorazmerno homogeno ne glede na notranje delitve.¹⁵ Fara je tako delovala kot neke vrste osnovna enota, ki je kljub notranji dinamiki enotno nastopala v interakcijah z drugimi navkljub notranjim delitvam.

Zanimivo je, da so se vse skupnosti Zgornje Savske doline med sabo povezale, če so se srečali na plesiščih s Korošci ali Bovčani. Za Korošce so imeli celo znano žaljivko, da so *žing'ln*, kar naj bi označevalo njihovo golšavost.

Pokopališče se je izkazalo kot center, iz katerega je izhajalo dožemanje lastne skupnosti nasproti sosednjim, denimo Kranjskogorcem in Hrušičanom, ki se nato združijo zoper tretje še nekoliko bolj oddaljene antropološke Druge, kot so bili za Dolžane Korošci in Bovčani.

Ravno interakcije med različnimi skupinami so doprinesle tudi kršitve endogamne norme znotraj različnih fantovskih skupnosti. V analizi gradiva v osnovi dobimo tri vrste virov kršenja endogamije.

Prvi vir kršenja endogamnosti so fantovske migracije. Fantje so ves čas migrirali na območja drugih fantovskih skupnosti, kjer so spoznavali druga dekleta in se v nekaterih primerih z njimi tudi poročali. Seveda je to permanentno povzročalo konflikte med različnimi fantovskimi skupnostmi, ki so se končali s pretepom ali z umikom 'vsiljivcev'.

Drugi vir kršenja endogamnosti so bile dekliške migracije. Če so fantje lahko migrirali sorazmerno neomejeno, so dekleta prehajala na območja drugih fantovskih skupnosti precej težje, saj je zanje veljal bistveno strožji, čeravno neformalni družinski, vaški in cerkveni nadzor. Ko pa se je zgodilo, da so tudi dekleta prišla na plesišče 'sosednje fantovske skupnosti', za razliko od fantov niso bile v konfliktni situaciji, saj so bila med lokalno fantovsko skupnostjo dobrodošla. Posledica tega so bila nova spoznavanja in morebitna poročanja.

Tretji vir kršitev endogamne norme se je izkazal na obravnavanem primeru kot manj izrazit. Nadzor nad področji, kjer ni bilo močne fantovske skupnosti, je pogosto (vsaj začasno) prevzela najbližja fantovska skupnost. To je veljalo še posebej za področja, kjer so bili prebivalci med vojno izseljeni, pobiti ali deportirani; so zaradi

14 Še danes se spominjajo, da so govorili, da dekle naredijo oči. Slednje naj bi pomenilo, da dekle postane ženska, ko se ji vidijo znaki spolne zrelosti.

15 Podobne podatke lahko zasledimo tudi drugod, npr. Halozah (terenski posnetki z dne 18. 10. 2011).

(gospodarskih) kriz migrirali (slednje velja še posebej za nekatere rudarske kraje, kot so na primer Leše pri Prevaljah); ali so bila območja oz. zaselki premajhni, da bi imeli kritično maso fantov, ki bi tvorila jedro lastne fantovske skupnosti.

Ob sklepu: med plesiščem in pokopališčem

Ko so telesa mladih pričela spolno dozorevati, se je pričel tudi čas iskanja spolnih partnerjev. Plesišče je bilo le eno od možnih, a ključno prizorišče uvajanja mladih v svet spolnosti. Seveda to še zdaleč ni bila edina funkcija plesišč, saj so ljudje hodili na ples tudi za zabavo, druženje, potrjevat družbene statusse ... Pri tem pa je vseeno treba vedeti, da je bil v družbi, kjer je bila spolnost tabuizirana, stik s telesom nasprotnega spola prvi korak do spolnosti, ki se pa nikakor ni nujno končal s samim spolnim aktom. Plesišče je tako za mlade kot glavne akterje plesnega dogajanja na vasi dobilo poseben pomen. To so bili prostori, ob katerih so se razvili zgoraj opisani različni mehanizmi nadziranja združevanja mladih. Z iskanjem novih partnerjev je dobilo plesišče vlogo, kjer je družba pod bolj ali manj uspešnim nadzorom dovoljevala stik spolno dozorelih ljudi obeh spolov. S tem lahko rečemo, da je plesišče prostor simboličnega pričetka novih skupnosti in novega življenja.

Če smo prej ugotovili vlogo pokopališč, ki so z mrtvimi predniki dejavnik združevanja mladih v neko skupnost, imamo na drugi strani plesišča kot prostor združevanja taistih mladih. Korelacija med plesišči in pokopališči je tako preko delovanja fantovskih skupnosti očitna. Na eni strani imamo pokopališča, ki združujejo neko skupnost z mrtvimi predniki, jih navzven omejujejo in s tem narekujejo endogeno normo. Na drugi strani imamo plesišča, ki odražajo vaško ureditev, kot neke vrste bazen, znotraj katerega iščejo fantje svoje potencialne neveste. Pri tem gre za vzajemni odnos dveh prizorišč vaškega življenja, kjer se nekje življenje končuje in s tem določa, kako se bo drugje pričenjalo. To pa zopet vpliva na to, kje se bo življenje končalo. Ta idealni model, ki se eksplisitno navezuje na endogeno normo, ima precej načinov, s katerimi so ljudje to normo zaobšli.

Endogamnost, ki je bila ponekod normativ vsaj še do druge svetovne vojne, je po vojni postopoma pričela upadati. Sicer sistematičnih raziskav strategij poročanja na Slovenskem nimamo, a se slednje vsaj deloma lahko vidi tudi v empirični študiji Anje Tkalič (Tkalič 2005), ki kot enega pomembnejših dejavnikov sprememb poročnih strategij navaja tudi politične in ideološke spremembe v takratni družbi na Slovenskem.¹⁶ Ples kot odraz okoliščin, v katerih biva, je tem spremembam sledil.

Z umestitvijo plesa in plesišč v širše družbeno-kulturno dogajanje se nam je odstrla povsem drugačna in na prvi pogled morda nekoliko nenavadna povezava

16 Študija se konkretno nanaša na vas Dogoše pri Mariboru, a prihaja do določenih zaključkov, ki se jih lahko posploši na širše Slovensko ozemlje.

med tema dva prizoriščema. Ples kot dejavnost, ki je stereotipno dojeta kot nekaj povsem spontanega, nam v tem prispevku le delno odkriva zapletenost situacije, v kateri se nahaja. Prepričan sem, da bi z načrtnejšimi analizami pri tako pomembni dejavnosti, kot je ples, prišli še do več podobnih odkritij, ki bi doprinesla h globljemu kulturnemu razumevanju obravnavanih skupnosti ali njihovih dejavnosti.

Viri in literatura:

- BLEIWEIS, Francšek: Vodilo otrokom Marijinim (tretja izdaja). Ljubljana: samozaložba, 1901.
- BROWN, Peter: Telo in družba: Spolno odrekanje v zgodnjem krščanstvu. Ljubljana: Studia humanitatis: 2007.
- CAMPBELL, J. K.: Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community. Oxford: Clarendon Press, 1964.
- EKIRCH, A. Roger: Ob zatonu dneva: Noč v minulih časih. Ljubljana: Studia humanitatis, 2010.
- HROBAT, Katja: Ko baba dvigne krilo: Prostor in čas v folklori Krasa. Ljubljana: Znanstveno-raziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2010.
- KOŠUTA, Miran, idr.: Deklica podaj roko: Ljudski plesi, pesmi in noša Slovencev v Italiji. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1985.
- KRNEL - UMEK, Duša: Fantovske in dekliške skupnosti. V: Slavko Kremenšek et. al. (ur.), Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja. Vprašalnica VIII. Ljubljana: Raziskovalna skupnost slovenskih etnologov, 1975, 43–59.
- NADRAH, Ignacij: Pravila dekliške Marijine družbe (predelana in izpopolnjena). Ljubljana: Škofijsko vodstvo Marijinih družb, 1941.
- PRESTON - DUNLOP, Valerie: Practical Kinetography Laban. London: Macdonald & Evans LTD, 1969.
- RAMOVŠ, Mirko: Polka je ukazana. Plesno izročilo na Slovenskem: Gorenjska, Dolenjska, Bela Krajina. Ljubljana: založba Kres, 1992.
- RAMOVŠ, Mirko: Plesat me pelji: Plesno izročilo na Slovenskem. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980.
- RAVNIKAR, Bruno: Kinetografija. Ljubljana: Zveza kulturnih organizacija Slovenije, 1980.
- SARMELA, Matti: Reciprocity systems of the rural society in the Finnish-Karelian culture area: With special reference to social intercourse of the youth. FF communications No. 207. Helsinki: Academia scientiarum Fennica, 1965.
- SIMETINGER, Tomaž: Od plesa k zapisu in nazaj. Folklorik 4, 2008, 8–10.

SIMETINGER, Tomaž: Kultura plesa na Koroškem od 18. stoletja do sredine 20. stoletja: Diahrona analiza s poudarkom na Mežiški dolini. Neobjavljena diplomska naloga. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2011a.

SIMETINGER, Tomaž: Med rojstvo in smrt je razpeto življenje. V: Martin Hostnik in Maja Zupančič (ur.), Župnija sv. Martina na Igu. Ob 300-letnici župnijske cerkve. Ljubljana: Salve, 2011 b, 467–480.

ILEŠIČ, Svetozar: Krajevni leksikon Dravske banovine: Krajevni repertorij, z uradnimi topografskimi, zemljepisnimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev dravske banovine. Ljubljana: Uprava krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.

VILFAN, Sergej: Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana: Slovenska matica, 1996.

ZALAR, Drago: Marijine družbe na Slovenskem. Neobjavljeno magistrsko delo. Ljubljana: Institutium studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 2007.

ZIMMERMANN, Julija: Teufelsreigen-Engelstänze: Kontinuität und Wandel Mittelalterlichen Tanzdarstellung. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang, 2006.

ZONABEND, Francois: Dolg spomin: Časi in zgodovine v vasi. Ljubljana: ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1993.

Terenski sogovorniki:

Peter Peternel, p.d. Tomažinov, Dovje

Karolina Peternel, p.d. Tomažinova Draga, Dovje

Lojze Tramte, Dovje

France Voga, Dovje

Ivanka Pintar, p.d. Kovačičeva, Dovje

Kristina Jurič, p.d. Potovčnkova Tinca, Dovje

Zdravko Hlebanja, p.d. Drču, Mojstrana

Danica Brlogar, p.d. Kvedrova, Mojstrana

Angela Skomavec, p.d. Požrvova, Radovna

Alojz Lipovec, p.d. Psnak, Radovna

Ivan Cindrič, p.d. Kučančev, Dovje

Srečko Zima, p.d. Železnkov Sreča, Mojstrana

Saša Florjančič*

PREUČEVANJE ŽIVLJENJA V KROPI IN KAMNI GORICI V 20. STOLETJU Vigenjc, glasilo Kovaškega muzeja v Kropi

Ključne besede: Kropa, Kamna Gorica, Kovaški muzej, Vigenjc, 20. stoletje

Izvleček:

Vigenjc, glasilo Kovaškega muzeja v Kropi, izhaja od leta 2001, po ena tematsko zaokrožena številka letno. Leta 2004 se je s tematsko številko, posvečeno industrijski zadrugi v Kropi, začel niz izdaj glasila, posvečenih raziskavam življenja v nekdanjih fužinarskih naseljih Kropi in Kamni Gorici v 20. stoletju. Obsežno raziskovalno delo, ki vključuje raziskave s področij tehniške dediščine in gospodarske zgodovine, zgodovine, etnologije, sociologije in jezikoslovja, predstavlja okvir za načrtovano stalno postavitev o življenju v Kropi in Kamni Gorici v 20. stoletju.

Kropa in njena fužinarska preteklost je bila v strokovni literaturi pogosto obravnavana. Tehnično zgodovino z mnogimi podatki o življenju nekdanjih železarjev v krajih pod Jelovico je v obsežnem delu *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts* na podlagi ohranjenih dokumentacije in pričevanj informatorjev iz Kropi in Kamne Gorice že leta 1909

* Saša Florjančič, prof. geog. in univ. dipl. etnol., višja kustodinja, Muzeji radovljiske občine – Kovaški muzej Kropa, Kropa 10, 4245 Kropa. E-naslov: kropa@muzeji-radovljica.si

temeljito popisal Alfons Müllner, kustos Deželnega muzeja v Ljubljani. Leta 1969 je izšlo prav tako zelo obsežno delo Ivana Mohoriča *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*. Prva leta po ustanovitvi Kovaškega muzeja v Kropi leta 1952 so bila v strokovnem pogledu za Kropo odločilna. Leta 1953 je bila Kropa na pobudo izjemnega poznavalca Kroe – Franja Baša – kot prvi kraj v Sloveniji zavarovana kot kulturni spomenik. Leta 1953 in 1956 sta izšli dve temeljni deli o Kropi, Baševa *Iz zgodovine hiše v Kropi* in Gašpersičev *Vigenjc*. Jože Gašpersič, dolgoletni ravnatelj Kovinarske zadruge Plamen, vsestranski kulturni delavec in prvi upravnik Kovaškega muzeja, je v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja v *Loških razgledih* in *Kroniki* objavil vrsto strokovnih prispevkov o zgodovini kroparskega železarstva, njegova knjiga *Vigenjc* pa ostaja temeljno strokovno delo o fužinskem žebeljarstvu na Slovenskem. Delo je pomembno tudi zaradi celostne obravnave tematike, ki vključuje tudi etnološke vidike preučevanja. Poleg tehniške zgodovine namreč obravnava tudi fužinsko skupnost v Kropi, še posebej življenje kovačev v času pred in na prehodu v industrijsko dobo.

Vigenjc kot tehniški spomenik, zgodovinski in muzejski objekt zaznamuje kroparsko preteklost in sedanost. Od tu tudi poimenovanje muzejskega glasila, ki izhaja od leta 2000, po ena tematsko zaokrožena številka letno. Leta 2004 je izšla tematska številka, posvečena industrijski zadruzi v Kropi, njenemu pomenu za razvoj kraja in širših okvirih združništva v prvi polovici 20. stoletja. S to publikacijo se je začel niz izdaj glasila, posvečenih raziskavam življenja v Kropi v 20. stoletju. Obsežno raziskovalno delo, ki vključuje raziskave s področij tehniške dediščine, zgodovine, etnologije, sociologije in jezikoslovja predstavlja okvir za načrtovano stalno postavitev o življenju v Kropi v 20. stoletju v Kovaškem muzeju v Kropi.

Kovinarska zadruga v Kropi in njena naslednica Tovarna vijakov Plamen Kropa sta bili glavni gospodarski dejavnik razvoja kraja v 20. stoletju. Prav zato je bil pomemben del raziskav posvečen gospodarski zgodovini in industrijski tehniški dediščini. Za celovito predstavitev obsežne in zahtevne tematike smo k sodelovanju povabili strokovnjake iz drugih muzejev in raziskovalnih institucij, ki so na podlagi ohranjenega gradiva v arhivu Kovaškega muzeja in v drugih arhivih umestili kroparsko zadrugo in tovarno v slovensko združništvo in gospodarsko zgodovino socialistične dobe. Omenjeno tematiko obravnavata dve izdaji glasila: 20. stoletje. *Industrijska zadruga*, leto IV, 2004, in pa znanstvena monografija dr. Jožeta Princiča *Tovarna vijakov Plamen Kropa od konca druge svetovne vojne do stečaja in novega začetka (1945–1997)*, leto VII, 2007.

Prehod iz 19. v 20. stoletje je Kropi prinesel velike spremembe, tudi v načinu dela. Opustitev fužin in preusmeritev na nove surovinske vire sta domače prebivalstvo vzpodbujali k preusmeritvi proizvodnje in k novim gospodarskim povezavam. Nadomeščanje ročnega kovanja žebeljev s strojnim se je v Kropi začelo kmalu po

ustanovitvi zadruga, saj so že prva pravila zadruga s prvotnim imenom *Prva zadruga za žebeljarsko obrt in druge izdelke iz železa v Kropi* predvidela prehod od ročnega k strojnemu delu in uvajanje novih izdelkov.¹ Prvi strojno izdelani žebliji so bili železniški žebliji, ki so jih začeli izdelovati leta 1899 po naročilu c. kr. državnih železnic na Dunaju. Nadomeščanje ročnega kovanja s strojnim se je nadaljevalo z nakupom strojev za izdelovanje gradbenih žebeljev leta 1914 in strojev za čevljarske žeblje leta 1921. Po letu 1920 je ročna izdelava žebeljev že zamirala: najtežja dela, izdelavo železniških žebeljev, so že prevzeli stroji, prav tako izdelavo manj zahtevnih žebeljev. Zadruga tovarena v Kropi je bila med prvimi jugoslovanskimi tovarnami, ki so začele izdelovati vijačno blago, in sicer že leta 1921. Prehod na konkurenčno izdelavo vijakov in matic je bil postopen, z večjim številom strojev za toplo in hladno izdelovanje vijakov in matic se je zadruga opremila med letoma 1926 in 1931. Tovarna je bila po tehnični opremljenosti primerljiva s podobnimi tovarnami doma in v tujini, v proizvodnjo pa so se vnašale novosti in izboljšave, ki so jih ugotovili sami ali pa prinesli s sejmov in strokovnih ekskurzij.

Pomemben delež proizvodnje so predstavljali različni izdelki za gradnjo železnic, v manjši meri pa tudi za uporabo v rudnikih. Zaradi velike konkurence so se proizvajalci teh izdelkov s področja Avstro-Ogrske že ob koncu 19. stoletja združili v kartel z namenom sporazuma glede proizvodnje posameznih producentov po kvotah in glede prodajnih cen, članica tega kartela je bila tudi kroparska zadruga in nekateri kroparski kovaški podjetniki, konkurenti zadruga. Po prvi svetovni vojni je zadruga za naročila železniških žebeljev sodelovala na licitacijah direktij državnih železnic (Ljubljana, Zagreb, Beograd), leta 1928 pa je bil ustanovljen *Ebis*, kartel za državne dobave železniških vijakov in žebeljev/tračnikov. Po prvi svetovni vojni je na jugoslovanskem prostoru nastala vrsta novih tovarn vijakov (Koprivnica, Novi Sad, med tujimi konkurenti je bil najmočnejši avstrijski *Brevillier Urban & Co*, ki je pred drugo svetovno vojno postal lastnik tovarne v Novem Sadu, predhodnice tovarne *Petar Drapšin*). Vse te tovarne so bile odvisne predvsem od državnih naročil za potrebe železnic, po letu 1930 pa tudi za potrebe elektrifikacije države. Za potrebe prodaje vijakov na zasebnem trgu je bil leta 1931 ustanovljen kartel *Novikromar*, ki je do začetka druge svetovne vojne povezal vse pomembnejše ponudnike vijačnega blaga na jugoslovanskem trgu, tudi nekatere tuje. Prodaja izdelkov industrijske zadruga v Kropi je bila v obdobju med obema vojnama namenjena predvsem jugoslovanskemu trgu, izvoz se je okrepil šele po letu 1921, ko je povpraševanje po vijakih na domačem trgu skoraj zamrlo. Pomembnejši izvozni izdelki so postali strojno izdelani stavbni žebliji, z razvojem gornišstva v alpskih deželah pa tudi ročno kovani čevljarski žebliji za pohodne čevlje, imenovani planinčarji.

¹ Saša Florjančič, Proizvodni program in prodaja izdelkov industrijske zadruga v Kropi. *Vigenjc*, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi IV, (2004), 87–99.

Planinčarji so v prvi polovici 20. stoletja postali simbol kroparskega in kamno-goriškega ročnega žebjarstva. Ti posebni čevljarski žebliji, izdelani z do 15 točno umerjenimi udarci kladiva, so se uporabljali za zaščito planinskih čevljev proti obrabi na skalnatih terenih in v grušču, z njimi so bili okovani podplati, robovi in še posebej pete planinskih čevljev. Bili so tipičen izdelek ročnega žebjarstva, ki ga mehanizacija kljub velikemu napredku na področju strojne izdelave žeblijev ni mogla dokončno nadomestiti. Značilna oblika žeblija za planinske čevlje naj bi bila uveljavljena že sredi 19. stoletja v Švici, ki je bila tudi v prvi polovici 20. stoletja med najpomembnejšimi proizvajalci teh žeblijev. V Kropi so jih posamezni kovaški podjetniki izdelovali že na prehodu iz 19. v 20. stoletje, v proizvodnem programu zadruga pa so se uveljavili šele v času prve svetovne vojne. Planinčarjev je bilo več vrst, od enostavnejših enokrilnih, ki so jih imenovali tudi jegri (iz nem. die Jägernägel), do zahtevnejših dvokrilnih. Po letu 1913 do konca prve svetovne vojne so jih za potrebe avstrijske vojske izdelali več milijonov kosov letno. Od novembra 1915 do oktobra 1918 je bila zadruga v celoti pod vojnodajatvenim zakonom in prisiljena delati samo za vojaške potrebe: v vigenjcih žeblije za vojaške čevlje, v tovarni pa stavbne in železniške žeblije. Zares velik pomen so planinčarji v proizvodnem programu zadruga dobili v času svetovne gospodarske krize. Zmanjšanje povpraševanja po vijakih je združnemu vodstvu nalagalo skrb, da proizvodnjo racionalizira in prilagodi povpraševanju na evropskem trgu. Čeprav se je zadruga več let trudila povečati delež strojnega dela, je leta 1931 kazalo, da naraščajočo brezposelnost lahko omejijo prav s povečano prodajo ročno izdelanih planinčarjev. Te so v Kropi sprva izdelovale le ženske in starejši kovači, leta 1932 pa so v zadrugi ocenili, da bi ob ustreznih izboljšavah mogli zaposliti od 80 do 100 kovačev, ki bi lahko izdelali od 20 do 30 milijonov kosov planinčarjev letno. Istega leta je bila proizvodnja racionalizirana z uvedbo strojnega rezanja polizdelkov za izdelavo planinčarjev, ki so imeli steblo že izdelano in je bilo treba žebliju ročno izdelati le glavo. Naslednja izboljšava je bila sprememba žarjenja polizdelkov, v ta namen so namesto dotedanjih ješ (kovaško ognjišče, na katerem je tlelo oglje) uvedli šamotne peči, namesto oglja pa so kurili zdrobljen koks na ventilatorsko sapo. Večjo pozornost so začeli dajati prepoznavnosti izdelka (komercialna oznaka REX) in kontroli kvalitete. Delo je bilo še vedno zelo naporno in izredno natančno (do 30 000 udarcev s kladivom dnevno, zaradi zahtevne izdelave žeblija je bilo potrebnih več let vaje). Med letoma 1933 in 1940 so planinčarji s povprečno 18 milijonov kosov letno predstavljali od 8 do 9 % skupne teže izdelkov, od tega so jih več kot polovico izvozili (največ v Avstrijo in Švico), med večjimi odjemalci pa so bila tudi domača čevljarska podjetja ter trgovine z usnjem in železnino. Leta 1940 so v zadrugi izdelali kar 25 milijonov planinčarjev (75 ton), največ v vseh letih proizvodnje. Planinčarje so kovali v Kropi in od leta 1932 tudi v Kamni Gorici, in sicer moški in ženske. Število kovačev planinčarjev se je od svetovne gospodarske krize povečalo od okrog 40 na skoraj 100, od tega 20 v Kamni Gorici. Ob koncu

druge svetovne vojne je zadruga zaposlovala kar 113 žeblijarjev; to je ob ohromljeni proizvodnji v tovarni zaradi vojne škode in drugih posledic vojne pomenilo kar dve tretjini delavcev.

Hkrati s povečano proizvodnjo planinčarjev je zadruga po letu 1932 uvajala nove artikke: smučarsko streme LATO, natezalce Strict, konice za smučarske palice, alpske plezalne kline in žeblije za smučarske tekaške čevlje. Namen tega programa je bil v povečanju vrednosti izdelkov nasproti masovni proizvodnji vijakov in žeblijev. Leta 1935 je zadruga v Beogradu patentirala nov izdelek – prestavljivo smučarsko streme LATO (po inovatorju Lazar Tonetu). S programom smučarskega okovja se je zadruga v zadnjih nekaj letih pred drugo svetovno vojno uspela dobro uveljaviti med slovenskimi (in jugoslovanskimi) smučarji in tekmovalci. Program izdelave smučarskega okovja se je nadaljeval po drugi svetovni vojni (do ok. 1960), značilni primerki pa so se ohranili v zasebni lasti. Predstavljeni so bili v obliki kataloga, ki ga je skupaj z raziskavo o v Kropi izdelanega okovja pripravila mag. Tatjana Dolžan Eržen.²

Za Kropo in njeno današnjo prepoznavnost kot kovaškega kraja je bilo zelo pomembno uvajanje umetnega kovaštva v združni proizvodni program. Umetnikovaška delavnica (ust. 1937) je že v nekaj letih vzpostavila podlage za razvoj te dejavnosti v Kropi: z uvajanjem strokovnega šolstva, nakupi strokovne literature in tudi s povezavami s širšim slovenskim prostorom, zlasti z arhitekti Plečnikove šole. Umetnemu kovaštvu sta posvečeni dve številki Vigenjca, prva je izšla ob 100. obletnici rojstva Joža Bertonclja (leto I, 2001), druga pa ob 50-letnici samostojne poti podjetja UKO Kropa (leto VI, 2006).

Joža Bertoncelj (1901–1976) je znan kot najpomembnejši slovenski mojster v slovenskem sodobnem oblikovanju železa, sploh v času njegovega delovanja na Metalurškem inštitutu v Ljubljani (1959–56) so nastala mnoga odlična kovaška dela. Nekateri ključni eksponati so se ohranili tudi v zbirki Kovaškega muzeja in v zasebni lasti v Kropi. Joža Bertoncelj je v spominu sokrajanov ostal kot sinonim železarske preteklosti kraja. *Kroparske zgodbe*, ki jih je izdal v samozaložbi leta 1974, so, kot je zapisal dr. Zmago Šmitek, »nostalgičen spomin na odhajajočo generacijo starih Kroparjev in nekrolog načinu življenja, ki je imel zanj veliko moralno in simbolično vrednost.«³ Bertoncelj je v *Kroparskih zgodbah* opisal življenjske zgodbe starih Kroparjev, pa tudi krajevne šege in navade, nabiranje borovnic in suhljadi, lovce in ptičarje, Rome, fu-

² Tatjana Dolžan Eržen, *Lato – Smuk – Rak – Kum*. V Kropi so sredi 20. stoletja izdelovali smučarsko okovje. Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi IV, (2004), 101–116.

³ Kaja Beton, *Versko življenje v Kamni Gorici v 20. stoletju*. Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi, XI, (2011); Anže Habjan, *Katoličani v Kropi in njihovo življenje v 20. stoletju*. Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi XI, (2011).

žinske delavce, tovarnike, odnose Kroparjev z okoličani ... Njegovo delo je zakladnica predmetnih, krajevnih in ledinskih imen ter osebnih vzdevkov, in tudi sicer se je pri pisanju zgodb opiral na domače besedišče. Tako so njegove *Kroparske zgodbe* (več njegovih črtic je bilo v zadnjem obdobju uprizorjenih v okviru praznovanja kovaškega šmarna, krajevnega praznika Kroke) prav tako pomembna stvaritev kot njegova kovaška dela in prizadevanje za razvoj umetnega kovaštva v Kropi.

Za kroparsko umetno kovaštvo so bila v oblikovnem pogledu odločilna 50. leta 20. stoletja. Takrat je bilo zasnovanih več prepoznavnih izdelkov, zlasti značilni svečniki. Mnogo je bilo izdelkov, ki so nastali po zamislih Joža Bertonclja, še več pa jih je nastalo na novo, po zamislih diplomanta Šole za umetno obrt v Ljubljani, poznejšega arhitekta Marjana Gašperšiča in mladih kovačev, izučenih na *Šoli za umetno kovinarstvo*, ki je delovala v Kropi med letoma 1951 in 1954. Šola je imela dva oddelka, umetnokovaškega in graversko-cizelerskega, na njej pa se je izšolala generacija umetnih kovačev, graverjev in cizelerjev, ki je postala kadrovska temelj leta 1956 ustanovljenemu podjetju UKO (*Umetnokovaška obrt*) Kropa (prej del *Tovarne vijakov in žeblice Plamen Kropa*).

V fototeki Kovaškega muzeja v Kropi in arhivu podjetja UKO Kropa se je ohranila obsežna fotodokumentacija o umetnokovaški dejavnosti v tem času. Izdelke so začeli fotografirati že konec 40. let, ko je umetnokovaška delavnica delovala še v okviru Plamena, fotografije pa priložili ceniku izdelkov. Obsežno fotodokumentarno delo je prevzelo fotografsko podjetje *Exportprojekt* (fotografi Marjan Pfeifer, Božo Štajer, Milan Pogačar). Med letoma 1943 in 1953 so fotografirali več kot dve tretjini izdelkov, ki so bili takrat del rednega programa umetnokovaške delavnice pri Plamenu, pa tudi nekatere izdelke, ki so nastali po naročilu oz. ob posebnih priložnostih. Med temi so nekateri unikatni lestenci (npr. lestenec za cerkev sv. Trojice v Kamni Gorici), svečniki za protokolarna darila in izpitni izdelki umetnih kovačev, absolventov *Šole za umetno kovinarstvo v Kropi*, ki so nastali pod mentorstvom mojstra Joža Bertonclja in Črtomirja Zorca, učiteljev tehnologije kovaštva in umetnostne zgodovine na tej šoli.

V tematski številki Vigenjca, posvečeni umetnemu kovaštvu, graverstvu in cizelerstvu, je objavljen katalog kroparskega umetnega kovaštva, graverstva in cizelerstva, ki je pravzaprav rekonstrukcija večjega dela ohranjenega slikovnega gradiva iz obdobja 1950–1960 iz fototeke Kovaškega muzeja in fotografij iz katalogov izdelkov, ki jih kot del svoje dediščine hrani podjetje UKO Kropa. Poznejši tiskani katalogi istega podjetja kažejo na kontinuiteto proizvodnje nekaterih kroparskih umetnokovaških izdelkov, postopno poenostavljanje njihove izdelave zaradi zahtev po doseganju norme in tržnih zahtev in seveda zaradi spreminjanja poslovnih usmeritev podjetja.

V okvir gospodarsko-zgodovinskih raziskav za načrtovano muzejsko predstavitev Kroke v 20. stoletju spada še ena tematska številka Vigenjca. V sodelovanju z dr. Jožetom Prinčičem, strokovnjakom za novejšo gospodarsko zgodovino Slovencev, je nastala znanstvena monografija o Tovarni vijakov Plamen Kropa (leto XIII, 2008).⁴ Gre za temeljno delo na področju raziskav slovenskih podjetij na najnižjem nivoju v času socializma, nastalo pa je na podlagi obsežnega dokumentarnega gradiva, ki ga je podjetje ob stečaju predalo Zgodovinskemu arhivu Ljubljana. Avtor predstavlja vidike poslovanja Plamena kot univerzalnega socialističnega podjetja in njegovo prilagajanje spremembam v gospodarski ureditvi in razvojni politiki. Predstavljene so značilnosti razvoja kovinske industrije v drugi polovici 20. stoletja, preoblikovanje Kovinarske zadruge Plamen v državno gospodarsko podjetje po podržavljenju leta 1947, poslovanje v okoliščinah centralno-planskega in t. i. novega gospodarskega sistema, samoupravna preobrazba Plamena, prilagajanje pravilom dogovornega gospodarstva ter sodelovanje in združevanje z drugimi gospodarskimi organizacijami. V 70. letih se je Plamen preusmeril v izvoz, povečal in posodobil tovarno in se uvrstil med najuspešnejša podjetja s področja vijačne industrije v državi. Že kmalu po vstopu v 80. leta so se poslovni rezultati začeli slabšati, kar je postalo še bolj izrazito zaradi krize ob razpadanju jugoslovanske države. V zaključku monografije je predstavljena lastninska preobrazba Plamena, njegovo poslovanje v prvih letih nove slovenske države ter razlogi, ki so podjetje po več kot stoletju obstoja pripeljali do stečaja. Posebna pozornost je posvečena tovarni Plamen kot univerzalnemu podjetju: predstavljene so družbeno-politične organizacije, ki so delovale v njegovem okviru, ter vloge, ki jo je imela tovarna pri razvoju Kroke in dviganju življenjske ravni njenih prebivalcev. Ob stečaju Plamena leta 1997 je Kovaški muzej pridobil obsežno fotodokumentarno gradivo, ki je nastajalo za potrebe priprave tovarniškega glasila in ob pomembnejših dogodkih. Izbor tega gradiva je objavljen v slikovni prilogi, ki zaokrožuje pomen tovarne za Kropo in njene prebivalce.

Tovarna Plamen in njena predhodnica, Kovinarska zadruga Plamen, sta v vsem svojem obdobju poslovanja imeli močan vpliv na življenje delavskih skupnosti v Kropi in Kamni Gorici. Življenju v teh dveh starih železarskih krajih so zaenkrat posvečene tri številke Vigenjca (leto V, 2005, leto VIII, 2008, in leto XI, 2011), osredotočene predvsem na prvo polovico 20. stoletja, preučevanje pa se še nadaljuje in bo zajelo tudi obdobje po drugi svetovni vojni.

Na prelomu iz 19. v 20. stoletje so se v Kropi zgodile velike spremembe v gospodarskem, družbenem in političnem življenju, ki so imele velik vpliv na preoblikovanje javnega udejstvovanja posameznih družbenih skupnosti. O tem obširneje piše

4 Jože Prinčič, *Tovarna vijakov Plamen Kropa: od konca druge svetovne vojne do stečaja in novega začetka (1945–1997)*. Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi VII, (2007), 208 str.

dr. Zmago Šmitek v prispevku o družbeni kulturi v Kropi v prvi polovici 20. stoletja.⁵ Ob koncu 19. stoletja so primarne družbene skupnosti, ki so bile poleg nekaterih cerkvenih združenj edina oblika javnega udejstvovanja, vse bolj izgubljale veljavo, krepila pa se je moč različnih društev in organizacij. Bralna društva so prevzela vlogo tradicionalnega ljudskega izročila, pevski zbori petje na vasi, športna društva pa stare družabne igre. V društva so se sprva vključevali moški in fantje, po prvi svetovni vojni pa tudi dekleta. Močna je bila tudi delovna skupnost. Na politično in kulturno udejstvovanje posameznika in njegovo uveljavitev v širši skupnosti je vplivala predvsem družina in družinska vzgoja, pa tudi šolska izobrazba, pogosto pogojena s premoženjskim stanjem staršev. Skupnost je bila lahko celo pomembnejša od družine, na vzgojo otrok je vplivala s svojimi institucijami, kot sta Cerkev in šola.

Veliko vlogo v življenju prebivalcev Kroe in Kamne Gorice je imela vera. O vpetosti vere v vsakdanje življenje posameznikov in v javno življenje pišeta v zadnji številki Vigenjca Kaja Beton in Anže Habjan (leto XI, 2011).⁶ Za prvo polovico dvajsetega stoletja velja, da je bila Cerkev še vedno močno vpeta v izobraževalni sistem, v letni koledar prostih dni in nasploh v vsakdanje življenje. V navadi je bila večerna molitev v krogu družine in redno obiskovanje sv. maše, procesij in romanj, organizirali so svete misijone in duhovne vaje, delovalo je več družb na katoliški osnovi. Pomemben vpliv v kraju so imeli duhovniki, ki so opravljali vlogo dušnega pastirja, hkrati pa s svojim značajem in odnosom do sveta sooblikovali odnos faranov do družbene stvarnosti. Verniki so živeli kot člani skupnosti, razvili so navade in običaje, ki so zaznamovali različne življenjske dogodke, prejem zakramentov in praznike. Verujoče v Kropi, pa tudi okoliške prebivalce, je zaznamovala oltarna podoba kroparske Marije v cerkvi Matere Božje v Kropi, ki je bila nekdanj znamenita romarska cerkev. Tudi stanovanja so govorila o pripadnosti katoliški veri, saj so bila opremljena z bohkovim kotom, slikami svetnikov in angelov, molitvenik in rožni venec pa sta bila pomembna osebna predmeta. Pomembno dediščino predstavlja izjemno bogato jaslično izročilo.

Razgibano društveno življenje razkriva kulturno podobo in življenjski utrip Kroe in Kamne Gorice. Z industrializacijo in uvedbo 8-urnega delavnika (1919) so se zgodile velike spremembe v obsegu in izrabi prostega časa. Prosti čas je namreč postal vse pomembnejši dejavnik v življenju ljudi, ki so svoje ambicije začeli izvrševati tudi izven službe, v prostočasnih dejavnostih. Društva, ki so se od konca 19. stoletja ustanavljala v Kropi (zaradi tradicije moških pevskih zborov med prvimi na Gorenj-

⁵ Zmago Šmitek, Družbena kultura Kroe v prvi polovici 20. stoletja. Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi V, (2005), 21–31.

⁶ Kaja Beton, Versko življenje v Kamni Gorici v 20. stoletju. Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi XI, (2011); Anže Habjan, Katoličani v Kropi in njihovo življenje v 20. stoletju. Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi XI, (2011).

skem) in Kamni Gorici, so svojim članom izpolnjevala potrebo po družabnosti in jim pomenila možnost za izobraževanje, zabavo in rekreacijo, pa tudi za politično udejstvovanje. Prevladala so katoliško usmerjena društva. Njihovo delovanje je podpirala v krščansko-socialnem gibanju utemeljena žebljarska zadruga v Kropi, ki je v obdobju med svetovnima vojnima zaposlovala večino delavcev iz Kroe in Kamne Gorice. V peti številki Vigenjca je društvenemu življenju v Kropi in Kamni Gorici posvečen obsežen prispevek Saše Istenič Poljak⁷

Iz društvenih pravil, ki se hranijo v Arhivu Slovenije, ohranjene dokumentacije v arhivu Kovaškega muzeja (plakati prireditev, teksti dramskih iger), zapisov v župnijskih in šolskih kronikah in iz spominov krajanov je razvidna neverjetna ustvarjalnost in uspešnost kulturnih in športnih društev na tem območju. Prvo delavsko katoliško prosvetno društvo na Gorenjskem so leta 1897 ustanovili prav v Kropi. Društvo je združevalo pevce, godbenike in odrske igralce, ki so pripravljali skupne nastope. Predstave so bile vedno dobro obiskane. Leta 1913 so za gledališke in pevske nastope v društvenih prostorih dali izdelati gledališki zastor z naslikano panoramo Kroe in motivom kovača v ospredju, delo podobarja in slikarja gledaliških kulis Mateja Trpina iz Ljubljane. V začetku 20. let je bil na glasbenem področju dejaven salonski orkester Zvezda, ki ga je vodil poznejši ravnatelj zadruge Jože Gašperšič. Društvo je bilo od leta 1924 včlanjeno v Slovensko prosvetno zvezo, leta 1933 pa razpuščeno. Slovensko katoliško društvo je bilo dve leti pozneje spet dovoljeno in prosvetno delo v Kropi je lahko ponovno zaživel. Delovati je začel tudi dekliški krožek prosvetnega društva, ki je organiziral gospodinjske tečaje in skrbel za žensko izobrazbo. Tako kot fantovski odsek je tudi dekliški krožek imel telovadni odsek, skupaj s fantovskim odsekom je prirejal literarne večere in predavanja, predvsem o krščanski vzgoji. V zadnjih letih pred drugo svetovno vojno je društveno življenje v Kropi doživelo svoj vrh na področju gledališkega ustvarjanja. Največji dosežek je bila uprizoritev pasijonske igre v sedmih dejanjih *V času obiskanja* po dramskem tekstu Edvarda Gregorina, v katerem je nastopilo več kot 100 ljudi. Pasijon so leta 1937 prvič uprizorili v Kropi in ga naslednje leto še trikrat ponovili na Brezjah.

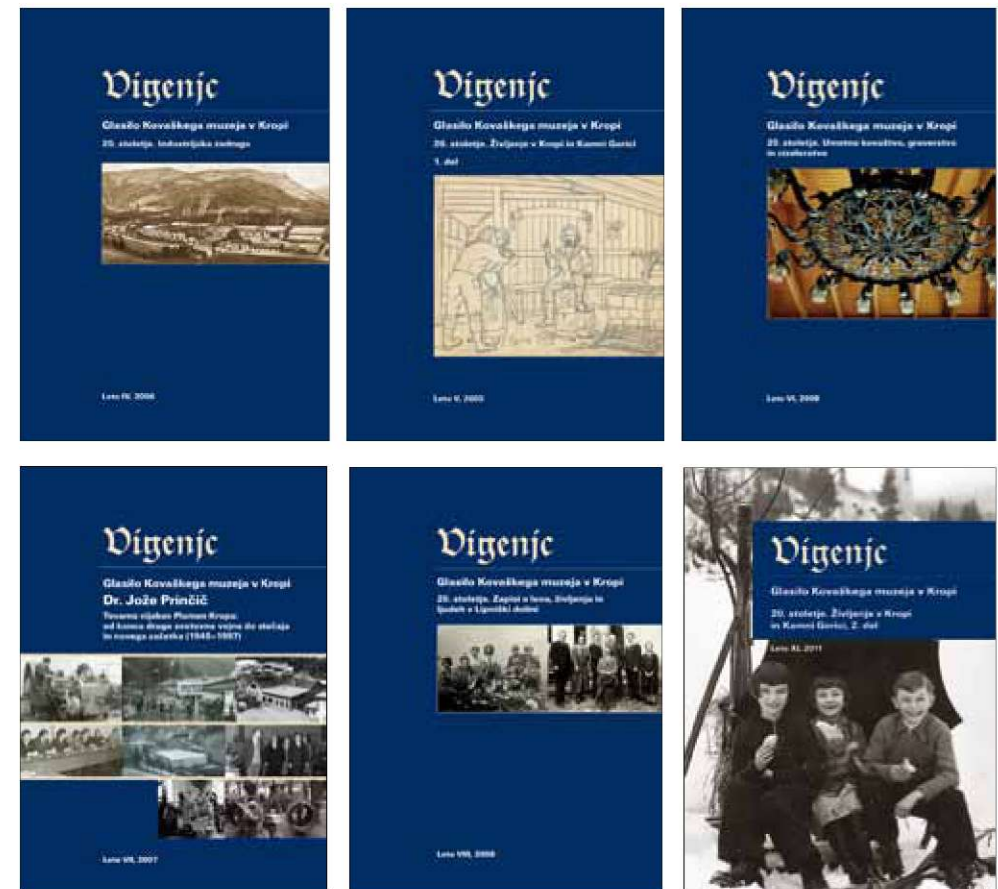
Na kroparsko-kamnogoriškem območju je bila v političnem življenju vodilna katoliška usmeritev in tako je bilo tudi v športu: Orli so bili bolj dejavni kot Sokoli, sploh v Kropi. Orlovski odsek v Kamni Gorici je bil ustanovljen celo med prvimi na širšem radovljiškem območju, že leta 1908. Ustanovitev telovadnega odseka v Kamni Gorici je bila med drugim odgovor na delovanje v Kamni Gorici rojenega pravnika in politika Lovra Pogačnika (1880–1919), ki je leta 1907 prevzel predsedstvo telovadnih odsekov pri Slovenski krščansko-socialni zvezi, od leta 1909 imenovanih

⁷ Saša Poljak Istenič, »Za igro je bil pa zmeraj denar!« Društveno življenje v Kropi in Kamni Gorici konec 19. in v prvi polovici 20. stoletja. Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi V, (2005), 81–108.

Zveza Orlov. V Kamni Gorici so zato že leta 1921 na njegovi rojstni hiši postavili spominsko ploščo. Po prvi svetovni vojni je tudi v Kropi začelo delovati telovadno društvo Orel, sprva kot odsek Slovenskega katoliškega delavskega društva (1920), po odpravi Slovenske orlovske zveze pa kot fantovski odsek (1935). Zagon delovanja Orlov v Kropi je pospešil duhovnik Jernej Hafner iz Kroepe, ki je bil po prvi svetovni vojni kaplan v Kranju in je tu vodil elitni dijaški odsek kranjskega Orla (Hafner je bil tudi tajnik Orlovske zveze, leta 1922 pa vodja slovenskih telovadcev na Orlovskem taboru v Brnu). Orli so v Kropi prirejali akademije z godbo, petjem, govori ter prosto in orodno telovadbo, začeli so tudi že smučati. Leta 1925 je začel delovati tudi dekliški Orlovski krožek Kropa kot del slovenske Orliške podzveze.

Po razpustitvi Orla so se s telovadbo ukvarjali v fantovskem odseku (FO) pri prosvetnem društvu. Bratje Kordež z Jamnika so v FO Kropa začeli s treningi smučarskih tekov in skokov, med poletnimi športi pa se je poleg atletike uveljavila odbojka, ki sta jo leta 1934 domov v Kropo prinesla dijaka kranjske gimnazije Tone in Janez Šmitek (Tone Šmitek je kasneje kot športni pedagog veliko prispeval k razvoju slovenske odbojke). Najboljše rezultate so mladi kroparski športniki dosegali v smučanju, udeleževali so se smučarskih tekem Zveze fantovskih odsekov, kot njeni predstavniki pa tudi tekem Jugoslovanske zimskošportne zveze in tudi tu dosegali uspehe. Svojo športno pot sta takrat kot člana FO Kropa začela smučarski skakalec in ustanovitelj tovarne ELAN Rudi Finžgar in smučarski tekač Matevž Kordež, član jugoslovanske reprezentance in udeleženec zimskih olimpijskih iger leta 1948 in 1956. Finžgar se je že uveljavil kot eden najperspektivnejših državnih reprezentantov. Najvidnejši predvojni uspeh je dosegel marca 1940 na tekmovanju v poletih v Planici, kjer je dosegel najboljši jugoslovanski rezultat (84 metrov) in vidno uvrstitev v mednarodni konkurenci. Odlični rezultati kroparskih smučarjev so tako tudi pripomogli k odmevni prireditvi ob odprtju prenovljene skakalnice v Kropi marca 1940. Na 32-metrski skakalnici po načrtu ing. Stanka Bloudka se je na tekmi Zveze fantovskih odsekov in medklubski tekmi Jugoslovanske zimskošportne zveze pomerilo kar 44 tekmovalcev, med njimi tudi uveljavljeni športniki (mdr. Jože Nedok, Janez Polda).

Zaradi močne klerikalne zavesti je bilo delovanje liberalno- in socialno-demokratsko usmerjenih društev oteženo in mnogokrat kratkotrajno. Sokolska četa v Kropi je bila ustanovljena leta 1931 in je delovala zgolj kako leto. Več pristašev Sokola je bilo v Kamni Gorici, odsek je bil ustanovljen že leta 1908 in je tudi tu imel pristaše predvsem med obrtniki in gostilničarji. V Kropi je bila leta 1926 ustanovljena podružnica Svobode, in sicer na pobudo komunistično usmerjenih delavcev žebljarske zadruga. Zaradi pritiskov in gospodarske krize se je konec 20. let iz Kroepe izselilo več članov Svobode, zato je bilo to društvo leta 1929 kot prvo tako društvo v Sloveniji razpuščeno in prepovedano.

Vigenjc IV (2004), Vigenjc V (2005), Vigenjc VI (2006), Vigenjc VII (2007), Vigenjc VIII (2008) in Vigenjc XI (2011).

Tradicionalna razdelitev političnega prostora na Slovenskem se je odrazila tudi v Kropi in Kamni Gorici. Rezultati volitev za državni in deželni zbor ter občinske volitve pred prvo svetovno vojno so izkazovali močno prevlado Slovenske ljudske stranke. Vrsta vplivnih katoliških politikov je bila na različne načine povezana s kroparsko industrijsko zadrugo: dr. Ivan Šušteršič, dr. Janez Evangelist Krek, dr. Lovro Pogačnik, Josip Pogačnik, Ignacij Žitnik, dr. Danilo Majaron, dr. Evgen Lampe. O prelomnih dogodkih za obstoj zadruga in politično prevlado v njej piše Toni Bogožalec v peti številki Vigenjca.⁸ Za Kropo in razvoj zadruga je bilo odločilno leto 1904, ko je zadruga dosegla stabilno financiranje prek osrednje slovenske katoliške zadružne organizacije, Zadružne zveze v Ljubljani. Takrat se je v dogodke okrog prvomajske stavke kroparskih in kamnogoriških kovačev vpletel sam dr. Janez Evangelist Krek.

8 Toni Bogožalec, »... Ker je po veliki večini Kropa narodna, kakor malokateri kraj na Slovenskem. Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi V, (2005), 109–124.

Stavka je pomenila gospodarski propad kovaškega podjetnika Jurija Magušarja, največjega konkurenta zadruga v Kropi. Magušar je imel močne poslovne povezave s Karlom Luckmannom oz. Kranjsko industrijsko družbo, pred stavko pa je v Kropi in Kamni Gorici zaposloval skoraj 200 kovačev. Notranji boji v Kropi in vodstvu zadruga so se nadaljevali do 30. let 20. stoletja. Dogodki po propadu habsburške monarhije in ustanovitvi nove države SHS konec leta 1918, sočasno z razkolom na katoliški strani (v Kropi je bil to boj med pristaši »šušteršičijanca« župnika Oblaka in tedanjim ravnateljem zadruga Franom Šolarjem, ki je bil pristaš mladinov), so pripeljali do še enega spopada za prevlado v zadrugi in tudi tokrat je posredovala Zadružna zveza. Ta je naposled leta 1927 imenovala novo vodstvo zadruga z Jožetom Gašperšičem na čelu. Kot zastopnik Zadružne zveze je poslovanje zadruga poslej spremljal dr. Jože Basaj, kot predsednik Zadružne zveze pa tudi dr. Anton Korošec, ki je za zadrugo tudi večkrat posredoval v raznih poslovnih zadevah, sploh v zvezi s kartelnimi dogovori med jugoslovanskimi tovarnami vijakov.

Prevlada katoliškega tabora na političnem področju pa se v Kropi ni poznala samo v delovanju zadruga, temveč tudi na lokalni ravni oz. v občinskem odboru. Pred prvo svetovno vojno je bila sploh očitna prevlada katoliške stranke, saj so na volitvah za deželni in državni zbor Kroparji in Kamnogoričani skoraj enovito podprli katoliškega politika Josipa Pogačnika iz bližnjega Podnarta (državni poslanec od 1897, deželni poslanec od 1901, oba mandata je obdržal do razpada Avstro-Ogrske, po vojni je bil prvi predsednik Narodne vlade). Že kmalu po letu 1900 pa so se v Kropi in tudi v Kamni Gorici našli posamezniki, ki so glasovali za liberalne kandidate. V Kropi je bil to npr. učitelj Josip Korošec, v Kamni Gorici pa je župnik v kroniki že leta 1908 opozarjal na kvarno delovanje Sokolov, ob občinskih volitvah leta 1911 pa poročal, da v Kamni Gorici »sicer ni pravih liberalcev in socijev«, a se je hkrati obregnil ob liberalno usmerjenega orožnika Ivana Debevca in učitelja Ivana Žagarja. Župani v Kropi in Kamni Gorici so bili tradicionalno pristaši Slovenske ljudske stranke, sicer pa iz vrst spoštovanih posestnikov, trgovcev in obrtnikov, tako kot tudi preostali člani občinskega odbora. Večina med njimi se s politiko sicer ni aktivno ukvarjala, bili pa so tudi posamezniki, ki so spremljali politične razmere v državi in predlagali razne resolucije. Ob razkolu v SLS sredi leta 1918 se je občinski odbor v Kropi opredelil za deklaracijsko gibanje. Hkrati so podelili častno občanstvo škofu Antonu Bonaventuri Jegliču, konec istega leta pa prav tako »vsled zaslug, ki si jih je pridobil za ustanovitev Jugoslavije«, tudi dr. Antonu Korošču.

Konec vojne je v Kropo prinesel nemir na političnem področju in tudi občinski odbor ni bil več tako enovit. 12. julija 1919, na predvečer rojstnega dne kralja Petra I., je v Kropi potekala slavnostna seja občinskega odbora, na kateri so odborniki v ime-

nu cele Kroke izrekli vdanost in zvestobo kralju in novi državi.⁹ To pa ni zadostovalo, da bi se izognili političnim obračunom na lokalni ravni. Aferi zaradi kolekovanja denarja takoj po vojni je sledila razpustitev občinskega odbora v decembru 1920, namesto njega je bilo imenovano začasno gerentstvo. Nov občinski odbor, imenovan junija 1921, je sicer še vedno imel večino s pristaši Slovenske ljudske stranke, a se še nekaj let potem ni mogel otresti oznake »protidržavnih elementov«. Presenetljivo podporo so dobili komunisti, ki pa so bili kmalu zatem prepovedani (šest od skupno 16 odbornikov v občinskem odboru). Na naslednjih občinskih volitvah v Kropi leta 1924 in 1927 je Slovenska ljudska stranka komajda še obdržala prevlado. Protiklerikalni kandidati so se ob občinskih volitvah leta 1924 zaradi prepovedi komunistične stranke združili na samostojni listi, imenovani Delavsko-kmetijski blok, ob občinskih volitvah leta 1927 pa na listi, imenovani Zveza delavcev in kmetov. Pristaši teh dveh list so bili pravzaprav prvi kroparski komunisti, ki so leta 1926 z namenom zakriti komunistično vsebino delovanja ustanovili delavsko prosvetno-kulturno društvo Svoboda, delovali pa so v povezavi s Stanetom Žagarjem, članom KP in učiteljem na Srednji Dobravi. Zaradi pritiskov se je večina t. i. kroparskih svobodašev do leta 1930 izselila iz Kroke. Delovanje komunistov v Kropi pod vplivom Staneta Žagarja se je nato znova okrepilo šele v zadnjih letih pred drugo svetovno vojno, trije člani komunistične partije iz Kroke so bili tako leta 1941 med prvimi aretiranimi in odpeljani v Begunje in nato v koncentracijska taborišča.

Šestojanuarski akt iz leta 1929 je močno zarezal v politično življenje države, kar se je odrazilo tudi v lokalnem okolju. Dotedanje občinske uprave so bile razpuščene, nove so imenovali veliki župani oz. bani. Z novim Zakonom o občinah leta 1933 je prišlo do velikih sprememb obsega, delokroga in pristojnosti občin. Zakon je od občin zahteval ustrezno velikost in finančno moč, zato je omejil število prebivalcev posamične občine na najmanj 3000, a hkrati dopustil možne izjeme. V naslednjih letih je v državi potekala komasacija občin, ki pa so ji sledili številni popravki. Za občino Kropa je to pomenilo nekaj let združevanja in razdruževanja v različnih kombinacijah s sosednjimi občinami Kamno Gorico, Ovsišje in Lancovo.

O dogodkih na lokalnem in državnem nivoju po uvedbi šestojanuarske diktature leta 1929 podrobneje piše dr. Jure Gašparič v 11. številki Vigenjca (leto XI, 2011).¹⁰ Obnovitev ustavnega življenja leta 1931 in ponovna uvedba parlamentarizma s strankami je pravzaprav pomenila dovoljenje za delovanje le ene vsedržavne Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS). Ključni argument pri spajanju občin po novem občinskem zakonu iz leta 1933 je bil namreč strankarsko-politični interes JNS oz. pre-

⁹ Saša Florjančič, Občina Kropa 1904–1933. Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi XI, (2011).

¹⁰ Jure Gašparič, Kropa 1918–1941, politično-zgodovinski okvir. Kroparji v klobčiču politike. Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi XI, (2011).

računljiva volilna geometrija. Pristojnost županov je bila pravica voliti predstavnike Senata, tako so bili volivci občinskih odborov posredni volivci beograjskega Senata. Občinske uprave s pristaši režima, ki jih je med letoma 1931 in 1933 imenoval ban, so vodile občine do občinskih volitev 1933. V Kropi je takrat sicer zmagala režimska JNS, a se je izkazalo, da nima trdne podpore. Nove občinske volitve so bile nato leta 1936. Leto prej je oblast prevzela nova vsedržavna stranka, Jugoslovanska radikalna zajednica oz. slovenski, sicer formalno prepovedani steber SLS. V Kropi so slednji ob občinskih volitvah leta 1936 namenili prav vse oddane glasove. Nova oblast je v prizadevanjih za naklonjenost volivcev ponovno začela spreminjati občinske meje. Junija 1936 je notranji minister dr. Anton Korošec, častni občan Kroke od leta 1919, podpisal uredbo, po kateri sta se iz občine Kropa izločili občini Kamna Gorica in Lancovo. Ponovno je bila uvedena samostojna občina Kropa.

Občina Kropa je bila takrat med občinami na območju okrajnega sodišča Radovljica po površini in številu prebivalstva daleč najmanjša. Obsegala je le 476 ha površine (povprečna velikost občine na območju okrajnega sodišča Radovljica je obsegala skoraj 5400 ha). Leta 1939 je občina Kropa štela 587 prebivalcev (Kamna Gorica 695 prebivalcev, ostale občine na območju okrajnega sodišča Radovljica pa vse nad 1000 prebivalcev).

O poslovanju občine Kropa in združeni občini Kamna Gorica oz. Kropa v prvi polovici 20. stoletja so ohranjeni zapisniki sej občinskih odborov. Hrani jih Kovaški muzej v Kropi. O poslovanju in delokrogu občine od začetka 20. stoletja do začasne komasacije v letu 1933 pišem v zadnji številki Vigenjca (leto XI, 2011). Glede na majhen obseg občine je bil njen proračun skromen, do začetka prve svetovne vojne se je gibal okrog 5000 kron letno. Največji del prihodkov je dobila iz pripadajočih davkov. Temeljne oz. neposredne, direktne davke (hišni, obrtni davek) je pobiral pristojni davčni urad in je občini odstopal samo t. i. občinske doklade. Posredne oz. indirektna davke je pobirala občina po svojem blagajniškem organu (občinske doklade na žganje, vino in meso). Med posredne davke je spadal tudi krajevni tržni davek (užitina). Med prihodki občine so bili tudi dohodki od ogledov živine in mesa, dohodki občinske klavnice, zakupa lova in sečnje na občinski zemlji ipd. Med pomembnejšimi stroški so bile redne postavke, povezane z delovanjem občine, zagotavljanjem potrebne infrastrukture in varnosti ter financiranjem lokalne samouprave. Občina je zagotavljala tudi delovanje ubožnice, saj je država ubožno oskrbo prepuščala deželam, te pa občinam. Pri tem je bilo zelo pomembno načelo povezovanja ubožne oskrbe in domovinske pravice. Plačilo so od občine dobivali občinski pisar oz. tajnik, občinski sluga ter nočni čuvaj. Županstvo ni bila plačana funkcija. Občinski odbor je sestavljalo od 12 do 16 odbornikov, vodil ga je župan s pomočjo občinskega starešinstva (trije občinski svetovalci). Do konca prve svetovne vojne so bili odborniki

povečini iz vrst spoštovanih posestnikov, trgovcev in obrtnikov, po vojni tudi delavci. Član občinskega odbora je bil lahko tudi župnik. Občinski odbor je imel več pododborov ter predstavnike v krajnem šolskem svetu in gasilskem društvu.

Zaključek

Obdobje od propada fužinarstva ob koncu 19. stoletja do konca svetovne gospodarske krize v 30. letih 20. stoletja je bil čas globokih gospodarskih in družbenih sprememb v življenju prebivalcev Kroke in Kamne Gorice. Brezposelno kroparsko in kamnogoriško delavstvo je iskalo delo pri železnici in v železarni na Jesenicah, dekleta pa v tobačni tovarni v Ljubljani ali kot služkinje. Sloj premožnih podjetnikov oz. fužinarjev, ki so jim žebjarji nekdanj pravili »gospodi«, je gospodarsko propadel, o nekdanjem večstoletnem sobivanju fužinarskih podjetnikov in kovačev pa govori ohranjena arhitektura s fužinarskimi hišami in tehniška dediščina. Kropa je bila zato že leta 1953 razglašena za kulturni spomenik. Nekateri potomci starih fužinarskih družin so se na prelomu iz 19. v 20. stoletje izselili, drugi so se oprijeli obrti. Do konca druge svetovne vojne je bilo v Kropi in Kamni Gorici kar nekaj kovaških podjetnikov, ki so izdelovali in prodajali žeblje ter poskušali konkurirati leta 1894 ustanovljeni žebljarski zadrugi. Šele v obdobju med svetovnima vojnima je zadrugi, ki je takrat zaposlila večino delavcev iz Kroke in nekaj manj iz Kamne Gorice (tu se je mdr. razvijal letoviški turizem, pa tudi sicer je bilo kamnogoriško delavstvo bolj kot kroparsko povezano z jeseniško železarno), uspelo zaustaviti izseljevanje. Le-to je bilo večinoma gospodarsko pogojeno, v posamičnem primerih pa tudi zaradi drugih nazorskih prepričanj zaradi prevlade krščansko-socialne usmeritve v zadrugi. Postopno so se izboljševale tudi življenjske razmere. Po prvi svetovni vojni je trajalo namreč še celo desetletje, da so se demografski kazalci razvoja prebivalstva v Kropi in Kamni Gorici približali slovenskemu povprečju. Še sredi 20. let je izstopala nizka povprečna starost umrlih (36 let) in z njo povezana visoka smrtnost dojenčkov in majhnih otrok zaradi podhranjenosti, slabih bivanjskih pogojev, jetike in drugih nalezljivih bolezni. S koncem krize so se predvsem za Kropo začeli boljši časi. Program preusmeritve proizvodnega programa zadruge, načrtan leta 1927 z novim združnim vodstvom, se je začel uresničevati. Tovarna v Kropi je postala pomemben del jugoslovanske vijačne industrije, z razmahom kovanja planinčarjev so se za nakovala vrnili mnogi brezposelni kovači v Kropi in Kamni Gorici. Ročno kovanje žebeljev je v desetletju pred drugo svetovno vojno doseglo svoj zadnji višek. Na drugi strani sta modernizacija tovarne in uvajanje novih proizvodnih programov (smučarsko okovje, umetno kovaštvo) zahtevali kvalificirano delovno silo. Zadruga je svojim delavcem omogočala različne oblike priučevanja, za izobraževanje vajencev (strojne ključavničarje in umetne kovače) pa ustanovila lastno strokovno šolo. S tem so

možnost za zaposlitev dobili tudi mlajši delavci, sestava zaposlenih v zadrugi pa se je precej pomladila. To je bilo za Kropo zelo pomembno, saj je število kroparskega prebivalstva postopno spet začelo rasti.

Preučevanje življenja v Kropi in Kamni Gorici se bo nadaljevalo z obravnavami življenja v Kropi in Kamni Gorici v drugi polovici 20. stoletja, ko je glavni razvojni dejavnik širšega območja Kroe postala naslednica leta 1947 nacionalizirane zadruge, Tovarna vijakov Plamen Kropa. Izjemno velik vpliv tovarne na življenje krajanov in okoliških prebivalcev, bogato kulturno in športno udejstvovanje, nastajanje novih delavskih sosesk in gradnja stanovanjskih blokov za priseljene delavce, oblikovanje novega centra Kroe izven starega trškega jedra s številnimi problemi zaradi staranja prebivalstva in specifičnosti življenja v spomeniško zavarovanem območju so iztočnice za nadaljevanje raziskav. Še prej pa bo v jubilejnem letu Kovaškega muzeja, ob 60. obletnici ustanovitve muzeja leta 2012, izšla posebna tematska številka, posvečena tehniški dediščini izdelovanja vijakov in žebeljev v Kropi v 20. stoletju.

Viri in literatura

BETON, Kaja: Versko življenje v Kamni Gorici v 20. stoletju. Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi XI, 2011.

BOGOŽALEC, Toni: »... Ker je po veliki večini Kropa narodna, kakor malokateri kraj na Slovenskem. Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi V, 2005, 109–124.

DOLŽAN ERŽEN, Tatjana: Lato – Smuk – Rak – Kum. V Kropi so sredi 20. stoletja izdelovali smučarsko okovje. Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi IV, 2004, 101–116.

FLORJANČIČ, Saša: Proizvodni program in prodaja izdelkov industrijske zadruge v Kropi. Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi IV, 2004, 87–99.

FLORJANČIČ, Saša: Občina Kropa 1904–1933. Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi XI, 2011.

GAŠPARIČ, Jure: Kropa 1918–1941, politično-zgodovinski okvir. Kroparji v klobčiču politike. Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi XI, 2011.

HABJAN, Anže: Katoličani v Kropi in njihovo življenje v 20. stoletju. Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi XI, 2011.

POLJAK ISTENIČ, Saša: »Za igro je bil pa zmeraj denar!« Društveno življenje v Kropi in Kamni Gorici konec 19. in v prvi polovici 20. stoletja. Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi V, 2005, 81–108.

PRINČIČ, Jože: Tovarna vijakov Plamen Kropa: od konca druge svetovne vojne do stečaja in novega začetka (1945–1997). Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi VII, 2007, 208 str.

ŠMITEK, Zmago: Družbena kultura Kroe v prvi polovici 20. stoletja. Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi V, 2005, 21–31.

Marija Cvetek*

DREVEŠA IN GRMI V BOHINJSKEM FOLKLORNEM SLOVSTVU

Ključne besede: folkloristika, folklorno slovstvo, folklorne povedke, pregovori, rekla, primere, šege in navade, imenoslovje, toponimi, bajne rastline, bajna bitja, drevo, grm, les, gozd, Bohinj

Izvodček

Prispevek je posvečen drevesom in grmom v bohinjskem folklornem slovstvu, ki je v bohinjskih govorih zapisano v knjigi „pravljajo“ z naslovom Naš voča so včas zapodval (Cvetek 1993:5). Poleg teh povedk se v dodatnem terenskem gradivu pojavlja rastlinski svet dreves in grmov tudi v pregovorih, reklih, primerah in toponimih ter domačih hišnih imenih. V obravnavanem gradivu bomo spoznavali stvarno in duhovno sožitje bohinjskega človeka z gozdom naploh, prežeto s trdoživo bajeslovno dediščino rastlinskega kraljestva.

V vseh religijah in kulturah človeštva rastline simbolizirajo temeljne lastnosti in vrednote življenja. S svojo rastjo in najrazličnejšimi vlogami v človekovem življenju manifestirajo nenehno prerojevanje in pretakanje življenjske energije. V vseh kulturah obstajajo rastlinska obredja, ki v vseh letnih časih in v vseh obdobjih človekovega življenja slavijo ta neizmerni dar neba. Tudi v krščanstvu predstavlja rastlinski svet dragoceno simbolično bogastvo.¹

* Marija Cvetek, prof. slovenskega jezika in prim. književnosti, upokojena bibliotekarka in etnologinja, Srednja vas 18, 4267 Srednja vas v Bohinju. E-naslov: marija.cveteki@gmail.com

¹ Marija Cvetek: Rastlinski svet v bohinjskem folklornem slovstvu (predavanje na Mednarodnem festivalu alpskega cvetja, Boh. Bistrica, 2007).

Posebno drevesa so s svojo mogočno rastjo in lepoto vseskozi navdajala človeka z občudovanjem in strahospoštovanjem. V njih je prepoznaval skrivnostno preseganje svojih siceršnjih in duhovnih razsežnosti.

*Drevesa sodijo med najstarejše živeče prebivalce našega planeta. Verjetno so prav zato tako globoko zasidrana v človeško zavest.*²

So tudi največji prebivalci na Zemlji in prav gotovo spadajo med najpomembnejše predstavnike njene in naše naravne dediščine. Zato ne preseneča, da je človek že od nekdaj pripisoval drevesom in grmom čudežno moč; njihovi simbolni pomeni so se tudi v bohinjskem duhovnem izročilu ohranili do današnjih dni. V različnih žanrih bohinjskega folklornega slovstva je zastopan svet dreves in grmov v svojih »vsakdanji« stvarnosti in v arhetipskih prvinah pojmovanja naših prednikov.

V omenjenem gradivu seveda največkrat »nastopajo« drevesa in grmi, ki rastejo v vseh bohinjskih mikroregijah: v Zgornji in Spodnji Bohinjski dolini, obe pa se podaljšujeta še v Nomenjsko in Ukanško (jezersko) kotlino. Bohinju pripadajo, kot je zapisal Tine Mihelič, vsa *nadstropja*: od precejšnjega deleža jelovških in poključkih planot, od sredogorja pa do najvišjih grebenov, ki s Triglavom na čelu obkrožajo Bohinjsko dolino. Bohinj je več kot 65 odstotkov poraščen z gozdovi; ti z drugimi naravnimi lepotami vred markantno oblikujejo njegovo pokrajino.

V tem geografskem okviru bomo torej osrednjo pozornost posvetili dendrološki naravni dediščini v narečno zapisani zbirki povedk *Naš voča so včas zapodval*.³ V knjigi je 239 povedk; od katerih se v 51-ih povedkah pojavljajo: gozd, različne drevesne vrste in grmovnice ter njihovi plodovi, veje, les, šibje, palice itd. Poleg teh se še nekatere zgodbe dogajajo v gozdu ali v njegovi bližini, vendar ga pripovedovalci posebej ne omenjajo. Zraven »domačih« drevesnih vrst v zgodbah posebno mesto zavzema oljka, ki kot žegen varuje dom in bohinjskega človeka spremlja ob najrazličnejših dogodkih v njegovem življenju. Med drugimi »eksotičnimi« drevesi (palma, figa itd.) jo je prepoznaval tudi v cerkveni ikonografiji. V zgodbah svetega pisma pa je ob drevesu življenja in drevesu spoznanja dobrega in hudega iskal odgovore na svoj odnos do narave in življenja nasploh. Pripovedi vključujejo mnoga dela in opravila, povezana z gozdnim gospodarjenjem, ki je bilo poleg živinoreje najpomembnejša gospodarska panoga še v polpreteklem obdobju Bohinja. Vendar se v njih hkrati zrcali posebna povezanost z gozdom, v katerem se giblje množica skrivnostnih bitij na nevidni meji med dobrim in zlim, na kateri se je bohinjski staroselec še znal sporazumevati z njimi. Zgodbe pričajo, da se jim tudi dandanes kaže približevati s strahospoštovanjem in v pravem trenutku.

2 Peter Skoberne, Predgovor. V: Špela Habič in Alenka Čuk (ur.), Tisa v Stranah pod Nanosom: legende, skrivnosti, odkritja (Postojna: Zavod Znanje, OE Notranjski muzej, Zavod za gozdove Slovenije, OE Nova Gorica, Zavod RS za varstvo narave, OE Postojna, 2011), 7.

3 V razpravi bomo uporabljali kratico: NVSVZ.

Eden izmed najbolj znanih bajeslovnih prebivalcev v bohinjskih gozdovih je *pol-snjak* ali *pogošnjak*, ki mu nekateri rečejo tudi *gozdni* ali *divji mož*.

Polsnjak, al pa tud pogošnjak so mo reklā, j živov v gošā, v Tamal Savica. To j biv an tāk divjā mož, k jā hodov po goljcarščāh bajtah (bajtah gozdnih delavcev), *kođar so šlā goljcarjā na devo, pa vse jām jā tacajt pojedov.*

Ankrēt ga j pa an koražān goljcar prčakov v glistah (leseno ogrodje za sušenje nad ognjiščem) *nad gonišām pa ubov ga je.*

Potle pa pride k njāmo polsnjakova žena, k s jo j ugrabov zmāđ dākličov z vasi.

*Pa začne na vās gvas vākata: »Zdej, k s ga ubov, š pa še njāgove votroče rādiv.«*⁴

S polsnjakom so strašili predvsem otroke:

Al pa čā smo tokle kej norel pa skakal po hiš, so reklā: »Bo pršov polsnjak, pa te bo vzel!«

*Jest sām mislov, da j to an tak lāsjak, k sām biv mājhān. So pa reklā, da j to an tak divjā mož, kosmat, pa v goš žvi.*⁵

Pisatelj Janez Mencinger ga je poknjižil v *podlesnjaka* in *polesenjaka*, ker beseda izhaja iz danes že zastarelega oziroma poetičnega izraza les (v pomenu gozd). *Pogošnjak* pa pride od goše, ki je narečni izraz za gozd. Pisatelj nam ga po dedovi pripovedi predstavlja v pisani družini drugih bajnih prebivalcev pod Triglavom, ki je še v njegovem času predstavljal »kozmično os« bohinjskega sveta: *Često mi je pripovedoval čudne bajke o podlesnem možu, o zmajih in gorskih škratih. A preden mi je pričel pripovedovati, sem ga moral zelo prositi in mu trdno obljubiti, da nikoli ne pojdem na Triglav. /.../ Kdor se zagleda v Triglav, tega ugonobijo njegovi duhovi, ker nočejo, da bi nižinski človek hrepenel po takih višavah. Tako me je svaril ded. Globok pomen tiči v njegovem svarilu. Prepoznavam, /.../ da mi ni zgolj gora, ki je slučajno višja mimo sosednjih velikanov, ampak veličasten mejnik med zemljo in nebom.*⁶

Kult gora se je v bohinjskem vraževerju ohranil do današnjih dni, kar se še posebej kaže ob gorskih nesrečah in izjemnih vremenskih pojavih. Poleg tega pa je ostalo še dosti prostora za pradačne relikte drevesnih kultov, ki so znani v vseh kozmogonijah tega sveta. Na Slovenskem se je ohranilo čaščenje dreves najmanj do srede 19. stoletja, kar nam je poznano iz zapisov o preganjanju »stare vere«. Geografsko nam je najbližja kobariška zgodba o čaščenju drevesa in studenca iz 13. stoletja, ki jo je literarno obdelal pisatelj France Bevk v povesti Umirajoči bog Triglav.⁷

Ena izmed bohinjskih povedk opisuje pravljični gozd *Sakraboljt*, ki spominja na pradačno dobo izobilja in rodovitnosti:

4 NVSVZ, Polsnjak. Štefka Jazbar (1903–2002), Stara Fužina (1973), 34.

5 NVSVZ, Te bo Pehta! Marija Gašperin (1916–1997), St. Fužina (1989), 37.

6 Janez Mencinger. Moja hoja na Triglav (Ljubljana: ZD III., 1963), 186.

7 Gorica 1930.

Sakraboljt ja biv tok kat ana dazela v pravljajca. Tam ja bo vse tkuj valiko pa dabevo, k ja vse tkuj dobro obrodljo. K so v Sakraboljto goljvala,⁸ ja biv tkuj dabev krompir, da so ga mogla zavrtata, ca so ga votla van dobita. Korenje j biv pa tkuj velk pa dabev, da so ga kvala pa sinkaljne (škodle) z njega devala.⁹

V tem gozdu očitno niso rasla drevesa, pač pa poljščine, za katere smo otroci mislili, da so jih naši predniki »podedovali« po velikanih, o katerih nam pričajo bohinjske pripovedi, da so izumrli. Ena izmed njih pripoveduje, kako so Češnjani vlekli »jagodco (gozdno jagodo) z vožičam spod góše. Tkuj ja bva dabeva pa valika, da ni šva céva na vožáč. So jo mogla prăkvát al pa so jo ša prăžagalá, da so jo saj pó zbasal gorá. Pa kuj jah ja pomagavo, pa so še komej pərtášál (pritiščali) vožáč na cesto gôra.«¹⁰

To je bilo po vsej verjetnosti v tistih časih, ko so v Trébežo, v Pústovmo róto ble tkuj vólíče ženske, da j an dăkaljč v bértah (v predpasnik) vôhka djav dăvet votrók.¹¹

Deveti deželi izobilja pa se je v svojih pripovedih rad približeval Podgóšarjov Gustál /.../ Tam na Bitənjšk planin ja prémzov (prevažal z žičnico) les. /.../ Vón ja imov take skrajnosta v ta malo pa v ta veliko stran, da j vse povečov al pa pomanjšov. Von ja tisto revšno povəčov, sojo vas, k ni bo bėnga poštega kmeta, ja pa vse podeseterov.

Pər an hiš so imel marbit ta nejmanjšga prašiča, j pa rekov, da so takga prašiča kval, k j biv sedam metrov dăh, da j špeh na štape (stopnice) dol visov, pa da j bo vse založen pod streho. Hrbat ja biv tak, da so ga za stógovc (steber za kozolec) al pa za braníce (stegnjeni kozolec) ponucal.¹²

Podoben »gradbeni material« najdemo v zgodbi o Indiji Koromandiji, ki jo je v okolici Gorice izvedel zbiralec ljudskega slovstva Anton Pegan (1850–1916):¹³ /.../ Duri in okna so iz slanine in pleč. Lese pa, to je vrata na dvorišče in vrt, spletene so iz samih klobas in presetovih reber /.../

Pripovedovalci tovrstnih zgodb iz »narobe sveta« menijo, da so si ljudje take komične prigode izmišljevali, da bi zabavali otroke ali da bi se v svet izobilja reševali iz svoje revščine. Iz slovenskega in evropskega izročila nam je znana priljubljena tematika o čudežni deželi, kjer se cedita mleko in med in jo najdemo za devetimi gorami in devetimi vodami.¹⁴

⁸ Iz nem. gl. holzen: les sekati, drvariti, drevje podirati.

⁹ NVSVZ, Koko so v Sakraboljto goljvala. Frančiška Stare (1921), Češnjica (1992), 27.

¹⁰ Janez Stare (1911–1996), Češnjica. Marija Cvetek, Terenski zapiski (1992).

¹¹ Marija Smukavec (1932), Podjelje. Marija Cvetek, Terenski zapiski (2007).

¹² NVSVZ, Takga prašiča so kval, k ja biv sedam metrov dăh. Alojz Korošec (1924–1997), Boh. Bistrica (1991), 28.

¹³ Kaj si naše ljudstvo o Indiji pripoveda. Besednik 1869, 75.

¹⁴ Zmago Šmitek: Deveta dežela izobilja. Kristalna gora: mitološko izročilo Slovencev (Ljubljana: Forma 7, 1998), 139–156.

Če se vrnemo v resnične bohinjske gozdove, v njih med iglavci in drevesi nasploh »kraljuje« smreka (*Picea abies*), ki jo v Zgornji Bohinjski dolini imenujemo **brina** ali **səmreča**. Tudi pomanjševalnica **brinca** je v rabi; pred 2. svetovno vojno si je posebno odraščajoča mladina prislužila marsikakšen dinar pri pogozdovanju s smrečicami. Rekli so, *da gredo brince sadit*. Ali: »Ta gvànt sām s pa zaslužov, k sām brince sadiv.« Poimenovanje za smreko prihaja iz praslovanščine: *smerka; indoevropsko izhodišče *smerk- pa pomeni iglavec, koren *smer pa iglast gozd. Smreki je posvečenih največ bohinjskih povedk in zgodbeno zaokroženih pripovedi o njeni prisotnosti v življenju bohinjskega človeka. Vseskozi ga je spremljala tako rekoč od zibel do groba, dobesečno in nasploh. Zbeva (zibel) in truga (krsta) sta bili izdelani iz smrekovega lesa. Z njim se v največji meri ponaša predvsem stara bohinjska arhitekturna dediščina, da ne govorimo o pohištveni industriji in nešteti uporabnih in prestižnih izdelkih, ki so nepogrešljiv del bohinjske stanovanjske kulture. Smrekove iglice in smola so neprecenljive vrednosti v bohinjski ljudski medicini. Iz obojega še danes pripravljajo smrekova mazila: /.../ sāmrečovo žavbo; an rəcept ja tāk, da se na svinjšč mastā povcve narezane sāmrečove vejce. Ča jah pa popáraš, ja pa fanj kòpov (koppel) za revmo /.../¹⁵ in proti ohromelosti. Tudi smola je služila za podobne pripravke; navezovali so si jo celo na bradavice in jih s tem odpravili. Včasih so žvečili píph kot žvečilni gumi.

Píph ja takà smova, k jo dobiš čisto na brinā, kokər ana kugəlja je, vôhka jo pa dobiš tud notrā, k se žagajo štóčā (hlodi). Ata so reklā, da j fanj, da s vusta rəzkužāš.¹⁶

Píph je narečni izraz, ki ga starejši ljudje uporabljajo za »čisto« smolo, ki so jo včasih pridobivali tudi tako, da so v deblo zavrtali luknjo. Prihaja pa prav gotovo iz nemščine: das Fichtenharz, kar pomeni smrekovo smolo, čeprav tako rečejo še predvsem macesnovi: Măcəsən ja bəlj smovnat; ča ga zavrtāš s svedram, čist bev píph vən teče.¹⁷ »Predelano« smolo so iskali po mravljiščih in jo imeli za kadilo. Sveže smrekovo lubje z gladko spodnjo plastjo lahko polagamo na rane. Včasih so si góljcarja z njo nudili »prvo pomoč« pri usekaninah in odrgninah. Smolo so uporabljali tudi za izdelovanje bakel (fágva, fággle, 2. skl.). V hudih časih je smrečje služilo za živinsko krmo. S posebnimi noži so narezali smrekove veje in jih nato nasekali; nekateri pa so jih zmleli celo v slamoreznici. Informatorka Marija Smukavec iz Podjelja je povedala, da so krave prav rade jedle smrečje, ko so se ga navadile. Prav tako so z nasekanimi smrekovimi vejicami nastiljali živini. Na Koroškem je v Mežiški dolini znana steljeraja, priprava stelje iz smrekovih vej, ki so jo spremljale različne šege. S smrečjem krmijo drobnico, da se na ta način reši raznih zajedalcev. Pozemljikovci pa so jim služili za fižolovke ali tudi kako drugo oporo. Pozəmljıkovc ja tista sāmreča, al pa kapník, k rasē na róbo, pod kápam druge sāmreče, da ga tist duši, to j zadšēna

¹⁵ Marija Cvetek: Iz zapiskov po spominu.

¹⁶ Franc Cvetek (1919–2003), Sr. vas. Iz avtoričinih spominskih zapiskov.

¹⁷ Gašperin Peter (1939), Sr. vas. Marija Cvetek, Terenski zapiski (2011–2012).

V Podjelje so se »prišli pokazat« novi zvonovi za faro cerkev v Srednji vasi.

Foto: Pavle Korošec, 2000.

*šamrečca, rase pa počas, da j góst les. Vôhka j ža tokó vognjító, da j na sred ža le kat svinčnak, pa j tkuj cãh (prožen), da se na odlomã.*¹⁸

V planinah so kurili tudi s smrekovimi storži; na odprtih ognjiščih so podkurili s suhimi smrekovimi vejicami, ki so jim že odletele iglice: *zravã nek so ble prpravljene, zato k se jãh jã hitro vogãnj prjev.*¹⁹ Take vejice se imenujejo *šitrca*, kar poudarja njihovo lastnost, da hitro zagorijo. Znani gorjuški prekupčevalec in humorist Žalehar²⁰ je pripovedoval, kako je pri njih na Gorjušah pogorelo v njegovih otroških letih, ker so kurili s *šitrco*, ko so kuhali maslo. Maslo se je vžgalo in ogenj je z odprtega ognjišča »ušel« na streho. Ko je Žalehar srečal nekega sovaščana, je takole komentiral požar: »Ja ja, šitra j bva hitra.«

Smreka še dandanes tudi pri nas velja za obredno drevo. Je pradavni simbol rodovitnosti, zato jo najdemo med kulturnimi drevesi mnogih narodov. Obrednega značaja so tudi mlaji, ki jih fantje postavljajo ob pomembnih življenjskih dogodkih in praznikih: za nove maše in birme pred cerkvijo, za prvi maj, ob porokah, okroglih življenjskih jubilejih itd. Smreko *omájjo* (olupijo), pustijo samo zelen vrh, pod katerim obesijo venec iz smrečja ali pušpana. Na dve olupljeni smreki z zelenim vrhom obešajo tudi napise (transparente) ob pomembnih dogodkih. Iz smrečja pletejo kite, z njimi okrasijo cerkev ob že naštetih slovesnostih. Taka smrekova girlanda mora

obvezno obkrožati tudi glavna cerkvena vrata, kar spominja na starodavno apotropejsko opasilo. Včasih so iz smrečja pletli vence za pokojnike – tudi za dan mrtvih za na grobove – dandanes pa so aktualni adventni venčki, prav tako narejeni pretežno iz smrekovih vejic. Z njimi so krasili odre in vozove ob vaških prireditvah (gasilskih in lovskih veselicah itd.). Lovci si ob posebnih priložnostih (pogrebi) zataknejo za klobuke smrekovo vejico. Kadar pa ustrelijo kako visoko divjad (gams, jelen, srnjak), pa jo ji zataknejo v smrček. Prav tako »prestižnima« predstavnikoma divje perjadi (ruševce, veliki divji petelin) položijo v kljun smrekovo vejico; še raje pa brin ali rušje. Tudi tu ob prispodobi »zadnjega grižljaja« vidimo še globljo simboliko.

Smrekove veje so ljudem pozimi služile namesto predpražnika. Bohinjski rojak Joža Mahnič se v svojem delu *Roža mogota*²¹ spominja, kako so pred mogočno obokana vhodna vrata namestili */.../ sveženj svežih smrekovih vej pred pragom, na katerem smo si pozimi pred vstopom v hišo očistili obutev*. Morda se za tem skriva še kak apotropejski namen, saj je hišni prag »občutljivo mesto«, ki predstavlja mejo med tu in onkraj. Hudoben človek, ki je s copranjem »naredil« nesrečo pri hiši, je pod prag zakopal *frišãn prašičov parkãlj al pa kost /.../ pa tud črna cunjã zakopana /.../*²²

Smrečico pribijejo na vrh slemena, kadar pri novi ali obnovljeni hiši napravijo nov *címpãr* (ostrešje). Dandanes je to »oznanilo« za opravljeno delo in za likof; če pa je bila na strehi narobe obrnjena smrečica, so pa vsi izvedeli: *namenoma okol obrnje-na smrečca j pa znak, da tistãm, k so mo deval, ni dav za pjačo.*²³

S smrečjem so včasih krasili domove v božičnem času, ki se je »stopil« s pogan-skimi šegami zimskega kresa. Še zdaj morajo imeti jaslice v kotu zataknjene smrekove vejice, ki njihovo »prizorišče« dopolnjujejo z gozdom. Seveda zimzelene vejice simbolizirajo življenjsko moč in večnost, kar še dodatno poudarja božično sporočilo, ki ga prinaša Kristusovo rojstvo. Z isto simboliko je zaznamovana božična smrečica, ki ji pravimo *drãvésc*, *drãvéščk* ali *šamrečca*. Naša pokojna mama Ivana Cvetek (1914–2009) pa je zanjo rada uporabljala izraz *krispan* (iz nem. der Christbaum). V njenih otroških letih so ga tako imenovali učiteljice, ki so stanovale pri nas in pri katerih ji je vedno prinesel božiček, ki je pustil darilo pod krispanom. Sami so prvotno postavljali samo slikovite jaslice, okrašene s smrečjem. Na domu našega očeta Franca pa so vedno postavili veliko božično drevo, ki so ga okrasili z domiselnimi doma narejenimi obeski, edini kupljeni okras je bila *špica* na vrhu drevesca.

Pustna šega vlačenje ploha je prav tako povezana s smreko. *Pòh* so vlekli, če se v vasi nobeno dekle, godno za možitev, ni poročilo do pusta. Prav na pustni dan ali na pepelnično sredo so fantje vozili smrekovo deblo po vasi. Ustavili so se pred hišo »izbranega« dekleta. Radi so izbrali tako, ki je že imelo fanta, pa se je »razdrila« poroka. Če se je dekle odkupilo, so šli dalje; nazadnje pa hlod prodali in zapili. Ta šega se

¹⁸ Zdravko Sodja (1936), Koprivnik. Marija Cvetek, Terenski zapiski (2006).

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Janez Zalokar (1905–1987).

²¹ Joža Mahnič: V svetu rože mogote (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995), 13.

²² NVSVZ, 142.

²³ Anton Zupanc (1930), St. Fužina. M. Cvetek, Terenski zapiski (2011–2012).

je že izrodila; pred leti so jo združili s pokopom pusta: voznik je s konjem na saneh vlekel smrekov hlod, za njim pa je šel našemljeni *fajmoštər* z žalostno okajenimi pogrebci. Smreko jim je za to priliko dovolila posekati zadruga na pašniku; nihče izmed njih je najbrž ne bi podaril iz svojega gozda.

V povedki *Šac na Vrtovino*²⁴ (iz zbirke NVSVZ) ognjene smreke simbolizirajo višjo silo, ki poseže med kopače zaklada na Vrtovinu. To že v naslovu obeleženo prizorišče dogajanja je skrivnosten kraj blizu Bohinjskega jezera, kjer *jə biv ankrèt an grad; šə dons jə vidtə tam ano skavo*. Nekoč so se tja namenili »trije«, da bi odkopali šac; postavili so se v ris, vsak na svoje mesto. Tisti, ki je imel šest šol, je bral *Kalamona*, ostala dva pa sta se lotila kopanja.

K kopljeta do ponoči, se pa prkaže ta spodnja s skrinjco pod pazdho. Tist, k jə brav Kalamona, se j tkuj ustrašov, da se j nagnov z risa vən, hudič mo j pa s krempljam vodtrgov pərataljc (list) s Kalamonovəh buklə, tok da ni mogov več nazaj zagovaritə. Takret so pa začele vognjene səmreče padāt v jezero! Tə trjé so jo šlə, da jəh jə kar samo neslo, pa šə vsegljə jə ta zadnjəga vopvaziva ana səmreča, da mo j məso kar prsmođnov, pa vseskoz jə biv potle kruljov. Šə k so ga na pare prəbvačil, so vidlə, kakšən žlak jə to biv.

Na Vrtovinu so med različnimi drevesnimi vrstami mitološko vlogo odigrale smreke, ki s svojo pokončno in visoko rastjo simbolizirajo razmerja med zemljo in nebom. Ogenj je preskočil nanje po koreninah iz pekla ali pa je vanje iz neba udarila strela. Avtorica tega prispevka se spominjam razlag starega očeta, ki so mu te pripovedi služile kot vzgojno sredstvo. Njegova dodatna »analiza« pripovedi – zapisana po spominu – je svojevrstno izročilo, ki je iskalo odgovore tudi v svetopisemskih zgodbah.

Ogenj je torej lahko preskočil iz nebes kot kazen in očiščenje hkrati, da bi se vzpostavil prejšnji red, ki ga je trojka prekršila, saj je s pomočjo hudiča hotela priti do bogastva. Pohlepneži so se ustrašili, spoznali zmoto in zbežali. Goreče smreke so torej tudi prispodoba peklenskega ognja, ki je preskočil na obredna drevesa. Ta so začela padati v jezero in se »sama pogasila«, ker kopači vendarle niso prišli do bogastva, ki ga je držal hudič v krempljih. Ogenj in voda simbolizirata očiščenje. Usodno je bilo tudi, ker so se trije združili pri iskanju zaklada; trojka je v ljudskem pojmovanju število organizacije in dejavnosti. Tudi med tremi pravičnimi junaki je vedno nekdo izbran za nagrado ali kazen. Tu jo je skupil »ta zadnji«, ki se ni uspel umakniti s hudičevega »teritorija«. Najbrž je bil to »organizator«, ki se je nagnil preko mejne črte risa in zaradi strahu ni zmožal *panati*, nazaj zagovoriti, peklenske sile. V drugih variantah te povedke izvemo, da je šlo za zlato, najbrž za zlat denar, ki ga je po vsej verjetnosti zakopal tisti, ki si ga ni prislužil po pošteni poti. Zato ga je imel hudič v oblasti. Ris, čarovni krog, ki ga je potrebno zarisati s palico, ima varovalno moč samo znotraj svoje meje.

²⁴ NVSVZ, 108.

Tudi v 88. zgodbi (NVSVZ) – *Hudič jə šov za njima*²⁵ – srečamo hudiča med smrekami. Na kvatni teden sta planšarja iz dolgočasnega *Žreva prəd Goreljekam* šla k planšaricam na planino Jelje.

Sta vedva, da j kvatna sbota, pa se nista hava.

Stric jə večket za kakšno reč rekov: »Tə j bo takret, k smo bli šə kergəljca, se nismo bengə balə.«

K sta šva na Jelje, sta bva pa tkuj žəna, da j rekov Medjov stric: »Al b bo fanj, čə b imeva an pir.«

/.../ Poškarjov Janez jə pa rekov za njim: »Kaj pir, da b imeva hudiča.«

Na vem, koko da mo j tək ušvo. Jest səm le mislova, da j rekov: »Da b ga imeva, hudiča.«

Al pa: »Hudičov b se prlegov!«

Pa prav Məlena Medjova, da j stric zmeram glih tok povedov, kokər da mo j tok pršvo na jezk.

To j pa tkuj z duše rekov, da sta pər prič zagledova zravan vəličə kosmate nojé. Ble so pa zravan tkuj vsočə səmreče na obeh straneh stəze, da spoda sploh ni bo vej. ən məd tistmə səmrečamə sta zagledova vsočə kosmate nojé, k so se prəmikale pa šle za njima.

Ko je prvi pogledal nazaj, je bil drugi vkopan v tla in ni mogel premakniti nog. Odrevenelost je kazena za prekršek, v mitologiji pogosto nastopi okamenelost zaradi pogleda nazaj, ki je očitno prepovedan, ker ustvarja vez med bajnimi bitji ali pokojniki. Tudi v drugih bohinskih pripovedih so mnogi ljudje videli strašljive prizore, če so gledali nazaj.

Spomnəm se, kuj me j bo strah, k səm kət votrok zvəčer šla od Mežnarčka damú; tam so se pa prəd zgovarjal, da na smeš nazaj pogledatə ob gotovmo časə, čə hodəš ponoč vokólə, tud čə slišəš kəšne glasove. Adən jə samo mav poškilov nazaj, pa j vidov grozne rči, pa velək črn pəs se ga j prjev, pa skoz jə šov za njim, pa nkamər drgam ni votov itə. Čist tih jə biv, šə vājov ni nəč. Takrət jə treba hitro začet molitə, da hudobə prəženeš.²⁶

V prejšnji pripovedi je prikazen izginila in odrevenelost je minila šele, ko sta možakarja začela moliti. Informatorica Frančiška Šest izpod Studora pa nam razkriva, kdaj je pasja prikazen spremljala človeka: *Kvatnječə so hodil v kvatrəh okolə /.../ Čə j bva luna, ga j kər srečov. /.../ Vohka se j kar nankret sprəmenov v psa, pa v človeka j skočov.²⁷* Pes je torej v teh pripovedih povezan s spodnjim svetom, zato posodi svojo zunanjo podobo zlim bitjem, ki hodijo okrog v kvatrnih dneh. Človeku pa je takrat prepovedano hoditi v veselo družbo deklet, kaj da bi si kdo še predrznil vasovati pod njihovimi okni. Tudi kletev, ki je priklicala hudiča, je bila še hujši prekršek v tem času. Zgodba asociira podobnost visokih in kosmatih hudičevih nog z debli smrek,

²⁵ NVSVZ, 125.

²⁶ Marija Cvetek, Zapiske po spominih iz otroštva (2010).

²⁷ F. Šest. Marija Cvetek, Terenski zapiski (2004–2005).

ki pa jo pripovedovalka že vnaprej zanika, češ, da so bile smreke tako visoke, da spodaj ni bilo nobene veje. V povedki je zanimivo tudi ledinsko ime *Žrevo* (Žrelo), ki ponazarja kraj, podoben kotanji ali jami, iz katere se je »samo gor ... vidvo«. V takih krajih, ki spominjajo ali peljejo v podzemni svet, se rada zadržujejo zla bitja.

Da se je v kvatrih nevarno podajati v gozd, zvermo tudi iz povedke *Kvatra*,²⁸ saj v njem takrat kar mrgoli zlobnih bitij, ki imajo v tem času še posebno veliko moč nad človekom. Takrat se ti prikaže hudič že, *čā se prāvēč v špegov gledaš*. Kdor pa bo spoštoval kvatre, pa *bo imov po smrt z zlatmā črkam vokāl gvale napisano*. Torej bo prišel v nebesa in bo njegovo glavo krasila avreola. Tu smo spet pri simboliki kroga, ki posvečuje človekova dobra dela; ta pa ga po smrti pripeljejo k svetosti. Pripovedovalka s pesmico podkrepi nevarnost prevažanja klad v prepovedanem času: »*Na hod v gojzd po kvade / v sboto kvatno, / da zlo te ne napade, / čuj prošnjo materno.*«

Sin ni poslušal materinih svaril, zato je z voliči in naloženim vozom vred zgrmel v prepad in je vse hudič vzev.

V posebnem času, ob določeni uri hudoben človek lahko naredi v gozdu na smrekah veliko škodo. Katera sila pomaga pri tem, zvermo iz povedke *To vse mesc pa luna devata*.²⁹ Vazar iz Stare Fužine je pripovedoval: »*Vem za tak čas, za takò vuro, da nardim takò škodo po sāmrečah, pa bom jāmōv samo šivanco* (šivanko). *Samo da skoz prābijem, pa gor pa dolā po deblo. Druj let bo vse sho. To vse mesc deva, pa luna.*«

Navpična smer igle, ki se giblje od zgoraj navzdol, služi zlobnemu človeku kot čarovni pripomoček, s katerim ustvarja nasprotne tokove kozmične energije. Luna, ki je s svojimi menami tudi simbol preoblikovanja, v posebnih konstelacijah zaduši rast in življenjske sokove drevesa. Zato ne preseneča, da so kmetje z znamenjem križa zaznamovali posebno debele brine, ki so jih posekali: *V prvo, k sām šōv z njim goljcvat, mā j povedov: »K bāš dābevo brino posekov, morš nardit križ.*

Pa samo s štirmā žlačā (zamahi, udarci) *morš to narditā, s ta petām ne. Čā š to naredov, bāš še tačē sekov.*«

*Večkret smo se kōsalā, tud čā sām sam goljcvov, sem se skušov, koko s štirmā žlačā nardim križ. Goljcar more imet glih žlak.*³⁰

Če bo goljcar s križem zavaroval parobek, bo odgnal zle sile iz gozda in bo še sekal debele smreke, ker jih ne bo nihče oviral pri rasti. Parobek je odprt, ranljiv preostanek posekanega drevesa, odprt tudi za zle duhove, zato ga je potrebno zapreti z apotropijskim znamenjem. Sekira simbolizira uničenje zlohotnih namenov, po drugi strani pa z njo lahko odpiramo pot zlim silam.

Človek z njo posega v naravo in za posekano drevo se mora odkupiti. V mnogih kulturah je povezana s strelo, nekoč je človek verjel v njene analogne učinke. Križ pa

28 NVSVZ. Franciška Uršič (1892–1985). Sr. vas (1972), 137.

29 NVSVZ. Jože Dobravec (1909–1998), Češnjica (1989), 156.

30 NVSVZ. Križ na porofko. J. Dobravec, Češnjica (1992), 206.

Franc Cvetek (levo, avtorčin oče) in Martin Zupanc koljeta smrekove skodle.
Foto: Anka Novak, Srednja vas v Bohinju, ok. 1999.

je eden najstarejših in temeljnih simbolov. Narejen mora biti s štirimi udarci sekire, kajti število štiri je sveto število, povezano je s simboliko križa in kvadrata. Dve osi, ki se križata v središču posekanega debla, izžarevata življenjsko moč in kozmične energije ter razsežnosti, ki kažejo na vse štiri strani neba. Poleg tega to število zaznamuje še mnoge stvari našega stvarstva: štiri lunine mene, štiri letne čase itd. V svetem pismu najdemo štiri apokaliptične jezdece, štiri anjele, štiri evangeliste ... Krščanski križ pomeni odrešitev, povezan je z drevesom življenja, na katerem so križali Kristusa. Pradavna simbolika križa se je v povedkah spojila s krščansko.

Omenjena 151. zgodba v knjigi NVSVZ, ki nosi naslov *Križ na porofko*, »konkretno« razlaga, zakaj je potrebno na parobek smreke narediti križ:

Medja tastar jā zmeram zapodvov, da j naredov na vsak porofk križ, k jā sāmrečo posekov, da b hudič na imov moči, da b hudiča vodgnov.

Moj ata j pa le, čā j bva dābeva brina, naredov križ na porofko (1993: 206).

Brina »nastopa« tudi v dandanes šaljivi bohinjski povedki *Krucmanov junc*,³¹ ki govori o bohinjski trmi s »pojasnilom«, *da trme ni nkol treba benmo na pōsodbo jāšatā. Jo ma vsak sam dovelj*. Zgodbo večinoma razumejo kot neke vrste bohinjsko basen, v kateri nam trmasti junc molče sporoča poučno moralo o napačno usmerjeni trmi:

Čā j pa kēr le prāvēč biv trmast, so mo tle reklā: »S trmast kāt Krucmanov junc.«

Da j an Krucmanov junc s Podjelja biv tkuj trmast, da j tkuj cajt z gvavō v brino tišov, da se j brina poššiva, pa še sam jā crknov.

31 NVSVZ. Ivana Cvetek (1914–2009), Sr. vas (1992), 285.

Aní pa drgače zapodvujejo. Da j biv an Krucmanov vov tkuj trmast, da glih preč ni votov voza prätagnitā, kodar ga j trma zagrabiva.

Bik simbolizira neukrotljivo silo; že etimologija besede pomeni: hrumeč, bučeč; svoje nasilje sprošča s tem, da z rogovi tišči v smreko toliko časa, da je za oba pogubno. V mnogih kultih je žrtvena žival; oba, bik in vol, pa sta povezana z agrarnimi kulturi. Vol v zgodbi kljub »nesvobodi« kaže, da ga človek ne more povsem obvladati, kljub temu da je bil *rezan* (skopljen) in da mu je bila s tem odvzeta neukrotljiva strast. Trmasto izraža svojo voljo in »ukani« voznika, ki ga hoče ukrotiti:

Včasah so tačmo vovo só v ušesa vsulā, da ga j spekvo, potle j pa prätagnov. Krucmana j pa zjezovo, mo j pa le pod vamp zakurov. Vov ja biv pa tkuj žleht, da j le tkuj potegnov, da j biv voganj pod vozam. Voz se j pa vžgav, k ja bo pohno sna gor naloženga. Sol in ogenj, voznikova »vzgojna« pripomočka, imata kot magični sredstvi tudi varovalno in očiščevalno moč.

V zgodbi odsevata poglobitni panogi gospodarskega življenja v Bohinju, govedoreja in gozdno gospodarstvo, ki sta se zares vseskozi borili vsaka za svoj »življenjski prostor«. To zgodbo so nam razlagali kot poučno basen; pomagala naj bi ozaveščati vse tiste, ki zaradi izkoriščevalskega odnosa do narave slepo in nasilno izpodkopavajo pristne korenine svojega naravnega okolja in s tem lomijo vejo tudi sebi in spoštljivemu sožitju tega sveta. Vendar gre tu očitno za globljo simboliko, ki v sebi skriva pradačne kultne ostaline. Prav drevo in bik imata izjemno bogato simboliko v najrazličnejših kozmogonijah in mitologijah tega sveta. Tudi etimologija trme je zelo bogata, izraz je izpeljan iz praslovanske besede *trъmъ, kar pomeni trden, čvrst; iz praslovanske različice *strъmъ (trden, pokonci stoječ) pa izhaja tudi pridevnik strm. Omenjena različica je v prevojnem razmerju s prasl. *stromъ, kar se v češčini ohranja kot strom, ki pomeni drevo. Trmasti bik in pokončno drevo sta dva prvobitna simbola rodovitnosti, mogočnosti in »trmastega« vztrajanja. Bik, neukrotljivi predstavnik elementarnih sil, je v nekaterih mitologijah simbol kraljevske oblasti. Z drevesom se očitno spopada za oblast, za prevlado; za kar sta značilna gospodovalnost in nasilje. Krucmanov *junc* se torej kot nebrzdani bohinjski Minotaver zaganja v smreko, ki s svojo zimzelenostjo simbolizira življenjsko moč, pokončnost in neuničljivost. V tem obrednem rivalstvu propadeta žrtev in njen napadalec.

Pokojni oče je s to povedko poudarjal, kako neukrotljiva je bikova narava in zakaj kmetje ne izkoriščajo njegove moči za prevažanje:

Junc na voza. Čā b ga kovāla, b bācnōv (brnil) kovača, vse b mo podarov pa stōkov. Pa tud rōgljov nima ta pravah za igovc (igo, čelni jarem). K nač na deva, j pa tkuj divja, se ga tōk na da ukrotitā. Marbit ma kdo bālj pametnāga junca, se narāma, da potegne kakšno malenkost. Šā tačmō vōvo, k ga prāpozno režejo, se pozna, da j bālj trmast, pa tud drgačānga furma je, bālj junco podobān. Zato pa tačmo junčovc račejo. Šā vova j muja naučit vozitā. Pravjo, da čā star učiš vova vozitā, da v jetko prideš.

V bohinjskih govorih junec pomeni bika, medtem ko pa na Koroškem tako imenujejo mladega vola.

Jelka (*Abies alba*) je med mogočnimi iglavci najbolj občutljiva na neugodne spremembe v okolju, zato je tudi v bohinjskih gozdovih začela propadati že pred desetletji. Predvsem na Jelovici – kot že ime pove – je včasih prevladoval jelov gozd, zdaj pa so ga »izpodrinile« smreke, med katerimi najdemo komaj še deset odstotkov jelke.

V božičnem času po domovih krasijo tudi jelke; v povojnem »socializmu« je sintagma novoletna jelka pomenila poleg novoletnega drevesca tudi obdarovanje; otroci so pripovedovali, kaj jim je prinesla novoletna jelka. Novoletna jelka, ki je bila lahko tudi »smrekova«, je na javnih mestih nadomeščala božično drevo. V Zg. Bohinjski dolini jelki rečemo *jev* (jeli, 2. skl.), njen les se imenuje *jévojna*, Jelovici pa stari ljudje pravijo *Javójca*. V Bohinju je jelka zaznamovala več geografskih imen; po njej se imenuje tudi planina Jelje in vas pod njo, ki se deli na Spodnje in Zgornje Podjelje. Prav tako je med Staro Fužino in Studorom znano ledinsko ime *Jel les*, pravijo pa tudi v *Jermo lesu*. Tam se je v posebnem času prikazovalo bajno bitje v podobi **zlatega škornja**:

V Jermo lesu, so pa reklā, da se j zlata skorānca prkazvava, da j šla skoz dālvān do znamlja. Pa bedān jo ni ujev. To j bva ana hudoba!³²

Da je bilo to zlo bitje, so ljudje vedeli iz ljudskega izročila: /.../ zlata skorānca j zmeram zginva šale pār znāmlio s križam. Tō bliz ja biv stādenc s čudodelno vodō, k ja človeka vōhka šā na smrtne postlja pozravva.³³

Ljudje so jih srečevali v bližini krajev, kjer so bili zakopani zakladi, ti pa so goreli prav v tistem času, v katerem jih **zlata skorānca** ni pustila kopati: v kvatrih, na kresni večer, na sveti večer opolnoči in nasploh v tako imenovanih volčjih nočeh od božiča do svetih treh kraljev. Prikazovala se je tudi, če so šteli denar ob prepovedanem času. V *Jermo lesu* so pod skalo, ki je zasula vas, slišali peti petelina:

Mama mā j pravva, da k so hodil s šole, so v Jermo lesu hodil poslušat k an skalā, da so slišal notrā pātālina petā. Se veš, koga so votrocā, adān reče, da ga sliš, ta druj pa tud.

Pravjo, da j bva stādorška vas bālj dolā, zato j bo tō slišat pātālina. Da j pvaz pršov s Stādora, ana skava se j vodtrgova, se j pa vse posuvo, da j zato tok vodrezano.³⁴

Ta aitiološka povedka razlaga, kako je nastala današnja pokrajina v predelu blizu potoka Ribnica, ki nosi ledinsko ime *Ribnjek*.

Tudi jelka spada med obredna drevesa, ki so jim ljudje pripisovali posebne lastnosti, saj so v njih prebivala bajna bitja. Vile so si izbrale jelko za svoje zatočišče. V obravnavani zbirki je v dveh povedkah jelka tisto drevo, iz katerega naj bi stesali zibel za pogumnega rešitelja. To sta dve varianti povedke z motivom o zakleti kači;

32 NVSVZ, To j bo takret, k niso bli pānan leta. Frančiška Žagar (1904–2001), St. Fužina (1987), 155.

33 F. Šest. Marija Cvetek, Terenski zapiski (2004).

34 NVSVZ, Pod skavo so slišal pātālina petā. Marija Gašperin (1916–1997), St. Fužina (1991), 188.

prva nosi prav tak naslov: *Zakleta kača*.³⁵ Dogaja se v Vabori pod skrivnostnim Vrtovinom, kjer so še ostanki grajskih ruševin. Koritarjeva izpod Studora je nesla *južno za Grasc*, z Vrtovina pa je proti njej prilezla zakleta kača, ki jo je nagovorila in poučila, kaj naj stori, da jo bo odrešila. Ko se je vračala nazaj brez leskove palice, jo je kača čakala prav na tistem mestu in ji potrta govorila: »Ša ni jevka pognava, / da b se zibka tasava, / da b se dete rodív, / k bo šale manè rāšív.«

Po drugi varianti, ki nosi naslov *Pravljójca vod zakletga modrasa*, pa je bilo dekle Štefletovo izpod Studora in prav tako je neslo koscem kosilo za *Grasc*. Mimogrede povedano, je v Zg. Bohinjski dolini *môdras* splošen izraz za kačo. Štefletova je hotela izpolniti modrasovo prošnjo, vendar se je kljub predhodnemu opozorilu prestrašila in zbežala, ker se je začel zakleti modras vzpenjati po njej. Plazil se je proti grmovju in ves obupan v verzih – kot v prvi varianti – napovedal, kakšna usoda ga čaka: »Vôh-ka b me ršiva, / ča b tkuj cagova na bva. / Zdej pa ša ni tista jev pognava, / da b se zbeva rovnava, / pa tist votrok rodív, k bo manè rešov.«³⁶

Tudi ta povedka je v polpreteklem obdobju marsikomu služila v vzgojne namene. Stari oče Jožef Cvetek (1882–1965) je vedno poudarjal, da se ne smemo nikjer nobene stvari ustrašiti. Dejal je, da nas gornja pravljójca podučí, kako se ljudje radi izognejo, kadar je človek najbolj potreben pomoči. Izjemni junaki se rodijo »na redke čase«. A najprej mora zrasti jelka, iz katere bo stesana zibka za takega junaka. Tolminska povedka o Zlatorogu obljublja, kdaj bo ta junak dobil Zlatorogove zaklade:

*Za 700 let bo zrasla v tej puščavi jelka; iz njenega lesa bodo naredili zibel, in otrok, ki bo ležal v nji, bo dobil vse zaklade Bogatinove.*³⁷

Tudi kačji kralj je bil modras in je živel v gozdu; nanj je nekoč naletel reven kmet:

*V goš ga j dobiv, potle ga j pa votov ubit. Tist kačja kralj se j pa ogvasov, nej ga psti. Kmet ja pa rekov, da ga bo pustov par mer, ča mo pomaga.*³⁸

Kačji kralj je varuh in gospodar zakladov, zato mu je lahko pomagal, a mu je za bičal, da tega ne sme nikomur povedati. Ker je prekršil tabu, je kačji kralj *odpovedov* in potem je kmetova družina spet tolkla revščino.

V macesnovih gozdovih so v davnih časih prebivale vile in rajale po mehki progi iz nežnih macesnovih iglic, ki jih edino ta iglavec »odvrže« v pozni jeseni. **Macesen** (*Larix decidua* Mill.) je v Bohinju zelo *obrajtan* zaradi kvalitetnega in obstojnega lesa. Še posebej cenijo *māsnóve šínkaljne* (macesnove skodle), ki na strehah planinskih stanov in hlevov zdržijo po več desetletij. Zato skoraj zavidajo gospodarjem,

³⁵ NVSVZ, F. Žagar (1987), 21.

³⁶ NVSVZ, Štefka Jazbar, St. Fužina (1972), 22.

³⁷ Simon Rutar, Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska: izdaja v dveh delih, Prirodoslovni, statistični in kulturni opis, 1892 [in] Zgodovinski opis, 1893. Faksimile s spremno besedo (Nova Gorica: Branko, Ljubljana: Jutro, 1997), 110.

³⁸ NVSVZ: Kačja kralj. Franc Čuden (1905–1994), Bitnje (1991), 23.

ki imajo v svojih gozdovih tudi macesnova (*mācēsān*) drevesa. Raste v višjih predelih, tja do nadmorske višine 1950 m, posamično pa še mnogo više. Tudi preprost bohinjski človek občuduje macesnovo drevo, ki se s svojimi močnimi koreninami bori za svoj obstoj v skromni zemlji med skalami. Veliko v zgodbe zaokroženih pripovedi nas seznanja o njegovi »rabi« in njegovi občudovanja vredni vztrajnosti sredi gorskih viharjev: *V mācēsān nejbalj vāččē streva. Tud više gor rasē; pa kuj ja trdān māsnōv les; kuj dōg gvérājo šínkaljna s tga lāsa. Se se ža koj vid, kuj dōg na zgñjājē tāk vaharnik.*³⁹

Njegovo dolgo življenjsko dobo potrjuje najstarejši predstavnik te drevesne vrste pod Slemenom v dolini Male Pišnice, ki že več kot 1370 let kljubuje viharjem in je sploh najstarejše drevo na Gorenjskem. Zato ne preseneča, da so macesni s svojo lepoto, dolgoživostjo in borbo za obstanek tudi bohinjskemu književniku Francu Sodju (1914–2007) ponudili svojo bogato simboliko. Z njimi je primerjal svoj značaj in svoje življenje, polno truda, vztrajanja in trpljenja. Zapisal je, da bo na koncu življenja napisal drugačno knjigo:

*/.../ Takrat bomo zapeli himno, ki so nas je učile peti naše gore, naši gozdovi, tihi večeri, divji viharji. /.../ Bodo peli naši macesni? Bodo še kakor menihi v koru? /.../ resni in utrjeni /.../ okleščeni macesni. Te sem imel najraje. Morda zato, ker sem nagonsko čutil, da bodo tudi mene v življenju viharji oklestili in razdejali. A kako rad bi ostal, kot so ostali oni. Res. Nekateri so obležali. A še taki so bili pridiga, pravljica, kar hočeš.*⁴⁰

Tudi v pesmi **Macesen** Sodja primerja svoj značjski »dualizem« z njegovim:

<i>Življenjska moč je v njem za dolge čase:</i>	<i>Kot z rahlo pajčevino je preprežen</i>
<i>iz skale zrastel, grčav, vendar slok</i>	<i>z odtenki sončnih jas in sivih skal;</i>
<i>v nebo kipi, kot da planinski sok</i>	<i>vsajen v milino in trdoto tal</i>
<i>do zadnje kaplje je izsrkal vase.</i>	<i>obeh usod enako je deležen.</i> ⁴¹

Zlato pobarvane jesenske macesne – ožarjene s soncem – občuduje in upodablja tudi slikarka in zeliščarica Minka Korošec (1928) z Bohinjske Bistrice. Pravzaprav ima rada vsa drevesa, viharniki pa so ji še prav posebej pri srcu:

Kakršno koli drevo, ki mi pride pod roke, mi je všeč. Viharnik, kot kaže, da mi je od vekomaj ljub, a tudi druga drevesa so lepa. Občudujem, kako majo umetniško razraščene veje. V teh oblikah vidiš lepoto stvarstva. Ob njih se spočijem. Vsako drevo je zdravično, vsako ima svojo vlogo, če ne ga ne bi blo. Vsa so za to, da nečemu služijo, samo za vse koristi ne vemo. Zelo malo vemo, čeprav mislimo, kolk vemo.

Macesen nam naznanja tudi zimo; šele ko odvrže iglice, lahko pade sneg. Listje oziroma vejice vseh dreves lahko uporabljamo za čaj. Samo vejico daš v lonec, pa imaš čaj,

³⁹ Martin Cvetek (1929), Srednja vas 59. Marija Cvetek, Terenski zapiski 2011.

⁴⁰ Franc Sodja, Pisrna mrtvernemu bratu (Ljubljana: Lumi, 1991; 2. dop. izd.), 30.

⁴¹ F. Sodja, Meditacije (Celje: Mohorjeva družba, 2002; dp. ponatis), 1. in 2. kitica, 33.

Minka Korošec: Viharnik. Foto: Pavel Korošec, ok. 2002.

še posebno kadar drevesa cvetijo. Koliko ljudi bi lahko poceni pilo zdravo pijačo namesto umetnih pijač, zaradi katerih so lahko samo bolni. Bukovo listje je prav proti tuberkulozi, leska je pa sploh zelo zelo zdravilna, tisti mucki so proti pljučnici. Mah na macesnu je za grlo, prav tako kostanj, oboje moramo zmleti v prah. Vsa zdravila, ki jih imajo v lekarni, v naravni obliki prekosi kostanj. Če ga dobi farmacija v kremplje, ga lahko samo pokvari z raznimi dodatki. Tisa in nagnoj sta na primer strupena, zato ju je bolje pustiti pri miru, ker ne vemo, za kaj pa sta koristna. Pušpan je tudi strupen, a vemo, da pomaga proti virusom.⁴²

Koroščeva nam je v pripovedi poleg svojega odnosa do drevesnega stvarstva dala še celo vrsto koristnih napotkov o zdravljenju in zdravilnih učinkih različnih vrst dreves in njihovih delov.

Tone Zupanc (1930), Andrejčev iz Stare Fužine, pa je povedal o svojih žagarskih izkušnjah macesnove hlodovine: »Če žagaš macesnove štóče, morš imet zmeram vodó zravən, zato k ja tkuj smole v macesno, da t vóhka žaga zastane. Takrèt morš pa hitro z vodó polita, da se t na zamaže. Pa tud les ja tkuj trd, da se list vod žáje praveč vogréje.

42 Marija Cvetek, Terenski zapiski (2012).

Včasəh ja v macesno, k štok pražagaš, taka smova kokər med. Tist ja ta pravo, ta nejbolj za na rane!⁴³

Na strmih pobočjih, v grapah in soteskah pa raste dolgoživa in najstarejša »iglavka« tisa (*Taxus baccata*), ki spada med ogrožene vrste in je zato tudi zaščiten. V Bohinju je znanih nekaj nahajališč tise, vendar mi je eden izmed gozdarjev dejal, da je bolje, če ljudje ne vedo, kje so, ker so našli že marsikatero posekano. Včasih so jo uporabljali za najrazličnejše izdelke od lokov, gumbov, pip itd., zato so jo precej iztrebili. Les se težko kolje, vendar so včasih redki posamezniki iz njega klali skodle, ki so bile tako rekoč večne, saj je tisovina zelo odporna proti gnitju. Razen rdečega semenskega ovoja je vsa strupena. Njena lepota in strupenost sta jo ovili v plašč skrivnostnosti, tako da jo najdemo v mnogih mitih evropskih narodov. Tudi pri nas velja za magično drevo, saj ljudi varuje pred uroki. Ker simbolizira večno življenje, mora biti v cvetnonedeljski butarici. Biti mora tudi med devetimi »rečmi«, potrebnimi pri zagovoru zoper vnetje vimena pri kravi:

Čə ma krava vnetje vimena, jo morš z žganjam namazata pa pokadita. Pa dævet rči morš djat na žərjajco: kofe, cukər, gres. Pa še kakšna žegnana reč more tud bita: žegnana voda, voljka, tisa, pa vse tak, kar se da v hbanco (butarico).⁴⁴

Moj pokojni oče, ki je izdeloval imenitne hbance, je vedno pristavil, da je tisa za v hbanco zato zelo primerna, ker je tako lepe temno zelene barve in ker se ob »trebuhu hbance« tako lepo »porovna«, saj so njene veje prožne in ne štrlijo vsaksebi. /.../ Tako smo vsako leto pri Urbančko dobili nekaj tisovih vejic. /.../ Očetu pa so po osemdesetem letu misli začele uhajati na mladost in pred cvetno nedeljo je dejal, da Urbančkova tisa ni več tako lepo zelena in da jo bo šel iskat nad prepadne stene Ptonca, tako kot v fantovskih letih. /.../ mu je po opravljenem delu nož za sekanje vej padel v globino. Po vrvi se je spustil več kot šestdeset metrov globoko. /.../⁴⁵

Prebredel je potok in »peš« priplezal nazaj po drugi poti, zadovoljen, da je rešil nož in da je še dobər pər tah letəh. Tisto leto je naredil najlepšo in največjo hbanco v »mojem« življenju. Izhajal je iz družine, ki je z veliko ljubeznijo in spoštovanjem ohranjala stare šege in navade.

Še posebno pa je bil naš oče zaljubljen v gozd, ki mu je namenil mnogo svojih moči in utrujenih korakov še na stara leta. Že v zgodnjem otroštvu smo se bali zanj, da ga pri podiranju lesa ne bi ubila kaka smreka ali bukev. S tem drevesom smo se srečevali pravzaprav vsak dan, saj smo včasih tudi poleti kuhali »na« bukova drva. Iz bukovega lesa je naš oče delal toporišča za sekire, krampe in drugo orodje. V

43 Marija Cvetek, Terenski zapiski (2012).

44 NVSVZ: To j švo z njo v grof. Cecilija Smukavec (1926), Sp. Podjelje (1991), 165.

45 Avtoričini spominski zapiski (1999–2000).

Bohinju bukvi rečemo *bukòv*, zdaj pa že tudi *búkva*, lesu pa *búkojna*. *Bukev* (*Fagus sylvatica*) dandanes zarašča precejšen del bohinjskih gozdov, čeprav so v dvatisočletnem obdobju železarstva opustošili predvsem bukove gozdove, saj je bilo za talilne peči najboljše bukovo oglje. Oglarji, ki so kuhali kopé, so bili v planinah priča marsikateri nenavadni prigodi:

*Tratēnca m ja večkratov zapodvava, pa vsele jādna, pa tud drujām, koko j ana duša vicova, pa da j bo prov res. An možic ja nja zapodvov, k ja hodov kopé kuhat v fajžnaršče góre.*⁴⁶

Spet drugi oglar je doživel peklensko jago:

Adēn ja kuhov voglje na Konjsk rovnā. /.../ Potle j pršva pa ponočna jaga: /.../ Taj pa stav pār kopā pa še sam se j zadarov kokār pās.

Potle j šov pa v bajto. Se pa vodprejo čaz an čas vrata pa adēn vrže človeško nogó notrā.

*Pa pravā: »Na, to maš pa za vón, k s nam pomagov jagat.«*⁴⁷

Vendar se jim ponavadi ni zgodilo nič usodnega; morda jih je varoval ogenj, pepel ali oglje, ki prinaša srečo. Otepovci, ki hodijo po hišah na dan sv. Štefana (Stara Fužina, Studor) in na silvestrovo (Srednja vas, Češnjica, Jereka), so dekleta za srečo mazali z ogljem in sajami.

Ker so pomladi najbolj zelene bukove veje, so jih najbrž prav zato zasajali na obeh straneh poti, kjer se je vila procesija. Možakarji, katerih hiše so stale ob »trasi« procesije, so jih prinesli iz gozda, jih ušpičili in zasadili v tla. Dandanašnji tega več ne pripravljajo, na Koprivniku jih postavijo samo pri kapelicah:

*Tle so ža za Markovo prācesjo postavlā tak drāvored z bukovāh vej, pa za svet Tāles tudā. Tō so ble podruj metār al pa dva vsoče. Potle s pa damū prnesov za žvino, pa v pvānino smo tud neslā. Zdej majo le pār kapelcāh, pa marskero žensko vidāš, da s veje nalomā, pa pod pajstho (pazduho) jāh nese damū.*⁴⁸

Z bukovim pepelom so prali perilo:

Naš ata so naredlā tak vūh z bukovga pāpeva, pa ta bel pārīv so notrā skuhalā.

*Tok smo šā bukovō gobo kuhal za vālikončān vogānj, k smo ga pobjā vokól po vāsā nosilā na vāliko sboto.*⁴⁹

Gobe rastejo samo na tistih bukovih drevesih, ki so že obsojena na propad. Fantje si za prenašanje velikonočnega ognja na veliko soboto pritrldijo gobe na žico, na kateri jo vrtijo od hiše do hiše, da ne ugasne. K njej pristavljajo narezane koščke gobe in jih vržejo pri vsaki hiši v zakurjen štedilnik. V lugu so jih včasih kuhali zato, da so bile bolj *kompaktne*, kot je povedal informator Zdravko Sodja s Koprivnika. Take so morale pa nekoč sploh biti kresilne gobe, sicer ne bi mogli ukresati ognja. V mnogih verovanjih je goba simbol življenja.

46 NVSVZ: A ni an člok pvačov več maš? Frančiška Uršič (1892–1985), Sr. vas (1972), 85.

47 NVSVZ: Ponočna jaga. Janez Zalokar (1905–1987), Zg. Gorjuše (1985), 99.

48 Zdravko Sodja, Koprivnik. Marija Cvetek, Terenski zapiski (2011).

49 Martin Cvetek, Srednja vas. Marija Cvetek, Terenski zapiski (2011).

Tudi *topol* (*Populus tremula*) ali trepetlika velja za obredno drevo. Ponekod po Slovenskem so postavljali topolove mlaje za prvi maj. V knjigi NVSVZ imamo razlagalno povedko o topolu, ki nam pove, zakaj to drevo neprestano trepeti.

Marija, mat božja, ja šva po poljo. Poj se j ja pa vse klanjovo, vās drevje, čer ja hodiva. Vse jo j častivo, samo topol se ni zgnov, anī pa pravjo, da trāpātlika.

Potle j biv pa kaznovan, Boh ga j kaznovov, k ja biv tkuj ošabān. Zda pa skoz trāpāta, čāprov ni vetra.

*To se ža na spomnām, a sām od staršov poverbov to lāgendo al kdo mā j to povedov.*⁵⁰

Po belokranjski varianti pa se drevo trese zato, ker ni mirovalo, ko se je poden zatekla Marija z detetom.

Med listavci posebno v terenskih zapiskih najdem veliko pripovedi o lipi.

Lipa (*Tilia*) predstavlja simbol slovenstva, vendar jo častijo tudi drugi narodi, predvsem slovanski. Prinaša hišni blagoslov, zato tudi v Spodnji Bohinjski dolini na binkoštno soboto po oknih obešajo lipove vejice. V Zgornji dolini obešamo *ko-stanjeve* in po možnosti take s cvetovi; na Gorjušah pa *jesenove*. Ta stara poganska šega se je še ohranila pri nas in s krščanstvom dobila drugo vsebino. Na vejice naj bi se usedel Sv. Duh in blagoslovil hišo in njene prebivalce. Bohinjci ta praznik še bolj spoštujejo, kajti cerkev Sv. Duha ob Bohinjskem jezeru je bila zgrajena, ker sedem let ni rodilo polje. Tako naj bi pregnali črva in pomagali rasti pomladnim pridelkom.

Nekoč je vsaka slovenska vas imela svojo lipo, pod njo so se zbirali hišni gospodarji in vaški starešine ter »parlamentirali« o pomembnih zadevah. Tam so tudi sodili. Ponekod so bile lipe obdane s kamni, ki so jim služili tudi kot sedeži, vendar v mitologiji pomenijo krožno razporejeni kamni varovano območje, mejo med svetim in profanim.

Mehko lipovino so uporabljali rezbarji, od tod tudi reklo: *Se drži kāt lipov boh.*

V Srednji vasi v Bohinju raste lipa v starem vaškem jedru ob kapelici. Nasadili so jo po ognju, ki je l. 1949 uničil precejšen del vasi, pogorela pa je tudi stara lipa. Temu delu vasi se reče *Pod lipo*. To ime označuje tudi domača imena hiš, ki stojijo v neposredni bližini: *pār Cnārjo Pod lipo*, *pār Kāvco Pod lipo*; tudi na tabli gostilne, ki je ni več, je pisalo: Gostilna Pod lipo.

Lipovcu ali *malolistni lipi* (*Tilia cordata*) v Zg. Bohinjski dolini rečemo *lipk* ali *lipč*. Ljudje za čaj bolj cenijo lipino cvetje, ki je tudi bolj dišeče. Če kdo nabira lipkovo, mu kdo reče: »*Ōnka* (nikar) *to na naberej, to j le lipč.*«

Za lipo so drugeje verjeli, da vanjo nikoli ne udari strela in da ljudi varuje pred nevihto. Mnogi raziskovalci, ki verjamejo samo pisnim virom, v svojih delih prevzemajo to vero. A moji informatorji so se smejali tej vraži, saj so sami kar nekajkrat doživeli, kako je v lipo udarila strela:

To j bo na Garjušah pār Vrtnarjo, pār nas dama, najbrž leta petānpedāsāt. V lipo, k ja bva kakšne štir metre preč od hiše, j udarva strela, potle j šva pa po debvo po korāninah

50 Zakaj topol skoz trāpāta. Ivana Mlakar (1932), Češnjica (1992), 192.

v šterno, šterna j pa obložena s kamnə. An kamən jə vrgvo v vežne vrata tok, da so dóg časa imele vuknjo. Po vsə lip dol jə pa bva brazgotina; smo jo druj let prov zaradi navar-nost strele požagalə. Ta lipa j bva vsoka pa dəbeva. Gotov smo jo imel od začetka stoletja, k so hišo naredlə. Zej so vrata zamazane. Sigurno jo j mamən stric nasadov, k s jə hišo zgradov. Jest se šə spomnəm tga. Nəvihta j bva, vohk b šə pogorelə. Mama j bva pa vdova z mājhnəmə votrocə, k so nam ata ubilə.⁵¹

Zdravko Sodja je pripovedoval o farovški lipi na Koprivniku:

»Ta lipa j bva vsajena, k jə bo konc 1. svetovne vojne, jo j Stržaj nasadov, k jə biv župnik. Von jə šə igre pisov, šə tlele so jəh igralə. V spomin na konc vojne, spod jə biv pa postavljen spomənik padləm, pa j ta lipa tkuj hitro rasla, pa se dəbəliva, da so ga moglə na britof prəstavnə.«⁵²

Žena Marica, ki je prodajala v trgovini, ta je bila spodaj v župnišču, pa je poudarila:

»Tud v faroško lipo j streva udarva. Se səm bva jest v trgovinə. Vse j ugasnovə, pa vən vrgvo štekar v magacino in varovalke.«

In mož je nadaljeval:

»Jest səm slučajno vidov, k jə usekova streva, səm biv na garažə. Se j samo posvətivo, ana veja j bva pərtja farožo, na konc tiste veje se j pokadlo. V vež so imel pa električno omarco; jəm jə vse notrə scvərvo, varovalke, to j vse pokurvo. Po tist vej jə streva šva, a l pa j na sred dol usekovo. Čə b bo na vrho, se j razkvav. Potle so jo mav obžagvalə.

Pər nas jə bva tamle gor tud ana vəlīka lipa, to so ata všasəh pravlə, da jo j razkvav, pa co do nas so trešče lətele. Sto metrov deleč jə neslo od Andreca. Na tləh jə ləžava, čist rəzkvana.«⁵³

Torej lipa Bohinjcev ne varuje pred nevihto in strelo, vendar jo še kljub temu radi sadijo blizu svojih domačij. Informatorica iz Podjelja pravi, da jo je zasadila zato, ker se ji zdi lepa in hitro raste: »Večkret koz vokno pogledam, kuj jə žə vəlīka. Pa še lpo dəši, kodər cvəde. Od lipe j bolj pa vėč cvetje, lipk pa kasnėše cvəde, kakšnəh štərnajst dni.«⁵⁴

O lipi kroži tudi šala v obliki vprašanja in odgovora: Zakaj Bohinjci tečejo pod lipo, kadar je nevihta? Zato da pijejo lipov čaj. In druga varianta: Zakaj Bohinjci posekajo lipo in jo vržejo v jezero? Zato, da imajo lipov čaj.

V mitologiji je lipa sveto drevo, a da bi varovalo pred coprnicami, kar velja dru-god po Slovenskem, tega pri nas ne verjamejo. O prav nasprotnem nas pouči poved-ka *Coprnce pa coprnječə*.⁵⁵

Včas jə vsaka vas imeva soje coprnječə pa coprnce. Na Kamnah pod Švigljčovo lipo

51 Marija (Marica) Sodja (1939–2010), Koprivnik. Marija Cvetek, Terenski zapiski 2005.

52 Zdravko Sodja, Koršičov (1936), Koprivnik. Marija Cvetek, Terenski zapiski 2005.

53 Prav tam.

54 Marija (Minka) Smukavec (1932), Zg. Podjelje. Marija Cvetek, Terenski zapiski (2006).

55 NVSVZ. Š. Jazbar, St. Fužina (1972), 143.

so imel jəsen na kvatrn tedən shod. Pa kuj gorja so ldem naredlə! Samo tistmo, k jə znov vėntatə, niso moglə do živga.

V lipo se usede tudi ptica, ki poje »Te ujem, te ujem!« in naznanja smrt:

V lipə Pod lipo j tud večkret tist təč pev, pa sta res umrlə Cnarjova mat pa Galetova Mina.⁵⁶

O sovi, ki te obpoje, je znanih še več povedk; ptica se usede tudi v druga drevesa. Večkrat si izbere **hruško** (*Pyrus communis*).

K so nāš mrlə, jə tlele zada v Zetkovo hruško tkuj cajta hodov tist təč pet, da j moj brat Janko utnov, tist, k b mogov bit gospodar.⁵⁷

V hruški je tudi petelin trikrat zapel, ker je šel fant klicat dek-le v kvatrnem te-dnu: Poj jə pa pətelən v hruščə zapev, k jə ba hruška zravən. /.../ K jə pa pətelən v tretjo zapev, ga j pa punca spomnova: »A veš koga j dons? Kvatern tedən.«

Ən von jə zlezov z vojtar dol pa šov jə.⁵⁸

To sadno drevo se pogosto pojavlja v folklornih pripovedih, saj so posebno tepke v Bohinju sadili okrog hiš in gospodarskih poslopij, v sadovnjakih in celo ob sta-novih in hlevih na planinah: Pod Avstro-Ogrsko j imov vsak možnost nasadit hrušče; j Marija Tərezja tok urədiva, da so ldje dobil zastonj pėvcarje.⁵⁹

Prav zato je nastala aitiološka povedka o nastanku imena tepka:

Tepka se zato reče tə vrst hrušče, k so jəh moglə vsə nasaditə. Tist, k jəh ni votov na-sadit, so ga teplə; s paljco so ga nabilə. Cəsarica Marija Tərezja j ukazava, da jəh more vsak gojitə; šə zastonj so pršteljal pėvcarje, zato da b əldje na stradalə. Hrušče so ššil za prəhrano; mlel so jəh, da so z njəmə posəpal štrunce, vmes pa še krlje pa šše češplje. Pa kuhane so jedlə, al pa so koj təčə s kvadovcam potoklə, da so ble bəlj məščə. Pa kuhal so jəh, da so imel hrušovo vodə, šə polet so se snasėčə (kosci) pa grabljójce fanj vodžejal z njo. Pa mošt so s hrušk prešalə, pa za šnops so jəh naməkvalə. Pa hrušov listje šə rade krave jədo, ga j šə škoda za nastfivo.⁶⁰

Beseda tepka je verjetno izpeljana iz glagola tepsti, ker so včasih hruške za na-makanje za žganje in za mošt najprej razsekali in steptali, danes pa jih večinoma meljejo.

Tudi Franc Čuden z Bitenj je v svoji zgodbi *Povodən mož ni votov v šolo hodit*⁶¹ povedal, kako so pri Povodnem možu kuhali hruške. Tako so imenovali fanta, ki ni maral hoditi v šolo, ampak je raje hodil stat pod savski most. Franc jim je pomagal pasti krave:

Jest səm biv žə vėč, da səm našo kravo z gunmə pasov. Pər Povodnəmo možə so imel vəlīk hrušk; so zmeram hrušovo vodo kuhal, an velək piskər, marbit jə držov petnajst

56 NVSVZ: Te ujém! Ivana Cvetek, Sr. vas (1992), 76.

57 NVSVZ: Təč ga spoje. Justina Cesar (1912–1996), St. Fužina (1992), 75.

58 NVSVZ: Pətelən v hruščə jə trikret zapel. Franciška Sodja (1915–1995), Jereka (1990), 128.

59 Martin Cvetek, Sr. vas 59. Marija Cvetek, Terenski zapiski (2011–2012).

60 Marija Cvetek, Iz osebnih zapiskov (2007).

61 NVSVZ, (Bitnje 1991), 52.

litrov, pohān takāh tepk. Poj tam pa šurkov! So m pa dal, da sām s piskra hruške poberov, sām pa v žlic šurke prnesov, k so ponoč potonil. Poj nisām pa več marov za take hruške; mam sām povedov. Od Povodānga moža mat jāh jā pa k nam prnesla. So jāh pa mama skuhal.

O Bohinjcih in suhih hruškah kroži za današnje čase šaljiva povedka še iz časov, ko še niso imeli svojega pokopališča:

Čā j kdo pozim umārov, so ga šale pomvad pokopala. Ga niso mogla nest čāz Bačo, k jā bo tkuj snāga. /.../ Ankrēt jā an voča nēce na Koprivnjeko umārov. So ga djāl pa tacajt kar v ano skrinjo na podstrešna. /.../ Ga pa nasejo čāz Bačo. Potle pa na več, a so v skrinjo pogledala al se jām jā zvrniva, pa vogledajo, da so notra le ta suše hrušče.

So imel pa na podstrešna v an skrinj sše hrušče, v anā pa voča. So pa na hitrco ta napčno skrinjo zagrabilā.

Od takret se pa Tmīncā z nas norca devajo, da smo namast voča ta suše hrušče pokopala.⁶²

Bohinjce dražijo tudi, da požagajo hruško in jo vržejo v jezero, pa imajo hrušovo vodo! Če kdo skuha premalo močno pravo kavo, pravijo, da je to le hrušova (hruškova) ali pa češpljova voda.

Morda je tudi prvi slovenski pesnik Valentin Vodnik, ki je pasel duše na Koprivniku, dobil v Bohinju navdih za verz v svojem Predgovoru Ljubljanskih novic za novo leto 1797: *Al pameti imajo po svetu kaj več, / al drugja ne znajo, / ko hruške zgolj peč?*⁶³ V njem je parafraziral tudi v Bohinju znan pregovor: *Ta zna pa mov več, kat samo hrušče pečā.* Kar pomeni, da ima različne sposobnosti.

Hruške se pogosto pojavljajo v folklornih pripovedih kot sadeži, ker so jih uporabljali v vsakdanji prehrani. Znanih je tudi več starih sort hrušk in domačih imen zanje: *nucca*, *žlahtānca*, *moštarca*, *tepka* itd.

V bohinjskih povedkah ni najti jablane, ki bi rodila zlata jabolka, kot jih srečamo v mnogih pravljicah in v mitskih predstavah o kozmičnem drevesu, ki predstavlja središčno os stvarstva. Ljudsko izročilo pa kljub temu **jablani** (*Malus communis*) namenja spoštljivo mesto. Pa ne le zaradi njenih sočnih in zdravih sadežev, ki jih s pridom uporabljajo v prehrani in bohinjski ljudski medicini. Jabolk se vendarle drži obredna skrivnost, saj morajo biti v cvetnonedeljski butarici, ki jo nesemo k žegnu. Včasih je imel redko kdo pomaranče, pač pa so imeli jabolka v *trebuhu hbance* ali pa privezana okoli nje. Kdor ni imel butarice, je nesel jabolka na cvetno nedeljo k žegnu v žepu, ženske pa v kakem cekarju, zdaj jih imajo mnogi že v polivinilastih ali papirnatih vrečkah z ročaji. Če so bila doma kakšna lepa, debela in rdeča jabolka, je naša mama vedno vzkliknila: »*Tā so pa tkuj alpi kat za k žegno!*« Ali: »*Te demo pa na stran za k žegno.*« Stari oče pa je spravil kako jabolko od cvetnonedeljskega žegna in

62 NVSVZ: Ta suše hrušče. Jožef Cvetek (1882–1965), Sr. vas (1963), 216.

63 Izbrane pesmi Valentina Vodnika (Ljubljana: Slovenska matica, 1958), 41.

Franc Cvetek s svojo cvetnonedeljsko *hbanco*.
Foto: Rado Kravanja, 2000.

Franc Cvetek pred domačo hišo z žegnano *hbanco*. Foto: Marija Cvetek, 2000.

ga položil v jerbas k velikonočnim dobrotam, da je na veliko soboto še enkrat romal k žegnu. Dejal je: »*To j ta pravo, najbolj so tačē jabka, k majo topālčān* (dvojni) *žegān!*« Blagoslovljena jabolka je naš oče slovesno olupil in razdelil krhlje med nas. Olupke pa je pojedla živina, nekaj smo jih z ogrizki vred odnesli tudi na polje, da bi blagoslov prispeval k srečni in dobri letini. Jabolko je od nekdaj simbol plodnosti; njegova pogranska simbolika je v krščanstvu prevzela podobno vlogo.

Tudi Miklavž nam je otrokom prinesel jabolka, v katerih so bili zasajeni kovanci, kar je jabolku dalo še dodatni magični pomen. S kovanci so povezane najrazličnejše vraže, med drugim naj bi prinašali srečo. Še dandanašnji jih mečejo v fontane, da bi se jim izpolnila določena želja. Po poganskem verovanju so se z njimi odkupili vodnim bajnim bitjem. Tudi kadar je bil v vasi mrlič na parah, sta se morala nevesta in ženin odkupiti, sicer ne bi imela sreče: »*V Čēšānc morta pa dnar djat pod tisto šaljco, k jā za kropljenje.*«⁶⁴ Jabolka morajo biti med darovi za Miklavža, ker so povezana z legendo o tem svetniku, ki ga upodabljajo s tremi rdečimi jabolki. Ta jabolka simbolizirajo tri kepe zlata, s katerimi je Miklavž trem revnim dekletom zagotovil doto, ki jim jo je skozi okno postavil v njihovo sobo. Jabolko je v ljudskem izročilu poznano

64 NVSVZ: Včasāh s mogov trdō žaljvatō. Ivana Cvetek, Sr. vas (1987), 82.

tudi po vlogi, ki jo je odigralo v svetopisemski zgodbi o Adamu in Evi, ki je utrgala sadež z drevesa spoznanja dobrega in hudega v rajskem vrtu.

Brez jablane ne bi bilo pravega bohinjskega sadovnjaka in brez njenih cvetočih krošenj ne prave bohinjske pomladi. V naših sadovnjakih uspevajo najrazličnejše stare in novejšje sorte jabolok. V Bohinju se je sadjarstvo razmahnilo, ko je na Bistrici poučeval nadučitelj Martin Humek (1870–1943), ki je bil tudi predsednik Sadjarske zveze Slovenije. Joža Mahnič je takole zapisal o njegovem delu: »Martin Humek ni le na prelomu stoletij kot učitelj izobraževal mladino, temveč tudi zasadil zgleden šolski vrt ter navajal šolarje in odrasle k umnemu sadjarstvu in čebelarstvu. Tudi naš stari ata Lovrenc Starč, ki je bil nekdanji sirar, je pod Humekovim vplivom gojil pred hišo ribez, na vrtu pa razne hruške, laške slive, šentjakobčke in ringlo.«⁶⁵

Od grmovnic je **leska** (*Corylus avellana*) eno najbolj trdoživih in uporabnih vrst grmovja. Nekoč so v Bohinju njeno listje prav tako kot brestovo (*perje vod limovca*: brestovo listje) sušili in pozimi poparili za prašičjo krmo. Leskove liste so uporabljali celo za usekovanje namesto robca. Iz leskovih viter pa so pletli jerbase in košare. V našem folklornem pripovedništvu pa ima leska posebno mesto, ker raste na meji med domačim in neznanim. Ti kraji so za zle duhove in demone bolj odprti in zato bolj ranljivi za človeka, tako kot posebni dnevi in dogodki v letu (kres, božič, novo leto, kvatri; rojstvo, poroka itd.). Tako simboliko prehoda med tu in onkraj, kot že rečeno, predstavlja tudi hišni prag. Leščevje (*lešojna*) se razrašča ob gozdnem robu, na mejah, zato leskovim grmom pri nas rečejo tudi **mejé**; v njih se rade skrivajo bajeslovne kače:

Məna so zmeram reklə: »Tle se ahtej, tle j an star môdras prov žvizdov. /.../ Kuj da j biv hud tist môdras, prov tak rdečkast jə biv vod starostə, pa rožo j imov na gvalə. /.../ So votlə, da j zacopran.

*Jest səm zmeram tkuj lətov məm tiste majé /.../*⁶⁶

Iz zbirke povedk NVSVZ smo že spoznali dve varianti povedke z motivom o zakleti kači. Kot smo izvedeli, bo odrešena šele takrat, ko bo zrasel junak, ki se bo zibal v zibki iz jelovega lesa. V prvi varianti (*Zakleta kača*) kača prosi ženo, naj prinese leskovo palico:

K bəš šla nazaj, pa vodlom ano leskovo paljco. K bəš pršla nazaj, me pa udar trikret. Pa sem zlo do tebe spenjova, pa se na smeš nəč batə; ti kar udarə.«

*Potle j pa povedova za Grascam, kogá se j jə prgodlo. Kaj veš, a so jə reklə al sama ni vupova, jə pršla pa brəz paljce nazaj. Pride pod Vrtovin, se pa kača spet spəsti prédnjə. Pa zlo j bva potrta: »Zakaj nis prnesla paljce, da b me bva ršiva?«*⁶⁷

65 Joža Mahnič, V svetu rože mogote (Ljubljana: Cankarjeva založna, 1995), 13.

66 NVSVZ: Môdras z rožo j žvizdov. Ivana Cvetek, Sr. vas (1992), 24.

67 Franciška Žagar, Stara Fužina (1987), 21.

V drugi varianti (*Pravljajca vod zakletga modrasa*)⁶⁸ pa modras prosi za tri leskove mladike: »K prideš nazaj, prnes tri leskove šibce, pa an let morjo bit stare. Ti me z vsako usekej, jest sem pa vsako rajšo prbližov. Pa ənka se na ustrašə, čə me voč əršitə.«

Dekle je res nazaj grede utrgalo tri leskove šibe in jelo udrihati po modrasu:

Štafletova j udarva v prvo, v drugo, v tretjo; môdras pa skoz bəlj pərtja njə lezov, pa kar spenjat se j začev po njə gorə. Vona se pa ustraš pa v kolop, môdras se j pa pvazov pərtja grmovjo /.../

Ves obupan ji je očital preveliko boječnost, zaradi katere se ni mogel rešiti prekletstva.

Leskova šiba je imela po ljudski veri apotropijsko moč in z njenimi udarci so izvrševali magična dejanja. Tudi obrambni ris (*rəs*), čarovni krog, s katerim so se zavarovali pri kopanju zakladov, so zarisali z leskovo palico.

Skrivnostni tujec, ki je iskal zlato po bohinjskih gorah, je imel po vsej verjetnosti leskovo palico:

*Potle pa prnese vən čepo zlata, pa tkuj jə bva težka, da jo majarca ni mogva vzignətə. Ta člok jə ane dvejsə metrov preč vod nje naredov križ s paljco pa zginov jə.*⁶⁹

To je bilo v *Zlataarci* ali Zlati jami, kjer je čez vodo speljana brv, ki jo na drugi strani čuva pes. Pes je prispodoba zle sile; čuva prehod v onostranstvo in je prav tako kot zmaj bajeslovni varuh zaklada. Skrivnostnemu zlatokopu se je posrečilo prnesti zlato iz jame. Palica ga je varovala pred zlimi duhovi; z nevarnega prizorišča je izginil s pomočjo križa, ki ga je zarisal z njo. Morda pa je duša prišla iz onostranstva ter zakrižala svoj nepošteni zaklad, ki ga je prenašala iz Zlate jame.

Leskove palice so morale biti tudi v cvetnonedeljski *hbanci*; morale so biti tri; z njimi so gnali krave v planino. Če bi se razposajeni fantje topli s *hbanami*, bi se potem krave na paši bodle (analogija). Bohinjski pisatelj Franc Sodja opisuje obredje ob odhodu živine v planino:

*Najprej smo vzeli zelenje iz posušene butare cvetne nedelje, naložili kadila in pokadili ves hlev. Iz butare smo potegnili dolgo palico s tremi popki na koncu. Z njo smo rahlo udarili vsako kravo, vsakega telička. In ko smo butaro pripravljali, smo gledali, da so bile tri palice s tremi popki v butari. Potem smo vse pokropili z blagoslovljeno vodo.*⁷⁰

Leskova šiba pa je pela tudi v vzgojne namene; zataknjena je bila za ogledalo na zidu, ali pa je bila spravljena za pečjo ali kje drugje. Tudi ta je bila žegnana iz *hbanice*. O pogosti uporabi leskove palice v vzgojne namene pričajo ljudska rekla: *Jə potrebən leskove masti. Leskova žavba mo bo nucova. Z leskovo žavbo ga namažə.*

Na dan nedolžnih otročičev, 28. decembra, so še pred drugo svetovno vojno hodili okrog otroci z leskovimi šibami in tepežkali predvsem ženske, kajti udarci s

68 Štefka Jazbar, St. Fužina (1972), 22.

69 NVSVZ: Zlataarca Š. Jazbar, St. Fužina (1973), 181.

70 Franc Sodja, Pisma mrtvemu bratu (Ljubljana: Lumi, 1991; 2. dop. izd.), 22.

šibo naj bi prinašali srečo, blagoslov in rodovitnost. To magično dejanje je prenašalo življenjsko energijo in rast s šibe na človeka. Prav tako moč ima šiba, ki jo prinese Miklavž, zato jih ni nosil samo porednim otrokom.

Leskove šibe so uporabljali tudi kot bajalice, s katerimi so iskali podtalno vodo. Za bajalico služi tudi enoletna vrbova šiba.

S palico so tisti, ki so znali coprati, naredili zla dejanja:

*Anà j angà rada jmeva, jà pa v ano paljco bæcniva, da j skoz to umrva. To j jà njàgova mat nardiva, k jo ni marova. Kdor jà znov coprata, t jà slab vòhka naredov, dobro t ni mogov.*⁷¹

Pri takih »narejanjih« je bil vedno zraven hudobni duh; uporabljali pa so se še magični predmeti. Lesena palica je nepogrešljiv čarovniški »medij«, ki čarovniku omogoča magično dejanje s posredovanjem duš prednikov in zlih duhov. Zato je čarovna palica tudi v pravljičah najpogostejši čarovniški atribut. Tudi *Kronfičov voča*,⁷² ki je znal narediti točo in priklicati srnjaka, da so ga zaklali v planinskem stanu, je povedal, da so mu pomagale duše njegovih staršev in drugih najbližjih. Tudi s *cvekam* (lesen klin) je izvajal magična dejanja:

Kosó j le s cvekam nabrusov, pa mo j cev dan rezova. Kokar jo mo j pa ker druj z voló potegnov, jà bo pa koj konc, pa nač več mo ni rezova. Potle so pa ta druj snaseč votla vedta, koko to nardi. Von jà pa rekov: »Na tmo sveto se vinkne („se pride skozi“), samo na gunmo se na ve, koko bo.«

Palice so v povedki *Coprniije* (NVSZ)⁷³ služile hudobnemu človeku pri copranju s pomočjo analogije; pomagal si je s čelešnikom (palice za sušenje pri kmečki peči):

Ankrèt jà an hudoban člok šov v hišo k peč, pa pas jà vzev vod hvač pa par peč čaz slišnjek ga j vrgov. Potle j pa z njim tkuj cajt gor pa dol devov tačè cornije, da j vod anga sromaka krav mleka začev teč z vimena, pa tkuj dogo, da j potle samo še kri šla vod nje; nazadnje j pa dol padla pa crknova.

Na podlagi podobnosti je prav tako »na daljavo ldem krave mozva« neka Meta z Gorjuš; njen coprniški pripomoček pa je bila vrv:

*Štræk jà vlekva, tok kat da mze, jà pa pomozva tisto kravo, kat jo j imeva v misläh, pa v žehatar jà jà mleka tekov.*⁷⁴

Med čarovniškimi pripomočki najdemo tudi *trésko* (trsko):

*Ėldje so koj vedla, da j zacoprano, ča se j tokle kašna nasreča nardiva, pa da so potle dobil /.../ Pa tud črna cunja zakópana j biv an tak cahän, pa detolja navzkriž djana, al pa šest rutc, porovnanäh na treskah /.../*⁷⁵

71 NVSVZ: Ani so znal coprati. Marija Gašperin, St. Fužina (1987), 144.

72 NVSVZ: Na tmo sveto se vinkne. Jožef Cvetek, Sr. vas (1963), 146.

73 NVSVZ: Coprniije. F. Uršič, Sr. vas (1972), 142.

74 NVSVZ: Coprniije na Garjušah. J. Zalokar (1986), 154.

75 Prav tam kot v op. 74.

Kot je znano, magični pripomočki delujejo »dvosmerno«; podobno vlogo kot trske imajo oblanci, zato so včasih *vobvance dval v trugo*. Najbrž so pozabili zakaj, vendar naj bi pokojniku z njimi odprli srečno pot v večnost. Iz istega razloga si je Marija Sodja, naša babica, za v krsto sešila *poštrc* (blazinico), ki ni imel nobenega vozla, kajti za to pot ne sme biti nobene ovire. Če je pokal (škripal) les (pohišstvo, pod itd.) in če so preveč pokala goreča polena, so verjeli, da bo nekdo umrl.

Zoper višje zle sile so se ljudje zatekli k zagovorom. Zagovori so vsebovali magične besede, ki so imele obrambno moč; magični pripomočki pa so pomagali zarotitveni besedi k odvritvi bolezni. Ena izmed takih rastlin je grm **črni trn** (*Prunus spinosa*):

Ta stara Homarca j znava zagovarit, ča j kozo modras pičov. Pa trdno vero s mogov imet, da bo pomagavo, ča ne ni votla zagovarit, jà raj koj šla.

Taprvo j kozo naštokova s črnəm trnjam. Potle j pa začeva križe devata. Pa govarita, pa s vsa na morš zamerkata.

»Kri, jest te zagovarim, meno Četa an Sina an svetga Duha ...«

*Napre pa na vem, k so ble tkuj ane čudne tuje bæse. Potle k ni šla kri napre, pa tud otòk ni šov; koza se j pa pozravva.*⁷⁶

Po drugi varianti, zapisani v knjigi NVSVZ, ki nosi naslov *Ida po Homarco!*, je prav tako modras pičil kozo:

Ata so reklà: »Ida po Homarco, da j bo zagovariva!«

*Pa sam mogov ša po ta črn trnj pred isket; se j biv koj tle gor, v vuljc jà rasov. /.../ S trnjam jà koz naštokova v vime, pa zagovarjova je. Jest sam biv zravan, se sam biv šale votrok. Ane soje malitovce j imeva pa ane soje štíme j gnava, pa j bo! Na vem, a j še s kakšno rčjo pomazava; to sam pa pozabov. /.../ Pozravva, to vem, da se je tista koza.*⁷⁷

»Ta črn trnj« cvete zgodaj spomladi; informatorka Marica Sodja s Koprivnika se je spomnila nekaterih »fragmentov« razlagalne povedke o tem grmu, ki nam pove, zakaj se tako imenuje in zakaj pozno dozori. Češ, da ni ubogal in je začel prezgodaj cveteti. Njegovi cvetovi so snežno beli in nekoč so bili prvi v zgodnji pomladi. Bog ga je kaznoval, rekoč: *»K nis bogov, da s prægoda začev cvadetä, bæš pa zde j tazadnja dozorov, pa črne jagodce š imov. Š pa črn trnj.«*⁷⁸

V resnici so plodovi črnega trna temno modre barve, ime pa je dobil zaradi skoraj črne skorje svojega debla. Bog ga je v povedki postavil na skrajno stran barvne lestvice. Tu črna barva izraža kazen za greh, za prevzetnost in neposlušnost. Črna barva je med drugim znamenje smrti in žalovanja. Povezana z zlom in nezavednim pa je lahko diabolčna barva in taka se pojavlja pri copranju in ventanju, odvrčanju bolezni. Črni trn ima apotropejsko moč: klin se s klinom zbija. Bolezen povzročajo zli duhovi, pod prag hudoben človek zakoplje črno deteljo, črno cunjo itd., zato je

76 NVSVZ: Ta stara Homarca j znava zagovarit. F. Uršič, Sr. vas (1972), 114.

77 Franc Cvetek, Sr. vas (1992), 162.

78 Marija Cvetek, Terenski zapiski (2007).

treba bolnega človeka ali žival zdraviti »na podlagi podobnosti«. Veje črnega trna ponekod po Sloveniji narežejo na dan sv. Barbare, da ozelenijo do božiča, saj verjamejo, da prinašajo srečo in zdravje. Ta grm se prav tako kot leska hitro zarašča v omejkah v bližini naselij, ki predstavljajo mejo med znanim in skrivnostnim.

Pri ventanju, *švintanju*, je *vāntvánc* na koncu uničil bolezen lahko tudi s pomočjo drevesa, v katerega je zavrtal luknjo. V zgodbi (NVSZ) *Potile j bva pa švinta* najdemo brezo, ki je imela »luknjo pri luknji«. Pripovedovalec zgodbe Franc Čuden jo je kupil od možakarja, ki je zagovarjal švinte: *Švinta j bolezen, kat jo j člok imov, da jo j zagóvarov, al pa kašna rana al pa kej tačgā*.

Ko je prenehal govoriti magične besede, je pljuval in našteval in več ni pogledal nazaj. *Potile j pa luknjo zvrto pa zabov švinto. Jest sam več tačah lukanj, postran zavrtanah dobiv, par vsač luknja pa dlako; aj kašne lase odrezov, k ja bva takā dogā reč pa žima, pa takā kosmatija*.⁷⁹

Breza (*Betula pendula*) ima posebno moč; varuje človeka, a tudi čarovnicam omogoča ježo na brezovih metlah. Tepežkarji pa so poleg leskovih šib uporabljali tudi brezove.

Varovalno moč ima prav tako zimzeleni grm **brin** (*Juniperus communis*), ki se v Bohinju imenuje **kramper**. Verjetno od tod, ker se z njim zbodemo in opraskamo (morda iz nem. glagola kratzen: praskati). Rečemo pa *brinov volje*, *brinove jagodce* (tudi *kramperjove*) in *brinovc* (brinovo žganje), ki so ga včasih bolj množično kuhali iz brinovih jagod. Vse naštetu ljudje še danes radi uporabljajo za zdravljenje in preprečevanje različnih bolezni, jagode tudi v kuhinjski. Za novoletne praznike smo ponavadi okrasili prostore tudi s kramperjevimi vejami. Pozabilo se je že, da brin varuje pred uroki in čarovnicami, a vendarle smo tudi izven praznikov radi pokadili sobe z njim, da smo jih razkužili in nadišavili. Nobeno kadilo ne diši tako lepo, kot če na žerjavico položiš svežo brinovo vejico, ki jo posuješ s sladkorjem. Na žerjavico so poleg brina posipali tudi »predelano« smolo, ki so jo našli po mravljiščih in je bila enakovredna kadilu.

V Bohinju ljudje poznajo aitiološko povedko, ki razloži, zakaj ima vsaka brinova jagoda znamenje križa, vendar povedo, da so to zgodbo nekje prebrali in da včasih ni bila znana. Marija se je ob nevihti z Jezusom zatekla pod brinov grm. V zahvalo za zavetje je poleg križa na jagodah tudi zemlja pod grmom vedno suha, o čemer se vsak lahko prepriča.

Brin mora biti tudi v *hbanci* ali *hvanci* (Studor, St. Fužina), tako v Zg. dolini imenujemo cvetnonedeljsko butarico, v kateri mora biti sedem »lesov«. Kdor zagovarja bolezen, tudi brin vzame iz nje.

V butarici mora biti torej sedem reči: »tisa, kramper, macje (mačice), pušpen, tri leskove šibe, vrhov protje, voljka; v anah vaseh so dajal tud bršljan pa vorber (lovor), zdej

79 F. Čuden, Bitnje (1991), 167.

Franc Cvetek na svojem domu uči skavte izdelovati cvetnonedeljske butarice.

Foto: Marija Cvetek, 2002.

*pa dvujejo zravan ža cipreso. Več vrst protja more bit, da j lepš ročaj: rdeč, rmen, zelen, adan more bit pa oguljen, da j bev.*⁸⁰

Oljčne vejice ne smejo manjkati v nobeni hiši, ki še kaj da na cvetnonedeljski žegen. **Oljka** je najbolj »posvečena« sestavina butarice; zataktnjena mora biti tudi v bogkovem kotu. Pomaga ob vseh izjemnih, predvsem hudih dneh v krogotoku letnih časov in človekovega življenja. Z njo pokadijo sebe, svoje najbližje, svoj dom in gospodarska poslopja. Pokropijo živino, ki jo ženejo na pašo; ob hudi uri jo položijo na ogenj in kličejo: »Kdor hoče čez naše polje teč, more trikrat reč: Jezus, Marija, Jožef!« Z njo pokadijo krsto, preden pokojnega položijo vanjo, in pokrov krste, preden ga odnesejo od doma. Zdaj pokropijo žaro s pokojnikovim pepelom. Ohranjenih je tudi več pripovedi, ki pričajo, kako se je treba pokaditi, če te kdo ureče:

Ča s uračen, morš na nebo z jazikam trikrat križ nardita pa trikrat pljunta, vsako rajžo drgam, pa vas cajt govarit: »Urok pa n drek, urok pa n drek ...«

80 Franc Cvetek, Sr. vas. Marija Cvetek, Iz zapiskov (1995–2003).

Potle se morš pa z voljko pokaditā, da ljāft prādeneš.⁸¹

Če dojenčka preveč gledaš, ga lahko urečeš:

Ga j treba pa z voljko pokadit, da ljāft prādeneš, pa v vustāh morš z jazikam trikret križ nardit pa pljunt. Pa še govarit morš: »Urok pa n drek ...«⁸²

Prav tako mora biti **pušpanov** grm (*Buxus sempervirens*) pri vsaki hiši, da jo obvaruje pred nesrečami in boleznimi. Čeprav je strupen, ga uporabljajo v ljudskem zdravilstvu kot preganjalca virusov, proti revmatizmu itd. V Bohinju zaradi podobnih listkov rečemo **pušpen** tudi brusnicam. Njegova vloga v krščanskih šegah in navadah se je obdržala še iz poganskih časov. Pušpanu so pripisovali magično moč, ki naj bi jo njegova zimzelena »oprava« izžarevala sredi umirajoče zimske narave. Pomenil jim je simbol nesmrtnosti. Zato s pušpanovo vejico pokropimo pokojnika na žalnem odru. Povedali smo že, da ne sme manjkati v cvetnonedeljski butarici. Pri nas pri marsikateri šegi nadomešča oljko in smreko. Z njim pokropimo prostore ob vseh treh svetih večerih: pred božičem, na silvestrovo in na predvečer praznika svetih treh kraljev. Iz pušpana prav tako kot iz smrekovih vejic pletejo adventne venčke in dolge kite, s katerimi ovijajo mlaje in krasijo cerkve ob posebnih priložnostih. Iz njega so včasih doma pletli vence za pokojnike, zato so ga poleg roženkravta »obsodili«, da smrdi po mrličih. V nekdanjih hudih bohinjskih zimah je bil poleg iglavcev edini zimzelena grm ob domači hiši in na pokopališču, ki se je zaradi svoje vsestranske uporabnosti in skrivnostno trdožive lepote že pred stoletji prikupil bohinjskemu človeku.

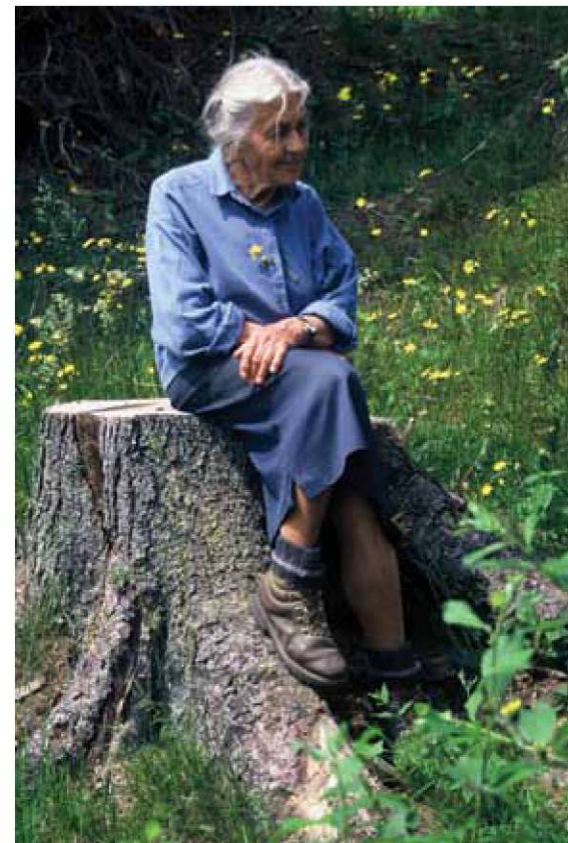
Bohinjsko imenoslovje v Spodnji in Zgornji Bohinjski dolini razkriva veliko **domačih hišnih imen**, ki prihajajo iz rastlinskega sveta. Vsaj naštetih velja tista, ki so jih zaznamovale različne drevesne vrste, grmi in gozd nasploh: *pār Brezānkarjo*, *pār Smrekarjo*, *pār Jēljarjo* (jelka), *pār Lipovco*, *pār Podlipnjeko*, *pār Hruškarjo*, *pār Lāsnikarjo*, *pār Vōšarjo* (jelša) ali *pār Sadjarjo v Vošah*, *pār Vorēharjo*, *pār Dobrávco* (dobrava: star. gozd, gai), *pār Boštškō* (Po mnenju gospodarja ime prihaja od izraza *bōšt*, ki v narečju pomeni gozd, iz nem.: der Forst.), *pār Vrbco* (vrba), *pār Hóstnjeko*, *pār Krāmperjo* (brin), *pār Čāšmīljo* (češmin), *pār Žmitko* (žmitk so nekoč rekli tudi smrekovim vršičkom), *pār Grmo* (po priimku Grm), *pār Médjo* (iz praslov. *med'a, kar pomeni meja; v bohinjskih govorih pa meja pomeni tudi leskovo grmovje), *Pār Podgōšarjo* (goša: gozd), *pār Cnarjo Pod lipo*, *pār Brnjeko Pod lipo*.

Tudi bohinjski **toponimi** nam razkrivajo, zakaj so ljudje dajali krajem, goram, planinam in gozdovom imena po različnih drevesih in grmih.

Krajevna imena: *Ta spodnjā Podjēlje*, *Ta zgornjā Podjēlje*, *Češānjca*, *Jārēka* (iz *gar-

81 NVSVZ: Urok. F. Uršič, Srednja vas (1972), 69.

82 NVSVZ: Dojenčka na smeš prāveč gledatā. Ivana Cvetek, Sr. vas (1973), 71.

Miheličeva mama Frida počiva na poti proti Javorovemu vrhu na Pokljuki.

Foto: Jože Mihelič, ok. 1998.

rica: prostor, kjer raste hrastje),⁸³ *Búkovo*, *Bukovska dolina* (Sp. Bohinjska dolina, ki naj bi se imenovala po bukovem gozdu. Jezikoslovec Fran Ramovš pa je zapisal, da je ime Bohinj ilirsko-karnskega izvora in v zvezi z gozdom, zato naj bi ga tujci imenovali Bacony.). Staro vaško jedro Srednje vasi s kapelico in lipo se imenuje *Pod lipo*.

Imena alpskih planot in vrhov, poraščenih z gozdom: *Jāvójca* (Jelovica), *Māsnovc* (po macesnu), *Smrekarca*, *Shaljē* (*sháv*: suho drevo), *Javoršč vrh*, *Javorov vrh*. Imena senošetnih planin: *Jelje*, *Jāvorānca*, *Javorānk*. Bližnja in z bohinjske strani lahko dostopna je blejska planina *Lipanjca*.

Raba ledinskih imen je pogostejša v 5. sklonu: *V jēlmo leso* ali *V jermo leso* in tudi *Jev les*; *V gostmo léso*, *V mvađmo leso*, *V vōšah* (jelša), *Na krampercā* (brin), *V vrbļjo* (Vrblje), *Tisovc*, *Brezānk*, *Lāskójce* (leska), *Lāmójce* (limovc: brest), *Pār češnjā*, *Rušovc*.

83 Dušan Čop, Onomastično-lingvistične zanimivosti Bohinja. V: Jože Dežman (ur.), Bohinjski zbornik (Radovljica: Skupščina občine, 1987), 123.

Drevesa, grmi in njihovi deli, sadeži in les se zrcalijo tudi v pregovorih in reklah; v njih odsevajo stoletne modrosti, ki razodevajo različna pojmovanja o naravi in človeku, o človekovih vrlinah in slabostih. Zaradi prostorske stiske so pregovori nanizani drug poleg drugega; razloženi pa so samo specifični bohinjski pregovori in manj razumljive narečne besede.

Pregovori

Mvad pevcar (drevesno sadiko) *jā treba glīhatā* (ravnati). Mlado drevesce je treba ravnati, oblikovati. / *Jabko na padē deleč vod jābvone*. Marsikdo pristavi: ... *čā na rasē v brego*. / *Od slaščāh jabk te trebāh boli*. / *Vodzuna j rdeč, notrā pa gnjiv kāt jabko*. Tako rečejo za človeka, ki mu »na zunaj« ni videti, da je bolan. / *Ta ploska za vsak hrušov pecāl j*. Tisti, ki povzdiguje vsako malenkost. / *Vosē (ose) se na ta bolj hrušče usedejo*. Velja za ljudi, ki radi kritizirajo ali zavirajo oziroma izkoriščajo delo sposobnejših. / *Búkovšče babe, belga konja pa bānēšče vojšče* (beneške vojske) *se boj*. Tako so nekoč svarili fante, ki so se hodili ženit na Bukovo, to je v Sp. Bohinjsko dolino. / *Voča pa mater morš spoštvat, tud čā sta bukov štor*. / *Čā b fovšarija goreva, b šā dārov na bo treba*. / *Zakon jā an križ s strdjo namazan, k se pa strd poliže, pa še smova vstane*.

Rekla

Ma smovó. Ima smolo. / *Se j na smovó usedov*. Dolgo se je zadržal na obisku; dolgo sedi in se ne premakne. / *Jā potrebān leskove masti*. / *Bo leskova péva* (pela). / *Ga pošilja v žarjajco po kostanj*. / *Jabk jā zjutra zlat, zvāčer pa žālezān*. / *Jā drvén* (neprožen, trd). / *Morām potrkātā ...*(na les). Tako še danes iz lesa kličejo dobrega lesnega duha, da bi jim ohranil zdravje ali kako drugo „stanje“, táko, s kakršnim so zadovoljni v trenutku, ko jih po vsem tem sprašujejo. / *Za vsako rāt paljca rasē*. / *Na vsako rāt paljca páše*. / *Vsaka paljca ma dva konca*. / *Jā čāz les*. / *Vās jā lāsen*. / *Jā pršov na zāleno vejo*. *Sī je opomogel*. / *Sam seb vejo žaga*. / *Jā vod bohinjščga póta* (plota) *kōv*. Je naše gore list. / *Mo an špérovc* (ostrešni tram) *manjka*. Nekaj je narobe z njim. Nima vseh kolesčkov v glavi. / *Mo j ana špéra* (ostrešni tram) *popstiva*. / *Ma gvavó na ta pravmo štiljo*. Glavo ima nasajeno na pravem toporišču; je človek na mestu. / *V naš gōš so začel sekātā*. Umirati so začeli ljudje naše starosti. Ali: ... naši prijatelji ... naši znanci ... sorodniki ... pri nas doma itd. / *V jezero vodó nositā, pa v gošo drva vozitā*. / *Drva latējo vān*. Tako rečejo človeku, ki v zakurjenem prostoru prepočasi zapira vrata. / *Star panj se rad vžje* (vžge). / *Klān se s klinam zbija*. / *Meče polena pod nōje*. / *Treba j zdržat, čāprov t drva na hrbto kóljejo* (sekajo).

Primere (prglīše)

Jā odletov kāt gnjiv jabko. / *Jā čisov kāt lāsničnjek* (lesničnik, nar. izraz za lesnik). / *Se drži kāt bā lāsniče* (lesnike) *jedov*. / *Jā čislo kāt drnulja*. / *Jā padov kāt zreva hruška*. / *Jā odletov kāt gnjiva hruška*. / *Se j usedov kāt vōsa na hruško*. / *Jā navumān kāt tepka*. / *Jā trd kāt kōčnjek*. *Kōčnjek* je plod oreha, ki ni cepljen in ima tršo lupino. / *Ni vredān piškovga lešnjeka*. / *Jā ravān* (vsok) *kāt brina* (sāmreča). / *Jā velāk kāt prēkva*. / *Suh kāt prēkva*. / *Jā céva štanga*. / *Se drži kāt bā kōv požarov*. / *Jā trdān* (zrōv) *kāt drān*. / *Jā trdān kāt grča*. / *Ta t jā korānina!* / *Se drži kāt lipov boh*. / *Jā štorast* (trd) *kāt trš*. / *Jā zabit kāt štor*. / *Mo j koza vrh odjēdla*. Je manjše rasti, ni zrasel. / *Ta pušāljc jā cev vevānk* (vejnik). Zaničljivo: ta šopek je kot vejnik; se pravi: neroden in velik. Vejnik se imenuje krma za koze iz posušenih mladih vej z listjem. / *Ta t jā ana ta prava češplja*. / *Jā slab vodráksljān* (ostružen). Nima lepe postave; kot bi bil slabo ostružen, oblikovan iz lesa. / *Jo j šov, kāt b mo fāgvo* (baklo) *v rāt utāknov*. Jo je šel, kot bi mu gorelo za petami. / *Jā trdān* (cah: prožen) *kāt przāmljikovc*. Tako pravijo zdravemu in odpornemu človeku. V knjižnem jeziku prizemnikovc: debelejša smrekova palica, odrezana pri zemlji. S tem izrazom poimenujemo smrečico, ki je zrasla pod drugim smrekovim drevesom in se ni mogla razvijati. Take palice so izredno prožne in odporne proti gnitju. Uporabljajo jih za fiziološke itd. / *Rasē kāt vrba*. / *Ta t jā gājtrožca!* *Ta je kot vrtnica!* / *J grōzna* (lepa) *kāt gājtroža*.

Bukev ob Bohinjskem jezeru. Foto: Pavel Korošec, 2009.

Zaključek

V obravnavanem gradivu se z izjemo oljke srečujemo z drevesnimi vrstami in grmi, ki rastejo v bohinjskem geografskem prostoru. V bogati zakladnici bohinjskega folklornega pripovedništva se ohranjajo v svoji stvarni pojavnosti, zaznamovani z bogato bajeslovno dediščino naših prednikov. Njihova simbolika se je skozi stoletja spremenjala, mnoge poganske obredne vsebine so se pokristjanile, a vendarle v sebi ohranile arhetipe svojih prvotnih korenin. V zbirki povedk *Naš voča so včas zapodval* in v dodatnem terenskem gradivu se najpogosteje pojavljajo tista drevesa, grmi, njihovi deli, les itd., s katerimi je bil človek najbolj povezan zaradi svojega vsakdanjega dela in preživetja. S spoštovanjem pa se je oziral na njihovo kozmobiološko simboliko in v njej prepoznaval skrivnostne obrambne moči za svoje duhovno preživetje. Različni žanri bohinjskega folklornega pripovedništva zaradi obsežnosti gradiva niso natančneje predstavljeni. Skoraj vsako povedko bi lahko uvrstili v več različnih žanrov, kar pa bi morali opravičiti z obširnejšim komentarjem. Ker je predstavljeno folklorno slovstvo prepleteno s tako različnimi motivi – zgodovinskimi, bajeslovnimi, pravljničnimi, legendnimi itd. – je posamezna enota namenoma imenovana samo: povedka, pripoved, zgodba.

Med vsemi drevesi najbolj izstopa smreka, ki v bohinjskih gozdovih predstavlja dragoceno naravno dediščino in je vseskozi tudi glavni »vir« gospodarjenja z gozdom. Kot obredno drevo pa se pojavlja v najrazličnejših šegah in navadah, ki spremljajo bohinjskega človeka v krogotoku letnih časov in v njegovem življenju nasploh. Med iglavci so v izbranem gradivu posebej predstavljeni še: macesen, jelka in tisa; listavce pa zastopajo: lipa, bukev, trepetlika ter sadni drevesi, jablana in hruška s svojimi plodovi. Pri grmovnicah so se izkazali za najbolj nepogrešljive naslednji grmi: leska, brin, pušpan in črni trn. Njihovih plodov, listkov, iglic, vej in še drugih delov rastline niso uporabljali samo v kulinariki in zdravilstvu, ampak so si, kot že rečeno, z njihovimi čarnimi močmi pomagali prinašati srečo in premagovati zle sile, ki so jih ogrožale. V gozdu in v njegovi okolici sta prebivala *polšnjak* in *zlata skoranca*, hudič in druga zla bitja so imela oblast nad zakopanimi *šaci*, ki so jih varovale tudi zaklete kače. Hudobni ljudje so s svojimi *coprnijami* nad ljudi klicali bolezni in celo smrt. Te so odganjali posebni posamezniki s svojim *ventanjem* in čarnimi pripomočki (leskova šiba, lesena palica, črn trn itd.), ki so posredovali pri sporazumevanju s skrivnostnim nadnaravnim svetom.

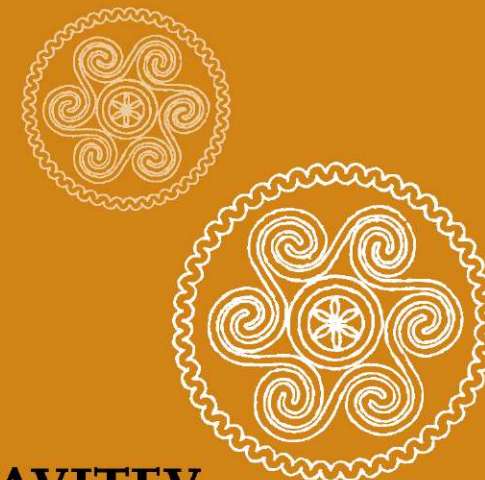
Samo mimogrede smo se ustavili še pri bohinjskem imenoslovju, pri domačih hišnih imenih in toponimih, ki so zaradi svoje etimologije zanimivi tudi z dendrološkega stališča.

In nenazadnje se bohinjska dendrološka dediščina zrcali tudi v pregovorih, reklih in primerah. V njih prav tako odseva stvarni in duhovni svet, v katerem se je človek s stoletnimi izkušnjami dokopal do različnih spoznanj. Z njimi je krepil življenjske resnice in temeljne vrednote svojega življenja.

Viri in literatura

- AESCHIMANN, David idr.: Flora alpina. Ein Atlas sämtlicher 4500 Gefäßpflanzen der Alpen. Mit Farbfotografien von Konrad Lauber und Skizzen von André Michel. Bd. 1,2. Bern, Stuttgart, Wien: Haupt Verlag, Cop., 2004.
- BAŠ, Angelos idr. (ur.): Slovenski etnološki leksikon. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.
- BENTLY, Peter (ur.): The Hutchinson Dictionary of World Myth. London: Hutchinson, 1996 [1995].
- BOUCHARDON, Patrice: Zdravilna energija dreves. Ljubljana: Ara, 2000.
- BUDKOVIČ, Lojze idr.: Drevesa velikani v Bohinju. Bohinjska Bistrica: Gozdarsko društvo Bled, 1996.
- CHEVALIER, Jean in Alain GHEERBRAN: Slovar simbolov. Miti, sanje, liki, običaji, barve, števila. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995 [1969].
- COOPER, J. C.: Illustriertes Lexikon der traditionellen Symbole. Wiesbaden: Drei Lilien Verlag, 1986 [1969].
- CVETEK, Marija: Bohinjsko ljudsko pripovedništvo. V: Dežman, Jože (ur.), Bohinjski zbornik. Radovljica: Skupščina občine Radovljica, 1987, 129–138.
- CVETEK, Marija: Naš voča so včas zapodval. Bohinjske pravljajce. Ljubljana: Kmečki glas (Glasovi; 5), 1993.
- CVETEK, Marija: Bohinjskim pravljajcem na pot v svet. V: Cvetek, Marija (ur.) idr., Bohinjske pravljice. Ljubljana: Zveza društev slovenskih likovnih umetnikov (Umetniška slikanica), 1999, 83–86.
- CVETEK, Marija: Bajeslovno izročilo v bohinjskem folklornem pripovedništvu. Traditiones 34/2, 2004, 179–216.
- CVETEK, Marija: Rastlinski svet v bohinjskem folklornem slovstvu. Predavanje na Mednarodnem festivalu alpskega cvetja. Bohinjska Bistrica, 2007.
- ČOP, Dušan: Onomastično-lingvistične zanimivosti Bohinja. V: Jože Dežman (ur.), Bohinjski zbornik. Radovljica: Skupščina občine, 1987.
- GODET, Jean-Denis: Domača drevesa in grmi. Radovljica: Didakta, 2000.
- HUME, David: Naravna zgodovina religije. Ljubljana: Študentska založba (Claritas; 18), 2001.
- Izjemna drevesa na Zgornjem Gorenjskem. Dendrološka dediščina Zgornje Gorenjske (ur. Vida Papler-Lampe). Bled: Zavod za gozdove Slovenije, Območna enota, 2006.
- JUNG, G. Carl, idr.: Človek in njegovi simboli. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000.
- KOTAR, Marijan in Robert BRUS: Naše drevesne vrste. Ljubljana: Slovenska matica, 1999.
- KROPEJ, Monika: Pravljica in stvarnost. Odsev stvarnosti v slovenskih ljudskih pravljicah in povedkah ob primerih iz Štreklove zapuščine. Ljubljana: ZRC SAZU (Zbirka ZRC 5), 1995.
- KUNAVER, Dušica (ur.): Čar lesa v slovenskem ljudskem izročilu. Ljubljana: samozaložba (Zbirka Pod lipo domačo), 1996.
- KURET, Niko: Praznično leto Slovencev. Starosvetne šege in navade od pomladi do jeseni. Knj. 1–2, 2. izd. Ljubljana: Družina, 1988.

- LANZARA, Paola in Mariella PIZZETTI: Drevesa. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1984.
- MAHNIČ, Joža: V svetu rože mogote: razglednice iz nekdanjega Bohinja. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.
- MATIČETOV, Milko: Ljudska proza. Zgodovina slovenskega slovstva I. Do začetkov romantike. Ljubljana: Slovenska matica, 1936, 119–138.
- MENCINGER, Janez: Zbrano delo III. Ljubljana: DZS, 1963.
- MENCINGER, Janez: Moja hoja na Triglav. ZD III. Ljubljana: DZS, 1963.
- MIKHAILOV, Nikolai: Mythologia slovenica. Poskus rekonstrukcije slovenskega poganskega izročila. Trst: Mladika, 2002.
- MLAKAR, Jože: Drevesa in grmi Slovenije. Dendrologija. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije, 1985.
- OREL, Boris: Slovenski ljudski običaji. V: Rajko Ložar (ur.), Narodopisje Slovencev I. Ljubljana: Založba Klas, 1944. (Znanstvena knjižnica 1), 263–349.
- OVSEC, Damjan J.: Slovanska mitologija in verovanje. Ljubljana: Domus, 1991 (Sopotja).
- OVSEC, Damjan J.: Vraževerje sveta. O nastanku vraž, njihovem razvoju in pomenu. Ljubljana: Kmečki glas, 2001.
- PEGAN, Anton: Kaj si naše ljudstvo o Indiji pripoveda. V: Besednik: kratkočasen in podučen list za slovensko ljudstvo. Celovec: A. Janežič, 1869, letn. 1, št. 8, 75.
- PLETERŠNIK, Maks: Slovensko-nemški slovar 1–2. Ljubljana: Knezoškofijstvo, 1894–95.
- RADEŠČEK, Rado: Slovenske ljudske vraže. Ljubljana: ČZP Kmečki glas, 1984.
- RUTAR, Simon: Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska: izdaja v dveh delih, Prirodnoznanstveni, statistični in kulturni opis, 1892 [in] Zgodovinski opis, 1893. Faksimile s spremno besedo. Nova Gorica: Branko, Ljubljana: Jutro, 1997.
- SKOBERNE, Peter: Predgovor. V: Špela Habič in Alenka Čuk (ur.), Tisa v Stranah pod Nanosom: legende, skrivnosti, odkritja. Postojna: Zavod Znanje, OE Notranjski muzej, Zavod za gozdove Slovenije, OE Nova Gorica, Zavod RS za varstvo narave, OE Postojna, 2011.
- SNOJ, Marko: Slovenski etimološki slovar. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997 (Cicero).
- SODJA, Franc: Pisma mrtvemu bratu. 2. dop. izd. Ljubljana: Lumi, 1991.
- SODJA, Franc: Meditacije. Dop. ponatis. Celje: Mohorjeva družba, 2000.
- STANONIK, Marija: Slovstvena folkloristika. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2004.
- ŠMITEK, Zmago: Kristalna gora. Mitološko izročilo Slovencev. Ljubljana: Forma 7, 1998.
- ŠMITEK, Zmago: Mitološko izročilo Slovencev. Svetinje preteklosti. Ljubljana: Študentska založba, 2004 (Knjižna zbirka Posebne izdaje/Študentska založba).
- VODNIK, Valentin: Izbrane pesmi Valentina Vodnika. Ljubljana: Slovenska matica, 1958.
- WHITE, John in David MORE: Trees of Britain and Northern Europe. London: Cassell, 2003.

IV. PREDSTAVITEV NA GORENJSKEM DELUJOČIH ORGANIZACIJ, KI SE S SVOJIMI PROGRAMI POVEZUJEJO Z ETNOLOŠKO STROKO IN GORENJSKI LJUBITELJI ETNOLOGIJE.

Franja Gabrovšek Schmidt*

KULTURNA DEDIŠČINA IN REGIONALNI RAZVOJ

Ključne besede: *regionalni razvoj, regionalni razvojni program, projekti, kulturna dediščina*

Izvleček

V prispevku na kratko predstavljam področje regionalnega razvoja v Sloveniji in snovanje razvojnih dokumentov. V Sloveniji imamo 12 razvojnih regij, v katerih, kot podporno okolje, delujejo razvojne agencije. Ena glavnih nalog razvojnih agencij je priprava Regionalnih razvojnih programov, spremljanje izvajanja in implementacija le-teh skozi različne projekte. Na Regionalni razvojni agenciji Gorenjske, BSC Kranj, izvajamo številne čezmejne in mednarodne projekte z različnih tematskih področij, nekaj se jih nanaša tudi na področje kulturne dediščine. V programskem obdobju 2007–2013 smo upravljalci lokalne akcijske skupine Gorenjska košarica, v okviru katere se je izvedlo in se izvaja 51 različnih projektov, ki so v prispevku tudi omenjeni. Medsebojno povezanost in sodelovanje področij dela, regionalnega razvoja in kulturne dediščine predstavljam na primeru dveh projektov. Najprej predstavljam projekt z naslovom *Sejem bil je živ*, ki je bil izveden v okviru Norveškega finančnega mehanizma in je bil zaključen konec leta 2007. Projekt *Brezmejna doživetja kulturne dediščine avstrijska Koroška-Gorenjska*, akronim CULTH:EX CAR-GOR, katerega glavni cilj je izboljšati zavedanje o pomenu kulturne dediščine, izvajamo v sklopu Evropskega teritorialnega sodelovanja – Operativnega programa čezmejnega sodelovanja Slovenija-Avstrija 2007–2013.

* Franja Gabrovšek Schmidt, univerzitetna diplomirana teologinja, vodja projektov, Regionalna razvojna agencija za Gorenjsko, BSC, d.o.o., Kranj, Cesta Staneta Žagarja 37, 4000 Kranj. E-naslov: franja.gabrovsek@gmail.com, franja.gabrovsek.schmidt@bsc-kranj.si

Uvod

Dediščina in razvoj sta tesno povezana, sta preteklost in prihodnost, ki se srečujeta v sedanosti. Na prvi pogled vsaka zase, vendar močno soodvisni. Na podlagi izkušenj, znanj, vedenj, ki jih imamo iz naše preteklosti, lahko gradimo našo prihodnost in razvoj. V Regionalnem razvojnem programu Gorenjske 2007–2013 smo zapisali, da so gore, vode, narava, gorenjska mesta in podeželje naš življenjski in delovni prostor, ki smo ga od naših staršev začasno dobili v uporabo. So prednost, ki Gorenjkam in Gorenjcem omogoča visoko kakovost bivanja, ponuja podjetniške priložnosti in privlači tudi druge. Ta prostor želimo obdržati kakovosten in aktiven tudi v prihodnje.

Regionalni razvoj

Koncept regionalnega razvoja v Sloveniji, razvojne institucije in vrste razvojnih spodbud opredeljuje Zakon o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja in podzakonski akti, vendar pa je njegovo uresničevanje odvisno predvsem od razvojne naravnosti posamezne regije. Na nivoju naše države je 12 razvojnih regij. Že samo ime pove, da ne gre za upravne regije, temveč za delitev, ki je nenazadnje pomembna tudi zaradi določanja stopnje razvitosti posameznih območij v naši državi, kar posledično vpliva na razdeljevanje državnih in evropskih finančnih razvojnih spodbud.

Zakon o skladnem regionalnem razvoju (ZSRR-2), ki je začel veljati 19. marca 2011, sistemsko ureja vprašanje razvoja regij, s čimer naj bi se zagotavljala večja mednarodna konkurenčnost in izboljšanje gospodarske vitalnosti regij, vse ob upoštevanju principa trajnostnega razvoja.

Zakon v 6. členu določa razvojne regije, ki so v enovito zaključeno prostorsko celoto združeni poselitveni, gospodarski, infrastrukturni in naravni sistemi ter na katerih je mogoče zagotoviti interesno sodelovanje razvojnih partnerjev.

Nosilci regionalne politike so v zakonu opredeljeni v II. poglavju, in sicer so to Služba Vlade RS za lokalno samoupravo in regionalno politiko, Svet za teritorialno usklajevanje razvojnih pobud, ustanovljen s strani vlade na ministrski ravni, vodi pa ga predsednik vlade, Javni sklad Republike Slovenije za regionalni razvoj in razvoj podeželja, Razvojni svet regije, sestavljen iz sedanjih regionalnih razvojnih svetov in svetov regij ter Regionalna razvojna agencija.

V vsaki razvojni regiji delujejo regionalne razvojne agencije, ki predstavljajo pomembno podporno okolje posameznim regijam oziroma občinam.

Na Gorenjskem je regionalna razvojna agencija in regionalna razvojna institucija za razvoj podjetništva BSC Poslovno podporni center, d. o. o., Kranj, ki opravlja tudi nalogo območne razvojne agencije za občine Tržič, Cerklje na Gorenjskem, Jezersko, Preddvor, Naklo, Kranj in Šenčur.

Že od leta 1995 deluje kot povezovalni člen med podjetniki, zbornicami, občinami, zavodi, ministrstvi in drugimi institucijami na naslednjih delovnih področjih:

- interdisciplinarni projekti regionalnega, lokalnega in čezmejnega razvoja,
- podjetništvo, konkurenčnost, tehnološki razvoj in IKT,
- promocija investicij,
- razvoj človeških virov,
- razvoj turizma,
- prostorski razvoj in varstvo okolja,
- razvoj podeželja,
- tehnična pomoč in sodelovanje s partnerji v EU in drugih državah.

V regiji poleg BSC-ja delujeta še dve območni razvojni agenciji. Za škofjeloško območje je to Razvojna agencija SORA, za zgornjo Gorenjsko pa razvojna agencija RAGOR.

Agencije opravljajo svoje delo na geografskem območju Gorenjske kot razvojne regije na nivoju SKTE 31¹, ki vključuje 18 občin (Bled, Bohinj, Cerklje na Gorenjskem, Gorenja vas - Poljane, Gorje, Jesenice, Jezersko, Kranj, Kranjska Gora, Naklo, Preddvor, Radovljica, Šenčur, Škofja Loka, Tržič, Železniki, Žiri, Žirovnica).

Ena glavnih nalog regionalnih razvojnih agencij je priprava Regionalnega razvojnega programa (RRP). Za gorenjsko regijo sta bila pripravljena dva RRP-ja, in sicer prvi za obdobje od leta 2004 do 2006 ter drugi za obdobje od 2007 do 2013, pred nami pa je že priprava RRP-ja za programsko obdobje od 2014 do 2020.

V tem programskem obdobju uresničujemo začrtano v Regionalnem razvojnem programu Gorenjske 2007–2013, ki je temeljni programski dokument na regionalni ravni. Nastajal je od novembra 2005 do septembra 2006 v partnerskem sodelovanju gospodarstva, javnega in nevladnega sektorja. V odbore in projektne skupine Regionalnega razvojnega sveta Gorenjske je bilo vključenih več kot 300 posameznikov z različnih strokovnih področij in iz 94 institucij oziroma podjetij. Dokument je sestavljen iz treh delov: analize, strategije in programsko-projektne dela. Za njegovo uresničevanje so postavljene štiri razvojne prioritete, deset programov, 31 ukrepov, začrtanih je več kot 200 projektov. Regionalni razvojni program Gorenjske 2007–2013 je 25. julija 2006 potrdil Regionalni razvojni svet, k njemu je podala pozitivno mnenje Služba Vlade RS za lokalno samoupravo in regionalno politiko, 17. oktobra 2006 pa ga je sprejel Svet gorenjske regije, ki ga sestavljajo župani gorenjskih občin.

V RRP-ju smo zapisali vizijo: »Gorenjsko gradimo kot skupnost, kjer v zdravem alpskem okolju delamo, živimo in se zabavamo ter v polnosti uresničujemo svojo ustvarjalnost in podjetniške ideje. Združujemo človeške, naravne, kulturne in razvojne potencialne, da bi se uvrstili med najuspešnejše regije v Alpah.«

1 SKTE - standardna klasifikacija teritorialnih enot

Navedeno vizijo Gorenjske gradijo trije ključni strateški cilji.

1. cilj: ustvariti gospodarsko dinamično gorenjsko regijo, ki bo temeljila na vrhunskem znanju, sodobnih industrijah (IKT, telekomunikacije, moderne tehnologije v kovinski industriji, zdravstvu ipd.) in turizmu.
2. cilj: Razvijati kakovostno usposobljene in ustvarjalne ljudi, tako domače kot iz tujine, ki bodo usmerjeni v inovativnost, podjetništvo in panoge, ki bodo podpirale regijsko gospodarstvo, samozaposlovanje in ustvarjanje novih visokokakovostnih delovnih mest.
3. cilj: Ohranjati poseljenost alpske krajine, čisto naravo ter zagotoviti zdrave in visokokakovostne življenjske razmere v povezani ter do drugačnosti strpni socialni skupnosti.

Za uresničevanje ciljev smo v programu postavili štiri razvojne prednostne usmeritve, ki so zelena nit razvoja Gorenjske, in sicer 4 x T:

- Tehnološki razvoj, podjetništvo, inovativnost (Tehnološka podporni infrastruktura, Spodbujanje podjetništva in prenosa znanj, razvoj poslovnih lokacij);
- Talenti&Toleranca (Regijska sinergija šolstva, R&R², gospodarstva, dela, Zdrava, strpna in kreativna regija);
- Turizem (Management destinacije Gorenjska, Integralni turistični proizvodi, Naložbe v infrastrukturo za turistične potrebe);
- Trajnostni razvoj (Okolje, infrastruktura, prostor, Razvoj podeželja).

V okviru razvojnih prednostnih usmeritev se v regiji za uresničevanje razvojnih ciljev izvajajo različni projekti in programi. Na Regionalni razvojni agenciji trenutno izvajamo preko petindvajset različnih čezmejnih in mednarodnih projektov, kar nekaj od njih se jih dotika tudi področja naravne in kulturne dediščine.

Kulturna dediščina

Kulturno identiteto je mogoče opredeliti na različne načine. Lahko jo imamo za sintezo vseh drugih identitet, če kulturo pojmujeemo v širokem pomenu. Natančneje bi kulturno identiteto zaznamovali, če kulturo razumemo kot »dinamičen vrednostni sistem naučenih elementov pričakovanj, konvencij, verovanj in pravil, ki omogočajo članom določene skupine, da uresničijo kontakte med seboj in svetom, da torej med seboj komunicirajo in razvijajo svoje ustvarjalne potenciale«. (Definicija je nastala v UNESCO na zahtevo kanadske komisije za sodelovanje s to specializirano agencijo Združenih narodov.) Tako bi kulturo imeli za sistem določene celovitosti človekovega početja in hkrati za način življenja. Ta pa temelji v vrednotah in iz njih

izhaja. Tako nastajajo družbeni cilji kot življenjski smotri. Kot take si jih zastavljajo posamezniki in skupnosti ali človeške skupine. Kultura nam po tej poti izstopa kot posredništvo med človekom v njegovi posamičnosti oziroma zasebnosti in njegovo družbenostjo in celotnim okoljem, v katerem se življenje odvija. (Južnič 1993: 180)

Kulturna dediščina je vse tisto, kar je rezultat ustvarjalnosti človeka in njegovih različnih dejavnosti, družbenega razvoja in dogajanj, značilnih za posamezna obdobja v slovenskem prostoru. Zaradi njihove zgodovinske, kulturne in civilizacijske sporočilne vrednosti je spoštovanje in varovanje kulturne dediščine zaveza naroda in vsakega posameznika.

Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1) v četrtem odstavku prvega člena med nameni zakona določa: »Celostno ohranjanje dediščine se uresničuje v razvojnem načrtovanju in ukrepih države, pokrajin in občin tako, da dediščino ob spoštovanju njene posebne narave in družbenega pomena vključujejo v trajnostni razvoj.«

Razvojni projekti s področja kulturne dediščine

Sejem bil je živ – celostni pristop k prenovi starih mestnih jeder Gorenjske

Gorenjska je ena od 12 slovenskih regij, ki zaradi svoje alpske narave in bogate kulturne dediščine predstavlja tipično slovensko krajino. RRA Gorenjske, BSC Kranj, je bil s petimi gorenjskimi mesti z bogato zgodovinsko tradicijo jeseni leta 2006 izbran na razpisu Norveškega finančnega mehanizma za izvedbo skupnega projekta Sejem bil je živ. Jesenice, Kranj, Radovljica, Škofja Loka in Tržič so pridobili 1,425 milijona evrov za investicije v pet objektov, s pomočjo katerih se oživlja dogajanje v petih gorenjskih mestnih jedrih.

Pet starih mestnih jeder Gorenjske (Kranj, Radovljica, Škofja Loka, Tržič, Jesenice/Stara Sava) predstavlja pomemben del regionalne in nacionalne slovenske identitete. Zmanjševanje števila prebivalstva, pomanjkanje javnih investicij za obnovo in infrastrukturo, urejanje prometa, navzkrižje interesov, pomanjkanje znanj o celostni prenovi mest, pomanjkanje turističnih atrakcij in njihovega trženja, pojav trgovskih centrov v predmestju itd. so v zadnjih dveh desetletjih povzročili postopno »umiranje« mest v regiji. To je pripeljalo do točke, v kateri smo med akterji vseh petih mest dosegli konsenz o potrebi po spremembi teh trendov. Glede na to, da je problem skupen in so znanja in sredstva omejena, smo postavili vprašanje prenove starih mestnih jeder na regionalno raven. V letu 2004 je bila oblikovana skupina za »prenovo starih mestnih jeder«, oktobra 2005 se je zaključil prvi regijski projekt s tega področja – »Ulična oprema starih gorenjskih mest in trgov«. Projekt Sejem

bil je živ je s prenosom znanj iz norveške regije Hedmark nadaljeval začeta lokalna prizadevanja za prenovo. Projekt je bil sad skupnega dela in sodelovanja regij Gorenjske in Hedmark.

Glavni cilj projekta je bil spodbuditi celosten „proces prenove“ v petih starih mestnih jedrih na Gorenjskem, s ciljem ponovnega zagona njihove ekonomske in socialne moči ter ohranitve kulturne dediščine.

GLAVNE AKTIVNOSTI:

Zagon „procesa prenove“ s poudarkom na sodelovanju, enotnem upravljanju starih mestnih jeder in trženju mest z namenom vzpostavitve:

- mreže 5 koordinatorjev prenove (učenje z delom) ob pomoči 5 norveških mentorjev,
- 5 „starih mestnih“ partnerstev (podjetja, kulturne in turistične organizacije, prebivalci in mladi),
- procesa sprememb (skozi delavnice z lokalnimi interesnimi skupinami, kampanje za dvig zavedanja pomembnosti prenove, konference),
- 5 konceptov upravljanja in trženja mest (sklop 1).

Investicije manjšega obsega (prenova in oprema) v javne objekte za srečanja/večnamenski objekti (kulturna dediščina) v vseh 5 starih mestnih jedrih kot podpora procesu prenove:

- Kranjska hiša – TIC in večnamenska hiša, Glavni trg 2, Kranj,
- Kulturni center Tržič kot večnamenski kulturni center, Cankarjeva 5, Tržič,
- Trg Stara Sava, Jesenice kot javni prostor za srečevanje in prireditve,
- Kulturna infotočka Škofja Loka/Kristalna dvorana kot večnamenska in multi-medijska dvorana,
- Linhartov muzej z večnamensko dvorano v Radovljiški graščini, Linhartov trg 1.

S projektom smo v sodelujočih mestih pridobili po en obnovljen, sodoben objekt, ki bo z voljo številnih sodelujočih prispeval k živahnejšemu utripu mest. V starih mestnih jedrih se je v času trajanja projekta marsikaj spremenilo. Več je prireditev, s tem pa več obiskovalcev. Hkrati se je pokazalo, da so gorenjska mesta, kar štiri so vključena v Združenje zgodovinskih mest Slovenije, pripravljena sodelovati.

Projektni partnerji: BSC, Občine Kranj, Škofja Loka, Radovljica, Jesenice, Tržič, Pokrajinski svet Hedmark – Norveška, Združenje zgodovinskih mest Slovenije.

Čas trajanja projekta: marec 2006–december 2007

Brezmejna doživetja kulturne dediščine avstrijska Koroška-Gorenjska

Medsebojno povezanost in sodelovanje področij dela, regionalnega razvoja in kulturne dediščine predstavljam na primeru priprave in izvajanja projekta, ki smo ga poimenovali z naslovom Brezmejna doživetja kulturne dediščine avstrijska Koroška-Gorenjska, katerega akronim je CULTH:EX CAR-GOR.

Projektno načrtovanje je ključnega pomena za kvaliteto projektnih predlogov in kasnejšo lažjo in boljšo implementacijo. Priprava obravnavanega projekta sega v leto 2007, sama projektna ideja pa še nekoliko dlje nazaj. Projekt je bil pripravljen na Regionalni razvojni agenciji Gorenjske (BSC Kranj) v sodelovanju z Zavodom za varstvo kulturne dediščine Kranj in desetimi gorenjskimi občinami na slovenski ter Uradom koroške deželne vlade na avstrijski strani.

Vodenje projekta je prevzela Koroška deželna vlada, koordinacijo aktivnosti za slovensko stran Regionalna razvojna agencija Gorenjske, BSC Kranj, vlogo strokovne podpore s področja kulturne dediščine je prevzel Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Kranj. Poleg navedenih so partnerice v projektu še štiri gorenjske občine (občine Bled, Radovljica, Tržič, Gorenja vas - Poljane), ki imajo med svojimi aktivnostmi pilotne investicije.

Namen projekta:

- Pokazati na nepremično kulturno dediščino kot vrednoto, ki je neprecenljive vrednosti, saj ohranja znanja, materiale, estetiko, vrednote, sledove vsakdanjega življenja mnogih preteklih generacij.
- Pokazati, da nepremična kulturna dediščina ni nujno le breme, temveč tudi razvojna priložnost in pomemben identitetni faktor, od katerega je odvisen razvoj podeželja in razvoj starih mestnih in trških jeder s poudarkom na razvoju kulturnega turizma.
- Pokazati na nepremično kulturno dediščino kot enega pomembnih dejavnikov trajnostnega razvoja.
- Pokazati, da je nepremična kulturna dediščina lahko pomemben dejavnik pri odločanju za okolju bolj prijazno gradnjo.
- Organizirati čezmejni dialog med lastniki, strokovnimi službami, arhitekti, gradbeniki, turističnimi delavci, ekonomisti in drugimi zainteresiranimi skupinami in posamezniki.

Ciljne skupine in njihove potrebe:

- Lastniki objektov (v zasebni in javni lasti): informiranje o razvojnih možnostih, ki jih ponuja posamezen objekt, s pomočjo interdisciplinarnega dela strokovnjakov ter svetovanje o možnostih pridobitve dodatnih finančnih sredstev.

- Obrtniki različnih strok: informiranje o varstvenih doktrinah spomeniških strok in spoznavanje delovnih procesov in materialov za čim bolj konkurenčno doseganje potrebnih kvalitiet.
- Turistični delavci: informiranje o pomenu kulturne dediščine za identiteto posameznega lokalnega okolja, pomoč pri interpretaciji in možnost čezmejnega povezovanja sorodnih kulturnih pojavov.
- Izobraževalne institucije (na vseh nivojih izobraževanja – od vrtcev do univerz za tretje življenjsko obdobje) in društva: informiranje o pomenu ohranjanja kulturne dediščine za identiteto prostora, v katerem živijo, in za primeren odnos do dela in ustvarjanja preteklih generacij.
- Najširša zainteresirana javnost: informiranje o stanju in pomenu kulturne dediščine.

Izvedba aktivnosti in rezultati:

- Vzpostavljen stalni menedžment z informativnima točkama v obeh regijah za vse vrste vprašanj v zvezi z nepremično kulturno dediščino.
- Priprava šestih skupnih e-novic z rednimi informacijami za projektne partnerje, lastnike kulturne dediščine, investitorje in drugo zainteresirano javnost s poročili o aktivnostih v projektu, novicami in kontakti.
- Priprava osmih revitalizacijskih konceptov za konkretne objekte kulturne dediščine v javni lasti, od tega štiri na Gorenjskem, in sicer v občini Bled za Vilo Zoro, v občini Gorenja vas - Poljane za Rupnikovo linijo, v Radovljici za arheološko pot Villa rustica in v Trziču za Grad Neuhaus.
- Oblikovanje dveh tematskih paketov, ki med seboj povezujejo različne objekte kulturne dediščine z namenom ohranjanja kakovosti in prepoznavnosti teh objektov, osveščanja o njihovi vlogi v lokalnem okolju ter trajnostni rabi, ki ohranja njihovo vrednost.
- Skupni priročnik, namenjen zainteresirani javnosti, ki bo tudi končni rezultat projekta, pripravljajo ga strokovnjaki z obeh strani meje.
- Izvedba osmih manjših investicij v izbrane objekte kulturne dediščine, ki izhajajo iz revitalizacijskih konceptov na avstrijskem Koroškem in Gorenjskem, od tega štiri izvedene na Gorenjskem, in sicer na javnih objektih kulturne dediščine v občinah Bled (Vila Zora), Gorenja vas – Poljane (Rupnikova linija), Radovljica (arheološka pot Villa rustica) in Tržič (stavba na Balosu 4 – Knjižnica dr. Toneta Pretnarja).
- Nakup komunikacijskih sredstev za približanje pomembnih objektov kulturne dediščine širši javnosti (digitalni vodniki – MP4-predvajalniki z zvočnimi zapisi o kulturni in naravni dediščini za izposojajo turistom, najpomembnejše enote dediščine v sodelujočih občinah, vpisane v GPS-sistem, priprava elaboratov ter nakup in postavitve usmerjevalnih in označevalnih tabel).

- Izvedba posebnih izobraževanj, delavnic in svetovanj, v katere je bilo na Gorenjskem vključenih preko 400 posameznikov in posameznic. Izobraževanja so bila izvedena po tematskih sklopih, in sicer:
 - otroci in dediščina: 10 etnoloških delavnic za pedagoške delavke in delavce v vrtcih na Gorenjskem,
 - energija in dediščina: celodnevna delavnica v prostorih Podjetniškega centra v Kranju z naslovom Energetska učinkovitost stavbne dediščine,
 - dediščina in turizem: celodnevna delavnica z ekskurzijo pod naslovom Vrednost stavbne dediščine v ponudbi turističnih kmetij in tradicionalnih gostiln,
 - regija in dediščina, delavnica Sodoben hlev s tipično gorenjsko arhitekturo.

Projekt se je začel izvajati 1. aprila 2009 za čas trajanja projektnih aktivnosti treh let.

Program Leader – Lokalna akcijska skupina Gorenjska košarica

Na Gorenjskem delujeta dve lokalni akcijski skupini, in sicer Gorenjska košarica in LAS loškega pogorja. Obe sta pridobili Odločbo o dodelitvi statusa delujoče LAS in s tem pravico do koriščenja sredstev iz Evropskega kmetijskega sklada za razvoj podeželja (EKSRP), namenjenih za izvajanje pristopa LEADER v programskem obdobju 2007–2013.

Pri uresničevanju Lokalnih razvojnih strategij je ključnega pomena skupinsko delo, tako same Lokalne akcijske skupine, kot tudi projektnih in interesnih skupin pri izvajanju posameznih aktivnosti. Namen LAS-a je povezati nosilce razvoja podeželja za skupno izvajanje Razvojne strategije po pristopu LEADER na posameznem območju.

RRA Gorenjske, BSC Kranj, je upravljavec LAS Gorenjska košarica. Oktobra leta 2007 je 42 ustanovnih članov iz javnega, zasebnega in nevladnega sektorja iz območja občin Bled, Bohinj, Cerklje na Gorenjskem, Gorje, Jesenice, Jezersko, Kranjska Gora, Mestne občine Kranj, Naklo, Preddivor, Radovljica, Tržič, Šenčur, Žirovnica s podpisom pogodbe ustanovilo Lokalno akcijsko skupino za razvoj podeželja Gorenjska košarica (v nadaljevanju LAS).

Z namenom, da bi skupaj prispevali k razvoju podeželja, je LAS pripravil in skupaj oblikoval Lokalno razvojno strategijo območja LAS Gorenjska košarica za obdobje 2007–2013. V njej je določil vizijo, cilje in predvidene rezultate delovanja.

LAS letno izvede javne pozive za projekte, svoje ideje pa lahko predložijo javni, zasebni in nevladni sektorji: javne institucije/organizacije, mikro-, mala in srednja podjetja ter velika podjetja, kmetijska gospodarstva z registrirano dopolnilno de-

javnostjo, nevladne organizacije (ustanove, zasebni neprofitni zavodi in društva) s sedežem na območju LAS Gorenjska košarica, ki se povežejo v partnerstvo za izvedbo razvojnih projektov. Minimalni pogoj za prijavo na poziv je, da se v partnerstvo povežeta vsaj dva partnerja, partnerstvo številčno navzgor ni omejeno, aktivnosti v prijavljenih projektih se ne smejo izvajati v mestih Kranj in Jesenice.

Seznam izvedbenih projektov v okviru Letnih izvedbenih načrtov (LIN Gorenjska košarica):

LIN 2008: Tradicija domačega lesa v sodobni izgradnji; Od eko zrna do kruha; Študija priložnosti vzpostavitev klavnice za drobnico; Dodana vrednost ponudbi podeželja; Ko smo pod Triglavom; Aktivno po poti kulturne dediščine; Dokumentacija za tematske poti RJ³ s promocijo; Mreža podeželskih tržnic; Mreža podeželskih informativnoturističnih točk;

LIN 2009: Era 2; Varno in konkurenčno delo v gozdu; Grajska poroka; Umetnost na podeželju; Učimo se kreativnega ustvarjanja; Od nature do kulture s partnerstvi in sodelovanjem; Nazaj k naravi; Kako se pri vas reče; Sprehodimo se po neznanem podeželju; Dokumentacija tematske poti JE-KR-PREDD-TRZ;

LIN 2010: Spoznajmo se z delom na kmetiji in življenjem v naravi; Dokumentacija tematske poti JE-PR; Odkrijmo arheološko dediščino našega podeželja; Spoznajmo se z življenjem v prazgodovini, rimski dobi, srednjem veku; Gorenjsko Elektro-popotovanje; Gregorjevo na podeželju; Izdelajmo letalo, robota, kolo na električni pogon; Spoznavajmo stara hišna imena; Odkrivajmo skrite kotičke našega podeželja; Odkrivajmo svet igral in znanja; Vrnitev haflingerja na Gorenjsko; Skupaj spoznavajmo vaške običaje, vaške zgodbe; Učno animacijsko središče kranjske sivke za otroke; Otroci jejmo zdravo – iz naših vrtov, sadovnjakov na naše mize; Razgledna točka na Štefanji gori;

LIN 2011: Kompetenčni center semenj, Glamurozno kampiranje na Gorenjskem, Zasnova celostne ureditve Dovžanove soteske; Otroški parlament o naravi in tradiciji; Za vas; Ohranjanje in promocija tepk na območju Bleda in Gorij, Nomen vulgare, Ohranjanje planinskih pašnikov; Mladinski center Adergas; Z elektrokolesom zmorem več; Telovadnica in igrišče v skakalnem centru Sebenje; Zdravilstvo A. Riklji v sodobni preobleki; Turizem za vse – podeželski center za turiste s posebnimi potrebami; Kulinarično središče Gorenjske; Dokumentacija tematske poti – odkrijmo bisere našega podeželja; Vzpostavitev tematskih poti – odkrijmo bisere našega podeželja; Kult-pod; Svet inovativnih igral.

Sklep

Mednarodni in čezmejni projekti pomembno prispevajo k izmenjavi mnenj, znanj, izkušenj in praks, s čimer se spodbujajo skupna prizadevanja in kompenzirajo pomanjkljivosti. Projekt mednarodnega sodelovanja med Slovenijo in Norveško Sejem bil je živ je uspešno združil dejavnosti (prireditve), ki mestom prinašajo razgiban mestni utrip, ter obnovo štirih kulturnih dvoran in trga. Projekt čezmejnega sodelovanja med Slovenijo in Avstrijo Brezmejna doživetja kulturne dediščine avstrijska Koroška-Gorenjska je zanimiv primer projekta z vidika sodelovanja lokalnih skupnosti, razvojne in varstvene institucije. Lokalne akcijske skupine, ki povezujejo nosilce razvoja podeželja posameznih območij, s posameznimi projekti kažejo na to, da je naše podeželje bogata zakladnica dediščine, znanja in naravnih lepote. Pri implementaciji vseh teh projektov pa se kaže pomembnost partnerskega sodelovanja in potrebnost pristopa od spodaj navzgor.

Viri in literatura:

Viri:

Prijavnica projekta CULTH:EX CAR-GOR

Prijavnica projekta Sejem bil je živ

Informator projekta Sejem bil je živ

Letni izvedbeni načrt lokalne akcijske skupne LAS Gorenjska košarica za koriščenje sredstev, opredeljenih v obvestilu o višini dodeljenih sredstev za leto 2008, 2009, 2010, 2011

Regionalni razvojni program Gorenjske 2007–2013

Zakon o skladnem regionalnem razvoju (ZSRR-2)

Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1)

Elektronski viri

<http://www.bsc-kranj.si>, 2.11.2011

http://www.culthex.eu/home_sl/, 2.11.2011

Literatura

JUŽNIČ, Stane: Identiteta. Ljubljana: FDV, 1993 (Teorija in praksa).

Klemen Klinar*

HIŠNA IMENA NA GORENJSKEM

Ključne besede: hišna imena, zbiranje hišnih imen, zapis hišnih imen, klasifikacija hišnih imen, poimenovalna motivacija

Izvleček:

Hišna imena so pojav, ki je prisoten na celotnem slovenskem podežlju. Uvrščamo jih v nesnovno kulturno dediščino in poleg etnološke vrednote njihove rabe med domačini v sebi nosijo tudi pomembno jezikovno vrednost. V prispevku predstavljamo projekte zbiranja hišnih imen na Gorenjskem, za katera so vključene občine pridobile sofinanciranje Evropske unije preko programa LEADER, strokovni izvajalec projektov pa je Razvojna agencija Zgornje Gorenjske. Prednost teh zbiranj je poenotena metodologija zbiranja hišnih imen z enotnimi merili določanja in zapisovanja hišnih imen ter njihova obeležitev v tiskanih publikacijah in na terenu.

V prispevku so hišna imena klasificirana na podlagi njihove poimenovalne motivacije, torej motivu za nastanek imen.

UVOD

V Sloveniji in v zamejstvu se pojav beleženja hišnih imen vedno bolj razširja, a so ti poskusi prostorsko fragmentarni in metodološko neenotni (Klinar 2009: 1), tako pri opredelitvi hišnega imena kot tudi njegovem zapisu.

Od leta 2009 gorenjske občine v obliki enotnih skupnih projektov zbiranja starih hišnih imen uspešno sodelujejo na razpisu Lokalne akcijske skupine Gorenjska

* Klemen Klinar, univ. dipl. geogr. in dipl. ing. gozd., višji področni svetovalec III, Razvojna agencija Zgornje Gorenjske, Spodnji Plavž 24e, 4270 Jesenice. E-naslov: klemen.klinar@ragor.si

košarica.¹ V letu 2009 se je v projektu »Kako se pri vas reče?« združilo pet občin Zgornje Gorenjske,² v letu 2010 je v projektu z nazivom Spoznajmo stara hišna imena sodelovalo že šest občin,³ ob koncu leta 2011 pa se je projektu Nomen vulgare pridružilo kar dvanajst občin z območja celotne Gorenjske.⁴ Izvajalec navedenih projektov, ki so metodološko poenoteni, je Razvojna agencija Zgornje Gorenjske.

PREDSTAVITEV PROJEKTA

Oprelitev hišnega imena

Pri zbiranju je bilo hišno ime opredeljeno kot naselbinsko zemljepisno lastno ime, ki poimenuje hišo v naselju ali delu naselja (Šekli 2008: 139). Hišno ime, na Gorenjskem najpogosteje poznano tudi kot *domače ime*, se drži hiše, kmetije, domačije, ne glede na to, da so se v njej menjavali gospodarji z različnimi priimki (Keber 2002: 61). Hišno ime je torej opredeljeno kot prostorski podatek, vezan na lokacijo hiše, pri čemer ni pomembna starost stavbe ali povezava trenutno živčih z izvorno rodbino. Pri časovni opredelitvi so bila kot kategorija nesnovne kulturne in jezikovne dediščine obravnavana le hišna imena s svojim nastankom pred 2. svetovno vojno. Kot dokazilo za to merilo služijo zapisi hišnih imen v zgodovinskih virih (župnijske knjige, zemljiški katastri) ali izjave domačinov o poznavanju imena v obdobju pred danim datumom. Kljub tem merilom je potrebno opozoriti, da nekateri strokovnjaki smatrajo pojav hišnih imen kot kontinuiran dogodek, saj izginjajo in na drugi strani nastajajo nova. (Klinar 2009: 2)

V projektih so bila zbrana samo izvorna hišna imena, torej brez tistih, ki so nastala ob naselitvi potomca v naselju (npr. Pri Kovačevem Jožetu – hiša Jožeta, ki je bil Kovačev).

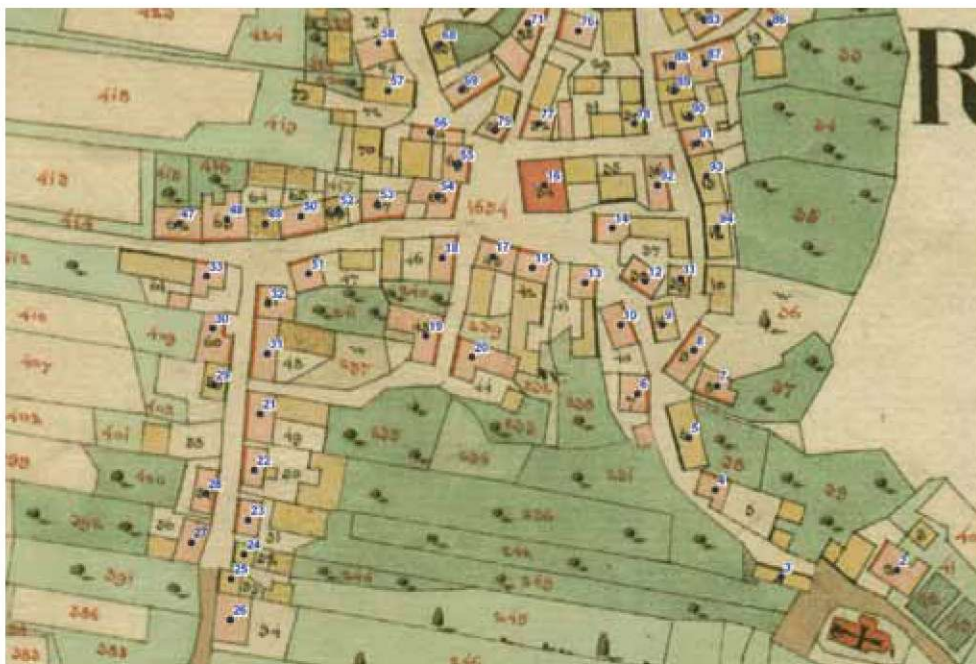
- 1 Razpis poteka v okviru 4. osi evropskega Programa razvoja podeželja 2007–2013. Namen prednostne naloge 4. osi je spodbujanje odločanja o razvoju posameznih podeželskih območij po pristopu od spodaj navzgor (pristop LEADER). (Vir: Os 4 – LEADER, http://www.mkgp.gov.si/si/delovna_podrocja/program_razvoja_podezelja_2007_2013/vsebine_programa_razvoja_podezelja/os_4_leader, 25. 10. 2011)
- 2 Občina Bled (naselja Bodešče, Bohinjska Bela, Koritno, Kupljenik, Obrne, Ribno, Selo pri Bledu in Slamniki), Občina Gorje (naselja Mevkuž, Podhom, Poljšica pri Gorjah in Višelnica), Občina Kranjska Gora (naselja Gozd Martuljek in Srednji Vrh), Občina Radovljica (naselja Begunje na Gorenjskem, Brda, Dvorska vas, Lancovo, Mlaka, Poljče, Ravnica, Slatna, Spodnja Lipnica, Srednja vas, Vošče, Zadnja vas, Zapuže, Zgornja Lipnica in Zgoša) ter Občina Žirovnica (naselja Breg, Moste, Selo pri Žirovnici, Zabreznica in Žirovnica).
- 3 Občina Bled (naselja Zasip in krajevna skupnost Rečica pri Bledu), Bohinj (naselja Bohinjska Češnjica, Jereka, Podjelje, Srednja vas v Bohinju, Stara Fužina in Studor), Občina Gorje (naselja Grabče, Krnica, Perniki, Radovna, Spodnje Laze in Zgornje Laze), Občina Kranjska Gora (naselja Podkoren in Rateče), Občina Preddvor (naselja Bašelj, Breg ob Kokri, Kokra, Mače, Možjanca, Nova vas, Potoče in Tupaliče) ter Občina Žirovnica (naselja Breznica, Doslovče, Rodine, Smokuč in Vrba).
- 4 Občine Bled, Bohinj, Cerklje na Gorenjskem, Gorje, Jesenice, Jezersko, Kranj, Kranjska Gora, Naklo, Preddvor, Radovljica in Šenčur.

Zbiranje hišnih imen

Z namenom prepoznavnosti projektov med domačini na eni in doseganja ustrezne strokovne korektnosti in dokazovanja starosti hišnih imen na drugi strani je zbiranje potekalo v več različnih oblikah:

1. obveščanje domačinov o poteku zbiranja s pozivom k javljanju hišnih imen
2. izpisovanje iz župnijskih knjig⁵
Status animarum (knjiga župljanov) je popis družin po hišah. Vnaprej tiskani obrazec v statusu predvideva tudi podatke, ki so koristni pri odkrivanju hišnih imen. To so rubrike *kraj*, *hišna številka* in *domače hišno ime (nomen vulgare)*. (Klinar 2009: 3, po Toplišek 2004)
3. izpisovanje iz franciscejskega katastra⁶
Sočasno z nastajanjem franciscejskega katastra so bili izdelani tudi Abecedni sezname lastnikov zemljišč katastrskih občin,⁷ v katerih je v veliki večini primerov poleg imena in priimka zapisano tudi hišno ime (vulgo) lastnika. Zaradi različnih hišnih števil v preteklosti in danes so bile za ugotovitev izvorne lokacije hišnih imen uporabljene tudi karte franciscejskega katastra, ki so bile s pomočjo geografskih informacijskih sistemov georeferencirane in primerjane z aktualnimi digitalnimi letalskimi posnetki.
4. izpisovanje iz obstoječe literature⁸
5. sodelovanje z domačimi zbiratelji in poznavalci ljudskega izročila⁹

- 5 V projektu so bila izpisana vsa hišna imena za obravnavana naselja vsaj iz enega statusa animarum. Statusi datirajo v leta med 1771 in 1938. Za nekatera naselja niso dosegljivi ali so izgubljeni.
- 6 Dokumenti, iz katerih so izpisana hišna imena, v vseh primerih datirajo v leti 1826 in 1827. Podatki franciscejskega katastra so bili pridobljeni na Ministrstvu za kulturo RS, Arhivu RS.
- 7 V izvirniku je naslov dokumenta Alphabetisches Verzeichniss der Grund-Eigentümer der Gemeinde ...
- 8 Hišna imena so bila izpisana iz sledečih publikacij: Jure Sinobad, Dežela: kulturnozgodovinski oris Radovljiške ravnine (Radovljica: samozaložba, 1998), 275–293; Stanko Košir, V coklah na pot (Gozd Martuljek: samozaložba, 2008), 167; Marjan Zupan, Podhomska kmečka hiša. V: Jeseniški zbornik (Jesenice: Muzejsko društvo Jesenice, 1995; 1), 317–330; Jože Hlebanja in Neža Hlebanja, Hlebanjev rod skozi stoletja v Srednjem Vrhu (Ljubljana: Družina Hlebanja, 2006), 136; Lojze Kunstelj, Seznam novih hišnih števil po vaseh (Zgornje Gorje: tipkopis, 1954), 22.
- 9 Na območju občine Bled je pri zbiranju hišnih imen sodeloval tudi zbiratelj gospod Vladimir Silič z Bleda. Nabor hišnih imen za Srednjo vas v Bohinju in Studor je prispevala jezikoslovna in literarna raziskovalka Marija Cvetek iz Srednje vasi v Bohinju.

Izsek karte franciscejskega katastra za katastrsko občino Rateče iz leta 1827 z delom naselja Rateče z vpisanimi starimi hišnimi števkami. (SI ARS 176, k. o. Rateče)

Izsek digitalnega letalskega posnetka dela naselja Rateče z vpisanimi hišnimi števkami, ki nosijo hišno ime, leto 2006. Občina Kranjska Gora, 2006.

6. zbiranje hišnih imen in z njimi povezanih zgodb v okviru krožkov osnovnih šol¹⁰
Predvsem z namenom osveščanja osnovnošolcev o pomenu hišnih imen so bile k sodelovanju povabljene osnovne šole. Šolarji so med domačini zbirali zanimive zgodbe o nastanku hišnih imen.
7. zbiranje hišnih imen na terenu
Izvajalec projekta je vsa hišna imena popisal na terenu s pomočjo lokalnih informatorjev. Le-ti so bili starejši domačini, ki poznajo svoj domači kraj in govorijo v pristnem lokalnem narečnem govoru. Pogovori z informatorji so bili v večini primerov zvočno posnети.
Pri terenskem zbiranju je bila poleg osnovne oblike hišnega imena¹¹ zapisana tudi njegova narečna oblika in narečno poimenovanje gospodarja ter gospodinjice na kmetiji in svojilni pridevnik, vezan na hišno ime. Poleg teh podatkov so bile zabeležene tudi morebitne zanimivosti ali posebnosti o hišnem imenu ali domačiji (npr. izvor hišnega imena, zanimiva zgodba o domačiji).
8. organizacija srečanj z domačini¹²
Po opravljenih korakih zbiranja v zgoraj navedenih točkah so bila na lokalnem nivoju ob koncu organizirana srečanja z domačini, kjer je bil udeležencem predstavljen projekt in z njimi preverjen seznam zbranih hišnih imen.

Zapis hišnih imen

Ker je natančna fonetična transkripcija za nejezikoslovno rabo prezapletena in za splošno javno rabo neprimerna, je bila za narečni zapis izrazov uvedena poenostavitev, »/.../« ki bi kljub rabi samo grafemov knjižne abecede še vedno kar se da natančno predstavljala narečno slušno podobo imena«. (Škofic 2011: 308) Pri poenostavljenem zapisu narečnega izgovora hišnega imena so uporabljena naglasna znamenja, ki povedo, kje je hišno ime naglašeno in kakšen je naglašeni samoglasnik. (Klinar 2011: 4) S tem so se strinjali tudi domačini, »/.../« saj so razumeli, da take oznake omogočajo pravilnejše branje in s tem natančnejšo identifikacijo /.../«. (Škofic 2011: 309) Domačini namreč zelo dobro ločijo hišni imeni npr. *Pār Pétro* (Podkoren, Radovna) in *Pār Pétro* (Srednja vas v Bohinju) ali *Pār Klemén* (Bohinjska Bela, Smokuč) in *Pār Klêmen* (Begunje na Gorenjskem). Tistim, ki imajo v vasi hi-

¹⁰ V akcijah zbiranja hišnih imen v letih 2009 in 2010 je sodelovalo osem osnovnih šol s 174 učenci višje stopnje.

¹¹ V večini primerov je osnovna oblika hišnega imena oblikovana s predlogom pri in mestnikom ednine, v nekaterih primerih pa tudi v drugi obliki (npr. s predlogi v, na, za).

¹² V akcijah zbiranja hišnih imen v letih 2009 in 2010 je bilo izvedenih 18 srečanj z domačini, udeležilo se jih je 420 domačinov.

šno ime Novak, je zelo pomembno, da ga pravilno naglasimo *Pər Nováko* (Bohinjska Češnjica, Selo pri Bledu, Smokuč, Višelnica), čeprav bi bila smiselna tudi oblika *Pər Nôvako*.

Pri zapisu hišnih imen in ostalih izrazov v narečni obliki je uporabljen tudi znak za polglasnik »ə«. Z njim je mogoče ohraniti značilne vokalne redukcije, ki so značilne za gorenjsko narečje. (Škofic 2011: 310) Uporaba reduciranih vokalov namesto polglasnika hišno ime preoblikuje do te mere, da hišno ime domačinom ni več prepoznavno kot domače, npr. *Pər Məgvò* (Selo pri Bledu) in ne *Pər Megvò* ali *Pər Garjúpo* (Zasip) in ne *Pər Gorjúpo*.

»V projektu je bil predlagan tudi zapis govorne podobe končnice mestnika ednine imen moškega spola /.../, saj je oslabitev /.../ nenaglaščenega -u v obravnavanih gorenjskih govorih različna in bi poenotenje na knjižno končnico -u izbrisalo (tudi po mnenju domačinov) pomembne razlike med krajevnimi govori.« (Škofic 2011: 312) Značilne končnice mestnika ednine imen moškega spola so navedene spodaj.

1. Na celotnem območju Gorenjske končnica -u onemi, npr.: *Pər Ósvald* (Rateče), *Pər Fírkəlc* (Poljšica pri Gorjah), *Pər Čúu* (Žirovnica), *Pər Rájh* (Bohinjska Bela), *Pər Sebénč* (Zasip), *Pər Požlép* (Dvorska vas), *Pər Knév* (Spodnja Lipnica), *Pər Tovšét* (Bašelj).
2. Z izjemami, omenjenimi v 3. točki, je na območju Zgornje Gorenjske, še najbolj izrazito pa v Zgornji Bohinjski dolini, v okolici Gorij in Bleda, Podkorenu in Gozdu Martuljku značilna končnica -o, npr.: *Pər Bvázəljno* (Podkoren), *Pər Kəkljo* (Gozd Martuljek), *Pər Kərzéto* (Krnica), *Pər Gúharjo* (Podhom), *Pər Sokáno* (Rečica pri Bledu), *Pər Ozárneko* (Ribno), *Pər Kúgvò* (Smokuč), *Pər Francózo* (Begunje na Gorenjskem), *Pər Vángoso* (Bohinjska Češnjica), *Pər Htóro* (Stara Fužina).
3. Na območju občine Preddvor, v Ratečah, na območju Bohinjske Bele, na območju vasi pod Dobrčo ter na območju Lipniške doline končnica -u oslabi v polglasnik, npr. *Pər Kvəbíšarjə* (Rateče), *Pər Šúmja* (Rateče), *Pər Žvéəlnə* (Bohinjska Bela), *Pər Matízəlnə* (Slatna), *Pər Bóltarjə* (Zgornja Lipnica), *Pər Krúmpəcə* (Tupaliče), *Pər Kəzvə* (Mače).

Obležitev hišnih imen

Register hišnih imen

Za oblikovanje registra, ki posamezno hišno ime ustrezno prostorsko in vsebinsko opredeli, so bile predvidene kategorije, s katerimi prikazujemo spodnja primera.

kategorija	Primer 1	Primer 2
občina	Bled	Žirovnica
naselje	Bled	Smokuč
ulica	Triglavska cesta	Smokuč
današnja hišna številka	4 ¹	33
stara hišna številka	Rečica 31	36
katastrska občina	Rečica	Doslovče
parcelna številka	308	1011
zapis hišnega imena v franciscejskem katastru	Ronig	Primascheck
priimek lastnika	Rogatsch	Jallen
letnica franciscejskega katastra	1827	1827
župnija	Bled	Breznica
zapis hišnega imena v statusih animarum	Rovnik	Primožek
priimek v statusu animarum	Rogazh	Jalen
letnice statusov animarum	1830	~1900
zapis hišnega imena v literaturi	/	Primožek ¹³
hišno ime narečno ¹⁴	Pər Rovník	Pər Príməšk
hišno ime poknjiženo	Pri Rovniku	Pri Primožku
gospodar narečno	Rovník	Príməšk
gospodinja narečno	Rovníkla	Príməškovca
svojilni pridevnik narečno	Rovníkov	Príməškov
opombe	/	S te domačije po pripovedovanju domačinov izvirajo predniki in priimek Janeza Jalna.

Preglednica 1: Primera vpisov hišnih imen v registru hišnih imen.

¹³ Vir: Jure Sinobad, Dežela: kulturnozgodovinski oris Radovljiške ravnine (Radovljica: samozaložba, 1998), 275–293.

¹⁴ Pri zapisu narečnih in iz njih izpeljanih poknjiženih zapisov hišnih imen je sodelovala dr. Jožica Škofic z Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.

Register hišnih imen trenutno hrani Razvojna agencija Zgornje Gorenjske, v letu 2012 je v načrtu oblikovanje samostojne spletne strani, kjer bodo predstavljena hišna imena Gorenjske. Javno dostopen register bo služil domačemu prebivalstvu, ki ga tematika zanima, hkrati pa bo na razpolago tudi strokovni javnosti za morebitne strokovno-znanstvene raziskave.

Rezultat zbiranj hišnih imen: v letu 2009 je bilo zbranih 994 hišnih imen v 34 naseljih, v letu 2010 pa 1282 hišnih imen v 29 naseljih.

Knjižice s hišnimi imeni

Kot eden od rezultatov projektov je bila izdaja zbirke knjižic, ki združujejo tabularičen pregled zbranih hišnih imen s podatki o nekdanjem in današnjem naslovu, zapisu hišnega imena v zgodovinskih virih ter narečni in poknjiženi obliki hišnega imena. Knjižice so obogatene z izbranimi zgodbami hišnih imen in starimi fotografijami. Stilsko so poenotene, ena knjižica obravnava ožjo geografsko enoto. Do konca leta 2011 je zbirka obsegala 12 knjižic.

Umestitev hišnih imen v Leksikon priimkov Slovenskega rodoslovnega društva

V sodelovanju s Slovenskim rodoslovnim društvom so bila zbrana hišna imena umeščena v spletni Leksikon priimkov (www.rodoslovje.com).

Jergan	Pri Jerganu (Pr Jergán): HI Možjanca 5/7 (Franciscejski kataster, k. o. Tupaliče 1827).
--------	---

Preglednica 2: Primer vpisa hišnih imen v Leksikon priimkov Slovenskega rodoslovnega društva (www.rodoslovje.com).

Table s hišnimi imeni

Po končanem zbiranju hišnih imen in potrditvi hišnih imen na srečanjih z domačini so bili na podlagi katastra lastnikom po pošti poslani dopisi k podaji soglasja za označitev domačij s tablami. Le-te so glinene, ročno izdelane in enotne na celotnem raziskovalnem območju, razlikuje jih le občinski grb. Lastniki domačij so jih prejeli brezplačno. Na poziv se je v akcijah leta 2009 in 2010 odzvalo 63 % lastnikov. Table predstavljajo dodatno vrednost pri oživljanju vaških jeder in prispevajo k ohranitvi in celo ponovni oživitvi hišnih imen v vsakdanjem govoru domačinov.

Primer table s hišnim imenom. Foto: Klemen Klinar, 2010

Odzivi domačinov

Ob koncu predstavitve projekta omenimo še dejanski odziv domačinov, ki jim je akcija zbiranja prvenstveno namenjena. Med zbiranjem so za obravnavano temo pokazali izredno veliko zanimanje. Izkazalo se je, da so hišna imena v naseljih z ohranjenim kmečkim prebivalstvom in v manjših naseljih bolj ohranjena in poznana med mlajšim prebivalstvom, v večjih urbaniziranih naseljih (npr. Begunje na Gorenjskem, Ribno, Rečica pri Bledu) so imena slabše ohranjena, saj je v takšnih naseljih več novogradenj, bolj dinamičen je tudi trg nepremičnin. Kljub temu je zanimivo, da v večini primerov priseljeni v domačijo s hišnim imenom le-tega sprejmejo. Posebnost s tega vidika predstavljajo tudi tuji lastniki, izpostaviti je potrebno Angleže, ki so na hišno ime zelo ponosni in jih ob stiku z nami zanimajo ostali podatki o domačiji (starost, izvor imena ipd.).

Pri domačinih je največjo oviro predstavljal narečni zapis hišnega imena z uporabo naglasnih znamenj in polglasnika. Temu je bilo na srečanjih z domačini namenjeno več poudarka. Ob utemeljitvi in prikazu na dejanskih primerih iz lokalnega okolja so se strinjali, da so dopolnitve k znaku slovenske abecede potrebne, saj bi brez njih izgubili domačnost in pristnost imen.

Večkrat se je pri enem hišnem imenu pojavilo več narečnih različic. V končni seznam hišnih imen je bilo uvrščeno hišno ime, ki so ga domačini na srečanjih soglasno potrdili, ostale različice pa so zavedene v opombah.

Kljub splošnemu odobravanju akcij pa smo pri zbiranju in obeleževanju hišnih imen naleteli na posamezne negativne odzive, predvsem v smislu nestrinjanja z ugotovljenim hišnim imenom in željo po novem, ki ni skladno z metodologijo projekta.¹⁵ Nekateri so menili, da takšno zbiranje hišnih imen preprosto ni potrebno, češ, da so le-ta še ohranjena in med domačini poznana.

¹⁵ Lastniki so želeli, da se hišno ime preimenuje v hišno ime po trenutnem priimku lastnika ali po izmišljenem hišnem imenu s strani trenutnega lastnika.

POSKUS KLASIFIKACIJE HIŠNIH IMEN NA PODLAGI POIMENOVALNE MOTIVACIJE

Strokovnjaki, ki so se v lokalnih ali manjših regionalnih enotah z zbiranjem hišnih imen že ukvarjali, ponujajo nekaj različnih klasifikacij oziroma sistemizacij hišnih imen.¹⁶ V njih so hišna imena po njihovem ločevanju glede na motivacijski izvor dodatno razdeljena glede na besedotvorne vzorce, česar se v pričujočem poskusu ne bomo lotili, pač pa bo glede na zbrana hišna imena na Gorenjskem poudarek dan klasifikaciji vsebine motivov za oblikovanje hišnih imen. Pri osnovni klasifikaciji v sklope prve stopnje se klasifikacija opira na razdelitev Stanonikove (2005, 34–128), a je glede na ugotovljene razmere razdelitev ponekod posplošena, spet drugod nekoliko bolj razdelana. Osnova za delo je bil seznam v letih 2009 in 2010 zbranih 2232 hišnih imen na območju Gorenjske. Pri navajanju primerov niso navedena vsa hišna imena, ki sodijo v določeno kategorijo, temveč le predstavitevni primeri. Razlage motivacije nastanka hišnega imena, ki se nahajajo v opombah, so podane na podlagi razgovorov z domačini na terenu.

Hišna imena iz osebnih imen

Hišna imena iz moških osebnih imen

Hišna imena so povečini nastala po imenih gospodarjev na domačiji. Glede na ljudsko izročilo naj bi bili to prvi lastniki domačij. Med trenutno zbranimi hišnimi imeni jih je okoli 350¹⁷ iz izvorom iz 46 različnih moških osebnih imen. V nadaljevanju navajamo le primere hišnih imen iz nekaterih osebnih imen, ki se pojavljajo najpogosteje.

ime	oblike hišnih imen
Jure	<i>Pər Júrc</i> (Bohinjska Bela) <i>Pər Júrc</i> (Podkoren) <i>Pər Júrc</i> (Begunje na Gorenjskem, Koritno, Vošče) <i>Pər Júrc</i> (Gozd Martuljek, Stara Fužina) <i>Pər Júrc</i> (Rateče) <i>Pər Júrežo</i> (Srednji Vrh) <i>Pər Júrho</i> (Krnica, Rodine, Zasip) <i>Pər Júrho</i> (Begunje na Gorenjskem, Dvorska vas, Kupljenik, Zgoranja Lipnica)
Tomaž	<i>Pər Tamáško</i> (Bohinjska Češnjica, Gozd Martuljek) <i>Pər Tamažič</i> (Rateče) <i>Pər Tamážovco</i> (Bohinjska Češnjica) <i>Pər Tomaškò</i> (Poljšica, Stara Fužina, Zgoša) <i>Pər Tomažic</i> (Slatna) <i>Pər Tomážnek</i> (Smokuč) <i>Pər Tomážo</i> (Zasip) <i>Pər Tomážovc</i> (Brda, Breg ob Kokri)
Klemen	<i>Pər Klemén</i> (Bohinjska Bela, Smokuč) <i>Pər Klēmen</i> (Begunje na Gorenjskem) <i>Pər Klemenák</i> (Radovna) <i>Pər Kleménc</i> (Mlaka, Rodine) <i>Pər Kleménco</i> (Jereka) <i>Pər Klemênc</i> (Žirovnica) <i>Pər Kleménčko</i> (Radovna, Zgoša) <i>Pər Kleméno</i> (Rečica pri Bledu) <i>Pər Kleménovc</i> (Zgoša) <i>Pər Klemúc</i> (Bohinjska Bela) <i>Pər Kléménco</i> (Srednja vas v Bohinju)

Preglednica 3: Pregled oblik hišnih imen iz izbranih moških osebnih imen.

Hišna imena iz ženskih osebnih imen

Teh hišnih imen je občutno manj, saj jih je bilo prepoznanih 30. Njihova posebnost je ta, da so kljub izvoru iz ženskega imena preoblikovana v moško obliko, npr. *Pər Mójčnjeko*¹⁸ (Gozd Martuljek), *Pər Povónčnjeko*¹⁹ (Stara Fužina), *Pər Kátarne*²⁰

¹⁶ Zelo podrobno razdelitev hišnih imen nam ponuja Marija Stanonik (Hišna imena v Žireh (Maribor: Slavistično društvo Maribor, 2005; Zora; št. 37), 181). Hišna imena v Kropi je po svojem izvoru klasificirala tudi Škofičeva (Jožica Škofic, Hišna imena v Kropi. V: Jože Toporišič (ur.), Simpozij Slovenska lastnoinmenskost. Zbornik s simpozija '99 v Pišecah (Novo mesto: Dolenjska založba, 2001), 21–40.

¹⁷ Številka je ocena, saj za nekatera hišna imena ne moremo z zadostno gotovostjo potrditi izvora iz moškega osebnega imena.

¹⁸ Iz imena Mojca.

¹⁹ Iz imena Polona.

²⁰ Iz imena Katarina (Katra).

(Zgoša). Le redka so ohranila svojo prvotno žensko obliko in se sklanjajo kot samostalnik ženskega spola, npr. *Pər Povóna*²¹ (Srednja vas v Bohinju), *Pər Pávəl*²² (Breg), *Pər Jêr*²³ (Rateče).

Hišna imena iz priimkov

»Hišna imena so nastajala tudi že pred priimki v današnjem pomenu. Iz nekaterih se je razvil družinski priimek. In obratno, marsikateri priimek je kasneje postal hišno ime ...« (www.rodoslovje.com) Ugotoviti, ali je bilo najprej hišno ime ali priimek, je skorajda nemogoče. Kakorkoli, pri velikem številu domačij je mogoče hišno ime povezati s priimkom prvotne rodbine, razbranim iz zgodovinskih virov. Zanimivo je, da je na nekaterih domačijah hišno ime še vedno identično domačemu priimku tudi po več kot 200 letih. Hišna imena iz priimkov so glede na nekdanje značilne priimke ožjih območij tudi tako razmeščena. Navezujoč na to dejstvo, v Preglednici 4 navajamo nekaj primerov.

območje/naselje	priimek	oblike hišnih imen
Gornjesavska dolina	Benet	<i>Pər Spódnjem Bnét</i> (Rateče) <i>Pər Zgórnjem Bnét</i> (Rateče)
	Hlebanja	<i>Pər Hlébanjo</i> (Srednji Vrh)
	Kerštajn	<i>Pər Kərštánj</i> (Rateče) <i>Pər Kərštáno</i> (Podkoren)
	Košir	<i>Pər Kašírjo</i> (Gozd Martuljek)
okolica Bleda in Gorij	Pretnar	<i>Pər Prétnarjo</i> (Koritno, Podhom, Poljšica, Rečica pri Bledu, Zasip)
	Marolt	<i>Pər Márot</i> (Bodešče) <i>Pər Mároto</i> (Selo pri Bledu) <i>Pər Márov</i> (Podhom)
	Gogala	<i>Pər Gógalneko</i> (Poljšica pri Gorjah) <i>Pər Spódnmo Gógalo</i> (Rečica pri Bledu) <i>Pər Zgórnmo Gógalo</i> (Rečica pri Bledu)
	Avsenik, Ovsenik	<i>Pər Osének</i> (Dvorska vas, Zadnja vas, Žirovnica)
Dežela (med Žirovnico in Begunjami na Gorenjskem)	Justin	<i>Pər Ještín</i> (Begunje na Gorenjskem, Breznica, Doslovče, Rodine)
	Ropret	<i>Pər Rópret</i> (Breg, Vrba)
	Dolar	<i>Pər Dóvarjo</i> (Breznica, Vrba)

21 Iz imena Polona.

22 Iz imena Pavla.

23 Iz imena Jera.

Zgornja Bohinjska dolina	Odar	<i>Pər Vódarjo</i> (Bohinjska Češnjica, Srednja vas v Bohinju) <i>Pər Vódarčko</i> (Stara Fužina)
	Medja	<i>Pər ta Spódnjamo Médjo</i> (Bohinjska Češnjica) <i>Pər ta Zgórnjamo Médjo</i> (Bohinjska Češnjica) <i>Pər Médjo</i> (Jereka)
	Cvetek	<i>Pər Cətkò</i> (Studor)
okolica Preddvora	Celar	<i>Pər Célarja</i> (Breg ob Kokri, Tupaliče) <i>Pər ta Spódnmo Célarja</i> (Kokra) <i>Pər ta Zgórnmo Célarja</i> (Kokra)
	Šavs	<i>Pər Šávs</i> (Potoče) <i>Pər Šávskarja</i> (Tupaliče)
	Pesjak	<i>Pər Psják</i> (Lancovo, Zgornja Lipnica)
Zgornja Lipniška dolina	Ažman	<i>Pər Ážman</i> (Spodnja Lipnica)

Preglednica 4: Primeri hišnih imen iz značilnih priimkov regij Gorenjske.

Hišna imena iz lokacije domačije

Hišna imena iz ledinskih imen

Hišno ime domačije v veliko primerih zaznamuje tudi njena lega v določenem območju, za katerega se uporablja lastno ledinsko ime, lega ob vodotoku, lega pod vzpetino ipd. Hišna imena so najpogostejše oblikovana iz lastnega ledinskega imena:

- polja, npr. *Na Polán*²⁴ (Kokra), *Pər Polínarjo*²⁵ (Jereka);
- reliefne oblike, npr. *Pər Dolínarjo*²⁶ (Plavški Rovt), *Pər Podnóšarja*²⁷ (Lancovo);
- dela vasi, npr. *Pər Hotúnarjo*²⁸ (Krnica), *Pər Trátovco*²⁹ (Poljšica pri Gorjah), *Pər Gábərčnek*³⁰ (Podhom);
- imena naselja, kar je značilno predvsem za najmanjša naselja, npr. *Pər Pərníkarjo*³¹ (Perniki), *Pər Obərník*³² (Obrne);
- vodnih teles, npr. *Pər Ráčnekarjo*³³ (Krnica), *Pər Hvadníkərjo*³⁴ (Srednji Vrh), *Pər Lípnekərjo*³⁵ (Radovna).

24 Polje se imenuje *Poljana*.

25 Območje obdelovalnih površin zahodno od Jereke se imenuje *Na Polini*.

26 Domačija leži v reliefno oblikovani manjši dolini, imenovani *Dolina*.

27 Domačija stoji pod klancem, imenovanem *Noš*.

28 Del naselja se imenuje *Hotunje*.

29 Del naselja se imenuje *Zatrata*.

30 Del naselja se imenuje *Na Gabrcah*.

31 Domačija stoji v vasi *Perniki*.

32 Domačija stoji v vasi *Obrne*.

33 Domačija stoji ob potoku *Račnik*.

34 Domačija stoji ob potoku *Hladnik*.

35 Domačija stoji ob kraškem izviru *Lipnik*.

Hišna imena iz občin geografskih pojmov

Hišna imena te skupine se navezujejo na obče geografske pojme, vezane na lokacijo kmetije. Oblikovana so lahko iz:

- splošnega značaja terena, npr. *Na Pstôp*³⁶ (Kokra), *U Rôb*³⁷ (Kokra);
- reliefnih oblik, npr. *Pār Gobévarjo*³⁸ (Poljšica pri Gorjah), *Pār Goríčnek*³⁹ (Mlaka);
- rabe tal, npr. *Pār Podgóšarjô*⁴⁰ (Slamniki), *Pār Zabóšnek*⁴¹ (Doslovče), *Pār Zapóljarjô*⁴² (Bohinjska Češnjica), *Pār Kapús*⁴³ (Rateče);
- vodnih teles, npr. *Pār Grábnarjô*⁴⁴ (Jereka), *Pār Mvákárjô*⁴⁵ (Bohinjska Češnjica).

Hišna imena iz grajenih objektov

Hišna imena so vezana na lokacijo ob pomembnejšem antropogenem objektu, npr. *Pār Mostárjô*⁴⁶ (Bohinjska Bela), *Pār Lésarjô*⁴⁷ (Koritno), *Pār Pográdovc*⁴⁸ (Zgornja Lipnica).

Hišna imena iz lastnih geografskih imen

V nasprotju s poimenovanji iz lokacije domačije hišna imena te skupine izvirajo iz lastnih geografskih imen, ki pa ne razlagajo lokacije domačije, temveč največkrat razlagajo izvor priseljenca, ki je domačijo postavil ali se tja priselil. Glede na oddaljenost in velikost krajev ugotavljamo tri značilne skupine hišnih imen iz lastnih imen:

- tujih krajev, dežel, npr. *Pār Amerikán*⁴⁹ (Rateče), *U Kréms*⁵⁰ (Kokra);
- slovenskih regij, pokrajin, npr. *Pār Koróšco*⁵¹ (Rečica pri Bledu), *Pār Bohínco*⁵² (Ribno), *Pār Zljáno*⁵³ (Gozd Martuljek);

- slovenskih krajev, npr. *Pār Kókərčan*⁵⁴ (Doslovče), *Pār Bučáno*⁵⁵ (Gozd Martuljek), *Pār Podlónkarjô*⁵⁶ (Stara Fužina).

Hišna imena iz poklica, statusa ali značilnosti gospodarja

Hišna imena iz poklica

V to skupino umeščamo hišna imena, ki izvirajo iz obrti, ki se je opravljala na domačiji. Pri tem so imena lahko nastala iz:

- poklica, npr. *Pār Kováč*⁵⁷ (Bašelj, Begunje na Gorenjskem, Bodešče, Bohinjska Bela, Kokra, Moste, Nova vas, Smokuč, Tupaliče, Zabreznica, Zapuže, Zasip, Zgoša), *Pār Žnídárjô*⁵⁸ (Podkoren, Smokuč, Bodešče, Ribno, Gozd Martuljek), *Pār Píntarjô*⁵⁹ (Rateče, Spodnja Lipnica), *Pār Bérto*⁶⁰ (Bohinjska Češnjica), *Pār Šóštarjô*⁶¹ (Bohinjska Češnjica, Jereka, Gozd Martuljek).
- predmeta, vezanega na obrtno dejavnost, npr. *Pār Dúrglno*⁶² (Krnica), *Pār Brónco*⁶³ (Grabče), *Pār Škánt*⁶⁴ (Ribno).

Hišna imena iz statusa

Hišna imena te skupine imajo osnovo v vlogi gospodarja, ki jo je le-ta imel v vasi ali širše, npr. *Pār Špán*⁶⁵ (Bašelj, Brda, Breg ob Kokri, Podhom, Smokuč, Zabreznica), *Pār Méžnarjô*⁶⁶ (Bodešče, Jereka, Rečica pri Bledu, Ribno, Rodine, Srednja vas v Bohinju, Stara Fužina, Vrba, Žirovnica), *Pār Kájžarjô*⁶⁷ (Bohinjska Češnjica, Podhom, Podjelje, Stara Fužina), *Pār Načelníko*⁶⁸ (Podkoren), *Pār Mêrklnó*⁶⁹ (Srednji Vrh).

54 Hišno ime iz besede *Kokričan*, prebivalec Kokrice.

55 Hišno ime iz besede *Bovčan*, prebivalec Bovca.

56 Hišno ime iz imena kraja *Podlónk* (v Selški dolini). Po pripovedovanju domačinov je gospodar domačije kot sekač opravljal gozdarska dela v tej vasi.

57 Na domačiji so se ukvarjali s kovaštvom.

58 Na domačiji so se ukvarjali s krojaštvom; krojač po domače *žnidar*.

59 Na domačiji so se ukvarjali s sodarstvom; sodar po domače *píntar*.

60 Na domačiji so imeli gostilno; gostilničar po domače *bert*.

61 Na domačiji so se ukvarjali s čevljarstvom; čevljar po domače *šoštar*.

62 Na domačiji so se ukvarjali z mizarstvom. Narečna beseda za sveder oziroma preprosto vrtno napravo je *dúrgl*.

63 Na domačiji so se ukvarjali z zvončarstvom. Zvonce so po kovanju barvali z bronasto barvo, po domače *brónco*.

64 Na domačiji je živel godec na gosli, po domače *škánt*.

65 Hišno ime iz statusa župana. Vaški župani so nekdanj skrbeli za upravljanje srenjske zemlje, beleženje tlake.

66 Hišno ime iz statusa *mežnarja*, oskrbnika cerkve.

67 Hišno ime iz statusa gospodarja. Majhna kmetija ali po domače *kájža*.

68 Hišno ime iz funkcije *načelnika*. Na domačiji je živel prvi načelnik lokalnega gasilskega društva, ki je bil zelo predan svoji vlogi.

69 Domačija stoji na razgledni lokaciji nad dolino. Po pripovedovanju domačinov so na kmetiji imeli nalogo paziti na morebitne turške napade. Na ta način so pazili, po domače *merkali* dolino.

36 Domačija stoji na območju z borno zemljo, po domače »na pustoti«.

37 Domačija stoji v strmini, po domače v *robu*.

38 Domačija stoji v *globeli*.

39 Domačija stoji na griču, *gorici*.

40 Domačija stoji pod gozdom, po domače *pod goščo*.

41 Domačija stoji za gozdom, po domače *za boštom*.

42 Domačija stoji na začetku vasi, kjer se začne vaško polje, torej *za poljem*.

43 Domačija je zrasla na delu, kjer so bili nekoč zelenjavni vrtovi, rateško po domače »kapus«.

44 Domačija stoji ob potoku, po domače *grabnu*.

45 Domačija stoji na območju, kjer je nekoč ob deževjih v *mlakah* zastajala voda.

46 Domačija stoji ob *mostu* čez Savo Bohinjko.

47 Domačija stoji ob nekdanjih vratih na skupni pašnik, *lesi*.

48 Domačija stoji *pod gradom* Pusti grad.

49 Domačijo je postavil povratnik iz *Amerike*.

50 Prvi priseljenci so po pripovedovanju domačinov prišli iz doline *Kremstal* v Avstriji.

51 Hišno ime iz imena dežele *Koroška*.

52 Hišno ime iz imen pokrajine *Bohinj*. To poimenovanje je na Gorenjskem precej pogosto, a se nikoli ne pojavi v Bohinju.

53 Hišno ime iz besede *Ziljan*, prebivalec Ziljske doline.

Hišna imena iz lastnosti gospodarja

V to skupino sodijo hišna imena, ki so nastala iz telesne ali osebnostne značilnosti oziroma hibe gospodarja domačije, npr. *Pār Krêvəlno*⁷⁰ (Lancovo), *Pār Púhəlno*⁷¹ (Ribno), *Pār Šárnek*⁷² (Spodnja Lipnica), *Pār Gúharjo*⁷³ (Podhom).

Hišna imena iz statusa ali funkcije stavbe

Hišna imena se v tem primeru ne nanašajo na gospodarja, temveč neposredno na stavbo domačije. V določenih primerih gre za hišna imena stavb, ki so pred stanovanjsko namembnostjo opravljale drugo vlogo, predvsem funkcijo pomožnega poslojja kmetije, npr. *Pār Bájtnjeko*⁷⁴ (Srednja vas v Bohinju), *Pār Pázbarjo*⁷⁵ (Krnica, Zasip, Zgornje Laze, Kupljenik), *Pār Štávarja*⁷⁶ (Bohinjska Bela), ponekod pa je hišno ime oblikovano po drugih funkcijah stavb, ki so jo opravljale pred poselitvijo ali sočasno z njo, npr. *Pār Ječévərja*⁷⁷ (Spodnja Lipnica), *Na Vóbčínə*⁷⁸ (Srednja vas v Bohinju), *Fárovž*⁷⁹ (Breznica, Kokra, Rateče, Rodine, Vrba, Zasip), *Sírarca*⁸⁰ (Bodešče).

Hišna imena iz poimenovanj rastlin in živali

Hišna imena iz poimenovanj rastlin

Motivacija za nastanek teh hišnih imen je ponekod vezana na lokacijo domačije, večkrat je za razlago motivacije potrebna zgodba, ponekod pa ni znana. Hišna imena lahko podrobneje razdelimo na hišna imena iz:

- poimenovanj dreves, npr. *Pār Těfkarjo*⁸¹ (Moste), *Pār Brínjarjo*⁸² (Gozd Martuljek), *Pār Líp*⁸³ (Rateče), *Pār Vóšovco*⁸⁴ (Podkoren),
- poimenovanj ostalih rastlin, npr. *Pār Brínovčar*⁸⁵ (Kokra), *Pār Čbúvarjo*⁸⁶ (Žirovnica).

70 Gospodar domačije je šepal, po domače *krevljaj*.

71 Gospodar domačije je rad kadil pipo in iz ust *puhal* dim.

72 Gospodar domačije je imel trgovino in vedno govoril, da »prodaja sarno šaro«.

73 Gospodar domačije je bil gluhi, po domače *guh*.

74 Hišno ime iz *bajte*, pomožnega objekta za nastanitev hlapcev ipd.

75 Hišno ime iz sušilnice za lan ali sadje, po domače *pažbe*.

76 Hišno ime iz hleva, po domače *štale*.

77 Na domačiji so imeli v kleti *ječo* za potrebe Pustega gradu.

78 Stavba je bila nekoč sedež *občine* Srednja vas v Bohinju.

79 Stavbe je bila ali je še župnišče, po domače *farovž*.

80 Stavba je bila nekoč vaška sirarna.

81 Hišno ime iz sorte hruške tepke, po domače *tefke*.

82 Hišno ime iz drevesa smreka, po domače *brina*.

83 Hišno ime iz drevesa *lipa*. Pred domačijo je nekdanja stala mogočna lipa.

84 Hišno ime iz drevesa jelša, po domače *voša*.

85 Hišno ime iz grma *brin*. Domačija stoji na prisojni legi, kjer je raslo veliko brinov.

86 Hišno ime iz rastline čebula, po domače *čbuva*.

Hišna imena iz poimenovanj živali

V tej skupini je motivacija nastanka še manj znana ali specifična za vsak primer posebej. Tudi to skupino lahko razdelimo v dve značilni skupini, in sicer na hišna imena iz:

- poimenovanj domačih živali, npr. *Pār Gavêdarjo*⁸⁷ (Podkoren), *Pār Žebrév*⁸⁸ (Zapuže).
- poimenovanj ostalih živali, npr. *Pār Medvédo*⁸⁹ (Stara Fužina, Zgornje Laze), *Pār Komárjo*⁹⁰ (Mevkuž, Koritno, Poljšica pri Gorjah, Zabreznica, Žirovnica), *Pār Tígro*⁹¹ (Zgornje Laze).

SKLEP

Hišna imena so del jezikovne kulturne dediščine, katerih zbiranje je zaradi nesnovne narave težavno, saj je njihova obravnava tako s strani javnosti kot tudi strokovnjakov različna in objektivna. V projektih zbiranja starih hišnih imen Razvojna agencije Zgornje Gorenjske v izbranih občinah Gorenjske poskuša postopek izvesti na poenoten strokovni način, pri čemer kot glavno merilo za določitev hišnega imena obravnava njegovo starost in izvirnost. Pri zapisu hišnega imena poskuša ohraniti njegovo narečno podobo in hkrati uveljaviti zapis, ki je razumljiv in berljiv tudi za domačine. Ker projekti niso namenjeni samo strokovnemu raziskovanju hišnih imen, so bili v projekt vključeni tudi domačini, predvsem starejši kot poznavalci obravnavane tematike in otroci kot bodoči prenašalci imen naprej. Razveseljuje dejstvo, da ta raziskovanja moralno in finančno podpirajo tudi lokalne skupnosti.

Na podlagi zbranih preko 2250 hišnih imen v 63 naseljih Gorenjske pričujoči članek ponuja tudi poskus njihove klasifikacije na podlagi poimenovalne motivacije in pri tem navaja dejanske primere s terena.

Glede na obsežno območje, ki ga projekti vse od leta 2009 že pokrivajo, je cilj Razvojne agencije Zgornje Gorenjske, da se po enotni uveljavljeni metodologiji zbere hišna imena celotne Gorenjske in s tem ustvari bogato zbirko kulturne dediščine za uporabo med splošno in strokovno javnostjo.

87 Hišno ime iz besede *govedo*.

88 Hišno ime iz besede *žrebec*. Na domačiji so nekoč imeli plemenskega žrebca tudi za ostale kmetije.

89 Hišno ime iz živali *medved*.

90 Hišno ime iz živali *komar*.

91 Hišno ime iz živali *tiger*.

Viri in literatura

Arhivski viri

SI ARS 176 – Arhiv Republike Slovenije, Franciscejski kataster k.o. Rateče, list L223Bo4.

Elektronski viri

Digitalni letalski posnetki občine Kranjska Gora. 2006, Občina Kranjska Gora.

Leksikon priimkov. Priimki in hišna imena, povezani s širšim slovenskim narodnim prostorom. <http://www.rodoslovje.com>, 28. 10. 2011.

Literatura

KEBER, Janez: Rojstna imena, hišna imena, vzdevki, psevdonimi v Sloveniji. Jezikoslovni zapiski 8/2, 2002, 47–69.

KLINAR, Klemen (ur.): Kako se pri vas reče? Hišna imena v naseljih Podkoren in Rateče. Kranjska Gora: Občine Kranjska Gora, Bled, Bohinj, Gorje, Preddvor in Žirovnica, 2011, 16.

KLINAR, Klemen: Projekt »Kako se pri vas reče?« Strokovne smernice za določitev in zapis hišnih imen. Jesenice: Razvojna agencija Zgornje Gorenjske, 2009, 6.

KOTNIK ŠIPEC, Marica: Stara hišna imena na Polzeli. Polzela: samozaložba, 2004, 69.

MRDAVŠIČ, Janez: Krajevna in domača imena v Mežiški dolini. Ravne na Koroškem: Vovanc, 2001, 123.

STANONIK, Marija: Hišna imena v Žireh. Maribor: Slavistično društvo Maribor, 2005 (Zora; št. 37), 181.

ŠEKLI, Matej: Zemljepisna in osebna lastna imena v kraju Livek in njegovi okolici. Ljubljana, Založba ZRC SAZU, 2008, 139.

ŠKOFIC, Jožica: Hišna imena v Kropi. V: Jože Toporišič (ur.), Simpozij Slovenska lastnomen-skost. Zbornik s simpozija »99 v Pišecah (Novo mesto: Dolenjska založba, 2001), 21–40.

ŠKOFIC, Jožica: Kako se pri vas reče (in kako se to napiše)? V: Marko Jesenšek (ur.), Izzivi sodobnega jezikoslovja (Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, 2011), 305–319.

Marija Demšar* in Ana Pintar**

Projekt DUO Kunsthandwerk – Prispevek k ohranjanju in promociji rokodelske kulturne dediščine

Ključne besede: rokodelstvo, Center domače in umetnostne obrti, škofjeloško območje, terenska raziskava, kulturna dediščina

Izvleček

V članku vam predstavljamo glavne cilje in aktivnosti projekta DUO Kunsthandwerk, ki ga na Razvojni agenciji Sora skupaj s projektnimi partnerji iz Slovenj Gradca, Celovca in Rogatca izvajamo od septembra 2010. Izpostavljeni sta predvsem dve aktivnosti – delovanje Centra domače in umetnostne obrti ter terenska raziskava o rokodelstvu na Škofjeloškem, v okviru katere smo opravili intervjue z rokodelci, gradivo pa smo poiskali tudi v muzejih in arhivih. Svojo terensko izkušnjo in ugotovitve nam v zaključku članka predstavi ena izmed raziskovalk.

Kulturna dediščina in rokodelstvo

Rokodelstvo kot pomembno področje človekovega ustvarjalnega delovanja lahko dojemamo kot vezni člen med snovno in nesnovno kulturno dediščino, na eni strani s predmeti, otipljivim rezultatom tradicionalnih tehnologij in praks, na drugi pa s

* Marija Demšar, absolventka etnologije in kulturne antropologije, koordinatorka projekta DUO Kunsthandwerk, Razvojna agencija Sora – Center DUO, Spodnji trg 2, 4220 Škofja Loka, marija.demsar@skofja-loka.com

** Ana Pintar, prof. fil. in uni. dipl. soc. kult., Spodnja Sorica 8, Sorica, anapintar@gmail.com

posebnimi znanji in zaznamovanostjo s tesno vezjo z naravnim okoljem. V okviru projekta DUO Kunsthandwerk je pomembno predvsem razumevanje rokodelstva z vidika varstva nesnovne kulturne dediščine, ki zajema »prakse (dejavnosti), predstavitve, izraze, znanja, veščine, posredno tudi orodja, predmete, izdelke in kulturna okolja, s katerimi so povezani (katere spoznajo skupnosti, skupine ali posamezniki kot del njihove kulturne dediščine)« (Koželj 2005: 10).¹ Zanimajo nas izročilo, izkušnje in znanja, ki dobijo materialen izraz v delu rokodelca (Hazler 2005: 5).² S svojim delom želimo prispevati k splošnemu prepoznavanju rokodelstva kot posebnega področja človeške ustvarjalnosti in kulturne raznolikosti.

Kratek zgodovinski pregled rokodelstva na Škofjeloškem

Rokodelstvo in obrt imata na Škofjeloškem zelo dolgo tradicijo, eno izmed zgodnejših pričevanj o obrtnem in rokodelskem življenju na Škofjeloškem lahko najdemo na freski Sv. Nedelje na cerkvi Marijinega oznanjenja v Crngrobu, ki so jo med leti 1455 in 1460 naslikali slikarji iz delavnice Janeza Ljubljanskega. Freska prikazuje vsakdanje življenje v sredini 15. stoletja, med drugim tudi obrtniško življenje. Prikazan je postopek pridelave platna, ki je bil zelo razvit na Sorškem polju, ostale obrti, ki jih lahko opazimo na freski, pa so še kovaštvo, mlinarstvo, peka, krojaštvo, čevljarstvo ...

V 2. polovici 15. stoletja so se v Škofji Loki obrtniki pričeli združevati v cehe. Najprej so za potrditev cehovskih pravic leta 1457 freisinškega škofa, zemljiškega gospoda, zaprosili krojači, dve leti kasneje čevljarji, usnjarji ter krznarji, leta 1511 pa še lončarji. Kot piše zgodovinar Pavle Blaznik, »pojav teh cehov zgovorno nakazuje, da so bile zgornje obrti, o katerih imamo sicer, zlasti o nekaterih, v starejših virih tako skopa poročila, v Loki dokaj močno zastopane« (Blaznik 1960: 84).³ Živahno cehovsko življenje, ki je vplivalo tako na gospodarsko kot družbeno življenje v Škofji Loki, je pripomoglo k okrepitvi Škofje Loke kot upravnega pa tudi obrtniško-trgovskega središča loškega ozemlja ter k statusu enega izmed gospodarsko najbolj razvitih mest na Slovenskem. Večina mestnega prebivalstva je bila obrtniškega stanu, ki je vodil tudi trgovino (Gorišek 1961: 165).⁴ Cehi so v času tehnološkega napredka za gospodarstvo postali zaviralna sila in so bili v času Ilirskih provinc, v začetku 19.

¹ Zvezda Koželj, Nesnovna kulturna dediščina in njeno varstvo. V: Damjana Prešeren, Nataša Gorenc (ur.), Nesnovna kulturna dediščina (Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2005), 8–12.

² Vito Hazler: Nesnovna dediščina Slovenije. V: Damjana Prešeren, Nataša Gorenc (ur.), Nesnovna kulturna dediščina (Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2005), 5–7.

³ Pavle Blaznik, O obrti v Škofji Loki v srednjem veku. Loški razgledi 7 (1960), 80–87.

⁴ Doroteja Gorišek, Usnjarska obrt v Škofji Loki. Loški razgledi 8 (1961), 165–171.

stoletja, ukinjeni. V Škofji Loki so se mnogi cehi ohranili v obliki cerkvenih bratovščin še kar nekaj časa po tej ukinitvi.

Rokodelstvo je bilo na Škofjeloškem močno zastopano tudi v naslednjih stoletjih. V 18. in 19. stoletju je bilo v Železnikih zelo razvito železarstvo in sodarstvo, v Žireh čevljarstvo, v Škofji Loki pa klobučarstvo, glavnikaštvo, platnarstvo in barvarstvo. Kot dodaten vir zaslužka, predvsem med podeželskim prebivalstvom, je bilo na celotnem škofjeloškem območju prisotno klekljanje. Z uporabo modernih materialov in tehnologij so nekatere od teh obrti počasi zamrle, razvile so se nove.

Leta 1936 so združenja obrtnikov iz Škofje Loke, Železnikov, Gorenje vasi in Žirov organizirala prvo obrtno-industrijsko razstavo, ki je bila zelo odmevna, saj jo je spremljalo več prireditev, izdali pa so tudi knjigo. Obrtna razstava je bila tudi neke vrste podlaga oziroma spodbuda za nadaljnje zbiranje obrtniških predmetov – že zbrani predmeti s strani Franceta Planine so namreč spodbudili profesorski ceh v Škofji Loki, da so v naslednjem letu ustanovili muzejsko društvo, ki je nato pričelo z zbiranjem predmetov za Loški muzej (Volčjak 1991: 11).⁵

Zanimivo je, da so v Škofji Loki že v 80. letih prejšnjega stoletja želeli urediti Center dediščine slovenskih obrtnikov – pobuda za ureditev Centra v prostorih Kašče je prišla s strani Obrtnega združenja leta 1986. Smernice za Center je pomagal oblikovati dr. Janez Bogataj, ki je v prostorih Kašče predvidel središče, kjer bi se sodobnost srečevala z obrtniško dediščino. Prostor naj bi bil zbirališče rokodelcev in ne le osamljen muzej, a zataknilo se je pri uresničitvi ideje (Volčjak 1991: 14–15).⁶

O projektu DUO Kunsthandwerk

Bogata obrtna in rokodelska dediščina škofjeloškega območja je od septembra 2010 dalje pridobila podporo za nadaljnji razvoj rokodelstva, osveščanje prebivalstva o rokodelstvu in prenos znanj na mlade v projektu Rokodelska dediščina v čezmejnem prostoru včeraj, danes in jutri oziroma DUO Kunsthandwerk. Projekt poteka v okviru operativnega programa Slovenija–Avstrija 2007–2013, pri njem pa sodelujejo projektni partnerji Podjetniški center Slovenj Gradec, Mestna občina Slovenj Gradec, Razvojna agencija Sora in Javni zavod za kulturo, turizem in razvoj občine Rogatec na slovenski strani ter Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik, Slovenska prosvetna zveza in Krščanska kulturna zveza iz Avstrije. Projekt poteka od septembra 2010 do maja 2013. Domače in umetnostne obrti predstavljajo pomemben segment kulturne identitete naroda, s projektom pa želimo pripomoči k ohranjanju rokodelske kulturne dediščine, prenosu rokodelskih znanj na mlajše generacije,

⁵ Marija Volčjak, Loška obrt (Škofja Loka: Obrtna zbornica Škofja Loka, 1991), 11.

⁶ Marija Volčjak, Loška obrt (Škofja Loka: Obrtna zbornica Škofja Loka, 1991), 14–15.

spodbujati rokodelce k ustvarjanju in razvijanju novih kvalitetnih rokodelskih izdelkov ter osveščati širšo javnost o pomenu rokodelstva.

Glavni cilji projekta so evidentiranje in dokumentiranje stanja obrti na terenu, vzpostavitev čezmejne razvojne infrastrukture, ki bo skrbela za ohranjanje, informiranje in promocijo domačih in umetnostnih obrti v čezmejnem območju, pomoč pri razvoju novih kvalitetnih izdelkov, spodbujanje zanimanja za rokodelska znanja med mladimi, sodelovanje z različnimi strokovnimi institucijami ter krepitev čezmejnega povezovanja.

V začetku leta 2011 smo na Škofjeloškem v sodelovanju s študenti Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo na Filozofski fakulteti izvedli terensko raziskavo, v kateri smo intervjuvali 81 aktivnih rokodelcev ali nosilcev rokodelskih znanj, bazo podatkov pa bomo med trajanjem projekta še nadgrajevali. Raziskava je potekala na območju občin Škofja Loka, Gorenja vas - Poljane, Železniki in Žiri. V raziskavi smo zajeli tako nosilce rokodelskih znanj, ki se z rokodelstvom ne ukvarjajo več, so pa z nami delili svoje znanje, kot tiste, ki rokodelske izdelke izdelujejo zgolj za hobi in dodatno dejavnost ali pa se z rokodelstvom profesionalno ukvarjajo. Med nosilci rokodelskih znanj, ki danes niso več aktivni, smo se pogovarjali s čevljarji, sodarji, železarji, rokodelci, ki poznajo postopke predelave platna, skodlarji in drugimi, ki so nam poleg postopkov dela razkrili še mnogo delovnih prilog in anekdot iz časa vajeništva.

Med aktivnimi rokodelci najdemo široko paleto različnih dejavnosti. Evidentirali smo veliko število rokodelcev, ki se ukvarjajo z lesom (kar 17), med njimi naj posebej izpostavimo izdelovalko modelov za loške kruhke in izdelovalca lesenih golobčkov – svetih duhcev. Zelo razširjeno je tudi pletarstvo, tako iz šibja kot iz koruznega ličja, klekljanje, vezenje, pletenje in kvačkanje, v raziskavo pa smo zajeli tudi rokodelce, ki ustvarjajo iz gline, izdelujejo sveče, vitraže, usnjene izdelke, izdelke iz suhega cvetja, umetno cvetje in velikonočne butarice. Pogovarjali smo se tudi z ljudmi, ki še znajo pridobivati oglje.

V oktobru smo v Škofji Loki na Mestnem trgu odprli Center domače in umetnostne obrti. Ob odprtju je potekal rokodelski sejem, na katerem so se predstavili tudi rokodelci iz partnerskih območij, otroci pa so lahko ustvarjali na rokodelskih delavnicah. Posebnost Centra DUO je v tem, da so pohištvo zanj izdelali rokodelci sami, in sicer člani Sekcije za domačo in umetnostno obrt pri OOO Škofja Loka. Center tako že s samim pohištvom izraža rokodelskega duha, h kateremu pripomore tudi delovni kotiček za rokodelce. Hkrati z rokodelstvom želimo v Centru pozornost nameniti tudi tukajšnjim večjim podjetjem, ki so začetno obrtniško dejavnost ponesla na nivo industrije, saj večina izmed njih izdeluje zelo kakovostne izdelke v slovenskem in evropskem kontekstu.

Dogajanje v Centru DUO je načrtovano v dvomesečnih ciklih glede na materiale, dogodke v ciklu pa organiziramo na treh ravneh – dogodki za rokodelce, dogodki

za ljubitelje rokodelstva ter dogodki, namenjeni otrokom. Med cikli se bodo tako odvijali različni tečaji, predavanja in strokovna srečanja, tematsko obarvane pa bodo tudi razstave. Kar se tiče dogodkov za otroke, smo v okviru projekta vzpostavili različne načine sodelovanja s šolami in vrtci – skupaj z učenci in njihovimi mentorji raziskujemo rokodelsko dediščino v njihovem kraju in/ali ustvarjamo na rokodelskih delavnicah.

V drugi polovici oktobra smo projektni partnerji objavili Mrežni razpis za izbor kakovostnih rokodelskih izdelkov čezmejnega območja, s katerim želimo rokodelce spodbuditi k novim izzivom oblikovanja izdelkov, tokrat na tematiko regionalne kulturne dediščine. V okviru razpisa smo organizirali tudi srečanja rokodelcev s strokovnjaki etnologi in oblikovalcem, ki so rokodelcem predstavili etnološki pogled na rokodelske izdelke, njihovo uporabnost v turizmu in promociji ter oblikovanje izdelkov na podlagi dediščine.

V času izvajanja projekta bomo skupaj s projektnimi partnerji izvajali rokodelska srečanja za rokodelce in ljubitelje rokodelstva, oblikovali celovito predstavitev rokodelskih izdelkov (embalaža, označbe izdelkov, fotografije ter katalog kvalitetnih rokodelskih izdelkov čezmejnega območja), pripravili priročnike standardiziranih programov prenosa tradicionalnih rokodelskih znanj, organizirali čezmejno srečanje lesostrugarjev z okroglo mizo in razstavo, posneli pa bomo tudi dokumentarni film o domači in umetnostni obrti na čezmejnem območju. Naši rokodelci se bodo udeleževali prireditve na vseh partnerskih območjih in razstavljali na vseh štirih lokacijah Mrežnega čezmejnega informacijskega centra – v Slovenj Gradcu, Rogatcu, Celovcu in Škofji Loki, saj je eden izmed naših pomembnejših ciljev ravno promocija rokodelstva.

Arhivsko in terensko raziskovalno delo – nekaj utrinkov

Vpogled v zgodovino rokodelstva na Loškem gradimo predvsem na raziskovanju arhivskega gradiva oddelka ljubljanskega zgodovinskega arhiva v Škofji Loki in na osnovi zbirk Loškega muzeja, s tega vidika pa sta zanimivi tudi bogati muzejski zbirki v Žireh in Železnikih. Pomemben vir nam predstavljajo na lokalno zgodovino in rokodelstvo vezani prispevki v revijah Loški razgledi, Železne niti in Žirovski občasnik, kjer je predstavljenih kar nekaj vsebin iz rokodelske kulturne dediščine našega območja.

Oddelek zgodovinskega arhiva v Škofji Loki hrani vrsto fondov, katerih gradivo se nanaša na obrt. Pomemben del predstavljajo listine, povezane s cehovsko tradi-

cijo Škofje Loke. Zapisana zapuščina cehov, predvsem lončarskega, čevljarskega, kovaškega, krojaškega in usnjarskega, sega vse v drugo polovico 15. stoletja. Bogato arhivsko gradivo dopolnjuje kulturnozgodovinska zbirka o cehih v Loškem muzeju, ki ta pomemben del zgodovine obrti na Loškem predstavlja v luči kulturnega in ritualnega življenja cehov, s poudarkom na posebnih predmetih in cehovskih simbolih, predvsem skrinjah, vrčih, pečatnikih, banderih, svečnikih in izveskih posameznih cehov.

V zbirkah Loškega muzeja je posebna pozornost namenjena sitarski, čipkarski, platnarski, klobučarski in glavninarski obrti ter izdelavi malega kruhka in umetnega cvetja. Izpostavljene dejavnosti so predstavljene z vidika življenjske poti, razvoja in zatona posamezne obrti, seznanimo se s posameznimi postopki in tehnikami dela od surovin do končnega izdelka in z značilnimi orodji. Tehnični vidik predstavitev spremljajo podobe iz vsakdanjega življenja loških obrtnikov v preteklosti. V kartoteki Loškega muzeja najdemo na osnovi arhivskih virov zbrane biografske in druge podatke o rokodelcih. Vsebinsko kartotek predstavlja nabor arhivskih gradiv iz arhiva ljubljanske nadškofije, škofjeloškega oddelka Zgodovinskega arhiva Ljubljana ter nekaterih župnijskih uradov. V objektiv ujete podobe iz življenja obrtnikov so hranjene v bogati fototeki muzeja.

Škofjeloški oddelek Zgodovinskega arhiva Ljubljana poleg že omenjenih dokumentov loških cehov hrani tudi dokumente privatnih in gospodarskih obrtnih dejavnosti, na primer fonde čipkarstva Waclav A. Paleček iz Gorenje vasi, usnjarne Josipa Demšarja iz Železnikov ter nekaterih obrtnih zadrug. Kar nekaj na obrt vezanega gradiva najdemo tudi v posameznih občinskih fondih.

Naše raziskovanje arhivskega in muzejskega gradiva je seveda še v teku. Pred sabo imamo ogromno neraziskanega gradiva, a tudi že nekaj zanimivih podob preteklosti, ki je bila socialno in kulturno izrazito zaznamovana z rokodelstvom.

V občinskem fondu občine Škofja Loka je kar nekaj dokumentov, ki se vsebinsko navezujejo na obrt. Nekateri med njimi nam prav slikovito prikažejo vpliv rokodelstva na kulturno podobo Škofje Loke. Tako se, sodelujoči v projektu DUO, čutimo nagovorjene v okrožnici kranjskega deželnega glavarja iz leta 1909, ki poziva k popisu domače obrti na Kranjskem.⁷

Zanimiv izsek socialne zgodovine z vidika preteklih načinov prenašanja obrtnih znanj orisujejo dokumenti o vajeništvu, predvsem učne pogodbe, spričevala in priporočila:

»Jaz podpisani Jurij Porenta v Stari Loki potrjujem da se je Jožef Pokorn iz Stare Loke št. 24 čevljarsko rokodelstvo skozi cele tri leta učil, se je ves čas pridno in pošteno vedil in k moji polni zadovoljnosti zatorej njega vsakemu čevljarskemu obrtniku toplo

priporočam.«⁸ V naše raziskovanje in razumevanje odnosov med vajenci in mojstri pa zarežejo obvestila o pobegih vajencev: »Na ukaze od 29. julija t. l. št. 4567 je podpisano županstvo klicalo očeta od Franca Jerama iz Bukovega Verha št. 53, ki je zarad svojega sina ki je kot kovaški učenec v Loki ušel odgovoril sledeče: pravi da je fant bolan v perseh in da je bolezen dobil od preteškega dela pri mojstru v kovačiji, tudi da mu niso dajali zadosti jesti da je moral stradati, ter je zarad tega popolnoma oslabil. Zarad navedenih vzrokov pravi oče da ga ni volja sina siliti nazaj v nauk kamor se sam odločno iti brani.«⁹

Pomemben korak v prenašanju obrtnih znanj predstavlja ustanovitev Obrtno nadaljevalne šole v Škofji Loki. Sled zgodnjih prizadevanj v smeri institucionalizacije izobraževanja obrtnikov odkrijemo v vabilu k praznovanju 25. obletnice vladanja cesarja Franca Jožefa v letu 1873, v katerem je izražena tudi prošnja za denarni prispevek: »Prva polovica čistega dohodka pri tomboli namenjen je mestnim revežem, druga polovica za fond v napravo obrtniške šole v Loki. Da pa stroški ne znižajo preveč čistega dohodka prosi odbor že odnekaj znane radodarne podpornike revežev in prijatelje šole in napredka blagovolno ali kak dobiček darovati ali v denarji pomoči.«¹⁰ Šola je bila ustanovljena leta 1889, kmalu pa postane vpis vajencev v obrtno šolo obvezen.¹¹ V arhivskem fondu Obrtno nadaljevalne šole nato sledijo razglasi o pričetku šole, popisi vajencev, okrožnica o razstavi risarskih in pisnih izdelkov učencev obrtne šole, skratka, vrsta dokumentov, ki nam kažejo, kako je nova oblika prenašanja obrtnih znanj vplivala na družbeno življenje v preteklosti.

Arhivski viri nam ne razkrivajo le značilnosti delavnika obrtnikov, njihovih družin in vajencev, temveč tudi praznikov ter družabnega in kulturnega življenja. Tako je v razglasu s konca 19. stoletja zapisano, naj »ob nedeljah /.../ počiva vse obrtno delo«, celo semnji in prodaja izdelkov na raznih žegnanjih in ob praznikih pred cerkvami so bili prepovedani, v dopolnilu tega zakona »o uravnavi počitka ob nedeljah in praznikih«¹² pa so natančno določena tista dela, katerim se tudi v prazničnih dneh ni bilo moč izogniti.

Preplet razvoja obrti in kulturnega utripa na Loškem odseva tudi dejstvo, da so loški obrtniki ob prvi obrtni razstavi v Škofji Loki leta 1936, po več kot 150 letih od zadnje postavitve, uprizorili Škofjeloški pasijon.¹⁴ Zgodovinski arhiv v fondu doku-

8 Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota v Škofji Loki, ŠKL 63, t. e. 134, Učne pogodbe in spričevala 1868–1940, Spričevalo, l. 1892.

9 Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota v Škofji Loki, ŠKL 63, t. e. 134, Učne pogodbe in spričevala 1868–1940, Pobeg vajenca, l. 1879.

10 Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota v Škofji Loki, ŠKL 63, t. e. 132, Obrtno nadaljevalna šola 1973–1918, Poziv–praznovanje v čast Franca Jožefa I., zbiranje denarja za ustanovitev obrtne šole, l. 1873.

11 Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota v Škofji Loki, ŠKL 63, t. e. 132, Obrtno nadaljevalna šola 1973–1918, Vpis v šolo, l. 1892.

12 Zgodovinski arhiv Ljubljana, oddelek v Škofji Loki, ŠKL 63, t. e. 133, Obrt in trgovina, razni predpisi 1885–1941, Razglas o nedeljskem delu, l. 1885.

13 Zgodovinski arhiv Ljubljana, oddelek v Škofji Loki, ŠKL 63, t. e. 133, Obrt in trgovina, razni predpisi 1885–1941, Razglas o nedeljskem delu, l. 1913.

14 Zgodovinski arhiv Ljubljana, oddelek v Škofji Loki, fond Spomin na 1. obrtno-industrijsko razstavo v Škofji Loki, 12. 7. do 16. 8. 1936.

7 Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota v Škofji Loki, ŠKL 63, t. e. 134, Razni obrtniški sezname in popisi obrti 1884–1939.

Okrožnica vsem županstvom na kranjskem, deželni glavar Fran Šuklje, 1. 5. 1909.

mentov, povezanih s tem dogodkom, hrani prispevke o razstavi iz tedanjih časopisov ter reprezentančno knjigo, v katero so se podpisali slavni obiskovalci, med njimi knez Pavel, angleški princ Jurij in kraljica Marija. Veliko gradiva se navezuje tudi na obrtno razstavo v letu 1956.

Že samo nekaj utrinkov nam obljublja, da bo z arhivskimi viri izrisana podoba življenja na Loškem, kot ga je zaznamovala obrt, zelo zgovorna.

Med danes živa rokodelska znanja stopamo s terenskim raziskovanjem. Ti stiki z mojstricami in mojstri tradicionalnih rokodelskih spretnosti in sodobnejših interpretacij teh znanj prinašajo najbolj slikovite izsledke. Ne srečujemo se le s tehnikami določenih obrti, ampak predvsem s spretnimi in ustvarjalnimi ljudmi, njihovimi življenjskimi zgodbami, z ljudskimi pripovedmi, z bogatim narečnim besednim zakladom, vezanim na poimenovanja orodij ter posameznih tehnik in faz dela. Šele s terenskim raziskovanjem se v polnosti razkrije prepletenost materialne in nesnovne dediščine ter odvisnosti rokodelskih praks od specifik naravnega okolja. Znanja, ki jih spoznavamo med rokodelci na terenu, skušamo razumeti v kontekstu velikih področij človekovega življenjskega sveta, materialnega in duhovnega, oziroma širše – nesnovnega – ter z vidika človekove odvisnosti od danosti naravnega okolja. Naše terensko raziskovanje nenehno spremlja prepletanje tehničnega znanja z ljudsko modrostjo.

Zanimajo nas tradicionalni načini prenašanja znanj, ki se razkrivajo v pripovedih o opravilih ali fazah dela, ki so vezane na določen čas v letu ali lunin cikel, o prazničnem letu, ki je bilo oprto predvsem na zavetnike obrtnikov in prepovedi dela ob prazničnih dneh, pa tudi v pripovedovanjih starejših rokodelcev o svojih učnih letih v delavnicah mojstrov. Zanimiva je tudi ločnica, ki jo je osvetlilo naše terensko delo, in sicer med rokodelci, ki so se v svojem življenju naučili tisočeri rokodelskih spretnosti za vsakdanjo rabo, a se v nobeni obrti niso formalno izobrazili, in mojstri, ki so se izučili določene obrti in pred nami razgrinjajo mojstrska spričevala. Poleg rokodelcev, ki so nam pomagali h globljemu razumevanju preteklosti, smo se seveda posvetili tudi mojstrom, ki se posvečajo izvirnim sodobnim interpretacijam tradicionalnih rokodelskih praks.

S svojim prispevkom v okviru tega projekta želimo pripomoči k varovanju pomembnega področja kulturnega znanja in k obrambi pred osiromašenjem, ki bi ga pomenila pozaba znanj rokodelstva kot pomembnega področja človeške ustvarjalnosti.

Center domače in umetnostne obrti na Mestnem trgu v Škofji Loki.

Foto: Ana Pintar, 21. 12. 2011

Viri in literatura

Arhivski viri

ŠKL 63 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota v Škofji Loki, Fond Obrtno nadaljevalne šole v Škofji Loki, t. e. 132, Obrtno nadaljevalna šola 1973–1918.

ŠKL 63 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota v Škofji Loki, t. e. 134, Razni obrtniški sezname in popisi obrti 1884–1939, Okrožnica vsem županstvom na kranjskem, deželni glavar Fran Šuklje, 1. 5. 1909.

ŠKL 63 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota v Škofji Loki, t. e. 134, Učne pogodbe in spričevala 1868–1940, Pobeg vajenca, 1879.

ŠKL 63 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota v Škofji Loki, t. e. 132, Obrtno nadaljevalna šola 1973–1918, Poziv – praznovanje v čast Franca Jožefa I., zbiranje denarja za ustanovitev obrtne šole, 1873.

ŠKL 63 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, oddelek v Škofji Loki, t. e. 133, Obrt in trgovina, razni predpisi 1885–1941, Razglas o nedeljskem delu, 1885.

ŠKL 63 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, oddelek v Škofji Loki, t. e. 133, Obrt in trgovina, razni predpisi 1885–1941, Razglas o nedeljskem delu, 1913.

ŠKL 63 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota v Škofji Loki, t. e. 134, Učne pogodbe in spričevala 1868–1940, Spričevalo, 1892.

ŠKL 63 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota v Škofji Loki, t. e. 132, Obrtno nadaljevalna šola 1973–1918, Vpis v šolo, 1892.

Zgodovinski arhiv Ljubljana, oddelek v Škofji Loki, fond Spomin na 1. obrtno-industrijsko razstavo v Škofji Loki, 12. 7. do 16. 8. 1936, Prva obrtno-industrijska razstava, 1936.

Literatura

BLAZNIK, Pavle: O obrti v Škofji Loki v srednjem veku. Loški razgledi 7, 1960: 80–87.

GORIŠEK, Doroteja: Usnjarska obrt v Škofji Loki. Loški razgledi 8, 1961: 165–171.

HAZLER, Vito: Nesnovna dediščina Slovenije. V: Damjana Prešeren, Nataša Gorenc (ur.), Nesnovna kulturna dediščina. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2005, 5–7.

KOŽELJ, Zvezda: Nesnovna kulturna dediščina in njeno varstvo. V: Damjana Prešeren, Nataša Gorenc (ur.), Nesnovna kulturna dediščina. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2005, 8–12.

VOLČJAK, Marija: Loška obrt. Škofja Loka: Obrtna zbornica Škofja Loka, 1991.

V. DODATEK

Mag. Tita Porenta*

EVIDENTIRANE ZASEBNE ZBIRKE NA GORENJSKEM

Programi za ljubitelje etnologije smo pri SED začeli izvajati leta 2004. V prvi fazi smo ob finančni podpori Ministrstva za kulturo RS in v sodelovanju s slovenskimi muzeji v Sloveniji evidentirali preko 170 etnoloških in sorodnih zasebnih zbirk, po letu 2007 pa za njihove lastnike oz. upravitelje v okviru DS za ljubitelje etnologije organiziramo etnološko-muzejske delavnice, na katerih krepimo sodelovanje med muzeji in zasebnimi oz. društvenimi zbirkami. Naši programi so dobro obiskani, kar kaže na aktualnost tovrstnih prizadevanj. O vseh dejavnostih poročamo v društvenem glasilu Glasnik SED in lokalnih časopisih, jih predstavljamo na posvetih doma in v tujini.¹

Poleg delavnic organiziramo tudi usmerjene strokovne ekskurzije »rajže« in predstavitve zbirke priročnikov za varovanje etnološke dediščine, ki jo pripravljajo v Slovenskem etnografskem muzeju.² Številnim zbiralcem je društvo že izkazalo priznanje s podelitvijo Murkove listine, drugim bo

* Mag. Tita Porenta, prof. zgod. in univ. dipl. etnol., muzejska svetovalka, Muzeji radovljiske občine – Mestni muzej Radovljica, Linhartov trg 1, 4240 Radovljica.
E-naslov: mestnimuzej@siol.net, drustvosed@gmail.com.

¹ Tita Porenta, Pri SED je bila ustanovljena nova delovna skupina za ljubitelje etnologije. Glasnik SED 47/3–4, (2007), 142; Tita Porenta, Stanje in vizije zasebnega zbirateljstva na Slovenskem. V: Karla Oder in Anja Serec Hodžar (ur.), Etnologija in regije: Koroška (Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2007; Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva; 40), 65–80; Tita Porenta, Etnološka dediščina v rokah ljubiteljev: Evidentiranje in izobraževanje neprofesionalnih lastnikov in upravljalcev zasebnih etnoloških in sorodnih muzejskih zbirk zunaj pristojnih muzejev v Sloveniji. V: Željka Jelavič, Sanja Potkonjak, Helena Rožman (ur.), Ena meja – dve etnologiji? Zbornik prispevkov 10. slovensko-hrvaških etnoloških vzporednic Kultura, identitete, ideologija meja (Varaždin: Hrvaško etnološko društvo, 29. 5.–1. 6. 2009), 43–56.

² Polona Sketelj, Priročnik za varovanje premične kulturne dediščine v muzejih na prostem (Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2011); Ana Motnikar (ur.), Priročnik za nego predmetov kulturne dediščine (Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, Skupnost muzejev Slovenije, 2010).

potrebno še stati ob strani. Za vse nas pa je pomembno skupno poslanstvo, obvarovati čim več slovenske etnološke kulturne dediščine za naše zanamce in jo vključiti v sodoben način življenja.

V programe Slovenskega etnološkega društva za ljubitelje zbiralce so se že v samem začetku vključili tudi gorenjski muzeji oz. kolegice kustodinje in druge etnologinje ter ljubitelji. Zdenka Torkar Tahir iz Gornjesavskega muzeja Jesenice, mag. Tita Porenta (takrat še) iz Tržiškega muzeja, po letu 2008 pa kustodinja v Mestnem muzeju Radovljica, mag. Tatjana Dolžan Eržen iz Gorenjskega muzeja, Mojca Šifrer Bulovec iz Loškega muzeja Škofja Loka in Jasna Paladin, Medobčinski muzej Kamnik, so v obdobju med 2004 in 2006 v 17 od 24 gorenjskih občin skupaj evidentirale 38 zbirk. Zbrale so celotno dokumentacijo, ki jo vsak muzej hrani za svoje zbirke, za celotno regijo še Gorenjski muzej, za celotno Slovenijo pa Slovenski etnografski muzej (SEM). Vse zbirke so vpisane v skupno elektronsko bazo, ki so jo razvili v SEM. V nadaljevanju evidentiranja zbirk se je priključilo še Muzejsko društvo Domžale, ki je omogočilo evidenco še 3 zasebnih zbirk v občini Domžale. V Mestnem muzeju Radovljica so po letu 2008 evidentirali še tri zbirke na območju občine Radovljica, v sodelovanju z Muzejskim društvom Žiri je bila evidentirana čevljarska zbirka, v Spodnjem Brniku čebelarstvo-kmečki muzej, v pripravi sta evidenca zbirke v Domu upokojencev v Bohinju in na Jezerskem.

Po zadnjih podatkih SED je stanje evidentiranih zbirk na Gorenjskem naslednje:

Občina	Število evidentiranih zbirk	Evidentiral
Bled	0	
Bohinj	0	
Domžale	6	Medobčinski muzej Kamnik (Jasna Paladin), Muzejsko društvo Domžale (Taja Gubenšek in Tita Porenta)
Gorje	0	
Cerklje na Gorenjskem	1	Slovensko etnološko društvo (Tita Porenta)
Gorenja vas - Poljane	1	Loški muzej Škofja Loka (Mojca Šifrer Bulovec)
Jesenice	5	Gornjesavski muzej Jesenice (Zdenka Torkar Tahir)
Jezersko	0	

Kamnik	4	Medobčinski muzej Kamnik (Jasna Paladin)
Komenda	1	Medobčinski muzej Kamnik (Jasna Paladin)
Kranj	3	Gorenjski muzej (Tatjana Dolžan Eržen)
Kranjska Gora	0	
Lukovica	1	Medobčinski muzej Kamnik (Jasna Paladin)
Mengeš	0	
Moravče	3	Medobčinski muzej Kamnik (Jasna Paladin)
Naklo	2	Gorenjski muzej (Tatjana Dolžan Eržen)
Preddvor	1	Gorenjski muzej (Tatjana Dolžan Eržen)
Radovljica	7	Gorenjski muzej (Tatjana Dolžan Eržen), MRO – Mestni muzej Radovljica (Tita Porenta)
Šenčur	0	
Škofja Loka	1	Loški muzej Škofja Loka (Mojca Šifrer Bulovec)
Trzin	0	
Tržič	6	Tržiški muzej (Tita Porenta)
Železniki	1	Loški muzej Škofja Loka (Mojca Šifrer Bulovec)
Žiri	2	Loški muzej Škofja Loka (Mojca Šifrer Bulovec) in Muzejsko društvo Žiri (Tita Porenta)
Žirovnica	1	Gorenjski muzej (Tatjana Dolžan Eržen)

Na Gorenjskem prevladujejo zbirke v zasebni lasti, manj jih je v lasti društev, lokalne skupnosti in župnišč. Ena zbirka ima status kulturnega spomenika in zanjo skrbi javni zavod.³

Gorenjski muzeji so do sedaj razvili različne oblike sodelovanja z zasebnimi zbirkami, nekateri z njimi sodelujejo bolj, drugi manj tesno in kontinuirano. Poleg matičnih muzejev pa programe za ljubitelje organizira tudi SED.

V evidenčnih vprašalnikih, ki so bili izpolnjeni na terenu v pogovoru z lastniki ali upravljavci zbirk, so bile izražene različne potrebe po sodelovanju z etnologi in muzeji. V ta namen je Slovensko etnološko društvo v nadaljevanju izvajanja programov za ljubitelje po letu 2007, ko smo ustanovili DS za ljubitelje etnologije, organiziralo številne delavnice in druga srečanja. Od oktobra 2007 do septembra 2008 smo na Vačah, v Krškem, Ljubljani, Novi Gorici in v Plešcih na Hrvaškem izvedli

³ Janez Bizjak, Pocarjeva domačija v dolini Radovne (Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 1999; Kulturni in naravni spomeniki Slovenije: zbirka vodnikov; 199)

5 etnološko-muzejskih delavnic. Na teh delavnicah smo v popoldanskem času obiskali tudi pet muzejev in pet zasebnih oz. lokalnih zbirk, na katerih so naši kolegi etnologi ljubiteljem predstavljali etnološke zbirke v naših muzejih, etnologi smo se seznanjali z življenjem zbirk na terenu – vsi pa smo tako spoznavali eden drugega in širili naše znanje in obzorje. V program delavnic se je vključila tudi DS konservatorjev pri SED, ki je predstavila svoje delo predvsem v povezavi z lastniki tako etnološke nepremične dediščine kot zbirk, predstavljenih v historičnih objektih. Več bo o tem predstavljeno v prispevku Mojce Tercelj Otorepec (*Delovna skupina etnologov konservatorjev pri SED in Gorenjsko*).

Po uspešno izvedenih osnovnih delavnicah, ki so se jih udeležili tudi 4 udeleženci z Gorenjske, smo s tovrstno obliko izobraževalnih vsebin v okviru SED nadaljevali. Na Gorenjskem smo septembra 2009 v sodelovanju z Gorenjskim muzejem in Občino Naklo organizirali delavnico dokumentiranja inventarja **Vogvarjeve hiše** v Dupljah. Pobudo za delavnico je dal lastnik Dupljanske graščine Matjaž Mauser.⁴

Na enem od srečanj članov DS za ljubitelje pri SED smo si ogledali tudi muzejsko hišo **Fovšaritnico v Kropi**. S hišo in zbirkami v njej upravlja Anže Habjan, ki je na delavnicah povedal, da živi v kraju, ki ima jasno opredeljeno svojo identiteto in tradicijo, zaradi katere so nekako zaznamovani tudi njegovi prebivalci: že dejstvo, da si doma v tem kraju, nekaj pomeni! Tako se ni bilo težko »zastrupiti« z zgodovino, kulturno dediščino, ker ga je spremljala ves čas, že od malih nog povsod, in ker jo še vedno na nek način živi. Zbirka, za katero skrbi, se nahaja v avtentičnem okolju, zato jo imenuje kar muzejska hiša. Pri opredeljevanju svojega poslanstva ima precej težko nalogo, saj ta hiša stoji skoraj tik ob muzeju. Zbiralec se je do sedaj uspešno vključeval v vsakoletne krajevne prireditve, svojo vlogo pa vidi predvsem v vodenju obiskovalcev po hiši, ki naj bi ob poslušanju in vzbujanju občutkov spoznavali način težkega življenja in obupa časa, ko je v hiši »na kupu« živel veliko število ljudi. Poleg tega naš študent vsako leto uspe izpeljati tudi študijsko razstavo in se tako lepo dopolnjuje s poslanstvom sosednje muzejske inštitucije. V letu 2011 je praznoval že 10-letnico svojega delovanja in vsakoletnih razstav, ki so javnosti povečini na ogled v okviru Kovaškega šmarna. Anže vsako leto napiše tudi članek za Vigenjc, glasilo Kovaškega muzeja v Kropi.

SED je v preteklih dveh letih tesneje sodeloval tudi z **Muzejskim društvom Domžale**, ki je l. 2010 skupaj s Kulturnim domom Franc Bernik Domžale omogočil evidentiranje 3 zasebnih zbirk. Skupaj z Občino Domžale, Zavodom za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Kranj in Fakulteto za arhitekturo Univerze v Ljubljani (doc. dr. Sonja Ifko s študenti) smo lani v okviru Dnevov evropske kulturne dedi-

4 Marko Smole, Poročilo o 6. etnološko-muzejski delavnici SED za ljubiteljske zbiralce: dokumentiranje zbirke Vogvarjeva hiša Spodnje Duplje, 25. in 26. september 2010. Glasnik SED 50/3–4 (2010), 138.

ščine načrtovali skupno razstavo o kulturni dediščini občine Domžale, ki pa žal ni bila izvedena. Muzejsko društvo Domžale vidi svoje poslanstvo v združitvi lokalnih zbirk v skupno lokalno muzejsko inštitucijo. Že leta opravlja profesionalno zastavljen program in sodeluje z vsemi strokovnimi javnimi službami na področju varovanja kulturne dediščine na tem območju. Ustanovitev javnega zavoda zagovarjajo tudi na podlagi ogroženosti evidentiranih zbirk v sklopu projekta SED iz l. 2005, ki je pokazal na historiat različnih načinov upravljanj s posameznimi zbirkami tako s strani strokovno usposobljenih upravljavcev kot tistih, ki so zanje skrbeli začasno oz. »za silo«, izpostavili so finančne probleme oz. političnoupravne spremembe lokalne skupnosti. V svojih programih društvo sicer jasno opredeljuje vse svoje bodoče naloge, pri realizaciji pa se kljub vsem prizadevanjem zatika pri politični volji potencialnega ustanovitelja.

Izmed zgoraj evidentiranih zbirk je Pirčeva barvarna iz Kranja za leto 2007 prejela priznanje Slovenskega muzejskega društva. Dve zbirki smo predstavili tudi v Glasniku SED.⁵ Žal pa SED še ni nagradil nobenega gorenjskega zbiralca ali ljubitelja etnološke dediščine z Gorenjske.

Viri in literatura:

Viri:

Evidenčni obrazci in vprašalniki iz projekta SED, 2004–2005.

Literatura:

BIZJAK, Janez: Pocarjeva domačija v dolini Radovne. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 1999 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije: zbirka vodnikov; 199).

OKORN, Darja: Pirčeva barvarna v Kranju. Glasnik SED 47/1–2, 2007, 116–118.

PORENTA, Tita: Rezultati projekta »Evidentiranje oziroma terenska topografija etnoloških in sorodnih zbirk, ki se hranijo zunaj pristojnih muzejev na slovenskem etničnem ozemlju«. Glasnik SED 46/1 2006, 19–25.

PORENTA, Tita: Pri SED je bila ustanovljena nova delovna skupina za ljubitelje etnologije. Glasnik SED 47/3–4, 2007, 142.

PORENTA, Tita: Stanje in vizije zasebnega zbirateljstva na Slovenskem. V: Karla Oder in Anja Serec Hodžar (ur.), Etnologija in regije: Koroška. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2007 (Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva; 40), 65–80.

5 Darja Okorn, Pirčeva barvarna v Kranju. Glasnik SED 47/1–2 (2007), 116–118; Saša Roškar, Menačnikova domačija kot primer zbirke predmetov v lasti občine, Glasnik SED 46/3–4 (2006), 121–123.

PORENTA, Tita: Etnološka dediščina v rokah ljubiteljev: Evidentiranje in izobraževanje ne-profesionalnih lastnikov in upravljalcev zasebnih etnoloških in sorodnih muzejskih zbirk zunaj pristojnih muzejev v Sloveniji. V: Željka Jelavić, Sanja Potkonjak, Helena Rožman (ur.), *Ena meja – dve etnologiji?* Zbornik prispevkov 10. slovensko-hrvaških etnoloških vzporednic Kultura, identitete, ideologija meja. Varaždin: Hrvatsko etnološko društvo, 29. 5.–1. 6. 2009, 43–56.

ROŠKAR, Saša: Menačnikova domačija kot primer zbirke predmetov v lasti občine. Glasnik SED 46/3–4, 2006, 121–123.

SMOLE, Marko: Poročilo o 6. etnološko-muzejski delavnici SED za ljubiteljske zbiralce: dokumentiranje zbirke Vogvarjeva hiša Spodnje Duplje, 25. in 26. september 2010. Glasnik SED 50/3–4, 2010, 138.

Mojca Tercelj Otorepec*

DELOVNA SKUPINA ETNOLOGOV KONSERVATORJEV PRI SED IN GORENJSKO

Uvod

Delovna skupina etnologov konservatorjev pri Slovenskem etnološkem društvu (v nadaljevanju SED) je bila sprva ustanovljena v okviru takratnih Zavodov za varstvo kulturne in naravne dediščine¹ sredi osemdesetih let 20. stoletja. Pobudo za ustanovitev so dali trije etnologi konservatorji s takratnih Zavodov v Kranju, Celju in z nekdanje Uprave RS za varstvo kulturne dediščine. Formirana je bila z namenom, da poveže vse etnologue konservatorje, ki so bili redno zaposleni na Zavodih in so bili po svoji osnovni izobrazbi univ. dipl. etnologi. Delovna skupina etnologovo konservatorjev je zasnovala skupne teme v zvezi z: metodologijo varstva, načini varstva, posegi v varovana območja, problemi ob obnovah, načini evidentiranja in dokumentiranja dediščine, problemi in načini vključevanja varovane nepremične kulturne dediščine v prostorske akte oziroma prostorsko politiko varovanja, podlagami za vpisovanje nepremične kulturne dediščine v register kulturne dediščine (v nadaljevanju RKD), pripravo strokovnih podlag za razglasitev kulturnih spomenikov s strokovnega področja etnologije, vključevanjem nepremične kulturne dediščine v sodoben prostor in podobno. Ima svojega predsednika in namestnika predsednika z

* Mojca Tercelj Otorepec, univ. dipl. etnologinja in soc. kulture, konservatorska svetovalka, vodja DS etnologov konservatorjev SED

¹ Do leta 1999 Zavod ni bil centraliziran, kot je danes. Na Slovenskem je delovalo sedem samostojnih regijskih Zavodov, ki so pokrivali celotno Slovenijo: v Celju, Ljubljani, Kranju, Mariboru, Novi Gorici, Novem mestu in Piranu.

dvoletnim mandatom. Danes šteje skupina sedemnajst redno zaposlenih etnologov konservatorjev v Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije s tremi konservatorkami etnologinjami, ki so zaposlene le za čas trajanja projektov. Združitev nekdanjih samostojnih Zavodov v centralnega s sedežem v Ljubljani je ohranila regijske enote in njihove sedeže. Tako imamo danes:

- za Gorenjsko območno enoto s sedežem v Kranju;
- za Štajersko: območno enoto Celje, ki vključuje še Velenje, Zgornjo Savinjsko dolino, Hrastnik in Trbovlje s sedežem v Celju, in območno enoto Maribor: pokriva Mestno občino Maribor s širšo okolico, pa tudi Koroško, Prekmurje in Prlekijo.
- Ljubljano z Mestno občino Ljubljana, delom Notranjske, območjem nekdanje Škofje Loke na Gorenjskem do Kočevskega in Krškega s sedežem v Ljubljani;
- Novo Gorico s Primorsko, Krasom in delom Notranjskega;
- Dolenjsko z Belo krajino s sedežem v Novem mestu;
- Obalo s sedežem v Piranu.

Kot delovna skupina se je dejavno vključila tudi v stanovsko organizacijo etnologov, v SED, in kot delovna skupina deluje že skoraj trideset let z vodjem, ki se zamenja hkrati z volitvami vodstva SED. Vključili smo se v projekt SED-a, ki ga je vodila Tita Porenta, o evidentiranju zasebnih zbirk in premične kulturne dediščine s sodelovanjem v projektu etnološko-muzejskih delavnic med 2007 in 2008 na Vačah (oktobra 2007), Krškem (novembra 2007), Ljubljani (marca 2008) in v Novi Gorici (maja 2008), kjer je bila na poljuden način slušateljem predstavljena tudi vloga etnologa konservatorja in sodelovanje z njim v pomenu obnove nepremične kulturne dediščine in spomenikov.²

V okviru rednega dela skrbimo etnologi konservatorji tudi za pripravo strokovnih podlag za razglasitev kulturnih spomenikov na celotnem slovenskem ozemlju. Od ustanovitve avtonomnih Zavodov, kjer se je večina formirala med letoma 1962 in 1963, smo na primer za Gorenjsko pripravili preko sto predlogov za razglasitev kulturnih spomenikov. Podlage pripravljamo tudi danes. Zadnji predlogi, potrjeni na občinskih svetih, so bili: trinajst spomenikov v občini Radovljica, trije v občini Kamnik, dva v občini Moravče, trije na Bledu in štirje v Lukovici. Etnologi konservatorji poleg priprave podlag za razglasitev, raziskav nepremične kulturne dediščine,

izdelave kulturnovarstvenih pogojev in soglasij skrbimo tudi za strokovno pomoč lastnikom, opravljamo konservatorski nadzor pri obnovah in usmerjamo obnovitvena dela. Enako etnolog konservator pomaga lastnikom nepremične kulturne dediščine in spomenikov tudi pri kandidiranju na različne razpise,³ ki obravnavajo obnovo spomenikov ali dediščine, kjer je potrebno sodelovanje med strokovno institucijo, v tem primeru z etnologom konservatorjem in lastnikom kulturnega spomenika ali dediščine. Lastniki se lahko sami pozanimajo, kako priti do ustreznega strokovnega sodelavca s področja etnologije tudi na spletni strani Slovenskega etnološkega društva, kjer je v okviru delovne skupine za konservatorstvo naveden seznam etnologov konservatorjev, ki skrbijo za nepremično kulturno dediščino in kulturne spomenike na celotnem slovenskem ozemlju.⁴

Seznam kulturnih spomenikov s področja etnologije – Gorenjsko

Kulturni spomeniki Gorenjskega s strokovnega področja etnologije obsegajo 21 občin, zanje skrbi Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Kranj, s sedežem v Kranju. Za območje nekdanje Škofje Loke pa je pristojna Območna enota Ljubljana. Na tem mestu objavljamo seznam kulturnih spomenikov, ki zadevajo strokovno področje etnologije. Na kranjski območni enoti za 21 občin skrbita dve etnologinji, za območje Škofje Loke pa etnologinja konservatorka iz ljubljanske enote.

Odgovorne konservatorke etnologinje:

- Saša Roškar, univ. dipl. etnologinja in kult. antropologinja, konservatorka
- Mojca Tercelj Otorepec, univ. dipl. etnologinja, sociol. kulture, konservatorska svetovalka
- Damjana Pediček Terseglav, univ. dipl. etnologinja, umet. zgodovinarica, konservatorska svetovalka – Območje Škofje Loke, ZVKDS OE Ljubljana

² Tita Porenta, Poročilo o prvi etnološko-muzejski delavnici. Glasnik SED 47/3–4, (2007), 147. Tita Porenta, Poročilo o drugi etnološko-muzejski delavnici. Glasnik SED 47/3–4, (2007), 148. Tita Porenta in Mojca Tercelj Otorepec, Poročilo o tretji etnološko-muzejski delavnici. Glasnik SED 48/1–2, (2008), 123. Tita Porenta, Poročilo o četrti etnološko-muzejski delavnici SED. Posredovanje etnološke dediščine. Glasnik SED 48/3–4, (2008), 138.

³ Eden izmed razpisov za financiranje obnove podeželske dediščine je odprt prav sedaj (do konca februarja 2012) na Ministrstvu RS za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano v pomenu Obnove in izboljšanja dediščine na podeželju, Ukrep 323.

⁴ Elektronski naslov: <http://www.sed-drustvo.si>. Delovne skupine. Delovna skupina za konservatorstvo.

OBMOČJE ZVKDS OE Kranj, Tomšičeva 7, 4000 Kranj**OBČINA BLED**

Bodešče – Hiša Bodešče 12	EŠD 9482
Bled – Mrakova domačija, Kolodvorska 5	EŠD 14640
Bled – Domačija Zagoriška 18, Kumerdejeva rojstna hiša	EŠD 13112
Bled – Blejski otok, vključena je tudi etnologija	EŠD 5287

OBČINA BOHINJ

Srednja vas – Kašča Srednja vas 8	EŠD 686
Stara Fužina – Hiša z mlinom in žaga Stara Fužina	EŠD 16187

20 predlogov v postopku

OBČINA CERKLJE NA GORENJSKEM

Cerklje na Gorenjskem – Petrovčeva hiša Krvavška 1	EŠD 21787
--	-----------

OBČINA DOMŽALE

Brdo pri Ihanu – Hiša Brdo pri Ihanu 1	EŠD 5292
Brdo pri Ihanu – Domačija Brdo 16	EŠD 5294
Brdo pri Ihanu – Kašča pri hiši Brdo 10	EŠD 5293
Krumperek – Gospodarsko poslopje gradu	EŠD 5289
Krumperek – Grajski hlevi	EŠD 5290

10 predlogov v postopku

OBČINA GORJE

Zgornje Laze – Kmečki dvorec Zgornje Laze 20	EŠD 10149
--	-----------

OBČINA JESENICE

Jesenice – Delavska kasarna	EŠD 202
Jesenice – Poštna postaja	EŠD 5445

OBČINA JEZERSKO

Zgornje Jezersko – Jenkova kasarna na Ravnah	EŠD 8918
Zgornje Jezersko – Šenkova hiša	EŠD 11650

OBČINA KAMNIK

Bela – Klemenova domačija, Bela 9	EŠD 7846
Črna pri Kamniku – Mežnarija pri sv. Primožu	EŠD 8843
Kamnik – Pevčeva domačija Novi trg 5	EŠD 26348
Kamnik – Hiša Parmova 5	EŠD 5252
Kamnik – Hiša Parmova 8	EŠD 5253
Kamnik – Hiša Šutna 7	EŠD 5222
Mekinje – Kmečka hiša Neveljska pot 3	EŠD 452
Mekinje – Prašnikarjeva depandansa (umetnostni in etnološki)	EŠD 12026
Motnik – Toplar domačije Motnik 13, Verbanovčev topelar, državni pomen	EŠD 12894
Tunjice – Korbarjeva hiša Tunjice 41	EŠD 788
Zgornje Palovče – Budnarjeva hiša Zgornje Palovče 5	EŠD 885
Velika planina – Preskarjeva bajta	EŠD 12033

OBČINA KOMENDA

Predlaganih je bilo 5 enot nepremične kulturne dediščine, občina ni sprejela nobenega predloga.

OBČINA KRANJ

Brdo pri Kranju – Muzej na prostem	EŠD 9213
Brdo pri Kranju – Toplar za hotelom	EŠD 19718
Brdo pri Kranju – Toplarja ob grajski konjušnici	EŠD 14687
Kranj – Gabričeva kovačija	EŠD 5129
Kranj – Gospodarsko poslopje pri Šempetrski graščini	EŠD 14258

OBČINA KRANJSKA GORA

Dovje – Domačija Dovje 17	EŠD 122
Kranjska gora – Domačija Borovška 63, Liznjekova hiša	EŠD 283
Mojstrana – Kmečki dvorec Savska 13	EŠD 465
Mojstrana – Rojstna hiša Mihaela Ambrožiča	EŠD 5391
Podkoren – Poštna postaja pri Razingerju	EŠD 5419
Rateče – Hiša Rateče 43, Kajžnikova	EŠD 9203
Srednji vrh nad Martuljkom – Domačija Srednji vrh 19	EŠD 689
Srednji vrh nad Martuljkom – Domačija Srednji vrh 9	EŠD 688
Zgornja Radovna – Domačija Zgornja Radovna 25	EŠD 879, državni pomen

OBČINA LUKOVICA

Imovica – Kmečki dvorec Imovica 8	EŠD 9234
Podpeč pri Lukovici – Stara pošta, Podpeč pri Lukovici 2	EŠD 420
Šentožbolt – Smerkoljeva hiša	EŠD 12615
Šentvid pri Lukovici – Domačija Rus	EŠD 12698
Učak – Balohova hiša	EŠD 13769
Videm pri Lukovici – Mahkotov topolar	EŠD 14628
Prevoje pri Šentvidu – Lešarjeva hiša Dunajska cesta 47	EŠD 16134, v postopku
Prevoje pri Šentvidu – Lešarjev vodnjak	EŠD 16177, v postopku

OBČINA MENGEŠ

Podanih je bilo več predlogov s področja etnologije, občina ni sprejela nobenega.

OBČINA MORAVČE

Gorica pri Moravčah – Lukova domačija, Gorica pri Moravčah 2 ...	EŠD 28045
Limbarska gora – Mežnarjev topolar, spomenik državnega pomena	EŠD 11167
Limbarska gora – Hiša Limbarska gora 11	EŠD 29272
Moravče – Balijska kajža	EŠD 12744

OBČINA NAKLO

Naklo – Hiša Glavna cesta 63	EŠD 5166
Spodnje Duplje – Vogvarjeva hiša	EŠD 5168
Spodnje Duplje – Hiša Spodnje Duplje 47	EŠD 5169
Spodnje Duplje – Kajža Spodnje Duplje 42	EŠD 5168

OBČINA PREDDVOR

Hraše pri Preddvoru – Bohinčeva domačija	EŠD 12949
Kokra – Domačija Kokra 63	EŠD 12990
Kokra – Dvorec Kokra 74	EŠD 12954
Preddvor – Župnišče	EŠD 12993
Srednja Bela – Rojstna hiša Matije Valjavca – Kračmana	EŠD 15803
Zgornja Bela – Hiša Zgornja Bela 41	EŠD 12791

OBČINA RADOVLJICA

Dobro polje – Hiša Dobro polje 9a	EŠD 98
Kropa – Trško jedro	EŠD 296
Lancovo – Domačija Lancovo 10, po domače: pr Vobnk	EŠD 17758
Lesce – Španov kmečki dvorec	EŠD 314
Lesce – Legatova domačija	EŠD 315

Ljubno – Mohorjeva domačija	EŠD 406
Ljubno – Hiša Ljubno 27	EŠD 7836
Ovsiše – Golijeva domačija	EŠD p 420273
Podnart – Stara pošta	EŠD 17765
Podnart – Lovski dom	EŠD 17764
Radovljica – Domačija Gubčeva 16	EŠD 5488
Radovljica – Domačija Gubčeva 9	EŠD 5486
Radovljica – Domačija Ljubljanska 6	EŠD 5519
Radovljica – Domačija Partizanska pot 8	EŠD 5517
Radovljica – Domačija Partizanska pot 10	EŠD 5518
Radovljica – Hiša Cesta svobode 23	EŠD 5460
Radovljica – Hiša Gubčeva 12	EŠD 5487
Radovljica – Hiša Linhartov trg 27	EŠD 5510
Radovljica – Hiša Ljubljanska 15	EŠD 5521
Zgornja Dobrava – Domačija Zgornja Dobrava 17	EŠD 27940
Zgornji Otok – Poštna postaja pri Globočniku Zgornji Otok 9	EŠD 10043
Zgornji Otok – Kmečki dvorec Zgornji Otok 6, pri Matičku	EŠD 12603
Zgoša – Hiša Zgoša 44	EŠD 17776
Zgoša – Domačija Zgoša 48, 49, Tončkova domačija	EŠD 28559

OBČINA ŠENČUR

Šenčur – Blagnetova domačija	EŠD 734, v postopku
------------------------------------	---------------------

OBČINA TRZIN

Trzin – Šuštarčkova domačija, Jemčeva 20	EŠD 12635
Trzin – Rojstna hiša Ivana Hribarja	EŠD 12641

OBČINA TRŽIČ

Tržič – Kurnikova hiša	EŠD 786
Tržič – Malijska hiša	EŠD 785
Tržič – Hiša Čevljarska 4	EŠD 5215
Tržič – Hiša Fužinarska 2	EŠD 5216
Tržič – Hiša Koroška 22	EŠD 5189
Tržič – Hiša Koroška 5	EŠD 5218
Tržič – Hiša Paradiž 3	EŠD 5217
Tržič – Hiša Za Mošenikom 2	EŠD 5212
Tržič – Monga	EŠD 5178
Tržič – Rake na Mošeniku	EŠD 5180

OBČINA ŽIROVNICA

Breznica – Janšev čebelnjak	EŠD 5323
Doslovče – Napajalno korito pri hiši Doslovče 13	EŠD 18110
Doslovče – Rojstna hiša Frana Saleškega Finžgarja, zgodovinski in etnološki	EŠD 21
Potoki pri Žirovnici – Kašča Potoki 11	EŠD 565
Smokuč – Vaško perišče	EŠD 18111
Vrba na Gorenjskem – Rojstna hiša Franceta Prešerna, zgodovinski in etnološki	EŠD 840
Žirovnica – Rojstna hiša Matije Čopa, zgodovinski in etnološki	EŠD 5437
Žirovnica – Vodovodni zbiralnik HE Završnica, etnološko- tehnično-zgodovinski	EŠD 1808

OBMOČJE ZVKDS OE LJUBLJANA, Tržaška 4, 1000 Ljubljana**OBČINA ŠKOFJA LOKA**

Visoko pri Poljanah – Domačija Visoko 2	EŠD 9586
Visoko pri Poljanah – Dvorec Visoko	EŠD 824
Suha pri Škofji Loki – Domačija Suška 52	EŠD 711
Suha pri Škofji Loki – Hiša Suha 20	EŠD 712
Brode v Poljanski dolini – Domačija Brode 2	EŠD 52
Križna Gora – Hiša Križna Gora 17	EŠD 8094
Zgornja Luša – Hiša Zgornja Luša 6	EŠD 14315
Staniše – Domačija Staniše 2	EŠD 14317
Sveti Ožbolt – Domačija Sveti Ožbolt 24	EŠD 14319
Puštal – Domačija Puštal 74	EŠD 594
Puštal – Hiša pri Burjevcu	EŠD 28440
Puštal – Hiša Puštal 12	EŠD 5896
Puštal – Hiša Puštal 13	EŠD 5897
Puštal – Hiša Puštal 80	EŠD 595
Škofja Loka – Hiša Kopališka 1	EŠD 5887
Škofja Loka – Hiša Kopališka 15	EŠD 5892
Škofja Loka – Hiša Kopališka 16	EŠD 5893
Škofja Loka – Hiša Kopališka 23	EŠD 5894
Škofja Loka – Hiša Kopališka 3	EŠD 5888
Škofja Loka – Hiša Kopališka 5	EŠD 5889
Škofja Loka – Hiša Kopališka 8	EŠD 5890

Škofja Loka – Hiša Kopališka 9	EŠD 5891
Škofja Loka – Hiša Poljanska 1	EŠD 5886
Škofja Loka – Hiša Poljanska 26	EŠD 5895

OBČINA ŽIRI

Žiri – Matevžkova domačija	EŠD 9856
Žiri – Vodno zajetje z vaškim periščem	EŠD 9855
Žiri – Žirovska pristava	EŠD 9819

OBČINA GORENJA VAS - POLJANE

Dobje – Domačija Dobje 2	EŠD 13798
Gorenja vas – Posavcev hlev in kozolec	EŠD 14211
Hotavlje – Domačija Hotavlje 33	EŠD 13800
Hotovlja – Fortunov mlin in kozolec	EŠD 13799
Podvrh pod Starim vrhom – Hiša Podvrh 1	EŠD 16996
Poljane nad Škofjo Loko – Gostilna Na Vidmu	EŠD 8103
Poljane nad Škofjo Loko – Rojstna hiša slikarjev Šubicev	EŠD 9699
Predmost – Kmečki dvorec Predmost 3	EŠD 571
Trebija – Hiša Trebija 7	EŠD 17011
Volča – Domačija Volča 3	EŠD 13803
Žirovski Vrh Svetega Antona – Karlovski mlin in žaga	EŠD 17019
Žirovski Vrh Svetega Urbana – Budlov mlin	EŠD 28263

Zaključek

Danes je sistem varstva nepremične kulturne dediščine izpopolnjen v pomenu registra kulturne dediščine in vključen v prostorsko politiko lokalnih skupnosti in države. Pri različnih posegih v varovana območja mora lastnik s strani pristojne območne (regijske) enote Zavoda najprej pridobiti kulturno-varstvene pogoje za gradbene posege v varovana območja in na njihovi osnovi pripraviti projekt posega ter zanj pridobiti še kulturno-varstveno soglasje. Poseben način varstva zahtevajo kulturni spomeniki, ki imajo že v odloku o razglasitvi navedene usmeritve za obnovo, a morajo lastniki vseeno pridobiti pogoje in soglasje za obnovo.

Kulturne spomenike varujemo skupaj z njihovo notranjo opremo in z njihovim širšim prostorom, ki se imenuje vplivno območje. Nepremično, premično in živo dediščino varujemo v skladu z veljavno zakonodajo (Zakon o varstvu kulturne dediščine, Uradni list RS, št. 16/2008), predvsem pa zato, da se ohranja prepoznavnost

določenih mikroprostorov, lokalnih in krajevnih identitet skupaj s pokrajinskimi značilnostmi. Danes je prepoznavnost slovenskih neformalnih pokrajin pomembna zaradi raznolikosti kulturnih pojavov na ravni celotne države. Varovati bi jo morali vsi, tudi tisti, ki so izbrani prostor naselili pozneje kot domačini. Tudi zato, da se ohranja tako dediščina znanj o okolju in prostoru, dediščina različnih rokodelskih znanj na primer s področja gradnje stavb (tesarstvo, krovstvo, zidarstvo in druga rokodelska znanja), dediščina krašenja stavb (Gorenjsko ima na primer še ohranjene poslikave fasad, posebne poudarke v kamnitih okenskih okvirjih in portalih), pomemben je tudi čas nastanka in spremembe na stavbah zaradi vsakdanjega načina življenja in socialno-profesionalne strukture stanovalcev. Kulturne spomenike in stavbno dediščino varujemo tudi zato, da bi jih znali ustvarjalneje vključevati v današnji prostor ne le z ohranitvijo, temveč za življenje v njih in z njimi.

Po drugi strani se lahko vprašamo, kam je na primer usmerjeno oko obiskovalca neke pokrajine, območja ali kraja? Na preštevilna trgovsko-poslovna središča ob robu mest in vasi?

Verjetno bi si obiskovalci Gorenjskega raje ogledali staro Radovljico, Legatovo hišo ali Španov dvorec v Lescah, Deželo z ohranjeno stavbarsko dediščino ob starih poteh, ki so oblikovale to pokrajino: Brinškovo in Matičkovo domačijo na Zgornjem Otoku, Golijevo hišo v Ovsishah, staro Strgarjevo tovarno sukna, danes Resmanovo pekarno v Zgoši, freske na hiši na Dobrem polju, Zgornjo Dobravo pri Kropi, Trg Kropo in drugo. Ohranjeni stavbna zgodovina in stavbe, ki se kažejo ob ohranjenih kulturnih spomenikih in dediščini, bi lahko bili morda izziv za lastnike, da se dejavno vključijo v obnovo in omogočijo sebi kakovostnejše življenje, drugim pa možnost ogleda in pristnejšega stika s tradicijo prostora in okolja. Nekaj podobnega so si zamislili lastniki Vobnkove domačije na Lancovem.

Morda bi obiskovalci raje prespali noč v stari in obnovljeni domačiji ali pa v obnovljeni stanovanjski hiši v mestu ali trgu kot pa v najnovejših steklobetonskih hotelih s petimi zvezdicami?

Viri in literatura:

- LEBEN, Nika: Predlog za razglasitev kulturnega spomenika lokalnega pomena Zgornji Otok 6. Arhiv ZVKDS OE Kranj, 2010.
- PORENTA, Tita: Poročilo o prvi etnološko-muzejski delavnici. Glasnik SED 47/3-4, 2007, 147.

PORENTA, Tita: Poročilo o drugi etnološko-muzejski delavnici. Glasnik SED 47/3-4, 2007, 148.

PORENTA, Tita, in TERCELJ OTOREPEC, Mojca: Poročilo o tretji etnološko-muzejski delavnici. Glasnik SED 48/1-2, 2008, 123.

PORENTA, Tita: Poročilo o četrti etnološko-muzejski delavnici SED Posredovanje etnološke dediščine. Glasnik SED 48/3-4, 2008, 138.

ROTAR, Tjaša, in TERCELJ OTOREPEC: Predlog za razglasitev kulturnega spomenika lokalnega pomena Lancovo – Domačija Lancovo 10 (EŠD 17758). Arhiv ZVKDS OE Kranj, 2010.

ROTAR, Tjaša: Analitični del konservatorskega načrta za obnovo Vobnkove domačije na Lancovem 10 z razvojno vizijo novega konjeniško športnega središča. Pripraviška naloga za strokovni izpit na konservatorskem področju. Arhiv ZVKDS OE Kranj, 2011.

SEDEJ, Ivan: Sto najlepših kmečkih hiš na Slovenskem. Ljubljana: Prešernova družba, 1989.

TERCELJ OTOREPEC, Mojca: Predlog za razglasitev kulturnih spomenikov lokalnega pomena za: Dobro polje 9a, Lancovo 10, Lesce, Begunjska 2, Legatovo hišo v Lescah, Ljubno 16, Ovsše 19, Podnart 26, Podnart 27, Zgornji Otok 9, Zgoša 44 in 48 ter 49, Zgornja Dobrava 17 v občini Radovljica. Arhiv ZVKDS OE Kranj, 2010.

Uradni vestnik Gorenjske, št. 11/64, 27. 11. 1968.

Zakon o varstvu kulturne dediščine. Uradni list RS, št. 16/2008.

Adela Pukl*

Nesnovna kulturna dediščina Gorenjske in Register žive kulturne dediščine

Leta 2008 je bila v Sloveniji ratificirana Konvencija o varovanju nesnovne kulturne dediščine in obravnava nesnovno kulturno dediščino, ki je bila na območju Republike Slovenije istega leta z Zakonom o varstvu kulturne dediščine (ZVKD1) opredeljena kot živa kulturna dediščina. Zakon določa tudi vzpostavitev Registra žive kulturne dediščine (v nadaljevanju register). Vlogo koordinatorja varstva žive kulturne dediščine (v nadaljevanju koordinator) je med letoma 2009 in 2010 opravljal Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, leta 2011 pa je bil s sklepom Ministrstva za kulturo RS za koordinatorja določen Slovenski etnografski muzej.

V slovenski nacionalni register so lahko vpisane enote s celotnega ozemlja Republike Slovenije. Škofjeloški pasijon, kot nesnovna kulturna dediščina Gorenjske, je prva enota, vpisana v register (enotna identifikacija dediščine: 2-00001). Slovenski etnografski muzej je konec leta 2011 podal na Ministrstvo za kulturo 12 predlogov enot nesnovne kulturne dediščine za vpis v register. Med njimi je tudi enota Večstopenjska planinska paša, vezana na Bohinj ter okoliške planine in travnike.

Koordinator z delovno skupino strokovnjakov trikrat letno obravnava prispele prijave enot nesnovne kulturne dediščine. Vsakdo lahko poda prijavo za vpis nesnovne kulturne dediščine v register, če ta ustreza usmeritvam Unescope konvencije o varovanju nesnovne kulturne dediščine, Zakonu o varstvu kulturne dediščine in

* Adela Pukl, univ. dipl. etnol. in kult. antropol., kustodinja, Slovenski etnografski muzej, Metelkova 2, 1000 Ljubljana. E-naslov: adela.pukl@etno-muzej.si

merilom za vpis v register. Ta je namenjen popisu pojavov, znanj, veščin, praks, šeg in navad ... Ker pa je *živost* nesnovne kulturne dediščine izrednega pomena za njeno ohranjanje in prenašanje iz roda v rod, je namenjen tudi predstavitvi njenih nosilcev (društva, združenja, neformalne skupnosti, rokodelci, posamezniki, obrtniki ...).

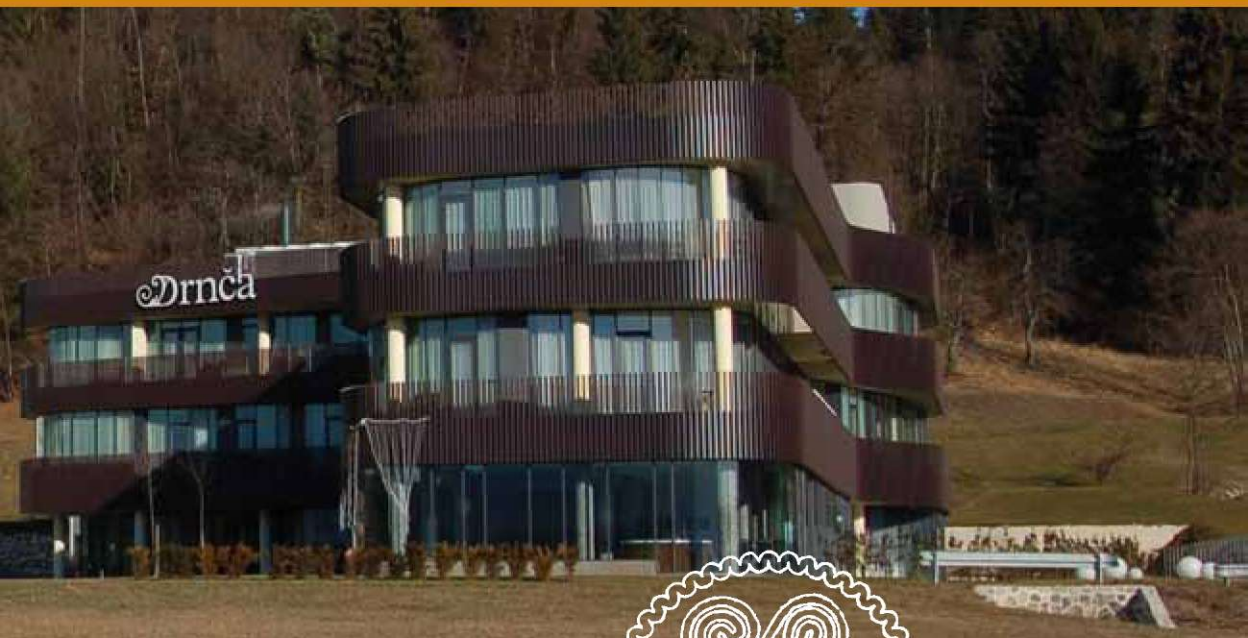
Dediščina, ki je izrednega pomena, je lahko razglašena za spomenik lokalnega ali državnega pomena in se imenuje živa mojstrovina.

Vse potrebne informacije in dokumente za pripravo prijav enot nesnovne kulturne dediščine najdete na spletni strani koordinatorja: <http://www.nesnovnadediscina.si>.

Fotografija na naslovnici in zadnji strani:

Dvorec Drnča z novim hotelom.

Foto: Mojca Tercelj Otorepec, ZVKDS OE Kranj, 11. januar 2012

9 789616 775106